Jan T. Gross

FÉLELEM

Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után

Gondolat Kiadó • Budapest, 2012

A FORDÍTÁS ALAPJÁUL SZOLGÁLÓ MŰ
Jan T. Gross: *Fear. Antisemitism in Poland After Auschwitz.*
2007 Random House Trade Paperback Edition

FORDÍTOTTA
Andor Mihály

SZERKESZTETTE
Horváth Ágota

A kötet megjelenése érdekében a fordító
és a szerkesztő lemondott a honoráriumról.

www.gondolatkiado.hu
gondolatkiado.blog.hu
facebook.com/gondolatkiado
twitter.com/gondolatkiado

A kiadásért felel Bácskai István
Felelős szerkesztő Berényi Gábor
Nyomta és kötötte Rolling-Site Nyomda

ISBN 978 963 693 398 2

TARTALOM

BEVEZETÉS 9

1

A MAGÁRA HAGYOTT LENGYELORSZÁG 16
A Földalatti Állam 18
A katyńi tömegsír felfedezése 20
Varsó lerombolása 23
A „lublini lengyelek" és a fait accompli szovjet politikája 26
„Jalta" mint szimbólum 28
A Londonból irányított földalatti mozgalom lefegyverzése 32
A Lengyel Munkáspárt egyeduralma 35
Tájkép csata után 40

2

A ZSIDÓ TÚLÉLŐK ELLENSÉGES FOGADTATÁSA 44
Zsidóellenes erőszak 48
A lengyel szomszédok megszerzik a zsidó tulajdont 53
A zsidó tulajdon állami kezelésbe vétele 62
A zsidók ellen elkövetett bűntettek üldözése 67
Antiszemita előítéletek a helyi közigazgatásban 73
Diszkrimináció a foglalkoztatásban 80
Antiszemitizmus az iskolákban 82
Egy pogrom, amely meg se történt 89

3

A KIELCEI POGROM: AZ ESEMÉNYEK 97
A cseresznye íze 99
A nyitány 100
A Planta utca 7. számú épület elleni támadás 102
A törvényes erőszakszervezetek felbomlása 111

Új helyszínek ... 117
Szenvtelen gyilkosságok ... 121
Idegenek közös vállalkozásai ... 122
A vasúton ... 127

4

Reagálások a kielcei pogromra ... 135
Hogyan reagált a munkásosztály a kielcei pogromra, és hogyan viszonyult ehhez a Lengyel Munkáspárt? ... 137
A párt levonja a következtetéseket ... 144
Hogyan reagált a pogromra a lengyel értelmiségi elit? ... 147
Hogyan reagált a pogromra a katolikus egyház? ... 153
A kielcei püspök titkos jelentése ... 162
Kubina püspök reagálása ... 169
Visszafogott hivatalos felhajtás a kielcei pogrom körül ... 173
A macesz íze ... 176

5

A vakká tevő társadalmi távolság ... 187
Az elhidegülés retorikája ... 189
Egy figyelmeztetés ... 196
Az elfelejtett lengyel–zsidó interakciók ... 199
Mit jelentettek a lengyel zsidók ellen elkövetett podlasiei gyilkosságokról? ... 203
A megértés korlátai ... 205

6

Żydokomuna ... 212
A két világháború közötti időszak ... 212
A háború alatti és a háború utáni hivatalos szovjet viszony a zsidókhoz ... 220
A Zsidó Antifasiszta Bizottság és „Az orosz zsidóság feketekönyve" ... 227
Zsidók a Lengyel Munkáspártban ... 234
Kommunista párti frakció a Lengyel Zsidók Központi Bizottságában ... 239
A zsidók és a háború utáni rendszer ... 243
A radikális nacionalisták kooptálása ... 245
Zsidók az elnyomó apparátusban ... 249
A „zsidókérdés" pragmatikus megközelítése Kelet-Európában ... 263
Összegzés ... 265

Végkövetkeztetések ... 269

Köszönetnyilvánítás ... 287

Bibliográfia ... 289
Levéltárak és gyűjtemények ... 289
Dokumentumok, dokumentumgyűjtemények ... 289
és lexikonok ... 289
Újságok és folyóiratok ... 290
Könyvek és tanulmányok ... 291

Így, első látásra mindez teljes képtelenségnek tűnik, de amikor sokan, minden manipuláció nélkül, képtelenségeket kezdenek mondani, és ráadásul értelmes emberek is vannak közöttük, akkor általában már bonyolultabb dologról van szó, semhogy puszta képtelenségnek lehessen minősíteni.

Hannah Arendt: „Personal Responsibility Under Dictatorship"

1997. április 30-án... a ruandai televízió bemutatott egy filmet egy olyan férfiról, aki többedmagával részt vett egy népirtásban, amelynek során két nappal azelőtt megöltek tizenhét iskolás lányt és egy hatvankét éves belga apácát Gisenyiben, egy intézetben. Egy hónapon belül ez volt a második támadás, amely iskolát ért; az elsőnél Kibuyében tizenhat diákot öltek meg, és húszat sebesítettek meg.

A vádlott a televízióban azt magyarázta, hogy a mészárlás a Hutu Hatalom „felszabadítási" hadjáratának volt a része. (...) A Gisenyiben lévő iskola elleni támadásnál az álmukból fölvert tizenéves lányokra ráparancsoltak, hogy önként álljanak két csoportba – külön a hutuk és külön a tuszik. A lányok erre nem voltak hajlandók. A lányok mindkét iskolában azt mondták, hogy ők egyszerűen csak ruandaiak, így aztán válogatás nélkül verték és lőtték le őket.

Philip Gourevitch: We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families

Bevezetés

E könyv megírását, mint az oly sokszor megesik, egy másik könyv inspirálta. Évekkel ezelőtt olvastam egy dokumentumkötetet, melyet Miriam Hochberg-Mariańska szerkesztett, aki a háború alatt egy Żegota nevű szervezet tagja volt. Ez a szervezet a lengyel földalatti mozgalom nevében segített zsidókat bújtatni a náci üldözés elől. Hochberg-Mariańska zsidó volt, de – ahogy akkoriban mondták – nem volt póneme, ami azt jelentette, hogy lengyelnek nézett ki. A Żegota krakkói sejtjében tevékenykedett, és nagyon bátor volt.[1]

A háború után a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága nevében körbeutazta Lengyelországot, ami akkoriban ugyancsak kockázatos vállalkozás volt, és lengyel családoknál elhelyezett zsidó gyerekeket keresett. Ezek közül a gyerekek közül sokan árvák voltak, vagy rokonaik csodával határos módon túlélték a háborút, és nem tudták, hol keressék a gyerekeket. A megmaradt lengyel zsidóság sok fontos feladata közül akkoriban ez volt az egyik – újra megtalálni szétszóródott és elveszett túlélő fiataljait.

Hochberg-Mariańska közreműködött a keresésben, és hamarosan kiadott egy könyvecskét, amelyben leírta néhány gyerek és megmentőik sorsát.[2] Az előszóban megemlítette, hogy több olyan bátor lengyel, aki zsidó gyerekeket mentett meg, nem engedte, hogy a nevét kinyomtassák. Hochberg-Mariańska nyilván úgy érezte, hogy állítása magyarázatra szorul, és papírra vetett egy olyan mondatot, amely engem igazán megrázott: „Van-e Lengyelországon kívül valaki, aki megérti és elfogadja azt a tényt, hogy egy gyilkosok üldözte védtelen gyermek életének megmentése szégyent hozhat a megmentőre, vagy kellemetlen következményekkel járhat rá nézve?"[3]

1 Hochberg-Mariańska háború alatti tevékenységéhez lásd Miriam Peleg-Mariańska and Mordecai Peleg: *Witness: Life in Occupied Krakow.* (A hivatkozott könyvek adatait a kötet végén található Bibliográfia tartalmazza.)

2 Maria Hochberg-Mariańska és Noe Gruss: *Dzieci oskarżają.*

3 Uo., XXXII. oldal.

Akkoriban Lengyelországban éltem, és ennek számomra az égvilágon semmi értelme nem volt. Miért akarnák eltitkolni zsidók megmentésében játszott szerepüket olyanok, akiket később a Világ Igaza kitüntetéssel tisztelnének meg?[4] Miért féltek attól, hogy saját közösségeikben kiderül, mit tettek? Azóta sok visszaemlékezést olvastam megmenekült zsidóktól, és rájöttem, hogy ez a félelem általános jelenség volt.

A legismertebb példa Marcel Reich-Ranicki emlékirataiban olvasható. Reich-Ranicki, aki évtizedek óta Németország egyik legtekintélyesebb irodalomkritikusa, akinek éles elméjét és tudományos képzettségét a legnagyobb német írók is tisztelik és félik, gyermekként, szüleivel költözött Németországba, s 1938-ban került vissza Lengyelországba, amikor a nácik erőszakkal kiűzték a lengyel zsidókat. A háború első éveit a varsói gettóban töltötte, ahol egy ideig a Zsidótanács elnökének tolmácsa volt. Aztán feleségével együtt elrejtőzött az úgynevezett árja oldalon.

Szinte a felszabadulás pillanatában írt nagy sikerű emlékiratainak egyik fontos részlete így szól: „Már menni készültünk, amikor Bolek megszólalt: »Van egy csepp vodkám, igyunk egy pohárkával.« Éreztem, hogy akar még valamit mondani nekünk." Reich-Ranicki itt a búcsújelenetet vázolja föl, amikor feleségével elhagyni készülnek annak a lengyel házaspárnak a lakását, akik megmentették az életüket. „Lassan beszélt, és komolyan. »Könyörögve kérlek benneteket, senkinek ne beszéljetek arról, hogy nálunk voltatok. Ismerem ezt a népet. Sohase bocsátanák meg nekünk, hogy megmentettünk két zsidót.« Genia csendben maradt. Sokáig fontolgattam, hogy idézzem-e itt ezt a vérfagyasztó megjegyzést. De hát sohasem felejtettük el, hogy két lengyel volt az, akiknek az életünket köszönhettük – Bolek és Genia."[5]

Az egykorú személyes dokumentumok nem hagynak kétséget afelől, hogy ugyanez a felismerés sok túlélőt sokkolt, sok zsidómentő életét pedig félelem és zaklatás tette tönkre a háború után. „Végül – írja Dr. Henryk Stecki –, szeretném még megemlíteni, hogy miután visszatértem Krakkóba két-három

4 Jad Vasem (Yad Vashem), avagy Mártírok és Hősök Emlékhatósága – Izraelben alapították, hogy megörökítsék a holokauszt áldozatainak emlékét. 1953-ban elfogadott alapító okiratának 9. paragrafusa fölhatalmazza az emlékhatóságot, hogy őrizze meg a nevét „azoknak a nemes lelkű igaz embereknek, akik életüket kockáztatták zsidók megmentéséért". A Jad Vasemen belül megalapították a nem zsidó igazak részlegét, hogy „tisztelettel adózzanak azoknak, akiket a *Hasidei Ummot ha-Olan*hoz [szó szerint „a világ nemzeteinek jámborai" – rabbinikus kifejezés, amellyel a tisztességes nem zsidókat jelölik] tartozónak ismertek meg, akik életüket kockáztatták, hogy zsidókat mentsenek a holokauszt idején" (*Encyclopedia Judaica*, 16. kötet, 698. oldal).

5 Marcel Reich-Ranicki: *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki*, 204–205. oldal. Neal Ascherson utal erre az epizódra Ranicki emlékiratairól írt ismertetésében (*The New York Review of Books*, 2002. április 11., 56. oldal).

héttel azután, hogy eljöttem abból a faluból, ahol utoljára bújtattak, kitudódott, hogy zsidó vagyok. És már ennek a területnek a felszabadulása után történt, hogy engem halállal fenyegettek meg, azokat a drága jó, ártatlan embereket (*»Bogu ducha winni«*) pedig, akik menedéket adtak nekem, veréssel fenyegették, meg azzal, hogy fölgyújtják a házukat."[6]

Regina Almowa férje a háború előtt tisztként szolgált a lengyel hadseregben. Egy *Aktion* után Regina kétségbeejtő helyzetbe került Przemyślben.[7] „Az összes ismerős és jó barát cserbenhagyott – írja a háború után a Zsidó Történeti Bizottság előtt tett tanúvallomásában. – Végül eszembe jutott a férjem hadtestparancsnokának családja, és ott húztam meg magam körülbelül tíz napig. A fiatalasszony valószínűleg megengedte volna, hogy tovább maradjak, de az anyja nagyon ideges volt, ezért elhatároztam, hogy elmegyek tőlük. Mindig meg fogom őrizni ennek az asszonynak az emlékét, de a nevét nem kívánom megemlíteni, mert jelen körülmények között esetleg honfitársai megvetésének tenném ki őt. Mindenütt csak azt látom, hogy azok az emberek, akik zsidókat mentettek, nem akarják, hogy polgártársaik tudjanak erről."[8]

Az ostrołękai zsidók Emlékkönyvében egy Przechodzień nevű tisztességes keresztény emberről emlékeznek meg hálával a Holcman nővérek. „Valóban sokat segített nekünk, amíg a közeli falvakból való parasztok el nem kezdték őt zaklatni, »zsidóbérencnek« nevezték, szidalmazták, még kövekkel is megdobálták – írják. – A felszabadulás után megtudtuk, hogy meggyilkolták."[9]

Egy néprajzkutató az 1970-es és 1980-as években közel kétszáz interjút készített falusiakkal a lengyel népi kultúrában élő zsidókép tanulmányozásához. Soha nem okozott neki nehézséget, hogy erről a témáról szóra bírja az embereket.

> Egyetlen kivétel volt, egy Mulawicze nevű falu. Több egymás melletti házban fagyos lett a légkör, miután föltettem az első kérdést. Amikor a falusi elöljáró házához értem, hosszan elbeszélgettem vele erről-arról, mígnem megtört a jég, és elértem a témához. Még itt is érthetetlen ellenállásba ütköztem, de végül rábírtam, hogy elkezdjük az interjút. Egy bizonyos ponton a válaszoló az mondta: „A háború alatt ezt a fiút, akinek három ujja

6 Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH), 301/445.

7 Annak az időszaknak a zsargonjában *Aktion*nak, lengyelül *akcjá*nak nevezték azt a náci műveletet, amelynek az volt a célja, hogy egy kijelölt körzetben összeszedjék a kiirtásra szánt zsidókat. Ezt a szót ma többnyire a holokausztirodalomban használják.

8 ŻIH, 301/681.

9 *Księga Żydów Ostrołęckich*, 388. oldal. Ez voltaképpen a *Sefer Kehilat Ostrolenk: Buch fun Ostrolenker Kehila, Book of Kehilath Ostrolenka* lengyel fordítása.

hiányzik, kézről kézre adták a faluban; az emberek segítettek neki, és ennek köszönhetően túlélte a háborút..." Majd a legnagyobb titokban elárulta nekem annak a szomszédjának a nevét, aki bújtatta a zsidó fiút. (...) Ez az írástudatlan asszony nagy szegénységben élt, négy gyerekkel, és egy beteg férj tette még nehezebbé a helyzetét, aki röviddel ezután meghalt. Az asszony habozás nélkül vállalta a kockázatot, ami az egész családja életébe kerülhetett volna. Az egész falu vállalta a felelősséget a fiúért. A falusi elöljáró mindig figyelmeztette, hogy mikor várható a németek látogatása, akik a falu iskolájában állomásoztak. Ennek a közös erőfeszítésnek köszönhetően a fiú túlélte a háborút. Ami a legmeglepőbb ebben az egész ügyben, hogy ezt a mai napig titkolják. Mulawicze – bizonyos értelemben – még mindig rejtegeti „Wintlukot".[10, 11]

Miért közösítették ki saját közösségeik a háború után azokat a lengyeleket, akik a halálos veszedelem idején segítettek zsidó szomszédaiknak? Miért titkolja ennyire egy isten háta mögötti falu, hogy a háború alatt megmentett egy zsidó árvát? Miből fakad az antiszemitizmus Lengyelországban „Auschwitz után"? Ez a könyv megpróbál választ adni ezekre a kérdésekre.

Egyetlen szűk témára szorítkozom, és ezt járom körbe. Tárgyamat a holokauszt és a kommunizmus, a kelet-európai zsidó tapasztalat e két nagy horderejű élménye határolja. Az utóbbi nem kizárólag azért tekinthető határkőnek, mert a leírt események az alatt az idő alatt történtek, amikor a kommunisták megszilárdították hatalmukat Kelet-Európában, hanem azért is, mert a zsidókkal szembeni helyi attitűdöket nagymértékben befolyásolta a zsidók és a kommunizmus között feltételezett bensőséges viszony. A háború utáni lengyelországi antiszemitizmus mai napig uralkodó magyarázata szerint a zsidók felelősek az ország „szovjetizálásáért", s az érvelés során „judeokommunizmust" vagy *żydokomunát* emlegetnek.

Könyvemmel ezeket a szívósan tovább élő sztereotípiákat akarom megcáfolni, és lefejteni az előítélet rétegeit. Soha nem vizsgálták, miért is volt a háború idején és a háború után antiszemitizmus Lengyelországban. Azoknak az esztendőknek az antiszemitizmusa zsidók és lengyelek emlékezetében egyaránt keveredett valami mással, és inkább nem is tekintették problémának. Közismert Yitzhak Shamir volt izraeli miniszterelnöknek az a csípős megjegyzése, hogy a lengyelek már az anyatejjel szívták magukba a zsidók iránti gyűlöletet. A lengyel katolikusok szerint viszont a zsidók istengyilkosok,

10 Alina Cała: *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, 209–210. oldal.

11 Erről eszembe jut viszont egy a franciaországi falu, Chambon, amely megünnepli zsidó polgártársai kollektív megmenekítését, több internetes honlapot működtet, könyveket írtak erről, dokumentumfilmet készítettek, és egy alapítványt működtetnek.

a macesz készítéséhez keresztény gyerekek vérét használják, ráadásul még kommunisták is. A józan ész és az empirikus bizonyítékok fényében mindkét nézet tarthatatlan. De ahhoz, hogy a háború utáni antiszemitizmus jobb megértése érdekében megvizsgáljuk és kétségbe vonjuk őket, óvatosan kell eljárnunk.

Az előítélet – természete szerint – alaptalanul általánosít, a megértés viszont a dolgok közötti különbségek körültekintő mérlegelésén keresztül halad előre. Ezek egymással szöges ellentétben lévő gondolati eljárások. És ha az ember a hipotézisek ellenőrzésénél szokásos eljárással (azaz alternatív magyarázatokkal, a hamis következtetések vagy az empirikus bizonyítékok korlátainak kimutatásával) próbál érvelni ellenük, máris olyan helyzetbe került, hogy elfogadta az előítélet kiindulópontját. Ahelyett, hogy nevén neveznénk az előítéletet tápláló tévhitet, félig-meddig védekező pozícióból úgy érvelünk, mintha elismernénk, hogy az előítéletes állításnak van empirikus alapja. Mindazonáltal az sem ad megnyugtató magyarázatot, ha egyszerűen leleplezzük az előítélet alapjául szolgáló tévhitet.

Mivel nem reménykedhetünk abban, hogy találunk egy nyílegyenes utat, amely egy csapásra kivezet az egymásra rétegződő koholmányok és tények kusza szövedékéből, magam is kíváncsi voltam, mi lehetne a legjobb módszer vizsgálódásomhoz. A válaszra írás közben, különböző körülményes próbálkozások során jöttem rá. Amikor megpróbáltam szétszálazni a szövedéket, melynek szálai külön-külön még ellentmondásban is voltak egymással, az eredmény nem egy kronologikusan elrendezett, meggyőző „vagy-vagy" történet lett. Ehelyett inkább ismételten, több irányból és másmás szögből kell ebből a szövedékből kihúzkodni egy-egy szálat, különben mindig hátramarad valami, ami fontos. Emiatt nem diakronikus, hanem analitikus elbeszélést ajánlok. Hogy megértsem a háború utáni lengyelországi antiszemitizmus jelenségét, oda-vissza fogok vándorolni az időben, és másmás szemszögből veszem szemügyre a történéseket. Az események lefolyása tisztán és pontosan követhető a könyvben, ugyanakkor azonban állandóan megtöröm az eseménysort, amikor – kissé mindig változtatva a perspektíván – megpróbálom élükre állítani a fölmerülő kérdéseket. Megemlítendő még, hogy a szöveg és a lábjegyzetek mintegy párbeszédet folytatnak egymással, néha bezárnak, néha kinyitnak alternatív értelmezési nézőpontokat.

Azt akarom, hogy a könyv lapjait forgatva az olvasók olykor kissé feszélyezetten érezzék magukat. Tiszta haszon, ha – megkérdőjelezve az érvelés hibátlanságát vagy a kifejtés tisztaságát – időnként úgy érzik, újra át kell olvasniuk egy-egy oldalt vagy fejezetet, különben pedig gyorsan akarnak előrehaladni, csak hogy lássák: vajon az, ami eleddig példátlannak és összefüggéstelennek mutatkozott, értelmet nyer-e a történet kibontakozása során. Én úgy gondolom, végül igen. Ez a történet azonban nem valamiféle

kellemes történet, és nem kell higgadtan belenyugodnunk. De tulajdonképpen nem is tudom, hogyan kell finoman végigkalauzolni rajta valakit.

A következőkben megpróbálom megszabadítani az Auschwitz utáni lengyelországi antiszemitizmust különféle, vele összeolvasztott jelenségektől. Mindezt a holokauszt, illetőleg a kommunista uralom Kelet- és Közép-Európára erőltetésének kettős összefüggésében írom le. Engedtessék meg nekem, hogy vállalva a kockázatot, megelőlegezzem a könyvnek mint hitem szerint alaposan dokumentált történetnek a végkövetkeztetését: a nácik elindította fosztogatásban, harácsolásban, végül a zsidók meggyilkolásában való tömeges részvétel volt az, ami kiváltotta a háború után a lengyel antiszemitizmust, nem pedig a zsidók állítólagos közreműködése abban, hogy a háború után a lengyelekre erőltették a kommunizmust. A kommunista hatóságok Lengyelországban egyáltalán nem álltak ki semmiféle zsidó „érdekek" mellett, és nem törődtek azzal, amit Lengyelország zsidó polgárai a háború alatt és után felebarátaiktól, saját szomszédaiktól elszenvedtek. A kommunista párt, hogy legalább egy kis legitimitást nyerjen a lengyel nép szemében, amennyire csak lehetett, igyekezett távol tartani és elszigetelni magát a „zsidókérdéstől", attitűdjét legtalálóbban talán a zsidókérdés jóindulatú semmibevételének lehetne nevezni. Amikor belépett a képbe Sztálin egyre agresszívabb antiszemitizmusa, akkor adottsággá vált a kommunista hatóságok és a nemrég leigázott lengyel társadalom közötti hallgatólagos társadalmi szerződés: hogy kölcsönösen hasznot húztak abból, hogy eltekintenek a lengyel zsidók háború alatti sorsától; hogy nem is kutatják, mi történt pontosan a zsidókkal a háború alatt, és hogy ösztönzik és megkönnyítik a megmaradt lengyel zsidóság távozását az országból. Az az érzésem, hogy ez egy hallgatólagos „engedmény" volt a „hatalom fejében", és a Szovjetunió, valamint saját érdekeiket követve a kommunisták meg is ragadták ezt a lehetőséget.

Végül néhány szót a könyv szerkezetéről. Az első fejezetben érzékeltetni szándékozom a lengyelek cserbenhagyottság érzését, mely a második világháború tapasztalatai és a háború politikai következményei nyomán támadt bennük. A fejezet utolsó oldalain azon főbb események narratív összegzése olvasható, amelyek a lengyel társadalomnak a kommunista párt általi leigázásához vezettek, és a lengyelek többségének akarata ellenére a Szovjetunió csatlósává változtatták az országot.

A második fejezetben sorra veszem a zsidóellenes praktikák széles választékát a háború utáni Lengyelországban, beleértve a zsidók áruvá tételét, ami a háború alatti kifosztásukból eredt. Ezenkívül bebizonyítom, hogy nemcsak a társadalom általában, hanem a kommunista párt uralta Lengyelország közigazgatási apparátusa és bírói testülete is olyan magatartást tanúsított, melyet intézményesült antiszemitizmusnak lehet nevezni.

A harmadik fejezetben részletesen leírom a háború utáni Európa legerőszakosabb antiszemita epizódját (minden bizonnyal ez volt egyben az akkori lengyelországi zsidóellenes erőszak csúcspontja is) – a kielcei pogromot. A negyedik fejezetben bemutatom, hogyan reagáltak a különböző társadalmi csoportokba tartozó lengyelek a pogromra, közben vázolom a zsidóknak a háború utáni lengyel társadalom morális ökonómiájában betöltött helyével kapcsolatos megfigyeléseket.

Az ötödik fejezetben azzal foglalkozom, hogyan rögzült a lengyel értelmiség kollektív tudatában a holokauszt és a lengyel társadalom alsóbb rétegeinek viselkedése a zsidókkal szemben.

A hatodik fejezetben fölvázolom annak a lengyel nép széles köreiben elterjedt hiedelemnek – amelyben egyébként számos lengyel történész is osztozik – a történelmi előzményeit, hogy a zsidóknak különös affinitásuk van a kommunizmus iránt. Megvizsgálom, mennyire alkalmazható a „judeokommunizmus" *(żydokomuna)* fogalma a két világháború közötti időszakban, és hogyan alakította az úgynevezett zsidókérdést Sztálin és a Szovjetunió Kommunista Pártja a háború alatt és közvetlenül utána. Végezetül megvizsgálom a judeokommunizmus mítoszát és azt, hogyan függött össze a lengyelországi kommunista rendszer politikai gyakorlatával közvetlenül a háború utáni időszakban. A befejezésben pedig megkísérlem egybefoglalni a könyv korábbi részeiben tisztázott különböző magyarázó elemeket.

1
A MAGÁRA HAGYOTT LENGYELORSZÁG

A két világháború Európában egyszersmind társadalmi forradalmak időszaka is volt. A második világháború kiváltképp jó példa erre.[12] Kimondhatjuk, hogy Kelet-Európában az 1939 és 1948 közötti évtized – 1945 egyértelmű választóvonala, a Harmadik Birodalom veresége ellenére – a totalitárius társadalmi modell megvalósítására irányuló radikális átalakulás korszaka volt, először a nácik, aztán a szovjetek révén.[13]

Miközben a háború valóban igen nagy hatással volt az összes európai társadalomra, átrajzolta Európa térképét, és új paradigmát hozott az európai politikába, Lengyelország esete az 1939-től 1945-ig tartó náci megszállás hatására bekövetkezett rombolás és zűrzavar méretei miatt (ami kiegészült Kelet-Lengyelország 1939-től 1941 júniusáig tartó szovjet bekebelezésével), egyedülálló volt a hadviselő országok között.[14] A háború következtében az ország példátlan demográfiai katasztrófát szenvedett. Elveszítette kisebbségeit – a zsidókat a holokausztban, az ukránokat és a németeket a háborút követő határkiigazításokban és népességmozgásban. A háború végére elvesztette városi lakossága harmadát. A lengyel elit életkörülményei megsemmisültek. Eltűnt az ügyvédek fele, az orvosok kétötöde, az egyetemi tanárok és a római katolikus papok harmada. Elvesztette legkiválóbb állami hivatalnokait, katonatisztjeit és sportolóit. Több millió embert mozdítottak el vagy azért, mert deportálták őket, vagy azért, mert lakásukat lerombolták, vagy azért, mert az országhatárok megváltoztak. Körülbelül 4,5-5 millió lengyel állampolgár vesztette életét a háború alatt (beleértve 3 millió lengyel zsidót), és több millió tapasztalta meg a börtönt, a munkatábort vagy az erőszakos áttelepítést.[15] Az anyagi pusztítás legalább akkora volt, mint a népességveszteség és a lelki megrázkódtatás. Valamilyen módon minden lengyel család megszenvedte a háborút, sok család számára pedig végzetes volt.

Különösen megszenvedte a pusztítást a lengyel zsidóság, egy régi közösség, amely a háború következtében fizikailag megsemmisült. Alig 10 százalék élte túl a náci mészárlást – néhányan a német táborokban, néhányan nemes lelkű szomszédaiknál bujdosva, a legtöbben pedig a szovjet hátországban, ahova menekültek, vagy még korábban a szovjet titkosrendőrség deportálta

12 A kérdést a nagy francia történész, Élie Halévy vetette föl egy 1929-ben, Oxfordban tartott előadásában: „Une interpretation de la crise mondiale, 1914–1918", in *L'Ère des tyrannies: Études sur le socialisme et la guerre*, 173. oldal.

13 Lásd „Themes for a Social History of War Experience and Collaboration" című tanulmányomat a *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath* című tanulmánykötetben (eds. Istvan Deak, Tony Judt and Jan T. Gross), 15–36. oldal.

14 1939. augusztus 23-án tető alá került a náci Németország és a Szovjetunió közötti megnemtámadási egyezmény, amelyet a dokumentumot Moszkvában aláíró két külügyminiszter neve után a történetírás Ribbentrop–Molotov-paktumként ismer. Egy héttel később, 1939. szeptember 1-jén megkezdődött a második világháború. Az aláírók közötti megegyezés következményeképp a Vörös Hadsereg rögtön a német támadás után bevonult Lengyelországba. Az augusztusi szerződéshez fűzött titkos záradékban fenntartotta magának a jogot egy „érdekszférára", beleértve Besszarábiát, Észtországot, Lettországot és Lengyelország nagyobbik részét. A náci és a szovjet megszállási zóna közötti eredeti demarkációs vonal – amely a Visztula mentén kettévágta a fővárost, Varsót – 1939. szeptember 25-én került nyilvánosságra a vezető szovjet napilapban, a *Pravdá*ban.
Szeptember 28-án Moszkvában Német–Szovjet Határ- és Barátsági Szerződést írtak alá, és megállapodtak a frissen elfoglalt területek megosztásának valamelyes módosításában. Sztálin beérte a lengyel terület felével, és kelet felé a határt az ún. Curzon-vonalnál húzták meg (ez az a demarkációs vonal volt, amelyet Lord Curzon brit külügyminiszter javasolt a szovjet külügyminiszternek, Csicserinnek az 1920-as lengyel–bolsevik háború idején). Lengyelország jókora részének (beleértve a főváros felét) átengedéséért cserébe Sztálin megszilárdította hatalmát a balti államok fölött, beterelve a karámba Litvániát, Lettországot és Észtországot. A szerződésben két titkos záradék volt. Az első módosította azokat a határokat, amelyekben augusztusban megegyeztek; a második szűkszavúan, két mondatban az elkövetkező két évre kiiktatta a lengyelországi náciellenes földalatti kommunista mozgalmat: „Egyik fél sem tűri területén a másik fél területére irányuló lengyel agitációt. Minden ilyen irányú agitációt megakadályoznak területükön, és kölcsönösen tájékoztatják egymást az ezzel kapcsolatos rendszabályokról." Ahhoz, hogy belekezdjünk történetünkbe, tudnunk kell arról, hogy a lengyel lakosság háborús tapasztalata milyen előzményekbe ágyazódott.

15 A teljes demográfiai veszteség leggyakrabban idézett adata (6 millió), melyet előzetes becslésként említettek közvetlenül a háború után, bizonyára túlzás. A *Dzieje Najnowsze* egy teljes számot szentelt a második világháború alatti lengyel veszteségek számbavételére. A kitűnő gazdaságtörténész, Czesław Łuczak, aki a különszám bevezetőjében („Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–1945") áttekintette az erre vonatkozó kutatásokat, a valószínűbbnek tűnő 5 milliót javasolja – 2 millió nem zsidó lengyel, és 2,9-3 millió lengyel zsidó (12. és 14. oldal). Köszönettel tartozom Antony Polonsky professzornak, aki fölhívta a figyelmemet erre a különszámra.

őket. Amikor a Hitler és Sztálin közötti együttműködés közvetlen eredményeképpen 1939. szeptember közepe és 1941 júniusa között Lengyelország háború előtti területének fele szovjet ellenőrzés alatt állt, több mint egymillió lengyel zsidó (a hozzávetőlegesen 3,5 millióból) élt a szovjet zónában. Körülbelül 100-120 ezer zsidót deportáltak 1940–41-ben, és telepítettek le erőszakkal a Szovjetunió belső területein, az e területek szovjetizálását elősegítő átfogóbb elnyomó intézkedések részeként. A zsidó sors iróniája, hogy sokuk életét az mentette meg a náciktól, hogy szovjet elnyomás alá kerültek. A lengyel történetírásban a zsidó sorsot általában a lengyel társadalom többi részétől független történetként írták le. Van némi igazság ebben a megközelítésben, mivel a nácik valóban különválasztották a zsidókat, amennyiben „különleges bánásmódban" részesítették őket, ez pedig kényelmes lehetőséget teremtett a történészeknek ahhoz, hogy csendben elmenjenek a lengyel zsidók és nem zsidó szomszédaik közötti interakciók német megszállás alatti bonyolult jelensége mellett. Lengyel szomszédaik közelről nézték végig a zsidók kiirtását, és gyakran éltek a fosztogatás kínálkozó lehetőségével. Ennek a nácikkal való megalkuvó cinkosságnak a történetéről csak mostanában kezdenek beszélni Lengyelországban, és mivel ez igen fontos háttér-információ a háború utáni antiszemitizmus megértéséhez, ezért beszámolómban foglalkozni fogok vele.[16]

A Földalatti Állam

A történelmi krónikákba fel fogják jegyezni, hogy az országra rontó idegen megszállók terrorja ellenére a lengyel társadalom hősiesen és határozottan szembeszállt a szovjet és a náci megszállással. A náci fajelmélet szerint a lengyelek „alsóbbrendű faj" *(Untermenschen)* voltak. Akárcsak a zsidók. De a lengyelek kiirtása még nem volt napirenden; az európai „új rend" náci elképzelése szerint a lengyeleket szolgasorba süllyesztve, csak fizikai munkára használták volna. Válaszul a megszállók intézkedéseire – amelyek megtagadták tőlük a jogokat és a fennmaradáshoz szükséges anyagi forrásokat –, a lengyel társadalom a legnagyobb és legszerteágazóbb ellenállási mozgalmat hozta létre, amellyel a megszállt Európában a náciknak szembe kellett nézniük.

Ezenkívül a megszállt Lengyelországban fölállítottak egy földalatti katonai szervezetet, a Honi Hadsereget (Armia Krajowa, AK), amely működése csúcspontján több mint 300 000 föleskküdött taggal és kimunkált intézményhálózattal büszkélkedhetett – mindez együtt a Földalatti Államként

16 Lásd különösen e könyv 2. fejezetének 73–89. oldalát és a *Végkövetkeztetések* című fejezetet.

(Państwo Podziemne) vált ismertté. Ez az „állam" magába foglalta az illegalitásba vonult, háború előtti politikai pártokat, élén egy árnyékkormány (Delegatura) állt, amely először a franciaországi Angers-ban székelt, később pedig, Franciaország 1940-es veresége után, Londonban. Működött egy csökkentett létszámú földalatti parlament is, amely összehozta a négy fő politikai párt – a Nemzeti Demokratikus Párt, a Parasztpárt, a Lengyel Szocialista Párt és a liberális szemléletű Munkáspárt – képviselőit, akik rendszeresen tanácskoztak egymással és a kormány megbízottjaival. A Londonban tartózkodó politikai vezetők, a kormány és a hadsereg-irányítás futárok és rádiósok titkos hálózatán keresztül tartotta a kapcsolatot az anyaországgal.

A Földalatti Államot anyagilag a londoni emigráns kormány támogatta. A titkos hadsereg és a politikai szervezetek ellátásán kívül ezt a pénzt használták a civil társadalom fenntartására is, beleértve például az illegális iskolarendszert, a szociális hálót és a Żegota nevű szervezetet, melyet 1942-ben állítottak föl, hogy a nácik elől bujdosó zsidókat támogassa. A Lengyelországban kiadott földalatti újságok és folyóiratok száma a megszállás alatt olykor a 2000-t is elérte. Ezek némelyike tiszavirág-életű volt, másokat csak korlátozott körben terjesztettek, de volt olyan is, amit több éven keresztül folyamatosan kiadtak. A Honi Hadsereg legfontosabb hetilapja, az *Information Bulletin* (Biuletyn Informacyjny) elérte a tekintélyes 43 ezres példányszámot. Tevékenységének legintenzívebb szakaszában a Honi Hadsereg Információs és Propagandahivatalának varsói irodája havi öt tonna papírt használt föl.[17]

Henri Michel, az ellenállás francia történészeinek doyenje aligha gyanúsítható azzal, hogy egy hazai közönségnek udvarolt, amikor kijelentette, hogy a lengyel földalatti mozgalom erejének és kiterjedésének nem volt párja Európában.[18] Történetéről elsőnek az angol nyelvű világ szerzett tudomást, amikor a földalatti mozgalom egyik legbátrabb futára, Jan Karski (aki közvetlen bizonyítékot szállított Winston S. Churchill miniszterelnöknek és Franklin D. Roosevelt elnöknek arról, hogy a nácik irtják az európai zsidókat) megírta kissé regényesített művét, a *Story of a Secret State*-et.[19] A Houghton Mifflin Kiadónál megjelent mű szinte azonnal, 1944–45 telén bestseller lett.[20]

17 Képzeljük csak el, micsoda szervezőmunkát igényelt ilyen mennyiségű papír beszerzése, amit nem lehetett legálisan megvásárolni, és amit azután lopva kellett a titkos nyomdákba, majd onnan elszállítani (Jan Rzepecki: „Organizacja i działanie Biura Informacji i Propagandy [BIP] Komendy Głównej AK", in *Wojskowy Przegląd Historyczny*).

18 Henri Michel: *The Shadow War: European Resistance 1939–1945*.

19 A mozilátogatók és a televíziónézők az egész világon emlékeznek arra a terjedelmes interjúra, amelyet Claude Lanzmann készített Jan Karskival *Soah* című filmjében, ahol Karski elmeséli küldetése körülményeit, valamint angliai és egyesült államokbeli találkozásait politikusokkal, akiket tájékoztatott a zsidók tragikus sorsáról.

20 E. Thomas Wood and Stanisław Jankowski: *Karski: How One Man Tried to Stop the Genocide*, 223–238. oldal.

A Földalatti Állam a társadalmi energiák széles körű mozgósításának gyümölcse volt. Számtalan egyéni kezdeményezés eredményeként jött létre, amelyeket aztán intézményesítettek, és szélesebb szervezeti keretbe foglaltak. Az ember azt hihette volna, hogy egy ilyen nagyszabású kollektív teljesítmény jó alapot szolgáltathat a háború utáni újjáépítéshez. De nem így lett. A nagyhatalmi politika és a háború utáni Európa befolyási övezetekre osztásának melléktermékeként, mint fölösleges és makacs vállalkozást, egy csapásra semmivé tették mindazt az erőfeszítést és áldozatot, amelyet ennek, a megszállás könyörtelen rendszerével szembeszálló, létében megkérdőjelezett államnak, ennek a polgári társadalomnak a megteremtéséért hoztak. Minthogy Lengyelországot a Vörös Hadsereg szabadította föl 1944–45-ben, a közrend hirtelen fölbukkanó kommunista megszervezői az úgynevezett londoni emigráns kormánnyal való minden korábbi kapcsolatot szégyenfoltnak és gyanús elkötelezettségnek nyilvánítottak. A Honi Hadsereget már nem sokkal a felszabadulás után „a reakciós erők nyáladzó törpéjeként" („*AK – zapluty karzeł reakcji*") ábrázolták a plakátokon, veteránjainak pedig titkolniuk kellett múltjukat, különben letartóztatás, internálás, megbélyegzés vagy megaláztatás volt az osztályrészük.[21] Hogyan jött létre ez a helyzet, amely a lengyel népben a történelmi igazságtalanság oly sokak által osztott érzését keltette?

A KATYŃI TÖMEGSÍR FELFEDEZÉSE

A második világháború vége felé a Vörös Hadsereg előretörése egyre gyorsabban szorította ki a németeket Lengyelországból. A lengyel Földalatti Állam vezetői számára ez nem volt túlságosan kedvező fejlemény. A szovjet

21 1944. szeptember 15-én a Lengyel Munkáspárt (akkoriban így nevezték a kommunista pártot) Politikai Bizottsága úgy döntött, hogy az alábbi szövegű nyilatkozatot íratják alá a Honi Hadsereg katonáival: „Én, (...) akit azzal a gyanúval küldtek internálótáborba, hogy ellenségesen viszonyulok a lengyel állam egyedül törvényes szervezeteihez, a KRN-hez és a PKWN-hez [a Lengyel Munkáspárt által támogatott szervezetek, amelyek keletkezését később ismertetem], valamint a lengyel hadsereg főparancsnokságához, kényszer nélkül, szabad akaratomból az alábbiakat jelentem ki: 1. nagyra becsülöm a KRN és a PKWN nemzetünk számára nélkülözhetetlen tevékenységét, és a továbbiakban lengyel katonához méltóan hű és engedelmes maradok összes rendszabályaikhoz; 2. Értem és elítélem a Honi Hadsereg és a hozzá kapcsolódó szervezetek vezetőinek gyalázatos tetteit, akik segítették a hitlerista megszállókat, és aknatevékenységükkel gyengítették a lengyel hadsereget, aláásták a lengyel nemzet egységét..." – és így tovább, ugyanebben a szellemben további két bekezdésen keresztül. A végén ígéretet kellett tenni „a KRN és a PKWN" támogatására e „bomlasztó befolyás" elleni harcban (Krystyna Kersten: *Rok pierwszy*, 49. oldal).

kommunistákat a lengyel függetlenség történelmi ellenségének tekintették. Az 1917-es októberi forradalom óta nyugati irányú terjeszkedési vágyaiknak kétszer szereztek érvényt katonai eszközökkel. Az 1920-as lengyel-szovjet háború, amely Varsó külvárosainál vett „csodálatos" fordulatot, egészen a végső Rigai Békeszerződésig folyt.[22] 1939-ben pedig a Vörös Hadsereg a Hitlerrel kötött paktum alapján betört Lengyelországba, ami megközelítőleg fél Lengyelország megszállását eredményezte 1941 júniusáig. Amikor 1941 nyarán a náci Németország megtámadta a Szovjetuniót, és a Szovjetunió végül csatlakozott a szövetségesekhez, a lengyel emigráns kormány felújította a diplomáciai kapcsolatot a Szovjetunióval.

A Szovjetunió kezdetben megroppant a náci háborús gépezet rohamától, és örömmel fogadott minden lehetséges segítséget és barátot. Ekkor következett az intenzív lengyel–szovjet együttműködés időszaka. A két kormány által aláírt szerződés értelmében a Szovjetunióban több százezer lengyel állampolgárt részesítettek „amnesztiában". A munkatáborokból szabadon bocsátott és a Szovjetunió belső területein letelepedni kényszerített, nélkülöző lengyel állampolgárok szükségleteinek kielégítésére szociális hálózatot állítottak föl. Az egészséges férfiak kijelölt gyülekezési helyeken csatlakozhattak ahhoz az új lengyel hadsereghez, amelynek megalakulását a szovjetek engedélyezték saját területükön.[23]

De ahogy a hadi szerencse fokozatosan megfordult, és ahogy a Szovjetunió a náciellenes koalíció egyre erősebb tagjának bizonyult, úgy vált Churchill és Roosevelt egyre megértőbbé a háború utáni Európára vonatkozó szovjet területi igények és biztonsági garanciák iránt. A „három nagy" 1943 végi teheráni találkozóján egyetértettek Sztálinnal abban, hogy a háború után a Szovjetunió határát el lehet tolni nyugat felé Lengyelország rovására,

22 A lengyel néphagyományban és történetírásban úgy emlegetik Józef Piłsudski ellentámadását, amely visszaszorította a bolsevikokat Varsó alól, hogy „a visztulai csoda" („*cud nad Wisłą*"). A két háború közötti időszakban augusztus 15., az ellentámadás megindításának napja Lengyelországban nemzeti ünnep volt.

23 A miniszterelnök, Władysław Sikorski tábornok vezető lengyel politikusok élénk tiltakozása ellenére Londonban aláírt egy szerződést a Szovjetunióval. A többiek azért utasították el a szerződést, mert Sztálin nem volt hajlandó garantálni Lengyelország területi integritását a háború előtti határokkal, nem mondott le azokról a területekről, amelyeket 1939-ben szerzett meg. A szovjet vonakodás ürügye az volt, hogy az elfoglalt területek népessége az 1939. október 22-én tartott népszavazáson állítólag kifejezte azt az óhaját, hogy csatlakozzon a Szovjetunióhoz. (Hogy ezt a „népszavazást" hogyan bonyolították le, erre nézve lásd *Revolution from Abroad* című könyvem 2. fejezetét.) Sikorski ennek ellenére úgy döntött, hogy késedelem nélkül alá kell írnia a szerződést, mert a területi vitákat lehet későbbre halasztani, de a további szovjet fogságban lengyelek százezreinek élete van veszélyben nap mint nap a rossz bánásmód és a nélkülözés miatt.

nagyjából a Curzon-vonalig. Ekképpen a londoni lengyel emigráns kormánnyal történt egyeztetés vagy akár csak tájékoztatásuk nélkül szentesítették egy olyan területi terjeszkedést, amely nagyon emlékeztetett arra, amit a Szovjetunió az 1939-es Ribbentrop–Molotov-paktum révén ért el.

Minthogy a fölbátorított Sztálin olyan manőverezésbe kezdett a háború utáni rendezés érdekében, hogy az lehetőleg Kelet-Európa kommunista leigázásához vezessen, a lengyel–szovjet viszony megromlott. A romlás valójában már a teheráni konferencia előtt megkezdődött. 1943 tavaszán, a katyńi tömegsírok feltárását követően a Szovjetunió megszakította a diplomáciai kapcsolatokat a lengyel kormánnyal.

A történet 1941-re és 1942-re nyúlik vissza, amikor Władysław Anders tábornok szervezni kezdte a Szovjetunióban a lengyel hadsereget,[24] és a lengyel hatóságok hiába kerestek több ezer tisztet, akik az 1939-es hadjárat idején az ország keleti részén teljesítettek szolgálatot, és akiket a szovjetek bebörtönöztek. Lengyel diplomáciai küldöttek többször kérték a szovjet hatóságokat, hogy keressék meg ezeket az embereket, és azonnal engedjék őket szabadon, már csak azért is, mert szükség van rájuk az újonnan fölállítandó egységek törzskarában. Kérésük azonban süket fülekre talált. Több ezer embernek – sokukat korábban szabadon engedett társaik vagy azok a családtagjaik azonosítottak, akiknek a fogságból rövid levelet küldtek – nyoma veszett 1940 tavasza körül. A háború egyik legabszurdabb és legcinikusabb párbeszéde során Sikorski miniszterelnöknek – akinek első látogatása a Kremlben Sztálinnál a lehető legszívélyesebb körülmények között zajlott – olyan benyomása támadhatott, hogy a szovjet vezetők szemmel láthatóan törődnek az eltűnt emberek sorsával. Miután Sikorski újra meg újra érdeklődött hollétük után, Sztálin csodálkozást színlelt: a szovjet kormány amnesztiarendelete ellenére nem szabadult volna ki mindenki? Amikor Sikorski erősködött, hogy van egy listája több ezer olyan tisztről, akiket a Vörös Hadsereg foglyul ejtett, és még nem engedtek szabadon, Sztálin azt válaszolta, hogy „Ez lehetetlen. Mindenkit szabadon kellett engedniük." „Hova szökhettek?" – kérdezte a meglepődött Anders tábornok. „Nos, talán Mandzsúriába" – válaszolt Sztálin habozás nélkül.[25]

Aztán 1943 tavaszán egy Katyń nevű falucska közelében, egy korábbi NKVD-s fogolytábor területén egy német híradós egység egy tömegsírban feltárta a kivégzett lengyel tisztek maradványait. Egyenruhában voltak, sokuk tarkóján golyó ütötte lyuk, zsebükben igazolványaik és otthonról kapott leveleik. Ma már tudjuk, hogy 1940. március 5-én a szovjet Politikai Bizottság

24 Ezért szokás „Anders-hadseregként" is emlegetni.
25 Stanisław Kot: *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego,* 194. oldal.

kiadott egy rendeletet, hogy ezeket az embereket végezzék ki. A dokumentumon Sztálin aláírásán kívül szerepel még Molotov, Vorosilov és Mikojan aláírása.[26] E döntés alapján 21 857 embert (köztük 15 000 hadifoglyot) végeztek ki. Ebből 4421 főt a Katyńban talált tömegsírba lőttek bele és temettek el. A történetet a szovjet vezetés mélyen titokban tartotta, tagadva bármiféle bűnrészességet a bűntényben, mígnem 1990 áprilisában Mihail Gorbacsov elnök hallgatólagosan beismerte a szovjet felelősséget. Végül 1992. október 14-én Borisz Jelcin elnök megküldte a lengyel elnöknek, Lech Wałęsának az 1940-es politikai bizottsági döntés másolatát.

Térjünk vissza 1943-hoz, amikor is a nácik antibolsevista propagandahadjáratuk részeként szenzációs hírként közölték felfedezésüket. Az emigráns lengyel kormány fölszólította a Nemzetközi Vöröskeresztet, hogy jelöljön ki bizottságot az exhumálásra, és adjon ki szakértői jelentést arról, hogy mikor és kik követték el a bűntényt. De nemigen kételkedett benne senki, hogy ez egyszer a náci rezsim igazat mond. A szovjet kormány, amely mindvégig úgy kezelte a német felfedezést, hogy az megtévesztés, melyet a németek azért találtak ki, hogy leplezzék saját háborús bűneiket, 1943. április 25-én megszakította a diplomáciai kapcsolatokat Lengyelországgal.

A szovjetek bonyolult játszmát játszottak, kettős célkitűzéssel: meg akarták változtatni a háború utáni lengyel határokat, és egy hozzájuk hű rezsimet akartak felállítani Lengyelországban. A kívánt eredmények eléréséhez egyrészt a diplomáciát és a „három nagy" konzultatív tanácskozásait használták föl, másrészt pedig gondosan megkomponálták a kommunisták által támogatott földalatti mozgalom lépéseit Lengyelországban.

Varsó lerombolása

Sztálin Lengyelország leigázására és a háború utáni kommunista uralmat ellenző hazafias ellenzék elpusztítására irányuló eltökéltségének legkönyörtelenebb és legbeszédesebb példája az volt, ahogyan elutasította a varsói felkelés támogatását 1944 nyarán. A Honi Hadsereg 1944. augusztus 1-jén indította el a varsói felkelést (ahogy a lengyel történetírás nevezi). A fölkelést a németeknek a több hónapos szovjet offenzíva előli fejvesztett menekülése előzte meg. Heteken keresztül német katonák és civilek zilált oszlopai vonultak át Varsó utcáin. A városban hallani lehetett a közeledő orosz front ágyúlövéseit. A Honi Hadsereg legénységi állománya égett a türelmetlen-

26 Lásd *Katyń – Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992r,* 34–46. oldal.

ségtől, hogy harcolhasson. Amikor a frontvonal elérte a Visztulát, a Honi Hadsereg parancsnoksága alig várta, hogy fölszabadítsa a fővárost, még mielőtt a szovjetek a nácikat üldözve Varsóba érhettek volna.[27]

A Honi Hadsereg, anélkül, hogy a hadműveletet egyeztette volna a szovjetekkel, kirobbantotta a felkelést. A felkelők egy néhány nap alatt lezajló csatában gondolkodtak.

Csakhogy addigra a Wehrmacht már átcsoportosításokat hajtott végre, hogy megszervezze a védelmet végig a folyó mentén. Minthogy a szovjetek leállították előretörésüket, a felkelők majdnem két hónapos harcba keveredtek a németekkel. A Vörös Hadsereg a Visztula túloldalán állva hagyta, hogy a németek halomra öljék a Honi Hadsereg katonáit és a város civil lakosságát. A harcok során majdnem negyedmillió ember halt meg. Lengyelország náciellenes földalatti mozgalmának színe-javát megölték, a várost pedig romhalmazzá tették.

A felkelés kezdetén a szovjetek úgy tettek, mintha semmi jelentősége nem volna a városban történteknek. Később, amikor már nem lehetett letagadni, hogy Varsóban csata dúl, Sztálin megtagadta a leszállási engedélyt a körbekerített városba segítséget szállító szövetséges repülőgépektől, amelyek olaszországi bázisokról indultak, és több száz mérföldet repültek ellenséges terület fölött. Winston Churchill emlékiratai bővelkednek a drámai részletekben. Augusztus 14-én Churchill táviratot küldött külügyminiszterének, Anthony Edennek: „Sok kellemetlenséget okoz majd az oroszoknak, ha megerősödik az a gyanúnk, hogy a varsói lengyel hazafiakat magukra hagyták, ennek azonban könnyen elejét vehetnék, ha elszánnák magukat néhány olyan hadműveletre, amelyre bőven van lehetőségük. Kétségkívül nagyon különös, hogy az orosz seregek éppen akkor állították meg Varsó elleni offenzívájukat, és húzódtak vissza a fővárostól, amikor a földalatti hadsereg föllázadt. Alig száznegyven kilométeres repülőutat kellene megtenniük ahhoz, hogy ellássák a lengyeleket annyi géppuskával és lőszerrel, amennyire csak hősies harcukhoz szükségük van. Beszéltem Slessor légimarsallal, hogy amivel lehet, innen segítsük őket. De mit tettek az oroszok? Azt hiszem, inkább Önnek kellene Molotov útján üzenettel fordulnia Sztálinhoz, és utalni rá, hogy milyen következtetések kapnak lábra mindenfelé, végül pedig azt kérni, hogy az oroszok küldjenek oda minden segítséget, amire csak képesek."

Két nappal később, augusztus 16-án Molotov helyettese, Andrej Visinszkij a külügyminisztériumba kérette az amerikai nagykövetet, és „elmagyarázta neki, hogy szeretné elejét venni minden félreértésnek, majd az alábbi megdöbbentő nyilatkozatot olvasta föl: »A szovjet kormány természetesen nem kifogásolhatja, ha angol vagy amerikai repülőgépek fegyvereket dobnak le Varsó körzetében, minthogy ez amerikai és brit ügy. Határozottan ellenzi azonban, hogy amerikai és brit repülőgépek, miután fegyvereket dobtak le Varsó körzetében, szovjet területen szálljanak le, minthogy a szovjet kormány nem kívánja, hogy akár közvetlen, akár közvetett köze legyen a varsói kalandhoz«."[28]

Churchill megdöbbent, naponta váltott üzeneteket Roosevelttel ez ügyben. De egyikük sem volt fölkészülve arra, hogy megütközzön Sztálinnal, és a sarkára álljon. George Kennan amerikai diplomata és történész emlékirataiban úgy emlékszik a varsói fölkeléssel kapcsolatos szovjet válaszra, mint döntő fontosságú esetre, amely

> mindennél jobban megmutatta a nyugati kormányoknak, hogy mit is várhatnak Sztálin lengyelekkel kapcsolatos politikájában. Ha a Vörös Hadsereg csapatainak tétlensége, amint ott álltak passzívan a folyó túloldalán, és végignézték, hogyan mészárolják le a németek a felkelés lengyel hőseit, nem fejezte volna ki elég ékesszólóan a szovjet hozzáállást, akkor az után az arcátlan visszautasítás után, amellyel Sztálin és Molotov Harriman nagykövet kérését fogadta, hogy engedélyezzék az amerikaiaknak az ukrajnai repülőterek használatát, megkönnyítendő a fegyverek és utánpótlás ledobását a bekerített lengyeleknek... nem maradt helye félreértésnek. Nem voltam személyesen jelen ezen a végzetes találkozón Sztálinnal és Molotovval, de máig előttem van, hogyan festett az élménytől összetört nagykövet és Deane tábornok, amikor este visszatértek röpke egy órán belül. Semmi kétség nem volt bennünk a szovjet vezetés álláspontjának következményeit illetően. Ezzel gúnyos vigyorral kesztyűt dobtak a nyugati haderőknek. Ezzel tulajdonképpen azt mondták, hogy „Szőröstül-bőröstül meg akarjuk szerezni Lengyelországot. Fütyülünk a lengyel földalatti harcosokra, akik nem ismerik el a kommunista fennhatóságot. Számunkra ők nem jobbak a németeknél; ha pedig ők és a németek egymást gyilkolják, annál jobb." (...) Attól fogva az volt a véleményem, hogy ez volt az a pillanat, amikortól önálló és realista politikát kellett volna folytatni a szovjet vezetőkkel szemben.[29]

27 A Honi Hadseregben *Burzá*nak (Vihar) nevezett haditerv arra irányult, hogy a visszavonuló németeket, ahol csak lehet, megtámadják, hogy demonstrálják Lengyelország legitim kormányának hatalmát, és megteremtsék a közigazgatás vázát még a Vörös Hadsereg megérkezése előtt.

28 Winston S. Churchill: *A második világháború*, 2. kötet, 448. és 449. oldal.

29 A lengyel miniszterelnök, Stanisław Mikołajczyk épp akkor töltött tíz napot Moszkvában, amikor a varsói felkelés kezdődött. Azért érkezett Londonból, hogy megállapodást dolgozzanak ki a szovjet és lengyel kommunisták jövőbeni együttműködéséről. „Az utolsó este vacsora a brit követségen Mikołajczyknak, a lengyel miniszterelnöknek

A „LUBLINI LENGYELEK" ÉS A FAIT ACCOMPLI SZOVJET POLITIKÁJA

Nem sokkal azután, hogy a visszavonuló németeket üldöző Vörös Hadsereg 1944. január elején átlépte a háború előtti lengyel–orosz határt, az emigráns lengyel kormány többé nem érvényesíthette fennhatóságát Lengyelország fölszabadított területei fölött. Ahogy a front haladt nyugat felé, a szovjetek őrizetbe vették a Honi Hadsereg helyben szerveződött egységeit és a kormánymegbízott közigazgatási apparátusát. A szovjetek által támogatott szervezetek – az Országos Nemzeti Tanács (Krajowa Rada Narodowa, KRN), amelyet hamarosan követett a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság (Polski Komitet Wyzwolenia Narodowego, PKWN) – szabad kezet kaptak a hatalmi vákuum kitöltésében és saját közigazgatásuk fölállításában.

Az Országos Nemzeti Tanácsot az illegális Lengyel Munkáspárt alapította 1943. december 31-én. Ez volt az első azon intézmények sorában, amelyekkel megkettőzték a Londonból irányított Földalatti Államot, és amely állítólag a lengyel társadalom széles tömegeit képviselte. Valójában egy „Potemkin-falu" volt, hiszen a Nemzeti Tanácsot teljes mértékben a Lengyel Munkáspárt tartotta ellenőrzése alatt.[30] Néhány hónappal később, 1944. június 20-án Moszkvában megalakult a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság, amelyet a szovjetek fölhatalmaztak arra, hogy megszervezze a fölszabadított lengyel területek közigazgatását.

A kommunisták vezetése alatt álló Lengyelország függetlenségét 1944. július 22-től számítják. A „Lengyel Népköztársaságban" a legfontosabb nemzeti ünnepet a „Július 22-i Manifesztum" (vagy röviden „Júliusi Manifesztum") emlékére tartották. Az ország függetlenségét kinyilvánító „Júliusi Manifesztum"-ot a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság bocsátotta ki Lublinban.[31] 1944. december 31-én a Nemzeti Tanács ideiglenes kormánnyá alakította át a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottságot, a Szovjetunió pedig azonnal elismerte ezt a kormányt. Ily módon *fait accompli*k sorozatát állították föl Lengyelországban, miközben a legitim kormány még a távoli Londonban székelt.

Attól kezdve, hogy a Vörös Hadsereg lengyel területre lépett, a Lengyel Munkáspártnak gyakorlatilag monopóliuma volt azok fölött a kényszerítő eszközök fölött, amelyek ahhoz kellettek, hogy a politikai rendszert ráerőltesse az országra. A Londonból irányított földalatti mozgalom maradványainak fölkutatásában és semlegesítésében kezdetben a szovjet titkosszolgálat, az NKVD végezte a munka oroszlánrészét. Az NKVD körülbelül 60 000 embert tartóztatott le 1945 nyara előtt, és a Honi Hadsereg több mint 20 000 katonáját deportálta szovjet táborokba.[32] Közben, 1944–45 folyamán egy otthoni lengyelekből fölállított állambiztonsági apparátus kezdte átvenni a feladatokat – kezdetben Állambiztonsági Hivatalnak nevezték, de hamarosan átkeresztelték Állambiztonsági Minisztériummá (Ministerstwo Bezpieczeństwa Publicznego, MBP).[33]

A nyugati szövetségesek – azon az alapon, hogy a kialakult helyzetet nem lehet figyelmen kívül hagyni – nyomást gyakoroltak a londoni lengyel kormányra, hogy egyezzen meg a szovjetekkel és az általuk támogatott lengyel kommunistákkal. 1945. január 17-én a Vörös Hadsereg megindította utolsó támadását Berlin irányába. Átkelt a Visztulán, és fölszabadította Varsót. Három héttel később, február elején Churchill, Sztálin és Roosevelt részvételével megtartották a jaltai konferenciát. Ahogy Anthony Eden írta emlékirataiban, úgy volt, hogy itt fölvetik és a végére járnak annak a tűrhetetlen helyzetnek, hogy „az oroszok a lublini lengyel kormányt ismerik el, mi pedig a londonit".[34] Az amerikaiak és a britek ragaszkodtak egy új ideiglenes kormány megalakításához, amelybe ráadásul az úgynevezett lublini lengyeleknek bele kellett volna venniük Stanisław Mikołajczykot, a Parasztpárt Londonban tartózkodó vezetőjét és néhány más, szintén külföldön tar-

és kíséretének" – jegyezte föl naplójában Kennan. „Szívesebben vettem volna, ha a hivatalos optimizmusból motyogott szavak helyett lett volna annyi józan eszünk és jó ízlésünk, hogy csöndben fejet hajtsunk egy olyan nép tragédiája előtt, amelyet szövetségesünkként próbáltunk megvédeni ellenségeinktől, de nem tudtunk megvédeni a barátainktól" (George F. Kennan: *Memoirs, 1925–1950,* 210. oldal).

30 Lásd például Amerika lengyelországi nagykövete, Arthur Bliss Lane emlékiratait, aki a kommunisták ellenőrizte Szocialista Párt, Néppárt és Keresztény Munkapárt megalakítása kapcsán megjegyzi, hogy egyébként „ilyen nevű pártok már évek óta léteztek Lengyelországban" (Arthur Bliss Lane: *I Saw Poland Betrayed: An American Ambassador Reports to the American People,* 112. oldal).

31 A „Július 22-i Manifesztumot" valójában július 21-én adták ki, ráadásul nem is Lublinban, hanem egy Lublin környéki kis faluban, Chełmben.

32 Andrzej Friszke: *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989,* 109. oldal.

33 Az Állambiztonsági Minisztérium leginkább átpolitizált és legrettegettebb osztálya az Elhárítás volt – a köznyelvben csak Bezpieka vagy UB néven emlegették –, amely felállította az Államvédelmi Hivatalok (Urzędy Bezpieczeństwa Publicznego) országos hálózatát. Létezett még ezenkívül az UB-hoz képest dupla létszámú, mindenütt jelen lévő hivatásos rendőri erő, a Milícia (Milicja Obywatelska, MO), amely szintén az Állambiztonsági Minisztérium alá tartozott; volt az Államvédelmi Hivatalnak egy egyenruhás félkatonai szervezete, a Belső Elhárítás (Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego, KBW), és volt még egy segédrendőri erő is, a Milícia Önkéntes Tartalékserege (Ochotnicze Rezerwy Milicji Obywatelskiej, ORMO). Ha pedig kellett, akkor zavargások elfojtására vagy a fegyveres antikommunista ellenállók nagyobb csoportjai vagy az ország déli részén tevékenykedő ukrajnai nemzeti felkelés, az UPA elleni nagyarányú tisztogatások támogatására bevethették a reguláris hadsereg egységeit.

34 Anthony Eden: *The Memoirs of Anthony Eden, Earl of Avon: The Reckoning,* 597. oldal.

tózkodó „mérsékelt" lengyel politikust. Ezt az átmeneti kormányt kellett volna azután megbízni a lehető leghamarabb megszervezendő szabad választások lebonyolításával Lengyelországban.[35]

„Jalta" mint szimbólum

„Ez a háború eltér a múltbeli háborúktól – mondta Sztálin egy fiatal kommunista vezetőnek, Milovan Gyilasznak 1945-ben. – Ha valaki területeket foglal el, ezekre a területekre rákényszeríti a saját társadalmi rendszerét. (...) Másképp nem is volna lehetséges."[36] És akárcsak más, 1939-ben tragikus végre jutott országét, Lengyelország háború utáni sorsát is külső hatalmak döntötték el.

A nyugati vezetőknek nem sok illúziója volt afelől, hogy mi a szándéka Sztálinnak Kelet-Európával. Jogosnak fogadták el a Szovjetunió térségbeli biztonsági érdekeit, és biztosították Sztálin jogát, hogy gondoskodhasson arról, hogy a Szovjetunióval szemben ellenséges érzelmű politikusok ne kerülhessenek a helyi kormányokba. Roosevelt és Churchill szerette volna azt hinni, hogy e vétójog megadásával a kelet-európai szabadságért hozott erőfeszítéseik nem válnak hiábavalókká. Mindkét államférfi otthoni közönsége is szerette volna, ha meggyőzik ugyanerről. Épp e vágyálom beteljesedésének pillanatában, 1945. február 27-én a Jaltából visszatérő Churchill ezekkel a szavakkal fordult az alsóházhoz (szeretném hinni, hogy ez nem puszta cinizmus volt): „A krími és más találkozóim alapján az a benyomásom támadt, hogy Sztálin generalisszimusz és a szovjet vezetők becsületes barátságban és egyenjogú félként szeretnének együtt élni a nyugati demokráciákkal. Érzésem szerint állják a szavukat. Nem ismerek olyan kormányt, amely akár saját

35 Íme egy fontos részlet Charles Bohlen emlékirataiból: „A külügyminiszterek Sztálin dácsájában tartott találkozóján véglegesen megállapodtak Lengyelország ügyében. A Lengyelországról szóló végső megállapodás legfontosabb cikkelyei, amelyek körül elkeseredett vita folyt, a következők: »Az a tény, hogy Lengyelországot teljes egészében a Vörös Hadsereg szabadította föl, új helyzetet teremtett. Ez szükségessé teszi, hogy egy Lengyel Ideiglenes Kormány alakuljon, amely szélesebb alapokon nyugodhat, mint ami Nyugat-Lengyelország fölszabadítása előtt lehetséges volt. A Lengyelországban jelenleg működő Ideiglenes Kormányt szélesebb demokratikus alapon újjá kell szervezni, és bele kell venni mind a Lengyelországban élő demokratikus vezetőket, mind a külföldön élőket. Ez az új kormány neveztessék Lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormánynak. (...) A Lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormány köteles az általános választójog és titkos szavazás alapján a lehető leghamarabb szabad választásokat tartani. A választáson az összes demokratikus és antifasiszta pártnak joga lesz részt venni és jelölteket állítani«" (Charles E. Bohlen: *Witness to History, 1929–1969*, 191. oldal).

36 Milovan Gyilasz: *Találkozások Sztálinnal*, 105. oldal.

érdekei ellenére is, ne tartaná be vállalásait szilárdabban, mint az oroszországi szovjet kormány. Határozottan elutasítok minden vitát az orosz jóhiszeműség felett."[37, 38]

A Lengyelország sorsáról folyó viták, minden korrektség ellenére, rendkívül nehézkesnek bizonyultak. A „lengyel kérdést", amely a jaltai konferencia napirendjének nagy részét kitöltötte, a nyolcból hét plenáris ülésen fölvetették, és sok résztvevő – később fontos emlékiratok szerzői – úgy emlékezett rá, hogy a legnehezebb és leginkább időrabló téma volt.[39] Nagy-Britannia Lengyelországért szállt háborúba, Lengyelország volt a legrégebbi és leghűségesebb szövetségese. Angliának becsületbeli ügye volt – ahogy Churchill többször leszögezte, és a lengyel kérdésről folyó későbbi vitában emlékeztette is az alsóházat –, hogy a háború utáni világban biztosítsa Lengyelország szabadságát és szuverenitását.

Noha a Lengyelország háború utáni határaira és kormányára vonatkozó végső rendelkezéseket a teheráni és a potsdami konferenciákon dolgozták ki, a lengyelek számára – ahogy azt egy töprengő fiatal brit újságíró fölfedezte majdnem négy évtizeddel az események után – „Jalta" maradt a szimbolikus hivatkozási pont. „Amikor először jöttem Lengyelországba, hallottam egy furcsa szót. »Jóta« – sóhajtották új ismerőseim, »Jóta« – és a beszélgetés méla csendbe fulladt. Szerettem volna tudni: ez a »Jóta« netán a sorsot jelenti? Vagy valami olyasmit, hogy »Ilyen az élet«?"

„A Szolidaritás történetének kezdetén ott áll valahol »Jalta«" – írja Timothy Garton Ash az 1980 nyarán született Szolidaritásról szóló ragyogó

37 Winston S. Churchill: *His Complete Speeches, 1897–1963*, 7. kötet, 7117. oldal.

38 A híres papírfecnin, amelyre Churchill néhány hónappal korábban Moszkvában fölírta a balkáni országokat, és odafirkantotta Oroszország és a többi szövetséges háború utáni viszonylagos „túlsúlyának" százalékait, Lengyelország nyilvánvaló okokból nem szerepelt. De mindegy is, hiszen az egyezmény ugyanolyan súlytalannak bizonyult, mint a papírfecni, amelyre fölvázolta. Churchill számai csak Görögország esetében igazolódtak, és még ott is csak a véres polgárháborúba való brit katonai beavatkozás árán: „Egy fél ív papírra fölírtam: Románia: Oroszország 90%, a többiek 10%; Görögország: Nagy-Britannia 90%, Oroszország 10% (az USA-val egyetértésben); Jugoszlávia: 50–50%; Magyarország: 50–50%; Bulgária: Oroszország 75%, a többiek 25%. Az asztalon odacsúsztattam Sztálin elé, aki közben meghallgatta a fordítást. Pillanatnyi szünet következett. Sztálin akkor fogta a kék ceruzáját, vastagon kipipálta a feljegyzést, majd visszacsúsztatta felénk. Az egész nem tartott tovább, mint amennyi idő alatt most leírtam" (Churchill: A második világháború, i. m., 2. kötet, 476. oldal).

39 „A brit jegyzőkönyv majdnem tizennyolcezer szóban rögzíti azokat a megbeszéléseket, amelyeket e tárgyban Sztálin, Roosevelt és jómagam folytattunk" – írja Churchill *A második világháború*ban (i. m., 552. oldal). „Jaltában mind közül a legnehezebb kérdés Lengyelország volt" – írta Charles E. Bohlen emlékirataiban (Witness to History, i. m., 187. oldal; lásd még 188–192. oldal). Lásd még Eden: The Memoirs, i. m., 597–599. oldal.

írásában tíz évvel később, a kelet-európai szocializmus összeomlásakor. „»Jalta« a lengyeleknek azt jelenti, hogy azok után, hogy az ő hadseregük volt az első, amely ellenállt Hitlernek, miután Anglia belépett a háborúba Lengyelország függetlenségének védelmében, és azok után, hogy lengyel katonák bátran küzdöttek Nagy-Britannia védelmében, és körülbelül hatmillió honfitársuk (a háború előtti Lengyel Köztársaság lakosságának ötöde) meghalt a háborúban – mindezek után a nyugati szövetségesek, Nagy-Britannia és Amerika kiszolgáltatták országukat »Józsi bácsi«, azaz Sztálin híresen gyengéd ölelésének."[40, 41]

Az ország nyugati szövetségesei végül megelégelték az emigráns lengyel kormány vonakodását attól, hogy elfogadja Sztálin követeléseit. Stanisław Mikołajczyk miniszterelnök, aki kormánybeli társainál inkább hajlott a háború utáni reálpolitika követelményeinek elfogadására, 1944. november 22-én lemondott tisztéről.[42]

Churchill ösztönzésére már áprilisban megtette az előkészületeket arra, hogy visszatérjen Lengyelországba egy független Parasztpárt vezetőjeként. Júniusban Moszkvában tárgyalt a „Lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormány" összetételéről, amelyben egy maréknyi Londonból jövő politikus kapott volna miniszteri tárcát.

Az 1945. június 23-án megkötött egyezmény aláírását baljós jelek kísérték. Két nappal később a lengyel földalatti mozgalom tizenhat vezetőjét – Mikołajczyk otthon tevékenykedő társait – Moszkvában bíróság elé állították, és hosszú börtönbüntetésre ítélték.[43] De a per szimbolikája csak háttér-

40 Timothy Garton Ash: *The Polish Revolution: Solidarity*, 3. oldal.

41 Garton Ash azt az elfogadott adatot használja, amely szerint Lengyelország II. világháborús vesztesége 6 millió ember volt.

42 Sikorski tábornok halála után, 1943. július 14-én Londonban Mikołajczykot nevezték ki a lengyel kormány miniszterelnökévé.

43 Winston Churchill fölvázolja az eset hátterét, és leírja a „tizenhatok perét" emlékirataiban: „1945. március elején az orosz politikai rendőrség fölkérte a lengyel földalatti mozgalmat, hogy küldjön egy delegációt Moszkvába a jaltai egyezmény szellemében megalakítandó egységes lengyel kormányról való tárgyalásra. Írásos biztosítékot adtak személyi biztonságukra, és azt a hitet keltették, hogyha a tárgyalások sikerrel járnak, később lehetővé teszik, hogy a tárgyalófél Londonba utazzék, és megbeszélje az ügyet az emigráns lengyel kormánnyal. Március 27-én Leopold Okulicki tábornok, Bór Komorowski tábornok utóda a Honi Hadsereg élén és két másik vezető találkozott egy varsói külvárosban a szovjet képviselőkkel. Másnap csatlakozott hozzájuk még tizenegy vezető, akik a főbb lengyel politikai pártokat képviselték. A találkozóról egyikük sem tért vissza. Április 6-án az emigráns lengyel kormány kiadott egy közleményt, amelyben ismertette ezt a sötét epizódot. A lengyel földalatti mozgalom legfontosabb vezetői az oroszok adta hivatalos menlevél ellenére nyom nélkül eltűntek. (...) Május 18-án Sztálin nyilvánosan letagadta, hogy a letartóztatott lengyel vezetőket meghívták volna Moszkvába, és kijelentette, hogy ezek egyszerű »diverzánsok«, akiket

ként szolgált a Mikołajczyknak közvetlenül küldött üzenethez: hogy csak a kommunisták hallgatólagos beleegyezésével térhet vissza Lengyelországba, hogy csak díszlet lehet ahhoz a színjátékhoz, amit kényük-kedvük szerint akarnak lefolytatni. A Lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormány megalakításához vezető alkudozások egyik őszinte pillanatában a lengyel kommunista vezető, Władysław Gomułka tömören és kertelés nélkül közölte: „Önök kiabálhatnak, amit akarnak, mondhatják, hogy a lengyel nemzet vérét ontják, hogy az NKVD uralkodik Lengyelországban, nem fogunk visszafordulni utunkon, *władzy raz zdobytej nie oddamy nigdy* (ha egyszer megszereztük a hatalmat, nem fogjuk átadni)."[44]

Mikołajczyk Parasztpártja (amely átvette a Lengyel Parasztpárt [Polskie Stronnictwo Ludowe, PSL] nevét) öt mandátumot kapott a 288 fős ideiglenes parlamentben, az Országos Nemzeti Tanácsban (Krajowa Rada Narodowa), magát Mikołajczykot pedig kinevezték a miniszterelnök második helyettesének, valamint mezőgazdasági és földreformügyi miniszternek. Egy pártbeli társa, Władysław Kiernik a közigazgatási tárcát kapta. De a valódi államhatalom, vidéken pedig a kegyosztás igazi forrása valahol másutt volt, a parasztpárti politikusok felügyelte minisztériumok hatókörén kívül. Az állam igazi végrehajtó hatalma a Közigazgatási Minisztériumtól független Állambiztonsági Minisztérium volt, melyet a kommunista Stanisław Radkiewicz keményen kézben tartott. A földosztás Lengyelországban sürgető társadalmi probléma volt, mert vidéken a szegénység és a földreform igénye a két háború közötti időszak legégetőbb kérdése volt. A juttatottak számára valóban kedvező földosztást elsősorban az úgynevezett bekebelezett területeken, Lengyelország nyugati, a háború előtt Németországhoz tartozott részén hajtották végre. Külön minisztériumot (Bekebelezett Területek Minisztériuma) állítottak föl azzal a céllal, hogy irányítsa e terület integrációját az ország többi részéhez, vezetésével pedig a Lengyel Munkáspárt első titkárát, Władysław Gomułkát bízták meg. 1949-ig a parasztok 6 millió

a »brit birodalmi védelmi törvényekhez hasonló« szellemben fognak kezelni. A szovjet kormány nem tágított ettől az álláspontjától. E tőrbe csalás áldozatairól többet nem lehetett hallani egészen június 18-án kezdődő perükig, amit a megszokott kommunista módszerrel folytattak le. Felforgatással, terrorizmussal és kémkedéssel vádolták őket, és kivétel nélkül mindegyikük részben vagy egészében elismerte az ellene fölhozott vádakat. Tizenhármat közülük bűnösnek találtak, és négy hónaptól tíz évig terjedő szabadságvesztéssel sújtottak, hármat fölmentettek. Ez valójában a Hitler ellen hősiesen küzdő lengyel földalatti mozgalom vezetőségének jogi úton történő likvidálása volt. A közkatonák már Varsó romjai alatt nyugodtak" (Churchill: *Triumph and Tragedy*, 497–498. oldal).

44 Andrzej Paczkowski: *Zdobycie władzy, 1945–1947*, 5. oldal, valamint Andrzej Garlicki: *Bolesław Bierut*, 43. oldal.

hektár földet kaptak az államtól (ebből 4,4 milliót az újonnan bekebelezett területeken), megnövelték mintegy 250 000 kisbirtok területét, és létrehoztak 800 000 új családi birtokot.[45]

1945. június 27-én Stanisław Mikołajczyk visszatért Varsóba. Fogadtatása viharos volt. Július 5-én az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és Franciaország hivatalosan elismerte a Lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormányt, amelytől elvárták, hogy a jaltai konferencia előírásainak megfelelően egy éven belül tartson „szabad választásokat" Lengyelországban. Mikołajczyk szerette volna elérni, hogy az Egyesült Államok és Nagy-Britannia rávegye Sztálint ígérete betartására, és kicsikarja e megállapodás betartását.

Ettől kezdve a kommunisták háromfrontos támadást indítottak a hatalomátvételért. Először is megpróbálták szétverni, elsősorban rendőri terror segítségével, az illegális szervezeteknek a Honi Hadsereget fölváltó hálózatát. Másodszor, propagandaeszközökkel, a választások manipulálásával és fizikai megfélemlítéssel különféle manőverekbe kezdtek, hogy fölmorzsolják a legális ellenzéket, a Lengyel Parasztpártot. Harmadszor, az összes társadalmi csoportosulást igyekeztek az államtól függő helyzetbe hozni, hogy majd idővel minden hatalom a Lengyel Munkáspárt kezébe kerüljön.

A Londonból irányított földalatti mozgalom lefegyverzése

1945. január 19-én, két nappal azután, hogy a Vörös Hadsereg fölszabadította Varsót, föloszlatták a Honi Hadsereget. Nem fogunk harcolni a szovjetek ellen, hirdette ki a Honi Hadsereg vezénylő tábornoka, Leopold Okulicki utolsó napiparancsában, de a Lengyelország fölötti szovjet uralmat sem fogjuk soha elismerni: „Most kapjátok tőlem az utolsó parancsot. A továbbiakban olyan szellemben munkálkodjatok és tevékenykedjetek, hogy újra visszaszerezzük államunk függetlenséget, és megóvjuk a lengyel népet a megsemmisüléstől. A lengyel függetlenség kivívásának szellemében törekedjetek a nemzet vezetőihez méltóan cselekedni. Följogosítalak benneteket, hogy engedelmesedjetek a Lengyel Köztársaság elnökének, föloldalak benneteket eskütök alól, és föloszlatom a Honi Hadsereg állományát." Okulickit nemsokára letartóztatta a szovjet titkosszolgálat; egy szovjet börtönben halt meg, nem sokkal a híres moszkvai „tizenhatok perében" hozott ítélet után.

Addigra a földalatti mozgalom teljes szervezeti kerete – amely legjobb formájában erősen decentralizált és mozgékony volt, nagymértékben függött a helyi körülményektől és a személyes kapcsolatoktól – szétesett. A Honi Hadsereg parancsnokai, akiket a varsói felkelés megtizedelt, a szovjet titkosszolgálat, valamint a kommunisták uralta lengyel állam elhárítása pedig üldözött, megpróbálták katonáikat leszerelni, és az új rezsimtől való idegenkedésük ellenére visszaterelni őket a civil életbe. A földalatti mozgalom vezetői attól féltek, hogy a Honi Hadsereg sok katonája saját szakállára folytatja titkos tevékenységét, szétforgácsolódott jobboldali csoportok vezetőit követve szabotázsakciókat hajt végre, és fegyveres harcba kezd a kialakuló kommunista rendszer ellen.[46]

A Honi Hadsereg egy sor átszervezésen és névváltozáson ment át (Nie; Delegatura Sił Zbrojnych; Wolność i Niezawisłość), egyre kisebb lett, és fokozatosan átállították a fegyveres ellenállásról a polgári, propaganda vezérelte tevékenységre. Jan Rzepecki tábornokot, aki a háború alatt a Honi Hadsereg befolyásos Információs és Propagandairodájának parancsnoka volt, kinevezték a fegyveres erők megbízottjává, és 1945 szeptemberében megtették a Honi Hadsereg jogutódjának, a Szabadság és Függetlenség (WiN) csoportnak az elnökévé *(prezes)*. A politikai nézeteit tekintve baloldali liberális Rzepecki kitűnő tiszt és értelmiségi volt, aki az Információs és Propagandairodában nagyszerű csapatot hozott össze. Most azzal a lehetetlen feladattal került szembe, hogy egy legalizálhatatlan titkos katonai szervezetet olyan civil ellenzéki mozgalommá alakítson át, amelynek egyik legfontosabb feladata az új rendszerrel szembeni ellenállás legradikálisabb formáinak féken tartása volt.

Nem volt kész recept arra, hogy a Honi Hadsereg jogutód szervezete milyen legyen, és hogyan működjön. Hogyan lehetne megakadályozni a kialakuló új rendszer ellenzékének nagymértékű radikalizálódását, ami miatt fiatal emberek életüket fecsérelnék el egy reménytelen fegyveres harcban, és gyorsan demoralizálódnának azok a „törvényen kívüliek", akik az „erdőben" maradást választották?[47] Öt évvel a kegyetlen és bénító megszállás után mindenki arra vágyott, hogy folytathassa a normális munkát, az értelmiségi létet, a félbeszakított tanulmányokat. Az emberek újjá akarták építeni a lerombolt otthonokat, közösségeket és intézményeket, fel akarták venni és folytatni akarták személyes életük fonalát – mindennek ékes bizonyítéka volt a születésszám háború utáni megugrása.

Rzepecki megértette, hogy a Honi Hadsereg utódszervezete nem szegülhet szembe a normalizálódás iránti vággyal, még akkor sem, ha ellenségei, a

45 Friszke: Polska, i. m., 151. oldal.

46 Elsősorban a Nemzeti Fegyveres Erők (Narodowe Siły Zbrojne, NSZ), a Nemzeti Katonai Egyesülés (Narodowe Zjednoczenie Wojskowe, NZW) és a Nemzeti Katonai Szervezet (Narodowa Organizacja Wojskowa, NOW).

47 A kor e dilemmáinak nagyon érdekes és „politikailag korrekt" művészi leírása olvasható Jerzy Andrzejewski regényében, a *Hamu és gyémánt*ban, amelyből később Andrzej Wajda csinált ugyanezen a címen világhírű filmet.

kommunisták vették kezükbe e folyamat teljes ellenőrzését. Ily módon számukra nem maradt más hátra, mint hogy várjanak a politikai körülmények változására, ami vagy azért fog bekövetkezni, mert az Egyesült Államok / Nagy-Britannia és Sztálin között végső szakításra fog sor kerülni (néhányan úgy gondolták, hogy elkerülhetetlen a nyugati demokráciák és a Szovjetunió közötti háború), vagy azért, mert a lengyel kommunistáknak meg kell hajolniuk a jaltai egyezményben biztosított eljövendő „szabad" választások eredményei előtt. Addig azonban – azaz, amíg az Egyesült Államok háborúba bonyolódik a Szovjetunióval (ami szerencsére sohasem következett be), vagy amíg a kommunisták szabad választásokat engednek Lengyelországban – ifjú hazafiak, férfiak és nők százezreinek élete forgott kockán. Rzepecki a lehető legjobb megoldást választotta, amikor úgy irányította őket, hogy ne menjenek fejjel az új rendszer falainak, ám határozott kiutat nem tudott mutatni nekik.

A Honi Hadsereg közkatonái mintegy áldozatul estek a történelem vak erőinek, és szinte akaratukon kívül veszélyes helyzetbe kerültek. Nyilvánvalóan nem ezt a sorsot érdemelték. Ez a súlyos dilemma tükröződik abban a megrendítő beszédben, melyet Rzepecki 1945. július 24-én intézett a Honi Hadsereg katonáihoz, és amelynek a lényegét egyetlen, Okulicki utolsó, januári napiparancsából vett mondatban össze lehet foglalni: mostantól kezdve „mindenki saját maga parancsnoka".[48] Ez a mondat – balsorsukat kifejezendő – később a Honi Hadsereg veteránjainak sírfeliratává vált a háború utáni Lengyelországban.

48 „A Honi Hadseregnek a német megszállók ellen folytatott hatéves nyílt harcában sok súlyos csapás és csalódás ért benneteket. A hatalmas nemzetközi erők játéka soraitok föloszlatását eredményezte, elbocsátott benneteket a szolgálatból, s a kormány, valamint a harcot irányító honi politikai vezetés központjainak fölszámolásához vezetett. A haza újjáépítésében a tényleges vezető szerepet a Lengyel Ideiglenes Nemzeti Egységkormány vállalta magára. Ám mára a rosszhiszeműség csúfondáros módon eltorzította az igazságot sok-sok éven át hozott áldozataitokról és a szándékaitokról; befeketítette erőfeszítéseiteket, és gyakorlatilag megfosztott benneteket minden lehetőségtől, hogy anélkül vehessetek részt szabadon a haza újjáépítésében, hogy aláváló módon meg ne kellene tagadnotok dicső katonai múltotokat. Ráadásul a haladásnak, szabadságnak és a függetlenségnek ugyanazokkal a jelszavaival, amelyek a ti zászlaitokra is írva voltak, a valóságban a saját meghamisított változatukat hajtják végre. Közben benneteket fizikailag és morálisan üldöznek, a »reakció eszközeinek«, az újjáépítés kerékkötőinek bélyegeznek. (...)
Ilyen nehéz körülmények között csak egyetlen biztos út van – az igazsághoz, az egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség eszméjéhez való hűség útja; olyan eszmékhez, amelyekért mindig érdemes áldozatot hozni. Ne törődjetek a gúnyos szavakkal, csak a tetteket és a tényeket nézzétek. Ami megfelel eszméiteknek, az jó, függetlenül attól, honnan jön. Ezen az úton minden igaz demokratikus lengyel társadalmi erő találkozni fog. Ha ezen az úton jártok, akkor a legértékesebb és legmaradandóbb dologgal járultok hozzá Lengyelország újjáépítéséhez.

Semmi meglepő nincs abban, hogy egy ilyen tanács, lett légyen akármilyen jó szándékú, nem fékezhette meg a kialakuló káoszt, és nem vehette elejét az egyéni tragédiáknak sem. De nem tarthatta féken a forrófejűeket sem, a beilleszkedni nem tudókat sem, és azokat a saját érdekeiket hajhászó opportunistákat sem, akik tetteiket tisztességes földalatti sejtek akcióinak állították be. A Belügyminisztérium titkos kiadványa az 1944 és 1956 közötti illegális, államellenes szervezetekből ötvenkét csoportot nevez „Honi Hadseregnek", és ráadásul ezek közül huszonnyolcat az „illegális ifjúsági szervezet" külön kategóriájába is besorol. Olyiknak még négy tagja sem volt, néhánynak több tucat. A kiadvány indexe mindent összevéve 1700 különböző nevet viselő illegális szervezetet sorol föl.[49] A Honi Hadsereg rövidítéseként szereplő két betű (AK – Armia Krajowa) igen sok röplapon tűnt föl – ezeket vállalkozó szellemű egyének készítették, de sűrűn lobogtatta a kommunista titkosrendőrség is, amely a Honi Hadseregnek tulajdonított sok olyan tettet is, amelyet mindenre elszánt gazemberek vagy bűnözők, csoportban vagy egyénileg, ötletszerűen hajtottak végre.

1945 novemberében letartóztatták Rzepeckit. A titkosrendőrség a szervezet több sejtjébe beépült. Minthogy nyilvánvalóan mindent tudtak a tevékenységéről, Rzepecki rögtön rájött, hogy a Szabadság és Függetlenség további titkos tevékenysége értelmetlen, és beleegyezett, hogy együttműködik a hatóságokkal, azzal a feltétellel, hogy azokat az alárendeltjeit, akik hajlandók föladni titkos tevékenységüket, nem fogják megbüntetni.

A Lengyel Munkáspárt egyeduralma

A háború utáni éveket hatalmas társadalmi átrendeződés jellemezte, amelynek során a népesség legtöbb csoportja függő helyzetbe került az államtól. Az újonnan bekebelezett nyugati területekről legalább 7 millió német eltűnt: elmenekültek, vagy deportálták őket. 1946 közepére félmillió ukránt űztek át a Szovjetunióba, 1947-ben pedig további 150 ezret az ország belsejébe telepítettek át. 1946 végére több mint egymillió lengyel települt vissza a

Ha egyéni helyzetetek engedi, ha a titkosrendőrség válogatás nélküli zaklatása nem zárja el előletek ezt az utat, minden területen csatlakozzatok a Lengyelország újjáépítésére irányuló legális törekvésekhez, amíg csak marad remény a Honi Hadsereg mindegyik katonájának oly kedves demokratikus alapelvek – az egyéni szabadság és a nemzeti függetlenség – érvényesülésére. Ezen elvek megvalósításáért harcolni jogotok és kötelességetek, és ezt egyetlen, magát demokratának tartó lengyel sem vitathatja el tőletek."

49 Lásd *Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zybrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956*, 23–26. és 45–46. oldal. Az összes szervezet ábécérendbe szedett listáját lásd a 205–217. oldalon.

Szovjetunió által bekebelezett ukrán, litván és belorusz határvidékről, további negyedmillió pedig a Szovjetunió belső területeiről (ennek az utolsó csoportnak több mint a fele lengyel zsidó volt). 1945–46-ban kétmillió embert telepítettek le az új nyugati tartományokban, 1950-re pedig már hatmillióan éltek ott. Mint említettem, a kommunista Władysław Gomułkát nevezték ki a nyugati területek betelepítését felügyelő minisztérium élére, ami sok-sok lehetőséget adott pártjának arra, hogy a kegyosztó szerepében lépjen föl. A föld nélküli és földéhes parasztok javára az állam által elrendelt földreformmal; azzal, hogy az ipari, bank-, kereskedelmi és ingatlan-magántulajdon kisajátításával az állam vált a legnagyobb foglalkoztatóvá; valamint azzal, hogy a törvényhozás révén teljes állami felügyelet alá került a szociális szféra, az oktatás, a tömegkommunikáció, az egészségügy és minden más szféra – mindezzel tehát a társadalom államosítása teljes gőzzel haladt előre. A kommunistáknak már csak ki kellett terjeszteniük egyeduralmukat az államhatalom összes szintjére. Ezt is tették.

A politikai végjáték legzavarosabb felvonása aztán biztosította a választási folyamat fölötti ellenőrzés megszerzését is. A választások tisztaságát – elvileg – a nyugati hatalmak garantálták a jaltai egyezmény aláíróiként. A Lengyel Munkáspárt tisztában volt vele, hogy nincs akkora társadalmi támogatottsága, hogy nyílt, becsületes választási harcban győzni tudjon. Az 1945 szeptemberében Magyarországon tartott szabad választásokon a parasztságot képviselő antikommunista Kisgazda Párt kapott abszolút többséget (57 százalékot); a nagy népszerűséget élvező Mikołajczyk révén a lengyel választási eredmények még inkább ebbe az irányba billentek volna. E probléma kezelésében első lépésként a kommunisták uralta Országos Nemzeti Tanács (KRN) egy „népszavazás" megtartását javasolta, amivel tulajdonképpen csak a választásokat akarták elodázni.

Az 1946. június 30-án megtartott népszavazással azt akarták demonstrálni, hogy a lengyelek főbb vonalaiban helyeslik a háború végén véghezvitt határmódosításokat és a rendszerváltoztatást. Három kérdésre kellett igennel vagy nemmel válaszolni, és a kormány agresszív propagandakampányt indított a „háromigenes" válasz *(Trzy razy „Tak")* ösztönzésére, alátámasztandó, hogy megvan a támogatottsága annak az iránynak, amerre a Lengyel Munkáspárt vezeti az országot.

„A népszavazási íven – idézem Stanisław Mikołajczyk fontos könyvét, a *The Rape of Poland*ot – három megtévesztő kérdés volt. A megszövegezés elég ártatlan volt: (1) Egyetért-e a Szenátus megszüntetésével? (2) Egyetért-e azzal, hogy a jövendő alkotmány révén állandósuljon egy olyan gazdasági rend, amelyet a magánvállalkozás jogának fenntartásával a földreform és az alapvető iparágak államosítása határoz meg? (3) Egyetért-e azzal, hogy Lengyelország nyugati határát a Balti-tenger, az Odera és a Neisse képezze? E kérdéseket vizsgálva mi, parasztpártiak úgy éreztük, hogy az első kérdést fegyverként tudnánk használni a rendőrállam elleni erőteljes fellépéshez. (...) Elhatároztuk, hogy az első kérdésre »Nem«-mel válaszolunk. (...) A Lengyel Parasztpárt választási jelszava ez lett: »Ha az első kérdésre 'Igen'-nel szavazol, az Ideiglenes Kormány rendőri módszereire mondasz igent«."[50]

A „háromigenes" propaganda megfélemlítéssel és a Parasztpárt választási kampány-erőfeszítéseinek visszájára fordításával társult. Arthur Bliss Lane fölidézte, hogy „a Parasztpártnak suttogó propagandához kellett folyamodnia, hogy tájékoztassa tagjait a párt álláspontjáról".[51] Végül a szavazatok összeszámlálásánál még így is súlyos csalásra volt szükség a kormány részéről. Egy NKVD-s tisztekből álló speciális csoport jött Lengyelországba, hogy levezényelje a választási bizottságoktól beérkezett körülbelül 6000 jegyzőkönyv meghamisítását. Ötven évvel később megtalált dokumentumok igazolják, hogy az első kérdésre 25 százalék volt az „igen" válasz, a második kérdésre 44 százalék, a harmadikra pedig 68 százalék. A kormány által majdnem két héttel később bejelentett hivatalos eredmény szerint az első kérdésre 68 százalék válaszolt „igen"-nel, a másodikra 77 százalék, a harmadikra pedig 91 százalék.[52, 53]

A háború utáni zsidóellenes erőszak legszörnyűbb epizódjai épp a növekvő politikai feszültségnek ebben az időszakában történtek, amikor a kormány és legális ellenzéke az egész országra kiterjesztette egymás elleni mozgósítását, és amikor rendkívüli erővel folyt az emberek megfélemlítése és manipulálása. 1946. július 4-én Kielce városában egy pogrom során több tucat zsidót öltek meg. Bliss Lane nagykövet emlékiratainak „Népszavazás és pogrom" című, 16. fejezetében nyíltan összeköti a két eseményt, amelyek között csak négy nap különbség volt. Antikommunista kommentárok is nyíltan összekapcsolták a kielcei pogromot a népszavazással. A zsidók elleni támadást szándékos kommunista provokációnak tulajdonították, amelynek állítólag az volt a célja, hogy elterelje a világ figyelmét a népszavazás valódi eredményeiről és a meghamisított szavazatszámlálásról.

50 Stanisław Mikołajczyk: *The Rape of Poland*, 161–162. oldal.
51 Bliss Lane: I Saw Poland, i. m., 232. oldal.
52 Friszke: Polska, i. m., 125. oldal.
53 „A dolgok különös alakulása" révén – ahogy Mikołajczyk írta – a népszavazás valódi eredményeit (az első kérdésre 83 százalék válaszolt „nem"-mel) Krakkóban egy hivatalos közleményben kinyomtatták, aminek következtében „a kommunista propagandagépezet ettől kezdve Krakkót reakciós városnak nyilvánította, amelyet meg kell büntetni" (Mikołajczyk: The Rape of Poland, i. m., 164. oldal).

Ezeket az állításokat azonban semmilyen történelmi bizonyíték nem támasztja alá.[54] Az viszont biztos, hogy a népszavazás jó gyakorlóterepet biztosított a kommunista hatóságoknak annak kitanulására, hogyan is kell a választásokat előkészíteni és megszervezni. Az is kiderült, hogy a kommunisták ténylegesen ellenőrzésük alatt tartották az államapparátust, és saját partikuláris céljaik szolgálatába tudták állítani.

A választásokat 1947. január 19-ére tűzték ki. Akkoriban még a „választási blokk" vagy „népfront" homlokzata mögé rejtőzés volt a kelet-európai kommunisták kedvenc politikai stratégiája arra, hogy ténylegesen ellenőrizzék a folyamatot. Augusztusban a kommunistákkal szövetséges Lengyel Szocialista Párt kezdeményezésére Mikołajczykot nyomatékosan fölszólították, hogy lépjen be egy ilyen „választási blokkba", amely az ország összes „haladó" pártját egyesíti. A választási blokk résztvevői egyetlen jelöltlistát állítanának, és a mandátumokat egyeztetett szabály szerint osztanák el a pártok között. Versenyelvű választások helyett a választóknak így valójában egy olyan népszavazás jellegű dolgot kínáltak föl, amely a politikusok által előre egyeztetett koalíciót legitimálta.

Az augusztusi alkudozások során a Lengyel Parasztpártnak a mandátumok 25 százalékát ajánlották föl az új parlamentben, ugyanannyit, mint amennyit a Lengyel Munkáspártnak tartottak volna fenn. A másik 50 százalékot elosztották volna Szocialista Párt (22 százalék), a Parasztpárt *Stronnictwo Ludowé*nak nevezett kommunistabarát frakciója (12 százalék) [*A továbbiakban „Néppárt"-ként említjük, megkülönböztetendő a Mikołajczyk-féle Lengyel Parasztpárttól. – A szerk.*], a kommunistabarát Demokrata Párt (8 százalék) és a Mikołajczyk-barát Keresztény Munkapárt (ugyancsak 8 százalék) között. Annak tudatában, hogy a támogatottsága sokkal nagyobb, és hogy a nagy számbeli fölényben lévő Lengyel Parasztpárt nem számíthat a Szocialista Párt parlamenti támogatására, Mikołajczyk a parlamenti helyek 40 százalékát követelte a választási blokkhoz való csatlakozás áraként. A tárgyalások kudarcba fulladtak.

A kommunisták ezután eszközökben nem válogató elvetemült és kíméletlen hadjáratba kezdtek. Parasztpárti aktivisták tucatjait ölték meg tisztázatlan körülmények között. A parasztpárti választási lista százhatvankét jelöltjét és helyi szervezők ezreit tartóztatták le különböző ürügyekkel. Félmillió állampolgárt, parasztpárti szimpatizánsokat töröltek a választói névjegyzékből. Az ország ötvenkét választási körzetéből tízben a kommunisták ellenőrzése alatt álló választási bizottság önkényesen érvénytelennek

54 Annak az elméletnek a megítéléséhez, hogy a pogrom kommunista provokáció következménye volt-e, lásd a 4. fejezetet, különösen a 181–184. oldalt.

nyilvánította a Lengyel Parasztpárt listáját. Különféle megfélemlítő akciók folytak a választás napjáig: például állami alkalmazottak és gyári munkások zárt oszlopokban érkeztek a szavazóhelyiségekbe, és nyíltan szavaztak a kormányzati blokk „3-as listájára". Végül pedig a szavazatokat a népszavazásnál már jól begyakorolt módszerrel számolták össze.

Miután „összeszámolták" az összes szavazatot, iktatták (és elutasították) a választási tiltakozásokat, táblázatot készítettek az eredményről. E szerint a Lengyel Parasztpárt és a vele szövetséges Keresztény Munkapárt összesen a mandátumok 10 százalékát szerezte meg. Azon a napon, amikor kihirdették a hivatalos eredményt, Mikołajczyk kilépett a kormányból.

Ettől kezdve a hivatalos ellenzék, vagyis a Lengyel Parasztpárt az állami erőszak-apparátus és a kormányzati propaganda szabad prédája lett. Mikołajczyk érzékletesen írt a „szoruló hurokról" könyvének hasonló címet viselő fejezetében. Hét hónapig kitartott, nyíltan beszélt a parlamentben, és próbálta erősítgetni támogatói lankadó bátorságát. De egyre kevésbé lehetett figyelmen kívül hagyni a megfélemlítést, valamint azt, hogy mind több parasztpárti vezetőt tartóztattak le és fogtak perbe. 1947 szeptemberében kilenc ország kommunista pártja tartott kongresszust a lengyelországi Szklarska Porębában, jelezve, hogy az egész szovjet blokkban egyre jobban szorul a hurok. Sztálin fő ideológusa, Andrej Zsdanov kemény beszédben jelölte ki a követendő utat. Ettől kezdve a kelet-európai kommunistáknak nem állt érdekében, hogy a koalíció homlokzata mögé bújjanak. Most már nyílt egypártrendszereken keresztül folytatták a hatalmi monopólium megszerzéséért űzött praktikáikat.[55]

Október közepén Mikołajczyk, miután értesült közelgő letartóztatásáról, kapcsolatba lépett az amerikai követséggel. Október 21-én – két másik vezető politikussal, Stefan Korbońskival és Kazimierz Bagińskival, valamint Korboński és Bagiński feleségével – eltűnt az országból.[56]

A következő évben a Lengyel Munkáspárt megszilárdította hatalmát a társadalom különböző szegmenseiben és a kulturális intézmények fölött. Sorozatban tartották a rendszer ellenzőinek politikai pereit. Maga a Lengyel Munkáspárt éles fordulatot hajtott végre, amikor 1948 szeptemberében a Központi Bizottság egy drámai ülésén leváltották Władysław Gomułkát az első titkári posztról, és a helyére Bolesław Bierutot tették. Gomułkát „nacionalista elhajlással", a „szocializmushoz vezető lengyel út" melletti elköteleződéssel vádolták; ettől kezdve csak „egyetlen út", a szovjet gyakorlat köve-

55 Villámgyorsan és Kelet-Európa-szerte „földrajzilag összefüggő rendszer-hasonmásokat" teremtve, ahogy a sztálinizmus egy tudósa megfogalmazta (Ken Jowitt: „Moscow 'Centre'", *East European Politics and Societies*, 1987. no. 3, 311. oldal).

56 Mikołajczyk: The Rape of Poland, i. m., 240–242. oldal.

tése lehetett politikailag helyes. A sztálinizmus megszilárdulásának kezdete Lengyelországban szimbolikusan 1948 december közepére tehető, amikor a Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt egyesülési kongresszust tartott, és létrehozta a Lengyel Egyesült Munkáspártot (LEMP). A kommunisták ily módon bekebelezték a történelmi Szocialista Pártot, és azt állítva, hogy ők a munkásosztály egyedüli képviselői, további negyven évig kormányozták az országot.

TÁJKÉP CSATA UTÁN

Sokéves álom teljesült be, amikor 1944–45 telén és tavaszán Lengyelországban megszűnt a náci megszállás lidércnyomása. Le kell azonban szögezni, hogy ez a Lengyelország már egy más ország volt: a háború következményeképpen területe hatodrészét elvesztette, eltolódott nyugat felé (háború előtti területének 47 százalékát bekebelezte a Szovjetunió, és közel egyharmadnyit szerzett a háború előtti Németország rovására), és népességének majdnem ötöde elpusztult. A háború vége nem hozta vissza a társadalmi békét és a politikai stabilitást. 1948-ra megszilárdult a sztálinista rendszer, az ország átélt egy súlyos népességmozgást, egy társadalmi forradalmat, és átélte azt, hogy a Lengyel Munkáspárt kisajátította a politikai hatalmat. Ha eltekintünk ezektől az eseményektől, akkor utólagos éleslátással – a hidegháború, vagyis a szovjet blokk és a Nyugat közti verseny évtizedeinek ismeretében – gondolhatjuk úgy, hogy Lengyelország kommunista birtokba vétele 1945-ben előre eldöntött dolog volt. És talán az is volt. Ám végrehajtása időt igényelt és bizonyos jártasságok megszerzését, de annak ellenére, hogy nem sok esélyük volt, mindig akadtak olyanok, akik vállalták a kockázatot, hogy a dolgokat másképp alakítsák.

A korszak emlékirataiból és naplóiból árad az életerő és lelkesedés, hogy valahogy legyőzzék a háborús pusztítás miatti veszteséget és gyászt. A felszabadulás tiszta öröme azonban sokak számára a cserbenhagyás érzésével párosult. Miért hoztak áldozatot egy közös ügy érdekében, ha ez most mit sem számít? Addig fontos szimbólumok és hőstettek váltak nyilvánosan nevetségessé. Azoktól, akik tegnap még mindenki szerint a legkiválóbbak voltak, megtagadták a hivatalos elismerést. Az egyszerű embereket nagyon könnyű volt megnyerni, mivel a szó szoros értelmében mindent újjá kellett építeni, meg kellett javítani vagy újra kellett tervezni, és még sok lengyel nem egészen volt tisztában azzal, hogy mit kezdjen magával.

A kommunisták a háború utáni Kelet-Európában újfajta totalitárius politikai gyakorlatot folytattak. Aligha meglepő, hogy a lengyel politika szereplői képtelenek voltak hatékony válaszlépésekre, amikor a világ legbefolyásosabb emberei is képtelennek bizonyultak arra, hogy megakadályozzák Sztálin törekvéseit a terület meghódítására. 1945. április 29-én Churchill a következőket írta Sztálinnak:

> Végül is, nagyrészt az én kezdeményezésemre, még 1944 elején megegyeztünk Önnel abban, hogy lengyel–orosz határnak azt hirdetjük ki, amit Ön óhajtott, nevezetesen a Curzon-vonalat, azzal, hogy Lvov is Oroszországé lesz. Úgy véljük, hogy Önnek ugyanígy meg kellett volna egyeznie velünk a meghirdetett politika másik felét illetően, nevezetesen egy Oroszország iránt barátságos Lengyelország szuverenitásának, függetlenségének és szabadságának biztosításában. (...) Nem sok jót ígér a jövőre nézve egy olyan világ, amelyben Ön, az Ön által uralt országok, továbbá sok más állam kommunista pártja az egyik oldalon sorakozik föl, az angolszász nemzetekhez és társaikhoz vagy domíniumaikhoz csatlakozók pedig a másik oldalon.[57]

Csakhogy a kommunisták egyáltalán nem készültek arra, hogy bárkivel félúton találkozzanak. Nem törődtek a szimbolikus gesztusokkal, és azzal sem, hogy hajdani szövetségeseikben jó érzést keltsenek. Egyeduralomra törekedtek Kelet- és Közép-Európában. Sztálin a határok megváltoztatását is akarta, és a teljes hatalmat is meg akarta szerezni Lengyelország, valamint többi kelet-európai állam fölött, amelyeket a Vörös Hadsereg szabadított föl. És könyörtelenséggel, ravasz diplomáciával és a helyi kommunista pártok furfangos politikája révén készítette elő a hatalomátvételt.[58]

A Lengyel Munkáspárt túljárt legális ellenzéke, a Stanisław Mikołajczyk vezette Parasztpárt eszén, és legyőzte; felülkerekedett a kommunizmust idegen ideológiának tekintő közvélekedésen; és legyőzte a katolikus egyházat, amely uralta a lengyel nép szívét és lelkét. Az új kormány az újjáépítés riasztóan nagy feladatainak leple alatt átfogó ipari programot és mezőgazdasági reformot hajtott végre. Abban is követte a Moszkvából kisugárzó politikai változásokat, hogy belső klikk- és személyi harcokba sodródott. A kommunista pártokon belüli feszültségek hamarosan Kelet-Európa-szerte a korábbi szovjetunióbeli „nagy terrort" utánzó letartóztatási hullámot és tisztogatást hoztak magukkal. Amint Kelet-Európa belépett a maga kemény sztálinista korszakába, a kommunista aktivisták úgy érezhették, hogy harcban állnak, és sokféle veszély leselkedik rájuk. Mi volt hát a helyzet a zsidókkal

57 Churchill: Triumph and Tragedy, i. m., 496–497. oldal
58 A kommunista hatalomátvétel alapjául szolgáló társadalmi ellenőrzés stratégiájának újdonságáról lásd *Revolution from Abroad* (i. m.) című könyvemet, különösen az „Epilogue: The Spoiler State" című részt.

a háború utáni lengyel politikának ebben az összefüggésrendszerében? A könyv további részét e probléma tárgyalásának szentelem. De mielőtt elmélyednénk a témában, érdemes felidézni az alábbiakat.

Mint már említettem, a háború előtti Lengyelországban élt 3 és fél millió zsidónak több mint 90 százalékát megölték a holokauszt alatt. A háború utáni Lengyelország zsidó népessége 1946 nyarán egy rövid, körülbelül 200 ezres – ami az akkor 20 milliónál valamivel nagyobb népességű országban törpe kisebbséget jelentett – tetőzés után azonnal lecsökkent a gyors kivándorlási hullám révén.[59] A zsidóellenes erőszak, ami azokban az években körülbelül 500-1500 főnyi áldozatot követelt, számszerűleg nem tűnik kirívónak. Hiszen ez polgárháborús időszak volt Lengyelországban, és egyedül a kommunisták 15 000 halottat sirattak.[60] Mivel a kommunista hatóságok jóformán olyan adatot adtak meg, amilyet akartak, az áldozatok együttes száma – kiegészítve az antikommunistákkal, az ország nyugati részéről milliószámra kitelepített német nemzetiségűekkel és az ukránokkal, akiknek a nemzeti törekvéseit a szovjet és lengyel állambiztonsági csapatok egyesült ereje zúzta szét a keleti vajdaságokban – több tízezerre rúghatott. Nem meglepő tehát, hogy a zsidóellenes cselekedetek nemigen álltak az emberek érdeklődésének homlokterében, kivéve a zsidókét.

Az már csak utólagos fejlemény, hogy a közvélemény és a történészek a nyugati civilizáció önismeretéhez szükséges egyetemes és központi jelentőségű témának minősítették a holokausztot. Gondoljunk csak arra, hogy az európai zsidók háború alatti vagy közvetlenül a háború utáni tapasztalata sehol a kontinensen nem rögtön lett a befogadó társadalmak közvéleményének vagy történetírásának témája.[61]

59 Mivel 1945-ben végig és még 1946 elején is volt egy állandó zsidó eláramlás, úgy becsülhető, hogy összesen körülbelül negyedmillió zsidó élt Lengyelországban közvetlenül a háború után. Sok lengyel zsidó, aki a Szovjetunióban élte túl a háborút, csak 1956 után tudott visszatérni Lengyelországba. Közülük sokan azonnal kivándoroltak Izraelbe.

60 A kommunista pártok Szklarska Porębaban tartott 1947. szeptemberi kongresszusán Władysław Gomułka „14 876 ember" halálát gyászolta, akik a „reakciós erők" elleni harcban estek el (Gennagyij Borgyugov, Gennagyij Matvejev és mások [szerk.]: *SZSZSZR–Polsa: Mekhanyizmi podcsinyenyija, 1944–1949*, 231. oldal). Egy 1988-as tanulmány valamivel többre, 18 000 főre becsüli azok számát, „akik a haladás és a demokrácia védelmében haltak meg" 1944 és 1948 között (Zenon Jakubowski: *Milicja obywatelska 1944–1948*, 432. oldal).

61 Ahogy Pieter Lagrou írja jelentős tanulmányában: „A köztük feszülő kibékíthetetlen ellentét ellenére az antifasiszta és az antitotalitárius emlékezet fő vonása közös: szisztematikusan homályba burkolják a népirtás specifikumát. Az antifasiszta diskurzus a fasizmus összes áldozatát egybeveszi az antifasisztákkal. Nem ismeri el, hogy a népirtás más, mint az általános antifasiszta mártírium. (...) Egy népirtásról mint olyanról való megemlékezésnek fenyegető, a megemlékezést a nemzeti önbecsülés helyreállításával összeférhetetlenné tevő következményei voltak. Ezenfelül arról tanúskodik, hogy a nemzetek talpra állításához szükséges hazafias emlékek kívánalmai és egy születőben lévő nemzet hazafias emlékezet iránti kívánalmai között nagy a hasonlatosság. Ahogy Idith Zertal és Tom Segev kutatása illusztrálja, a népirtás emléke nem volt összeegyeztethető a nemzet igenlésével, és a győztes Izrael nemzeti identitását is fenyegette" (Pieter Lagrou: *Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965*, 285–286. oldal).
Amos Oz írta a holokauszttúlélők helyzetéről Izraelben akkoriban: „Általában szánalommal és némi kis viszolygással közeledtünk hozzájuk: szerencsétlen nyomorultak, talán a mi hibánk, hogy ott ültek és vártak Hitlerre, ahelyett hogy idejöttek volna, amíg még lehetett? Miért hagyták, hogy birkaként hajtsák őket a vágóhídra, ahelyett hogy szervezkedtek és ellenálltak volna? És abbahagyhatnák már a jiddis locsogást, abbahagyhatnák, hogy állandón csak arról mesélnek, hogy mit műveltek velük odaát, mert ez nem vet rájuk túl jó fényt, egyébként ránk sem. Különben is, mi a jövőbe nézünk, nem a múltba" (Amos Oz: *A Tale of Love and Darkness*, 13–14. oldal).

De még ekkor is, amikor az emberek azzal voltak elfoglalva, hogy személyes és szakmai életüket összerakják a törmelékekből, amikor az általuk ismert anyagi és politikai világ romokban hevert, még ekkor is rémülettel reagált a lengyel értelmiség felső rétege a népi antiszemitizmus megnyilvánulásaira, és nem akart hinni a szemének. Válaszuk – különösen a krakkói (1945. augusztus) és a kielcei (1946. július) pogromra adott válasz, amelyről később írok – szívből jött. Világosan látták, hogy Auschwitz után az antiszemitizmus Lengyelországban olyan morális csődöt jelez, amely a közösségi lét lényegét érinti. „Ez már nem gazdasági kérdés, és nem is politikai kérdés – írta Wincenty Bednarczuk a korszak egyik legfontosabb politikai-irodalmi hetilapja, az *Odrodzenie* 1945. szeptember 9-i számában, egy hónappal a krakkói pogrom után. – Ez tisztán és egyszerűen morális kérdés. Ma nem az a kérdés, hogyan mentsük meg a zsidókat a szenvedéstől és a haláltól, hanem az, hogyan mentsük meg a lengyeleket az erkölcsi fertőtől és lelkük elhalásától."[62]

Ezek a hangok azonban hamarosan elhallgattak. Elhallgattatta őket egyrészt a sztálinizmus fagyos lehelete, amely mindenféle vitát elfojtott, másrészt az, hogy a széles nyilvánosság nem osztotta ezeket az aggodalmakat. Amikor a zsidók túlnyomó többsége elmenekült Lengyelországból, a holokauszt megszűnt téma lenni a lengyel történetírásban, miközben „a zsidó" a lengyel politikai élet sokáig megmaradó rögeszméjévé vált – akár a levágott végtag, amelynek az egész testre kisugárzó fájdalmát még jóval az elvesztése után is érezni lehet.[63]

62 A háború alatti és a háború utáni antiszemitizmus témájáról folytatott kiterjedt értelmiségi vitához lásd a 147–152. oldalt.

63 Lengyelországban a nyilvánosság terében gyakorlatilag minden politikai válság fénytörést szenvedett „a zsidókérdés" prizmáján. Paul Lendvai könyvének, melyet az 1968-as lengyelországi „márciusi eseményekről" írt, a címe – *Antiszemitizmus zsidók*

2
A ZSIDÓ TÚLÉLŐK ELLENSÉGES FOGADTATÁSA

1944. augusztus 10-én délután öt órakor, miközben folyt a háború, és Lengyelország nagyobbik fele még német megszállás alatt volt, Lublin városában, ahol pár nappal azelőtt hirdették ki a Júliusi Manifesztumot, összegyűlt néhány zsidó. Bizottságot állítottak föl, hogy segítséget nyújtsanak a zsidóság háborút túlélt maradékának. Rövidesen ebből lett a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága (Centralny Komitet Żydów w Polsce, CKŻP) – egy ernyőszervezet, amely magában foglalta a háború előtti lengyel zsidó pártok képviselőit –, melyet először Zsidó Segélybizottságnak (Komitet Pomocy Żydom) neveztek.

A bizottság legelső jegyzőkönyvében, amelyet másnap vettek föl, az olvasható, hogy a włodawai zsidóknak azért van szükségük segítségre, mert

nélkül – e furcsa jelenség állandósult kifejezésévé vált. (1968-ban egy „cionizmusellenes" kampány retorikai leple alatt boszorkányüldözést folytattak a zsidók ellen. Akkoriban a 35 milliós népességű Lengyelországban talán 50-60 000, többnyire teljesen asszimilálódott zsidó lehetett.)

Egy korábbi politikai válságnak, a desztalinizációnak, az úgynevezett 1956. októberi eseményeknek szintén volt zsidó mellékzöngéje a nagyközönség és a politikai drukkerek percepciójában. A válság legemblematikusabb és széles körben vitatott elemzése egy szociológus, Witold Jedlicki cikkében jelent meg, amelynek azt a címet adta, hogy „Chamy i Żydy" [Bugrisok és zsidók].

Az 1989-es első szabad lengyel elnökválasztás során, amikor is Lech Wałęsa és Mazowiecki (Lengyelország első, Szolidaritás által jelölt miniszterelnöke) vetélkedett egymással, olyan sunyi kérdések terjedtek, hogy Mazowiecki „igazi lengyel"-e, választási plakátjaira pedig Lengyelország-szerte Dávid-csillagokat firkáltak. Ez csupán egy maroknyi példa a politika fősodrából, amely azt illusztrálja, hogy a zsidó összeesküvés retorikája átjárja a lengyelországi politikai diskurzust. A *Wprost* című népszerű hetilap 2004. január 18-i számában arról számolt be, hogy egy országos közvélemény-kutatás szerint a válaszolók 40 százaléka nyilatkozott úgy, hogy az országot – ahonnan akkorra lényegében az összes zsidó elment – még mindig a zsidók irányítják.

„destruktív elemek megtámadták őket".[64] Augusztus 13-i második ülését a csoport a zsidó túlélők „biztonságáról" (pontosabban annak hiányáról) szóló általános vitának szentelte. Mit tegyenek: hívják föl a lengyel és a szovjet (katonai) hatóságok figyelmét arra, hogy vannak „a zsidókkal szemben ellenséges elemek", vagy tartsák titokban? Esetleg csak a lengyel hatóságoknak szóljanak? Vagy kérjék föl a már felszabadított városok polgármestereit, hogy forduljanak felhívással a lengyelekhez, kérve, hogy legyenek szívélyesek zsidó polgártársaikhoz? Netán tájékoztassák a katolikus egyházat a zsidók által tapasztalt fenyegetésekről és a biztonság hiányáról? És hogy tegyék mindezt anélkül, hogy rontanának a zsidók helyzetén, és túlzott pánikhangulatot keltenének?[65]

Az augusztus 14-i harmadik jegyzőkönyv Dr. Gelbart beszámolójával kezdődik, amelyben ismerteti ez ügyben folytatott beszélgetését a már létező előparlament, az Országos Nemzeti Tanács egyik tagjával. Gelbart azzal nyugtatgatta az egybegyűlteket, hogy „pillanatnyilag semmi sem fenyegeti a zsidókat Lublinban", de egy figyelmeztetéssel zárta mondanivalóját: „Az utcai gyülekezés és a hangos beszéd [feltehetően jiddisül] kerülendő."[66] A másnapi jegyzőkönyv ismét utal arra, hogy folyamatosan áramlik a segélykérés a vidéki zsidóktól.

A háború még folyt. A németeket még nem győzték le. A keleti területek épphogy fölszabadultak egy hosszú és rendkívül kegyetlen megszállás alól, amely gyakorlatilag minden lengyel családnak szenvedést hozott. És a helyi lakosság máris üldözte a maroknyi életben maradt zsidót.

A napi politikában jártas zsidó megfigyelő szemszögéből nézve a holokauszt tragédiáját megszakítás nélkül folytató zsidóellenes erőszakhullám érthetetlennek tűnt. De ez alighanem túl racionális megközelítés. A lengyel értelmiség krémjét zavarba hozta a háború utáni antiszemitizmus kitörése az országban. Amikor a táborokból vagy később a szovjetunióbeli száműzetésből visszatért zsidóknak beszéltek a rájuk leselkedő veszélyekről, amikor azt mondták nekik, hogy az életükkel játszanak, ha visszatérnek a szülőfalujukba, keserves csalódással fogadták a nem várt híreket.[67]

64 Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP), Wydzial Organizacyjny, 304/3. A forrás pontos azonosításához ismerni kell a dokumentum keltezését. Ha ez a szövegben olvasható, akkor nem adom meg újra a lábjegyzetekben.

65 Uo.

66 Uo.

67 „Úgy vártam a felszabadulást. A táborból visszatértem Lengyelországba. Klementówba akartam menni, de útközben ismerősökkel találkoztam, akik azt mondták, hogy ne menjek vissza, mert a felszabadulás után a lengyelek megöltek öt zsidót. Erre Łódźba mentem" ([ŻIH], 301/1184, Sala Ungerman). Egy fiatal nő, Liba Tiefenbrun, 1945 májusában a táborból visszatérve Tarnówba, leszállt a vonatról, és „az első kérdésem

Az ember azt feltételezte volna, hogy a nácik fémjelezte antiszemitizmus a háború után nem lesz szalonképes. Ráadásul azt is feltételezte volna, hogy a korszak politikájában vezető szerepet játszó kommunista és szocialista pártok, azzal, hogy az antiszemitizmust merő anakronizmusnak állítják be, föltétlenül hozzájárulnak marginalizálódásához. Ettől a pillanattól kezdve a zsidók valóban teljesen fölszabadultak, állampolgári jogok tekintetében egyenlők lettek, és a születőben lévő államigazgatásban már sok, a mozgalomban mindig is fontos szerepet játszó zsidó hátterű kommunistát neveztek ki felelős beosztásba. Feltételezhető, hogy ha a túlélőknek lett volna kellő lendületük és belső anyagi forrásuk, hogy rekonstruálják a háború előtti zsidó életet, a tágabb intézményi keretek és politikai irányzatok könnyedén befogadták volna ezeket a törekvéseket. Kétségtelenül sokan gondolták így.[68] A jiddis színház egyik kiváló színésze, Jonas Turkov felidézi a többi zsidó művésszel való találkozások és beszélgetések euforikus időszakát. Mint elkötelezett jiddisista hozzáfogott a zsidó kulturális intézmények újjászervezéséhez.[69] Egy alapvető kérdés természetesen minden vitában újra meg újra fölmerült: lehetséges-e a zsidó élet és kultúra folytatása az után a dúlás után, amit a nácik vittek végbe a lengyel zsidók között? De mint kiderült, a zsidó túlélők végül egészen más problémával kerültek szembe: el fogják-e tűrni lengyel polgártársaik a háború utáni Lengyelországban egy zsidó-civil szféra újjászerveződését?

Amíg a cionista ifjúság ebből azt a tanulságot szűrte le, hogy készen kell állni a Palesztinában való letelepedésre, és amint a körülmények engedik, sürgősen ki kell juttatni minden zsidót Európából, addig a zsidó túlélőket a holokauszt tapasztalata önmagában nem ösztönözte arra, hogy azonnal és tömegesen elmeneküljenek Lengyelországból. A zsidó menekültek áradata a Brikha szervezte titkos cionista menekítési törekvések révén csak a háború utáni zsidóellenes erőszak növekedésével párhuzamosan nőtt meg. Sokakat, akik a felszabadulás utáni egy-két éven belül mentek el – talán a többséget, bár számukat nem lehet megbecsülni –, elsősorban a fizikai veszélyeztetettség és társadalmi kiközösítésük háború utáni tapasztalata győzött meg.[70]

Turkov hajlamos volt igennel válaszolni arra a kérdésre, hogy visszaállítható-e a holokauszt után Lengyelországban a zsidó élet és kultúra. Válaszát a háborút a Szovjetunióban túlélő 200 000 lengyel zsidó (hogy pontosan hány, ezt senki nem tudta) visszatéréséhez fűzött reményeire alapozta. És valóban, a Szovjetunióból érkező és az alsó-sziléziai újonnan bekebelezett területekre irányított visszatelepítettek közül sokan viruló közösségeket alapítottak. Ezeken a területeken, annak ellenére, hogy itt több zsidó élt, mint bárhol másutt Lengyelországban, ritkábbak voltak a zsidóellenes támadások. Érzésem szerint ez elsősorban annak tulajdonítható, hogy ott majdnem mindenki, lengyelek és zsidók egyaránt, újonnan jött volt, minthogy ezek a területek a háború előtt Németországhoz tartoztak. Következésképpen senki nem volt „hazatérő", és nem vetélkedtek többen ugyanazért a tulajdonért.[71]

De Turkov (és sok hozzá hasonló ember) gondolatait és megbeszéléseit kezdettől fogva zavarta, hogy egyre többet hallottak zsidókat fenyegető fizikai erőszakról. Már 1944 szeptemberében megdöbbentette egy, az Államvédelmi Hivatalnál dolgozó zsidó ismerősének kéretlen tanácsa, hogy továbbra is a háború alatt felvett lengyel személyazonosságát kellene használnia, és nem kellene visszatérnie az igazi nevéhez. Turkov megkérdezte, miért kellene továbbra is bujkálnia, és azt a választ kapta, hogy „az antiszemitizmus narkotikuma még nem szívódott föl".[72] Másokhoz hasonlóan ő is megpróbálta meggyőzni magát arról, hogy ez csak a pusztító háborút követő általános anarchiának tulajdonítható átmeneti jelenség. De az idő múlt, és az erőszak csak nem szűnt meg, úgyhogy egyre nehezebb volt fenntartani illúzióit. A Lengyel Zsidók Központi Bizottságában játszott vezető szerepe, kezdeti lelkesedése és annak ellenére, hogy mélyen belemerült a zsidó közösségi élet újjászervezésébe, Turkov egy év múlva feladta, és 1945 októberében elhagyta az országot. A holokausztot Lengyelországban túlélt zsidók többsége, valamint azok, akik a Szovjetunióból tértek vissza a háború után, hasonlóképpen cselekedtek.

az volt a vasutashoz, hogy vannak-e még zsidók a városban. Azt válaszolta, hogy vannak páran, de félnek, és bujkálniuk kell. Megijedtem" (ŻIH, 301/1182). Azon források felsorolását, ahol az emberek a hírek fölötti meglepetésüket és félelmüket fejezik ki, lásd például Natalia Aleksiun: *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)* című könyvében, 83. és 84. oldal.

68 „A szczecini vajdasági hivatal – írja Natalia Aleksiun – egy 1946-os feljegyzésében olvasható, hogy »a zsidók a Szovjetunióból jövet már útközben – mondhatni, már a vasúti kocsikban – egy sor politikai pártot, egyesületet és társaságot hoztak létre«" (Aleksiun: Dokąd dalej, i. m., 7. oldal).

69 Jonas Turkov: *Noch der befrajung – zichroines,* 12. és 13. oldal.

70 David Engel ezzel érvel könyvében: *Beyn Shichrur le'Bricha: Nitzolei ha-Shoah be'Polin ve'hamaavak al hanhagatam, 1944–1946* (Felszabadulás és menekülés között: holokauszt-túlélők Lengyelországban és a vezető szerepért folyó harc 1944 és 1946 között).

71 Az alsó-sziléziai zsidó közösségi élet legátfogóbb vizsgálatát Bożena Szaynok végezte el *(Ludność żydowska na Dolnym Śląsku, 1945–1950).* Angol nyelven legtöbbet az alsó-sziléziai Zsidó Bizottság elnökének, Jacob Egetnek az emlékirataiból lehet megtudni *(Grand Illusion).* Azokról a konfliktusokról, amelyek amiatt keletkeztek, hogy visszatérő zsidó túlélők vissza akarták kapni tulajdonukat, e fejezet későbbi részében írok.

72 Turkov: Noch der befrajung, i. m., 12. oldal.

Nem kellett ahhoz a Zsidó Bizottság aktivistájának lenni, hogy valaki észrevegye: a háború után a zsidók veszélyeztetett faj voltak Lengyelországban. „Tagadhatatlan tény – írta Jan Kowalczyk a Szakszervezetek Körzeti Bizottsága Elnökségének (egy száz százalékban „lengyel" grémiumnak) –, hogy a zsidó népesség életkörülményei a vidéki városokban rendkívül nehezek. A reakciós erők terrorja [ezzel a kifejezéssel gyakran találkozunk a korabeli hivatalos nyelvben] miatt a zsidó lakosság, hogy mentse az életét, elvándorol ezekről a helyekről, és a nagyobb városokban koncentrálódik" (Jan Kowalczyk a krakkói vajdaságnak „a zsidó népesség termelésbe való bevonásáért felelős megbízottja" volt).[73]

Egy kiváló francia katolikus értelmiségi, Emmanuel Mounier 1946 késő tavaszán Lengyelországba látogatott, és megrázta, amit látott. Jóindulattal teli, elfogulatlan tudósító volt, mégis mélyen megütközött az antiszemitizmus erősségén. Észrevette, hogy

> amint a téma [a lengyelországi zsidók] fölmerült, hirtelen mindenki megdermedt. A fölhozott érveket – hogy mindez a nemzetközi antiszemitizmus elcsépelt arzenáljába tartozik, hogy a diffúz gyűlölet, az erőszakos cselekedetek, mondjanak akármit, a bűnrészesség egyik fajtája – nem értik. (...) Korábban [a háború előtt] egy magányos zsidónak nem kellett félnie vidéken. Ma viszont nincs biztonságban. (...) Az elmúlt kilenc hónapban ezernél több zsidót gyilkoltak meg. (...) A városokban ritkább a támadás, de azért ott is előfordul. Azok után, amit átéltek, a lengyel zsidókat megbénítja a rémület. A túlélők már csak a kivándorlásra gondolnak, és valóban sokan mennek Palesztinába vagy nyugatra.[74]

A megyei és a vajdasági Zsidó Bizottságok már az első pillanattól kezdve ösztönözték a zsidó lakosságot, hogy költözzenek a nagyobb városokba, de a zsidók még ott sem voltak biztonságban, amint az 1945. augusztusi krakkói és az 1946. júliusi kielcei pogromból hamarosan kiderült. Nehéz megbecsülni, hogy összesen hány zsidót öltek meg ebben az időszakban. A legóvatosabb becslések 500 és 600 fő közé teszik; a szélesebb körben elfogadott becslések szerint összesen körülbelül 1500 embert.[75]

Persze sok ember lett gyilkosság áldozata azokban az években Lengyelországban. A kommunista hatalom megszilárdításával párhuzamosan valamiféle polgárháború dúlt az országban. A német nemzetiségűek kiűzése a bekebelezett nyugati területekről rendkívül brutálisan ment végbe, és sok ezer ember halálával járt. Az ukrán nacionalisták elnyomása keleten ugyancsak sok emberéletet követelt. De a zsidók hivatalosan nem tartoztak az elnyomandó népesség kategóriájába. Sőt, esetükben épp az ellenkezőjét kell feltételeznünk, mivel a Zsidó Bizottságok folyamatosan küldték a gyilkos támadásokról szóló információkat és az intézkedéseket sürgető felhívásokat a hatóságoknak. „A Közigazgatási Minisztérium Politikai Ügyosztályának aktái között sok beszámoló és panasz található zsidó nemzetiségű lengyel állampolgárok ellen elkövetett gyilkosságokról és fosztogatásokról" – olvasható egy feljegyzésben, amelyet a Közigazgatási Minisztérium küldött az Állambiztonsági Minisztériumnak 1945. szeptember 25-én. „Arról azonban nincs információnk, hogy az állami hatóságok bármit tettek volna, hogy véget vessenek ennek. Minthogy szükségünk van erre az információra, kérjük, hogy az Állambiztonsági Minisztérium tájékoztassa a Közigazgatási Minisztériumot, mit tett ebben az ügyben, és milyen eredménnyel."[76, 77] Németek

73 Archiwum Państwowe w Krakowie (APK), Jewish Voivodeship Committee, 14. iratcsomó, 87. oldal.

74 Mounier a perszonalizmus atyja, és a befolyásos *L'Esprit* című katolikus folyóirat alapítója. Az idézett cikket egy hónappal a kielcei pogrom előtt írta (Emmanuel Mounier: *„L'ordre règne-t-il à Varsowie?"*, 999–1000. oldal).

75 A legóvatosabb becslés David Engel alapos tanulmányában olvasható („Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944–1946", in *Yad Vashem Studies*, 26, 1998). Szerinte a zsidó áldozatok számát általában „1000 és 1500 közé teszik, de ez... túl soknak tűnik". Az ő becslése szerint a halálesetek teljes száma 500 és 600 közé tehető (személyes közlés). Más becslések – például a néhai Dr. Lucjan Dobroszyckié és Józef Adelsoné – szerint a számok magasabbak voltak.
Engel tudományos felkészültsége megkérdőjelezhetetlen, de azt hiszem, ez esetben túlzottan óvatos, hiszen egészen biztos, hogy sok gyilkosságról még csak nem is tudósítottak. Érdemes idézni például Alina Cała 1984-es interjúiból azokat a részleteket, amelyekben a zsidók ellen a háború után elkövetett gyilkosságok témája kerül szóba: „Kérdés: Keresték a gyilkosokat? – Válasz: Ne vicceljen. Akkoriban senki nem törődött egy-egy elszigetelt gyilkossággal." Egy másik interjúban is ezt a választ kapta: „Nem volt vizsgálat, de hát micsoda idők voltak azok" (Cała: The Image of the Jew, i. m., 216. és 217. oldal). Ezenkívül, mint később bemutatom, a Milícia és az Államvédelmi Hivatal szisztematikusan kihagyta jelentéseiből a zsidókat ért erőszakot.

76 Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP), 786, 29. IX. 1945.

77 Erre a feljegyzésre semmiféle válasz nem található az archívumokban. Attól tartok, ennek az az oka, hogy vagy nem is irattározták, vagy elveszett. Nem létező dolog létét persze nehéz bizonyítani, de azért abból is levonhatók bizonyos következtetések, ha az ember nem talál bizonyítékot ott, ahol várható lenne. Az Államvédelmi Hivatal különböző feljegyzéseinek, fontosabb tárgyalásairól felvett jegyzőkönyveinek, valamint a prioritásokról és a sürgős feladatokról időről időre elkészített listáinak – akár

vagy akár ukránok legyilkolásától eltérően az, hogy a lengyelek zsidókat gyilkoltak a háború után, nem volt besorolható a háborús bűntettek megtorlásának általános fogalma alá.

Zsidókat alkalomszerűen gyilkoltak, szándékos kegyetlenséggel és gyakran egész csoportokat vagy családokat, beleértve nőket és gyerekeket is. De ami valójában más minőségű társadalmi jelenséggé tette a zsidók meggyilkolását, az az volt, hogy előre lehetett tudni, hogy ez törvénytelen, amiért büntetés jár. A visszatérő zsidókat jó néhányszor hitetlenkedő csodálkozás fogadta, amikor szülővárosukba érkeztek: „Nocsak – és itt következett az illető keresztneve, mert a zsidókat általában keresztnevükön szólították lengyel szomszédaik –, hát maga még él?" Majd kisvártatva jött egy félreérthetetlen célzás vagy jó tanács, hogy jobb lenne, ha eltakarodna, különben... H. J. Fishbein, az ENSZ Segély- és Rehabilitációs Szervezete (UNRRA) berlini csoportjának igazgatója 1946 tavaszán a következőket írta: „Az elmúlt hat hónapban a Lengyelországból érkező menekültek kivétel nélkül ugyanazokról a tapasztalatokról számoltak be. A Honi Hadsereg néven ismert lengyel szervezettől kapott levelekről beszélnek. (...) Ezek a levelek nyíltan gyilkossággal fenyegették meg őket, ha továbbra is a lakhelyükön maradnak."[78]

Ezek mögött a fenyegetések vagy jó tanácsok mögött, akárminek is hívjuk őket, és jöttek légyen bárhonnan is, nem volt nagypolitika. Annak a pár szál zsidó túlélőnek, aki városába visszatérve általában sikertelenül kereste rokonait vagy a család holmiját, semmi köze nem volt a kommunista uralom megteremtéséhez a háború utáni Lengyelországban; ha lett volna, akkor vidéken már jóval 1989 előtt összeomlott volna a szocializmus, hiszen a zsidók a falvakból és a kisvárosokból azonnal néhány nagyobb városba menekültek. Nem sokkal ezután pedig Lengyelországból is végképp kivándoroltak.

Gyakran előfordult, hogy egy-egy zsidót bizalmasan tájékoztattak a rá leselkedő veszélyről – például így mentették meg a háború után Szmul Waszersztajnt (az ő tanúvallomása segített földeríteni a jedwabnei gyilkosságokat).[79] Nyilvánvaló, hogy a városban azok között is elterjedt, hogy gyilkosság készül, akik egyáltalán nem vettek részt a szervezkedésben. Olvastunk olyan beszámolókat, amelyekből kiderült, hogy a zsidók kifosztásának, bántalmazásának és meggyilkolásának látványa nem váltott ki rosszallást vagy bírálatot az alkalmi szemlélőkből. Ellenkezőleg, a véletlen szemtanúk sokszor becsmérlő megjegyzéseket tettek, együtt röhögtek a támadókkal, sőt, olykor segítettek is nekik.[80]

Szemmel látható, hogy az emberek gyakran tudtak a zsidók lemészárlásáról, és olyan szenvtelenül, tárgyilagosan beszéltek róla, hogy ez még a háború után negyven évvel is fölkeltette egy néprajzkutató figyelmét. Alina Cała 1984-ben Lengyelország keleti és délkeleti vidékén készített interjúiban azokról a zsidókról kérdezett, akik valaha együtt éltek a falusiakkal. Kilencven interjúalanyból huszonhét említett valamilyen esetet, amelyben egy vagy több zsidót megöltek a háború után, és gyakran megemlítették az elkövetők nevét is. És, mint Cała írja, „a háború utáni gyilkosságokat még azok is elnézően kezelték, sőt még igazolni is próbálták, akik komolyan elítélték a nácik tetteit".[81] Más szóval a zsidók meggyilkolása nem valamiféle titkos, kalandos hadművelet volt. Minden jel arra mutat, hogy a gyilkosságok a társadalmi kényszerítés bizonyos formáját képezték.[82] Ha a zsidók a figyelmeztetések ellenére városukban maradtak, ha a kockázatok tudatában

Varsóban az Állambiztonsági Minisztérium felső szintjein, akár az Államvédelmi Hivatal vajdasági irodáiban készültek – olvasója megütközéssel tapasztalja, hogy a zsidók elleni erőszak speciális problémáját nem sorolták a megkülönböztetendő és sürgős ügyek közé. A téma még a kielcei pogrom után sem került napirendre azokon a rendszeresen megtartott vezetői értekezleteken, amelyeken az Állambiztonsági Minisztérium vezetői találkoztak az Államvédelmi Hivatal vajdasági parancsnokaival.

78 Ruth Gay: *Safe Among the Germans. Liberated Jews After World War II*, 183. oldal. A Honi Hadsereg emlegetése az ilyen fenyegetések forrásaként vagy összekapcsolása a „faji szemlélettel" nem felel meg a tényeknek. Lásd erről e könyv 1. fejezetét.

79 Az 1941. július 10-én történt jedwabnei eset, amikor 1600 zsidót öltek meg keresztény szomszédai, akkor került a figyelem középpontjába, amikor megjelent a *Szomszédok* című könyvem. Lengyelországban 2000 májusában jelent meg, egy évvel az angol nyelvű kiadás után. A témáról folyó nyilvános vitát, a cikkek fölsorolását és a különböző szerzők cikkeiből való szövegek gondos válogatását lásd az Antony Polonsky és Joanna Michlic szerkesztette *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland* című kötetben.

80 1946. február 8-án a Szabadság és Függetlenség nevű szervezet egyik földalatti csoportja megsemmisítette a Milícia és az Államvédelmi Hivatal helyi őrseit, és néhány órára elfoglalta a Lublin melletti Parczew városkát. A hadműveletnek az volt a célja, hogy kifosszák a helyi zsidókat, és feltöltsék az egység apadó készleteit. Zsidó boltok és otthonok tucatjait dúlták föl, és megöltek négy zsidót. Az egység parancsnokának naplójában, amely végül a rendőrségi irattárba került, hosszú bejegyzés foglalkozik a nap eseményeivel (innen tudjuk, hogy kifejezetten a zsidók kifosztása céljával jöttek), ebben olvashatók a következők: „Amikor a helyiek rájöttek, hogy mi következik, annak ellenére, hogy még tartott a lövöldözés, boldogan tódultak az utcára, hogy láthassák »a fiúkat az erdőből«. A parczewi ifjúság, különösen a helyi középiskolások nagy igyekezettel segítettek nekünk a zsidók felkutatásában, a teherautók megpakolásában stb." (Alina Cała és Helena Datner-Śpiewak [szerk.]: *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*, 39. oldal). Az alkalmi nézők reakcióit a zsidók meggyilkolására, lásd még a 3. fejezetben.

81 Cała: The Image of the Jew, i. m., 214–217., 218. oldal.

82 Miközben Cała megpróbál zöld ágra vergődni a háború utáni zsidógyilkosságok jelenségével és azzal, ahogyan a népi emlékezetben élnek, ezt írja: „Nem tűnik elegendő magyarázatnak pusztán a megszállás okozta demoralizálódásra és a kétségtelenül sokáig fennmaradó banditizmusra hivatkozni. Az ilyen bűntettek elterjedtsége arra utal, hogy a gyilkosságok a kulturális jelenség kategóriájába tartoznak" (uo., 219. oldal). Azért nevezi a gyilkosságokat „kulturális jelenségnek, mert – mint írja – az ilyen viselkedésre nem lehet racionális okot találni, merthogy nincs is" (uo.).

vonaton utaztak (közismert volt, hogy a vonaton utazó zsidókat lerángathatták a vonatról, és megölhették), akkor – a háború utáni lengyel élet morális ökonómiája szerint – magukon kívül senkit sem okolhattak.

[1946.] október 3-án este hétkor fölszálltam egy Varsóból Krakkóba tartó vonatra. Velem volt a férjem, Henryk Lieberfreund és Amalia Schenker. Beültünk egy fülkébe, ahol több utas volt, köztük egy apáca. Egy gyertya égett. Nyugodtan utaztunk mindaddig, amíg a Radomsko melletti Kamińsk állomására nem értünk. Időközben a gyertya leégett, az utasok pedig aludtak a sötétben. Amíg a vonat Kamińskban állt, bejött a fülkébe egy civil ruhás férfi, akinek a sapkáján egy sas jelvény volt, válláról géppisztoly lógott. Egy elemlámpa fényénél egyenként ellenőrizte az utasokat. Amikor alvó férjemhez ért, lerántotta róla a kabátot, amivel takarózott, és azt mondta, „Elkaptalak, te bipsi, heraus, heraus, aussteigen!"[83] [kifelé, kifelé, kiszállás]. A férjem húzódozott, nem volt hajlandó leszállni a vonatról, mire a férfi a karjánál fogva rángatta, de nem tudta megmozdítani. Erre füttyentett, és a kalauz kíséretében rögtön megjelent még egy férfi, akit nem láttam jól. Sikoltozni kezdtem, és akkor az első támadó rángatni kezdett, közben azt kiabálta, hogy „heraus, aussteigen". Elhúzódtam, közben a vonat elindult, a támadó lelökte a férjemet a vonatról, és utánaugrott. Tovább sikoltoztam, és fogalmam sincs, hogy utána mi történt. Hozzátenném még, hogy senkinek nem ellenőrizték a dokumentumait, a férjemét sem. *A többi utas és a kalauz nem szentelt túl nagy figyelmet az egész esetnek; ellenkezőleg, nevetgéltek és eléggé oda nem illő módon viselkedtek* [Az én kiemelésem. – *J. G.*]. A támadó odaszólt a férjem mellett ülő férfihez, „Te zsidó vagy". De az kijelentette, hogy dokumentummal tudja igazolni, hogy nem zsidó, mire békén hagyták.[84]

83 A Lieberfreund nevű férfi természetesen nem volt német, hanem arról van szó, hogy a támadó szándékosan gúnyolódva kölcsönözte a náci korszak szókincséből azokat a szavakat, amelyeket a német csendőrök használtak, amikor utasokat tartóztattak le a vonaton. Ugyanígy a német *„Jude"* szót is gyakran használták a zsidók csúfolására a háború után.

84 ŻIH, CKŻP, Centralna Komisja Specjalna, 1–2. doboz, 156–158. oldal. Henryk Lieberfreund meggyilkolásának esete szokatlanul jól van dokumentálva; a vasúti gyilkosságoknak ugyanis többnyire nem sok nyoma maradt a levéltárakban. Merő véletlen, de ismerem a Lieberfreund család további történetét is: életben maradt tagjaik a háború után Svájcban és az Egyesült Államokban telepedtek le. A Központi Különbizottság levéltárában ráadásul található egy „Információ" című, aláírás nélküli feljegyzés, amely három nappal Lieberfreund Kamińsk melletti elrablása után datálódott, és amely további adalékokat szolgáltat a történethez: „A Krakkó–Varsó vonalon közlekedő vonatok körülbelül 15 perccel Radomsko után haladnak keresztül Kamińskon. A vasútvonal átszeli ezt az erdők közepén álló falut, amelynek házai a vasúti pálya mellett sorakoznak. A házak lakói a háború előtt, a háború alatt és most is főleg az áthaladó vonatokból éltek és élnek. Ez különösen az áthaladó szénszállítmányokra igaz. A környéken majdnem mindenki abból él, hogy – főleg éjjel – szenet lop ezekről a vonatokról. Van két ház, az egyik az állomás jobb oldalán áll, a másik, egy földszintes kicsit lejjebb, ahol egy sereg ember él, a vezérük egy kétes hírű nőszemély. (...) Esténként összegyűlnek, isznak, időről időre pedig meglékelnek egy áthaladó vonatot valami zsákmány reményében. Most zsidó utasok estek áldozatul ezeknek a bandáknak, mivel egy szál fegyverrel könnyen megfélemlíthetők, leszedhetők a vonatról, a pénzük és vagyontárgyaik elrabolhatók az erdőben, ahol mindez történik, utána pedig könnyen el lehet őket tüntetni; így ő maga és társasága könnyű megélhetéshez jut. Ezért ezt a körzetet gondos megfigyelés alá kell vonni."

A lengyel szomszédok megszerzik a zsidó tulajdont

Miféle feszültség volt a két csoport között? A kérdésre adott válasz – legalábbis egy része mindenképp – akkoriban sok lengyel számára magától értetődő volt. A lengyelek és zsidók közötti háború utáni konfliktusok egyik legfőbb oka nyilvánvalóan az volt, hogy a háború alatt a zsidók anyagi javai törvénytelen módon lengyelek tulajdonába kerültek. A lengyel társadalmat egyedülálló módon érintette a holokauszt: a lengyel zsidók tömeges elpusztítása olyan társadalmi vákuumot teremtett, amelyet azonnal a helyi lengyel kispolgárság töltött be. Szociológiailag ez bizonyos szempontból természetes folyamat volt. Lengyelországban 3 millió zsidó élt, és többségük alsó középosztálybeli volt; amikor a nácik elpusztították őket, a helyi lakosság elfoglalta szociális terüket. Ezek a zsidók helyét elfoglaló emberek olyan társadalmi réteget képeztek, amelynek státusza sebezhető volt (már csak azért is, mert egyszersmind egy kommunista forradalom is kilátásban volt), szemléletmódjuk hagyományosan antiszemita, politikailag konzervatív, és tele voltak sértődöttséggel. Sok kortársat fölháborított ennek a csoportnak a „reakciós" mentalitása. De akár a társadalmi mobilitás szociológiai nyelvén írjuk le a történteket, akár más tárgyiasító retorikát használunk, egy szó, mint száz, az igazság az, hogy még mielőtt a német megszállás alatt a nácik elpusztították volna a zsidókat, előbb kifosztották őket, és a helyi lakosság különböző módokon hasznot húzott az egészből. Gyakran gaztettek révén. „Ismerünk az országban egy egész társadalmi réteget – az újonnan született lengyel burzsoáziát – írja 1945. szeptember 9-i számában az *Odrodzenie* című hetilap –, amely elfoglalta a meggyilkolt zsidók helyét, sokszor a szó szoros értelmében; és talán épp azért, mert bűzlöttek a kezükhöz tapadó vértől, jobban gyűlölték a zsidókat, mint valaha."[85]

85 Wincenty Bednarczuk: „Dwie ważne sprawy", *Odrodzenie.* Ugyanerről ír Jerzy Putrament („Odbudowa psychiczna", *Odrodzenie*), Kazimierz Wyka („Potęga ciemnoty potwierdzona", *Odrodzenie*) és más szerzők.

A társadalomból a nácik alatt kitaszított zsidók helyzetével az őket körülvevő lakosság számos tranzakcióban visszaélt. De a vagyontárgyak nem csak a kínálkozó alkalom kihasználásával kerültek át zsidó tulajdonból lengyel tulajdonba, hanem nyílt fosztogatással is, ami összekapcsolódott azzal, hogy a német megszállók tömegesen pusztították a zsidókat. A „végső megoldás" során, amikor a deportáláshoz vagy a kivégzésekhez itt-ott összegyűjtötték zsidókat, a lengyel lakosság annyit harácsolt össze az ottmaradt anyagi javakból, amennyit csak tudott. És ez egész Lengyelországban így történt. A Szczebrzeszynbe való Dr. Zygmunt Klukowski közismert naplójában azt olvashatjuk, hogy „egy csomó [paraszt] jött szekerekkel vidékről, és ott álltak egész nap arra a pillanatra várva, amikor elkezdhetnek fosztogatni. Mindenfelől érkeztek hozzánk hírek a helyi lakosok egyes csoportjainak fölháborító viselkedéséről, akik kirabolták a megüresedett zsidó lakásokat. Biztos vagyok benne, hogy a mi kis városkánkban sem lesz másképp."[86]

Az is előfordult, hogy zsidókat olyan lengyelek öltek meg, akik meg akarták szerezni a javaikat. A podlasiei körzetben végrehajtott tömeggyilkosságok, amelyeknek nem a jedwabnei mészárlás volt az egyetlen epizódja, a zsidó ingatlanok széles körű és teljes kifosztásával társultak.[87] Nehéz lenne találni olyan városi lakost, aki *nem* fosztogatta a zsidó házakat, miközben a házak lakóit Radziłów külterületén egy nagy csűrben elevenen

86 Zygmunt Klukowski: *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny,* 1942. április 13-i vezércikk. Ez annak ellenére így van, hogy Klukowski *Journal*jának több vezércikkét „megszerkesztették" a megjelenés előtt, hogy jelentéktelenebbnek tüntessék föl a lengyel részvételt a zsidóüldözésben (lásd Dariusz Libionka: „Polska ludność chrześcijanska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski", in Dariusz Libionka [szerk.]: *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie,* 310. és 311. oldal). Arról, hogyan fosztották ki a helyi lengyelek az otwocki gettót közvetlenül az *Aktion* után, lásd Całek Perechodnik emlékiratait (*Spowiedź,* 74. és 75. oldal). A legújabb lengyel történetírás végre kezdi megérteni ezt a dolgot; lásd például Jan Grabowski: *„Ja tego Żyda znam!" Szantażowanie Żydów w Warszawie, 1939–1943,* 130. oldal. Grabowski az Ottawai Egyetem tanára, de ez a könyv Lengyelországban jelent meg, 2004 októberében. Ebben a témában egy másik lengyel történész, Wojciech Lizak is publikált egy drámai szöveget a befolyásos katolikus hetilap, a *Tygodnik Powszechny* 2004. november 7-i számában „'Niepamięć zbiorowa' – z perspektywy ludu" címmel.

87 Miután a jedwabnei gyilkosságok nagyobb nyilvánosságot kaptak, egy új kutatóhelyet – Nemzeti Emlékezet Intézete – állítottak föl az ügy tisztázására, és – ha még megtalálhatók – a bűnösök elszámoltatására. Az intézet tucatnyi jogi szakértő és történész bevonásával végzett vizsgálatainak eredményét egy 1500 oldalas, mindent felölelő, kétkötetes kompendiumban jelentették meg, amely magában foglalja a forrásokat és a kommentárokat. A kötetnek, amelyet Paweł Machcewicz és Krzysztof Persak szerkesztett, *Wokół Jedwabnego* a címe. A jedwabnei gyilkosságok két évig tartó vizsgálata során az intézet kutatói átfésülték a levéltárakat, és egyedül a białystoki körzeti bíróságon hatvanegy olyan ügyet találtak, amelyekben a vádlottakat helyi zsidók

elégették – mondta a gyilkosságok egyik szemtanúja egy újságírónak hatvan évvel később. Mindenki az utcán volt, és vitte, amit tudott. A legsokatmondóbb e tekintetben valószínűleg a wasilkówi pogrom szervezőinek a figyelmeztetése volt, „akik körbe-körbe szaladgáltak, és azt ordították, hogy »Ne törjetek szét semmit, ne hasogassatok föl semmit, ez már mind a miénk«" (*„w czasie pogromu przywódcy biegali i krzyczeli: »Nie łamać niczego, niczego nie rozrywać, to wszystko i tak jest już nasze«").*[88]

A zsidók még az után is anyagi javak forrásai voltak, miután megölték őket a nácik. A háború befejeztével még a gyilkosságok helyszíneit is föláslák értékek után kutatva. Michał Kalembasiak és Karol Ogrodowczyk 1945. szeptember 12-én ellátogatott a treblinkai megsemmisítő táborba, és a háború után alighanem ők készítették a helyszínről az első fényképeket. Az egész területet több méter mély gödrök éktelenítették, és mindenfelé szétszórt emberi csontok hevertek. A hamukupacokat rostáló emberek nem zavartatták magukat, amikor megkérdezték tőlük, hogy mit csinálnak. A hatalmas területen rengeteg kiásott gödör volt. Ezreknek kellett itt dolgozniuk, hogy ilyen holdbéli tájat hozzanak létre. „Szeretnénk hozzátenni – szögezte le Kalembasiak és Ogrodowczyk a varsói Zsidó Történeti Bizottságnak adott aláírt tanúvallomásban –, hogy a treblinkai körzetben egyszerűen hihetetlenek voltak az emberek közti viszonyok (*„panują niesamowite stosunki").* Emberek, akik a sírokból kiásott aranyból gazdagodtak meg, éjjel kirabolták saját szomszédaikat. Halálra rémültünk, mert húszharminc méterre attól a háztól, ahol az éjszakát töltöttük, egy parasztkunyhóban egy nőt kínoztak tüzes vassal, hogy mutassa meg a helyet, ahova az aranyat és az értékeket rejtette."[89] Rachela Auerbach írónő a treblinkai megsemmisítő táborról szóló könyve egyik fejezetének ezt a címet adta: „A lengyel Eldorádó, avagy aranyláz Treblinkában". Amikor 1945 novemberében a táborban járt, ő is látta a gyilkosságok területét a zsidó áldozatok hamvainak kupacaival, felásva és őrizetlenül.[90] „Rengeteg lapátos fosztogató mindenfelé. Ástak, kutattak, csontokat és testrészeket forgattak ki. Hátha még találnak

meggyilkolásában való részvétel miatt ítélték el a háború után. Kiderült, hogy 1941 nyarán a białystoki vajdaságban általánosak voltak a zsidók elleni lengyel erőszakos cselekedetek, a gyilkosságok hét hónapon át folytak, igen nagy területre terjedtek ki, beleértve két tucat városi körzetet, és több ezer áldozattal jártak (lásd Paweł Machcewicz bevezetőjét a *Wokól Jedwabnego* című kötethez).

88 Paweł Machcewicz és Krzysztof Persak (szerk.): *Wokół Jedwabnego,* 2. kötet, 358. oldal.

89 Yad Vashem, 033/730, 1945. szeptember 24.

90 Rachela Auerbach 1945. november 7-én járt Treblinkában egy hivatalos delegáció tagjaként, amelynek útját a Hitlerista Bűntetteket Vizsgáló Főbizottság szervezte. Treblinkáról szóló könyvét, benne a látogatásról szóló beszámolóval jiddisül jelentette meg *Oif die felder fun Treblinka* címmel.

valamit, esetleg egy aranyfogat."[91] A bełżeci tábor területét a helyi parasztok ásták föl, mélyebben az alá a hamuréteg alá hatolva, amit korábban maguk a nácik szitáltak át lengyel parasztoktól elkobzott cséplőgépekkel. A bomló tetemek *(„trupia maź")* iszamós maradványai között koponyákat kerestek, amiket hazavittek – úgy, hogy a mellettük ásóknak nem mondták, találtak-e valami értéket –, ahol aztán megvizsgálták, van-e benne aranyfog.[92] A treblinkai „ásatások" mérete példátlan volt, az azonban általános gyakorlat volt, hogy a tömeggyilkosságok helyszínén kiásták a zsidók maradványait, hogy megszerezzék a még ott található értékeket.

A helybeliek úgy tekintettek a zsidókra, mint a termésre, amit le lehet aratni, amikor elérkezik a megfelelő pillanat. Az 1941. júniusi radziłówi gyilkos pogromot megelőzte a wąsoszi parasztok megérkezése, akik a saját zsidóikat két nappal azelőtt ölték meg és fosztották ki. A radziłówiak azonban elkergették őket. Egy idős paraszt, akivel Anna Bikont az események után majdnem hatvan évvel interjút készített, visszaemlékezett rá, hogy „amikor megjöttek a wąsosziak, a mieink azt mondták, »Kotródjatok innen, a mi zsidóink kifosztása nem a ti dolgotok«, merthogy Wąsosz tizenhét kilométerre volt Radziłówtól. De amikor a konopkiak jöttek rabolni, az csak négy kilométerre van, úgyhogy őket nem zavarták el."[93] Nyilvánvaló, a város zsidóit csak a város lakói rabolhatják ki.

Előfordult olykor, hogy a zsidók lengyel szomszédaiknál hagyták javaikat, és amennyiben megbízhatóknak bizonyultak, akkor nem egy, később elrejtőzött zsidó menekült így meg. De a becsületesség nem volt norma, és a túlélőknek gyakran rá kellett jönniük, hogy még az ismerősöktől is hiába kérik vissza javaikat a háború után. A Lengyel Zsidók Központi Bizottságának jogi osztálya számtalan bírósági per iratát őrizte, amelyeket zsidó túlélők indítottak tulajdonuk visszaszerzéséért. „1942-ben, a megszállás alatt – írja Jochweta Rozenstein egy jellegzetes példában – megőrzésre ott hagytam az ożarówi Ludwika Chrapczyńska polgártársnőnél két pehelypaplant és

91 Auerbach: Oif die felder fun Treblinka, i. m., 101. oldal.

92 Agnieszka Grudzińska személyes közlése. Tolmácsként rengeteg helyi lakossal beszélt Bełżecben a Guillaume Moscovitz rendezte *Bełżec* című dokumentumfilm forgatásakor. (A filmet először a „Les Juifs et la Pologne [1939–2004]: Aspects Multiformes du Passé" címmel tartott nemzetközi konferencián vetítették le Párizsban, 2005. január 13-án.) Az emberi hamvak átszitálására használt cséplőgépeket végül visszaadták a parasztoknak, az egyik gazdasági udvarban még ott is állt egy ilyen elhanyagolt gép. A film stábjának a gép tulajdonosa mesélte el a történetet.

93 Anna Bikont: *My z Jedwabnego*, 150. oldal. Egy 1946. júniusi tanúvallomásban, amely megtalálható a varsói Zsidó Történeti Intézetben, Menachem Finkelsztajn megerősíti, hogy a wąsoszi parasztok, akik az után jöttek a városba, hogy a „saját" zsidóikat már meggyilkolták, a július 7-i tömeggyilkosság előtt hagyták el Radziłówot.

négy párnát. Chrapczyńska nem volt hajlandó visszaadni a tulajdonomat."[94] És a panasz egy olyan mondattal zárul, amely sok ilyesfajta ügyiratban feltűnik: „Kérem a döntést ügyemben, akár távollétemben is." Ugyanis 1945 májusában, amikor a városi bíróságon iktatták ezt a panaszt, a zsidók életüket mentve már Lengyelország majd minden részéből menekültek – Németországba. Ruth Gay *Safe Among the Germans* [Biztonságban a németek között] című könyvében, amely a hontalan személyek táboraiban [Displaced Persons Camp, DP] folyó zsidó életről szól, nagyrészt lengyel zsidók szerepelnek, akik a háború után menekültek el szülőhazájukból.[95] Az 1947 februárja folyamán Lengyelországból cionista szervezéssel menekülőkről közölt legrészletesebb adatok Yohanan Cohentől valók: ebben az időszakban összesen 127 722 fő ment el. Ezenkívül Cohen becslése szerint 11 500 és 16 500 fő közé tehető azok száma, akik egyénileg menekültek.[96] Mindent összevéve, a lengyel zsidók akkori nyugati irányú vándorlásának körülbelül a felét (mintegy 150–175 ezer főt) tette ki azoknak a száma, akiket ebben az időszakban telepítettek vissza Lengyelországba a Szovjetunióból. Sokan a visszatelepülők közül, akiket elcsüggesztettek azok a körülmények, amelyekkel visszatérve szembesültek, a Brikha révén elmenekültek Lengyelországból.[97]

Függetlenül attól, hogyan döntöttek a bíróságok az ágynemű és a bútorok fölötti személyes vitákban, azt azért le lehet szögezni, hogy a pár szál

94 ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny 304/5, 2.V45.

95 Gay: Safe Among the Germans, i. m.

96 Yohanan Cohen: *Operation „Brikha" – Poland, 1945–1946*, 468. oldal. Cohen részletes havi bontást ad. A zsidó menekültek számának ingadozása láthatóan követi az üldözés hullámait. A kiugró hónapok: 1946 júliusa (18 835 fő), augusztusa (30 800 fő) és szeptembere (11 180 fő) – vagyis a kielcei pogromot követő hónapok. Hallgatólagos megállapodás volt a cionisták és a lengyel hatóságok között (a honvédelmi miniszterhelyettes, Marian Spychalski tábornok kulcsszereplő volt a dolgok elrendezésében), amelyek szemet hunytak, és megengedték, hogy a zsidók elmenjenek, titokban átlépjék az országhatárokat. Közben azért gondoskodtak róla, hogy semmiféle értéktárgyat vagy a rendszer keresett politikai ellenfeleit ne csempésszék ki az országból, és hogy az egyezség titokban maradjon (lásd például Engel: Beyn Shichrur, i. m., 134. és 135. oldal; Michał Rudawski: *Mój obcy kraj*, 178–197. oldal). Létezett legális zsidó emigráció is, voltak, akik egyénileg folyamodtak kivándorló útlevélért. Cohen becslése szerint 1949 és 1952 között 39 000 zsidó hagyta el Lengyelországot legálisan (471. oldal). Ezekben az adatokban nincs benne az 1947 márciusa és 1948 decembere közötti időszak. Összesen több mint 200 000 zsidó hagyta el Lengyelországot a háború utáni években.

97 Józef Adelson két adatot idéz: „a Szovjetunió nyugati köztársaságaiból" 1944 és 1948 között visszatért 54 594 főt, valamint az 1946. február 8. és július 31. között 203 transzporttal hazatelepített összesen 136 579 zsidót. Ez a két csoport bizonyos mértékig átfedésben van (Józef Adelson: „W Polsce zwanej ludową", in Jerzy Tomaszewski [szerk.]: *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa, Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993). David Engel szerint a Szovjetunióból hazatelepítettek teljes száma valahol a 150 000 és a 175 000 között lehet (személyes közlés).

túlélő zsidónak bírósághoz kellett fordulnia, hogy ilyen típusú követeléseit érvényesítse. Másrészt azt is érteni véljük, hogy az ilyen Chrapczyńska-félék (az az ożarówi asszony, aki nem volt hajlandó visszaadni két pehelypaplant és négy párnát) úgy érezték, hogy nekik balszerencséjük van. Miért pont az „ő" zsidójuk jött vissza a halálból, miközben az összes többi, mindenesetre a többség, eltűnt, és nem zaklatja a többi szomszédot, aki szintén vett át megőrzésre zsidó javakat?

Jó lett volna, ha azt a néhány visszatérőt, akiknek közösségei és családjai épp most éltek át egy elmondhatatlan szerencsétlenséget, szánakozó közhangulat fogadta volna, különösen a közeli ismerősök részéről. De szánalom nem volt. Valójában nem volt se társadalmi norma, ami a zsidó tulajdon visszaadását parancsolta, se érzékelhető társadalmi nyomás, amely meghatározta volna, hogy mi a helyes viselkedés, se informális társadalmi kontrollmechanizmus, amely elítélte volna a másképp cselekvést. Ezért kellett bírósághoz fordulniuk azoknak a zsidóknak, akikben megvolt a bátorság ahhoz, hogy pereljenek.

Az, hogy a zsidó tulajdont a körülöttük lévő emberek elvették, egyáltalán nem csak a lengyelekre volt jellemző; Heda Kovaly egy megrendítő könyvben ugyanerről a jelenségről számol be Csehszlovákiában.[98] De Lengyelországban sokkal több zsidó volt, mint másutt, és sokkal többet öltek meg, ezért a jelenség sokkal kiterjedtebb volt. Természetesen a zsidók között voltak szélhámosok is, akik megpróbáltak hasznot húzni a háború utáni viszonyokból. Hamis örökösödési igényeket jelentettek be, avagy azt a látszatot keltve, hogy törődnek a rokonaikkal, kifosztották külföldön élő ismerőseiket, akik kétségbeesetten vártak valamilyen hírt családtagjaikról.[99]

Egy radziłówi molnár bátor felesége, Chaja Finkelsztajn a Jad Vasemre hagyott egy vitriolos emlékiratot, amelyben leírta a zsidók tömeges meggyilkolását városában 1941. július 7-én, valamint az azt követő éveket, amikor a családjával parasztok között bujkált. Többször előfordult (például a radziłówi tömeggyilkosság idején is), hogy a helybéli úgynevezett jó emberek eljöttek hozzá, és kérték, hogy adja át nekik, amije még van, mivel a családjával együtt biztosan meg fogják ölni. Csak azoknak a jó embereknek van joguk arra – érvelt Chaja beszélgetőtársa minden rosszindulat nélkül –, hogy megszerezzék a javaikat, akik ismerik őket, különben a gyilkosok jutalma lesz.[100] Egy zsidó férfitól, aki egy paraszt ismerősénél keresett búvóhelyet Węgrów mellett, a paraszt veje gyakorlatiasan megkérdezte: „Úgyis

98 Heda Margolius Kovaly: *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941–1968*, 46–47. oldal.
99 Lásd például Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 379–380. oldal.
100 Uo., 305. oldal.

mindenképp meghalsz, miért ne legyen a csizmád valakié? Miért nem adod nekem, hogy majd emlékezzek rád?"[101] Miriam Rosenkranznak *déjà vu* érzése támadt a kielcei pogrom során, „amikor felidéződött bennem a gettó borzalma, és az a jelenet, amikor épp [tollat] válogattam, és készültünk visszamenni a gettóba, és a többiek azt mondták, hogy itt a vég, hogy biztos deportálnak minket, és akkor ez az asszony, Józef felesége, ránézett a lábamra, »Tényleg, most már itt hagyhatná nekem a cipőjét, kisasszonyka«. »De Józefné, hiszen még élek!« »Vegye úgy, hogy nem mondtam semmit, csak olyan fáintos az a cipő«."[102]

Az ember még valamiféle normatív rendet is fölfedezhet, ami szabályozta, hogy ki lophat inkább a zsidó javakból. Az uralkodó szabály egyszerű volt: akik közvetlenebbül belekeveredtek a zsidók kisemmizésébe, mindenki másnál jogosabban tarthattak igényt a javakra. Például Helena Klimaszewskát, amikor a Goniądz nevű faluból a közeli Radziłówba ment, hogy szerezzen egy lakást a sógoráéknak (tudta, hol maradt üres lakás a zsidók meggyilkolása után), egy bizonyos Feliks Godlewski gorombán viszszautasította. Szemére hányta, hogy bezzeg amikor emberekre lett volna szükség a zsidók megöléséhez, akkor sehol sem voltak, csak most jönnek elő, hogy lakást kérjenek. (Klimaszewska a történetet Godlewski háború utáni perében tett tanúvallomásában mesélte el.) „Öltetek volna meg tíz zsidót, akkor most kaptatok volna egy házat" – idézte, hogy mit mondott Godlewski akkor. Klimaszewska anyósa azzal vágott vissza, hogy a család igenis ott volt azon a napon, mert az unokája, Józef Ekstowicz volt az, aki fölmászott a csűrre, ahova összegyűjtötték a zsidókat, és lelocsolta a tetőt benzinnel.[103] Az olyan zsidó közösségi tulajdonokat, mint a temető és a zsinagóga, alaposan letarolták a háború után: a helybeliek elhordták a sírköveket, a téglát, a tetőzetet, mindent, amit saját építkezésükhöz föl tudtak használni.

Az alsó középosztálybeli lengyelek között a háború után nagy volt a feszültség, szégyenletes összehasonlítgatás és irigység dúlt azt illetően, hogy mely családok mennyire gazdagodtak meg a zsidók kárára. Általános volt az a föltételezés, hogy a zsidókat bújtatók szépen meggazdagodtak (ami

101 Shraga Feivel Bielawski: *The Last Jew From Węgrów*, 72. oldal.
102 Az eredeti lengyel párbeszédben jobban érződik a két nő közti társadalmi különbség: *„Buty to mogłaby mi paniusia już zostawić! – Józefowo, ja jeszcze żyję!– Ojejku, odyć nic nie mówiłam, ino że buty fajne"* (David Shtokfish: *About Our House Which Was Devastated [Sefer Kielce]*, 200. oldal).
103 A gyorsírásból áttett szövegből nem világos, hogy ez az érvelés mennyire győzte meg Godlewskit, és hogy az asszonyok megszerezték-e a lakást, amit kinéztek (lásd Wokół Jedwabnego, i. m., 1. kötet, 41. és 246. oldal; 2. kötet 932. és 954. oldal). Lásd még *Szomszédok* című könyvemet (Jan T. Gross: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*, 99–103. oldal).

gyakran igaz is volt). Valójában ez volt az egyik oka annak, hogy a majdani Világ Igazai a szomszédaik elől titkolták, hogy a háború alatt zsidókat mentettek. Ha kiderült volna, akkor azonkívül, hogy „zsidóbérencként" megbélyegzik őket, még azt is kockáztatták volna, hogy rablótámadás potenciális célpontjaiként tartják számon őket. Ez azokat is fenyegette, akik elvi alapon bújtattak zsidókat, mert a zsidó vagyon és ravaszság feltételezése annyira általános volt, hogyha semmit nem találtak volna a házukban, akkor a banditák még meg is kínozták volna őket, hogy árulják el, hova rejtették a nem létező zsidó kincseket. Amikor az egyik faluban, ahol Finkelsztajnék bujkáltak, az elöljáró megtudta a tartózkodási helyüket, azt követelte, hogy álljanak tovább: nem azért, mert féltette a falut a német megtorlástól, hanem azért, mert – mint mondta – ha sokáig maradnának annál a parasztnál, aki bújtatta őket, akkor az túlságosan meggazdagodna.[104]

A néhány visszatérő zsidó tehát általában gyűlölettel találkozott. 1945. október 11-én Irving Heymont, aki akkoriban a landsbergi hontalan személyek táborát vezette, egy levélben a következőket írta feleségének: „Úgy látszik, hogy Lengyelországból sok zsidó sodródik a táborba. Többen azt mesélték nekem, hogy amikor a koncentrációs táborok felszabadítása után visszatértek Lengyelországba, újra üldözöttek lettek. Amikor megpróbálták visszaszerezni a háború előtti tulajdonukat, a jelenlegi tulajdonosok erőszakos ellenállásába ütköztek. A Lengyelországból újonnan érkezettek szerint a helyi rendőri erők gyakran a kisujjukat sem mozdították, sőt közösen akadályozták meg, hogy a korábbi tulajdonosok visszakapják tulajdonukat."[105]

104 Yad Vashem, 03/3033-1636/255. Chaja Finkelsztajn tanúvallomásának eredetijét csak részben fordíttatta le a Nemzeti Emlékezet Intézete, és az a rész, amely részletesen elbeszéli vándorlásukat a radziłówi zsidók legyilkolása után, nem került be a kötetbe. Shraga Feivel Bielawski hasonló párbeszédről számol be Węgrów környékéről, ahol megpróbált rejtekhelyet keresni egy olyan paraszt házánál, akivel korábban üzleti kapcsolatban állt: „Gondolkodott egy percig, majd azt válaszolta: »Olyan időket élünk, hogy mindenki figyeli, mit csinál a másik. Ha a szomszédaim vagy a barátaim megtudnák, hogy zsidókat bújtatok, nagy bajba kerülnék. Azt hinnék, hogy egy csomó pénzt kaptam a zsidóktól, és följelentenének a németeknél«" (Bielawski: The Last Jew from Węgrów, i. m., 72. oldal). Idézzünk még egy hasonló beszélgetésből, amelyet egy zsidó kisfiú, Emanuel Kriegel hallgatott ki egy paraszt házában, akinél Buczacz mellett bujkált: „A földbirtokosnőnket fölkereste a banderista (egy ukrán nacionalista szervezet tagja), Turbota Michał és egy lengyel segítője, hogy meglátogassa a lányát. A banderista eldicsekedett, hogy már 40 zsidót ölt meg az erdőben, és szerette volna, ha a földbirtokosnő beismeri, hogy zsidókat bújtat, hiszen van pénze – és közismert, hogy akinek pénze van, az biztosan zsidókat bújtat. De a földbirtokosnőnk nem ismerte be" (ŻIH, 301/196).

105 Irving Heymont: *Among the Survivors of the Holocaust, 1945: The Landsberg DP Camp Letters of Major Irving Heymont, United States Army*, 49–50. oldal.

Összefoglalva: a legtöbb háború előtti politikai párt és a katolikus egyház antiszemita szocializációja, valamint a háborús idők okozta demoralizálódás azzal kombinálódott, hogy Lengyelországban a haszonélvezők széles rétege alakult ki. Ezek az emberek gazdasági okokból rossz néven vették, hogy a zsidók a háború után visszatértek városaikba és falvaikba, és aktívan ellene is szegültek ennek.[106] Sok külső szemlélő, beleértve a lengyel Földalatti Állam magas rangú funkcionáriusait is, előre látta az eseményeknek ezt a fordulatát, s a német megszállás természetes és kívánatos következményének tartották. A korábbi állapothoz való visszatérés és a zsidók háború előtti gazdasági szerepének folytatása lehetetlen, jelentette Roman Knoll, aki a kormánymegbízotti apparátusban a Külügyi Bizottság vezetője volt. A nem zsidó népesség átvette a zsidók helyét a társadalmi struktúrában, írta 1943-ban, és ez a változás végső és „maradandó. (...) Ha a zsidók megpróbálnának tömegesen visszatérni, akkor az emberek ezt nem a helyük visszaadásaként, hanem benyomulásként fognák föl, aminek akár fizikai eszközökkel is ellenállnának."[107] 1945 júliusában a londoni emigráns kormány egy másik kiváló politikusa, Jerzy Braun[108] közölte megfigyeléseit a növekvő lengyelországi antiszemitizmusról: „Manapság a kisvárosokban és a falvakban nincs hely egy zsidó számára. Az elmúlt hat év alatt *visszavonhatatlanul (!)* [kiemelés az eredetiben – *J. G.*] megjelent egy lengyel harmadik rend, amely korábban nem létezett. Ez a lengyel harmadik rend vidéken teljes egészében átvette a kereskedelmet, a készleteket, a közvetítést és a helyi ipart. (...) Azok a parasztfiatalok és korábbi városi proletárok, akik egykor a zsidóknak dolgoztak, eltökéltek, kitartók, kapzsik, mentesek minden morális

106 Az emberek helyre akarták állítani a normalitás látszatát összetört életükben. „A háború után az emberek itt félelemben éltek – idézte föl Stanisław Ramotowski, aki szerelmes lett egy Rachela nevű helybéli zsidó nőbe, és feleségül vette. – Egy alkalommal, körülbelül két évvel a háború után a feleségem vissza akart venni egy tölgyfa tálalót [olyasvalakitől, aki a közelben élt, és nála volt a tálaló]. Lehetett volna a feleségemnek jobb is, de ez családi ereklye volt. De valakinek nem tetszett. Egy papírfecnit találtunk a házunk ajtajára tűzve, hogy halálra vagyunk ítélve. Akkoriban a Nemzeti Fegyveres Erők egy csomó ilyen ítéletet hirdetett ki a körzetünkben. Loptak, embereket vertek össze, gyilkoltak. Elmentem a sajátjaimhoz, mert a Honi Hadsereg tagja voltam. És akkor a Honi Hadsereg érvényteleníttette velük az ítéletet. Így megmaradtunk" (*Gazeta Wyborcza*, 2001. április 1.). De nem sok zsidónak voltak ilyen helyi kapcsolatai. Ramotowski lengyel etnikumú volt. A háború alatt mentette meg és vette feleségül Rachelát, és nem kis kockázatot vállalva oltalmazta őt.

107 Idézve Dariusz Libionkától: „'Kwestia żydowska' w Polsce w ocenie Delegatury Rządu RP i KG ZWZ-AK w latach 1942–1944".

108 Braunt tartották az utolsó kormánymegbízottnak, mivel a londoni emigráns kormány őt bízta meg lengyelországi földalatti polgári apparátusának fölszámolásával, miután a korábbi kormánymegbízottat az NKVD letartóztatta.

megfontolástól a kereskedésben. Bátorságban, kezdeményezőkészségben, valamint rugalmasságban felülmúlják a zsidókat. Ezek a tömegek... nincsenek tudatában annak, hogy milyen fontos történelmi szerepet játszanak, amikor egy olyan új területet hódítanak meg Lengyelországnak, amelyet korábban idegenek foglaltak el. Ezek a tömegek nem fognak lemondani arról, amit már megszereztek. Nincs olyan erő, amely el tudná őket tántorítani." Érthető, hogy azok a zsidók, akik túlélték a szerencsétlenséget, de nem tudtak visszatérni „romos és tönkrement otthonaikba, azt mondják a világ többi részének, hogy a lengyelek antiszemiták". De amit ők antiszemitizmusnak tartanak, véli Braun, az „csak egy elkerülhetetlen gazdasági törvényszerűség".[109]

Hogy ezek a „tömegek" mekkorák voltak, azt nem tudjuk pontosan. De 2004 novemberében egy fiatal lengyel történész megjelentetett egy fontos szöveget e tárgyban a *Tygodnik Powszechny* című katolikus hetilapban. Becslése szerint a zsidó tulajdonba beülő „örökösök" száma a kisvárosokban és a falvakban nem lehetett félmilliónál kevesebb. Minthogy a parasztcsaládok és a kisvárosi családok népesebbek voltak, mint a nagyvárosiak, ezt megszorozhatjuk öttel, hogy megkapjuk azok számát, akikre hatott a „demoralizálódás".[110]

A ZSIDÓ TULAJDON ÁLLAMI KEZELÉSBE VÉTELE

A zsidó tulajdon fölötti rendelkezésből nemcsak az egyének, hanem a lengyel állam is kivette a részét. 1945-től egy sor előírás, rendelet és utasítás jelent meg, amelyekkel az „elhagyott [gazdátlan] javakat és a korábbi német javakat" *(„majątki opuszczone i poniemieckie")* ideiglenesen állami kezelésbe vették. A törvények folyamatos módosítgatása ez alatt az időszak alatt lehetőséget teremtett az önkényes végrehajtásra.[111]

Az „elhagyott javak" kategóriát főleg a „korábbi zsidó javakra" *(pożydowska)* alkalmazták. Mivel azonban a zsidók a lengyel nagyvárosi lakosság

109 Libionka: „'Kwestia żydowska' w Polsce", i. m.

110 Lizak: „'Niepamięć zbiorowa'", i. m.

111 „Az aktuális törvények állandóan változnak, és erről minden állampolgárnak értesülnie kellene – mondta Rudnicki bíró, a łódźi Fellebbviteli Bíróság vezetője egy 1945. szeptember 8-án tartott varsói tanácskozáson. – Az elhagyott javakra vagy a lakáskiutalási bizottságokra vonatkozó szabályokat például állandóan módosítják. (...) Ezért a végrehajtó szervek könnyen tévedhetnek, és esetleg a törvényhozók szándékaitól eltérően hajtják végre a rendeleteket" (AAN, MAP B-876, *„I konferencja naczelników władz i urzędów niezespolonych w województwie warszawskim"*, 14. oldal). Ez volt az az időszak is, amikor egymás után adták ki a magántulajdon visszaadására vonatkozó utasításokat, mígnem a bankok, valamint a nagy és közepes iparvállalatok államosítását elrendelő törvények 1946 januárjában át nem mentek a parlamenten.

harmadát tették ki; és mivel a zsidó hitközségek (kehila; Izraelickie Gminy Wyznaniowe) jogi személyként megszűntek létezni, a törvény pedig senkit nem jelölt ki örökösként; és mivel a lengyel zsidók, valamint leszármazottaik többségét megölték – ezért aztán a „korábbi zsidó javakat" (a zsidó közösségi épületek és javak háború alatti szándékos megrongálása és kirablása ellenére) főleg egy jókora ingatlanvagyon képezte, amit *de facto* a helyi állami szervek ellenőrzése alá helyeztek.[112] A Közigazgatási Minisztérium irattárában hatalmas levelezés található, ami jól illusztrálja, hogy a helyi hatóságok milyen eljárásokkal szerezték meg a rendelkezést e fölött a vagyontömeg fölött.[113]

Az „elhagyott javak" elosztásáról döntő helyi hivatalnoknak (egy megyei prefektusnak vagy egy városi polgármesternek) elvileg konzultálnia kellett a Közigazgatási Minisztériummal. A férfiú – jómagam egyetlen nővel nem találkoztam, aki ilyen hivatali pozícióban lett volna – vagy közvetlenül adott engedélyt, vagy beleegyezést kellett kérnie a Fő Felszámoló Hivatal Vagyonkezelő Irodáján (Biuro Powiernicze Głównego Urzędu Likwidacyjnego) keresztül a Közigazgatási Minisztérium Társadalompolitikai Irodájában (Wydział Społeczno-Polityczny) lévő Kiutalási Ügyosztálytól (Departament Wyznaniowy). Azokat a tiltakozásokat is a Közigazgatási Minisztérium Társadalompolitikai Irodájába kellett küldeni, amelyeket a Zsidó Bizottságok jelentettek be a helyi hatóságok döntései ellen, ha kifogásolhatónak találták őket.

Nos, a valóság a terepen sokkal bonyolultabb és zavarosabb volt. Ahogy lenni szokott, egy zsinagógát vagy egy zsidó közösségi épületet a német megszállás alatt másra használtak – például a helyi mezőgazdasági szövetkezet raktáraként vagy tűzoltóságnak vagy akárminek –, és ha ez mindenkinek megfelelt, minden maradhatott a régiben. Előfordulhatott az is, hogy a színpad erősebb szereplői útjukból mindenkit félresöpörve, beültek a „gazdátlan" ingatlanok legjobb darabjaiba, bármi is volt az. Például a Központi Zsidó Bizottságnak a Közigazgatási Minisztériumba küldött 1945. június 28. keltezésű panasza szerint Wrocławban (Breslau) a helyi milícia elfoglalta a zsinagóga Waalstrasse 5/9. szám alatt lévő épületét, pedig azt a polgármester

112 A lengyelországi hitközségek roppant vagyona a sok zsidó egylet, társaság, alapítvány stb. vagyonával együtt az államkincstárra maradt. Hangsúlyozni kell, hogy ez jóval azelőtt történt, hogy Lengyelországban bevezették volna a szigorú kommunista módszereket, például az ipar és a kereskedelem teljes államosítását (Lucjan Dobroszycki: „The Jewish Community in Poland, 1944–1947: A Discussion of Postwar Restitution", in Yisrael Gutman és Avital Saf [szerk.]: *She'erit Hapletah, 1944–1948, Rehabilitation and Political Struggle,* 14. oldal).

113 A legtöbb irat (bár nem az összes) két sorozat mikrofilmen található (B-2612 és B-2613) az Archiwum Akt Nowych (AAN) Közigazgatási Minisztériumi (MAP) gyűjteményében.

már kiutalta a Wrocławi Zsidó Bizottságnak.[114] Tarnówban 1945 őszén a lengyel hadsereg kiparancsolta a zsidó lakókat és a zsidó közösségi intézményeket egy, a városközpontban, a Goldhammer utcában lévő épületből, amelyet a lakók már felújítottak.[115] Katowicében egy korábbi zsidó közösségi épületet, amelyben két imaszoba, egy rituális fürdő és egyéb rituális helyiségek voltak, „Rokossowski marsall" kiutalta egy helyi napilap, a *Trybuna Robotnicza* (Munkásújság) szerkesztőségének.[116] Włodawában az egyetlen zsinagógát, amelyet meghagytak a helyi zsidóknak (és amelyet a włodawai Zsidó Bizottság elkezdett felújítani), 1946. április 12-én elvette a Lengyel Munkáspárt włodawai szervezete.[117]

A fenti példák esetében legalább léteztek zsidó szervezetek, amelyek kifogást emeltek, és tiltakoztak a zsinagógák és hitközségi épületek kegyeletsértő felhasználása vagy önkényes átruházása ellen. De ahol az összes zsidót megölték, vagy csak néhány maradt, akik maguk sem tudták, hogy menjenek-e vagy maradjanak, ráadásul túlságosan megfélemlítettek voltak ahhoz, hogy bármilyen ügyben felelősségre vonják a helyi hatalmat, ott az

114 „Kérve kérjük a Közigazgatási Minisztériumot, rendelje el, hogy a Városi Milícia ürítse ki az épületet" (AAN, MAP, B-2613, 131. oldal).

115 Amíg az ügyön vitatkoztak, és különféle hivatalok oda-vissza küldözgették a különböző igények jogosságát vitató feljegyzéseket, a hadsereg őrt állított az épület elé, aki mindenféle galádságot művelt, beleértve „a táncolást, fütyülést és éneklést az imaterem ajtaja előtt a reggeli ima alatt, csak hogy megzavarja az istentiszteletet, és nevetségessé tegye az imádkozó zsidókat". Az ügy bőséges dokumentációja megtalálható az Egyesült Államok Holokauszt Emlékmúzeumának levéltárában (RG 15.020 M, reel 5). Az idézet az 1945. november 4-i eseményekről készült jegyzőkönyvből való.

116 Konsztantyin Rokosszovszkij [*Lengyel származású szovjet marsall, eredeti neve Konstanty Rokossowski. – A szerk.*] marsall, szovjet háborús hős, akit Sztálin Lengyelországban hagyott, és honvédelmi miniszterként megbízott a lengyel hadsereg irányításával. A katowicei Mickiewicz út 7. szám alatti épületet először a Vörös Hadsereg egyik egysége foglalta el; talán ezért alakult úgy, hogy amikor a *Trybuna Robotnicza* később bejelentette igényét az épületre, akkor Rokosszovszkij utalta ki nekik.
A levelezésből nyilvánvaló, hogy a katowicei Zsidó Bizottság (Katowicében nagy és gyarapodó zsidó közösség volt) először a vajdasági hivatalban tett panaszt ebben az ügyben 1945 őszén. De az irat innen nem ment tovább. Egy évvel később, 1946 szeptemberében a Közigazgatási Minisztérium írt a vajdasági hivatalnak, és azt javasolta, hogy ha a *Trybuna Robotnicza* még ugyanazon a helyen van (és a vajda úgy véli, hogy ott kell maradnia), a szerkesztőség folyamodjon a megfelelő hatóságokhoz engedélyért, mert az épület elfoglalásának indoka „nem képez jogcímet efféle cselekedetre". Végül 1948 áprilisában úgy rendezték el az ügyet a katowicei zsidó vallási gyülekezettel, hogy bérleti díj fizetésében állapodtak meg (AAN, MAP, B-2613, 112–115. oldal).

117 AAN, MAP, B-2612, 152–156. oldal.

esetek többségében nem volt senki, aki szó emelt volna.[118] Valójában jogi szempontból az döntött a „korábbi zsidó" közösségi tulajdonról való rendelkezésnél, hogy sok zsidó élt-e még egy adott helyen.

A Közigazgatási Minisztérium a Hivatalos Közlöny *(Dziennik Urzędowy)* első számában, 1945. február 6-án közreadott egy rendeletet (3. sz. *Okólnik*), amelyben a háború előtti hitközségeket nem létezőnek nyilvánította, és minden tulajdonukat állami vagyonkezelésbe adta, amíg törvény nem rendelkezik felőlük. A zsidóknak megengedték, hogy „zsidó vallási egyesületet" létesítsenek mindenhol, ahol tíz vagy több vallásos zsidó ezt akarja, de ezeket az egyesületeket nyíltan akadályozták abban, hogy igényt nyújtsanak be a hitközségi tulajdon megörökléséhez. Az Okólnik azonban kikötötte, hogy a korábbi zsidó hitközségek tulajdona „elsősorban a zsidó kulturális, szociális stb. társaságok használatára utalandó ki"; továbbá azt is előirányozta, hogy a zsidó közösségi épületek új használója legyen tekintettel azok eredeti funkciójára.[119]

A Közigazgatási Minisztérium levelezésében az ilyen ügyek kívánatos kezelésére is lehet példát találni. Egy megüresedett sokółkai zsinagóga középiskolává alakításáról van szó. 1948. november végén a sokółkai megyei prefektus átküldött egy kérelmet az ügyben a białystoki vajdasági hivatalba; a vajdaság viszont csak 1949. január közepén kért engedélyt a Közigazgatási Minisztérium Kiutalási Ügyosztályától; a Közigazgatási Minisztérium március 1-jén kérte ki a Zsidó Vallási Főtanács, egy lengyel rabbinikus ernyőszervezet véleményét, majd június közepén kapott választ a Lengyel Zsidók Központi Bizottságától, miután konzultált a Vallási Főtanáccsal, és az beleegyezését adta, hogy Sokółka város hatóságai középiskolává alakítsák át az épületet. „A mondott épület átadásával egyenértékű szolgáltatásként javasoljuk, hogy a városi tanács, amennyiben szükséges, rendelje el a helyi zsidó temető kitakarítását, a jövőben pedig gondoskodjék a temető karbantartásáról."[120]

118 A helyi zsidók néha tiltakoztak az ellen, hogy a városuk valamelyik zsinagógáját kiutalják – például amikor a strzyżówi zsinagógát bérbe adták egy malomnak, vagy amikor az egyik białobrzegi zsinagógát a város eladta bontásra, hogy legyen tégla –, de csak jóval azután írták a tiltakozó leveleket (például a katowicei és a łódźi esetben), hogy elmenekültek a városból, ahol az életük veszélyben forgott (AAN, MAP, B-2613, 76–78. oldal; B-2612, 25. és 26. oldal).

119 David Kahane rabbi, aki a Zsidó Vallási Egyesület vezetője volt, egy 1947. október 21-én a Közigazgatási Minisztériumba küldött részletes feljegyzésben tiltakozott „a vidéki zsidó temetők állandó meggyalázása" ellen, „amelyeket önkényesen parkokká, közterekké vagy szeméttelepekké alakítanak" (AAN, MAP, B-2617, 44. oldal).

120 AAN, MAP, B-2612, 16–19. oldal.

Ez a törvény szellemének megfelelő megoldás volt, amely tiszteletben tartotta a törvényhozói szándékot. A Közigazgatási Minisztériumnak ugyanis nem kellett volna megtárgyalnia egyetlen zsidó intézménnyel sem a javasolt átalakítást. Persze az esetek többségében a Kiutalási Ügyosztály saját belátása szerint döntött az ilyen kérelmekről. Egy példa: „A kolnói zsidó lakosság távolléte és a sürgető helyi igények figyelembevétele miatt a Közigazgatási Minisztérium nem emel kifogást az ellen, hogy a kolnói zsinagóga épületét bérbe adják egy mezőgazdasági szövetkezetnek és az önkéntes tűzoltóknak, azzal a kikötéssel, hogy az épületet nem használhatják olyan célokra, amelyek nem illenek korábbi vallási jellegéhez (mozi, bálterem vagy játékszín)."[121]

A Közigazgatási Minisztérium megvívott néhány csatát a zsinagógák javasolt fölhasználásával kapcsolatban. Különösen érdekes levelezés olvasható a włodawai megyei prefektussal: a prefektus ragaszkodott ahhoz, hogy az egyik helyi zsinagógát mozivá alakítsák át (a városban nincs olyan hely, ahol politikai propagandafilmeket lehetne bemutatni, érvelt ravaszul); a városban lakó 250 zsidó élénken tiltakozott – de a legfontosabb, és végső soron az egyetlen dolog, ami befolyással lehetett arra, hogy megadják-e az engedélyt másfajta használatra, az volt, hogy hány zsidó maradt meg az adott helyen.[122]

Azzal párhuzamosan, ahogy az antiszemita terror kiszorította a zsidókat a vidéki városokból és a falvakból, s néhány nagyvárosban koncentrálódtak, vagy végképp elhagyták Lengyelországot, a helyi hatóságok ellenőrzése alá egyre több ingatlan került, amelyekkel a helyi igények figyelembevételével rendelkezhettek. A helyi hivatalnokokat, akár tápláltak magukban zsidóellenes érzelmeket, akár nem – és ahogy később látni fogjuk, sokan közülük bizony tápláltak –, az intézményi logika egy sorba állította azokkal a helyi lakosokkal, akik különféle személyes okok miatt legszívesebben megölték volna a zsidókat.[123] A kommunista hatalom megszilárdítása idején a Népi Lengyelország államapparátusa hadilábon állt a lakossággal. Néhány kérdésben azonban szemléletmódjuk hasonló volt, és érdekeik találkoztak.

121 AAN, MAP, B-2612, 15. oldal.
122 AAN, MAP, B-2612, 149–156. oldal.
123 Kahane rabbi a Közigazgatási Minisztériummal folytatott viszonylag korai levélváltásában (1945 decembere) keserűen kifakadt a Raciąż nevű város egyik zsinagógájának javasolt átalakításával kapcsolatban: „Válaszolva az Önök feljegyzésére a raciążi zsinagóga épületének városi tanáccsá való átalakítását illetően, a következőket szögezzük le. A zsinagóga épülete szent hely, melyet Isten imádására szántak, és vallásgyalázás másra használni. És ha, mint állítják, igaz az, hogy ma már nem él több zsidó Raciążban, akkor szabadjon megjegyeznünk, hogy az utolsó zsidó lakosokat az elmúlt hetekben ölték meg bestiális módon; ha az épületet most valami más célra adnák át, az a reakciós elemek győzelme lenne. Az a véleményünk, hogy ezt az épületet ki kellene takarítani, és meg kellene őrizni mementóként, legalább addig, amíg a mai nemzedék él" (AAN, MAP, B-2613, 144. oldal).

A zsidók ellen elkövetett bűntettek üldözése

Mint már tudjuk, a lengyel–zsidó viszony háború alatti története nemcsak a javak eltulajdonításáról szólt, hanem gyilkosságokról is. Sala Ungerman a táborból nem szülőfalujába, Klementówba tért vissza – ahol, mint mesélte, „a lengyelek öt zsidót öltek meg a felszabadulás után" –, hanem Łódźba. Akkoriban sok zsidó telepedett le itt, de Ungerman a sógornője nővérén kívül egyetlen családtagot sem talált: „Azt mesélte, hogy az unokahúgom egy Bogoria nevű falucskában van, Opatów megyében, egy J. K. nevű lengyel embernél. Az illetőnek nem volt gyereke, megölte a bátyámat és a sógornőmet, és nem akarta visszaadni a gyereket. (...) Ez a lengyel rendesen viselkedik a gyerekkel, és semmiképpen nem akarja visszaadni. Lehet, hogy azért ölte meg a szüleit, hogy megtartsa a gyereket. A bátyámnál és a feleségénél sok pénz is volt. A kislány négyéves, Halinka Ungermannak hívják, most nem tudom, hogy hívják. Fölkerestem egy ügyészt, de pillanatnyilag nincs mit tenni."[124]

Valamit biztosan lehetett volna tenni, ha az ügyész akart volna, és ha a tanúk hajlandók lettek volna tanúskodni. De a törvény szolgái nem voltak érdekeltek a zsidók elleni háború utáni bűncselekmények üldözésében, a tanúkat vagy a családtagokat – leginkább ők kezdeményezték az ilyen pereket – pedig megfélemlítették. Az emberek kedvét – mint Sala Ungermanét is – vagy azért lehetett elvenni attól, hogy egyáltalán vádemelést kezdeményezzenek, mert hosszú időbe telt, amíg az igazságszolgáltatás gépezete mozgásba lendült, és ezalatt sokan sietve elhagyták az országot, vagy pedig azért, mert a háború alatti bűnök elkövetői a háború után befolyásos pozíciókba kerültek a helyi közigazgatásban.[125] De még azok is, akik készek voltak cselekedni, különféle akadályokba ütköztek. Rábukkantam két történetre. Az egyiket egy nő mesélte el, aki a háború alatt szemtanúja volt családja meggyilkolásának, és csodálatos véletlen folytán élve maradt, a másikat egy férfi, aki több lövést kapott, súlyosan megsebesült, és merénylője otthagyta haldokolva. Mindkettejüknek rá kellett jönniük, hogy háború utáni igazságkereső erőfeszítéseiket a törvényes erőszakszervezetek tehetetlensége meg-

124 ŻIH, 301/1184, Sala Ungerman. Sala Ungerman a következőket fűzte tanúvallomásában a sógornő történetéhez: „1944-ben a sógornőm nővére (Malcia, aki a háború alatt Varsóban bujkált hamis papírokkal) kapott egy levelet a sógornőmtől, hogy ő a gyerek egyetlen nagynénje. Nyilván megérezte, hogy meg akarják ölni."
125 A zsidók gyilkosait a háborút túlélt zsidók olykor a helyi milícia vagy az Államvédelmi Hivatal soraiban ismerhették föl. Lásd például Turkov: Noch der brefrajung, i. m., 178–179. oldal; Rudawski: Mój obcy kraj?, i. m., 166–167. oldal, valamint Georges Mink professzor személyes közlése, Párizs, 2002 tavasza.

hiúsítja, a helyi közvéleményt pedig pillanatok alatt mozgósították ellenük. Az egyik esetben a letartóztatást foganatosító rendőr együtt rúgott be a gyanúsítottal, közben figyelmeztette őt, úgyhogy el tudott menekülni. A másikban a bírósági eljárás a felperes bohózatba illő vallatásába torkollott. Arról faggatták, hogy a gyanúsított azon a kritikus éjszakán, amikor állítólag meggyilkolta a családját, angolosan nyírt bajuszt viselt-e, vagy körszakállt. Végül mindkét felperesnek, Natalia Mącznikowának, született Kleinplacnak és Icek Lernernek is az életét kellett mentenie; Lerner elmenekült Lengyelországból, Kleinplac pedig családjával együtt Alsó-Sziléziába költözött.[126]

A Nemzeti Emlékezet Intézete 2000 és 2002 között széles körű vizsgálatot végzett, melynek során esetek tucatjait dolgozta föl. Bebizonyosodott, hogy a háború utáni perekben a tanúkat megfélemlítették, és hamis tanúskodásra kényszerítették a zsidók gyilkosainak fölmentése érdekében. Miután az intézet elkezdte két éven át tartó vizsgálatát a jedwabnei gyilkosságokról, a kutatók átfésülték a levéltárakat. Különböző intézmények dokumentumait vizsgálták át, többek között egy olyanét is, amely a Hitlerista Bűntetteket Vizsgáló Főbizottság néven ismeretes. Ezekben az intézményekben sok olyan eset iratát tárolják, amelyeket a bíróságok 1940 végén és 1950 elején tárgyaltak az úgynevezett Augusztusi Törvények alapján. E törvények (melyeket 1944 augusztusában fogadtak el) bűncselekménynek nyilvánították a német megszállókkal való együttműködést. Az ilyen eseteket összefoglaló néven „*sierpniówki*"-nak, „augusztusi ügyeknek" nevezik.

A kutatók azt feltételezték, hogy a *sierpniówki* főleg azoknak a személyeknek a perbe fogására vonatkozott, akik a német megszállás alatt aláírták

126 „*Zaznaczam, że w Sądzie mnie, mojemu mężowi i powołanym przez nas 5-ciu świadkom zadawano pytania prowokacyjne, pozwalano sobie na różne kpiny i docinki. Na przyklad pytano mnie czy Salam krytycznej nocy kiedy groziła mi śmierć nosił wąs strzyżony po angielsku czy też kręcony*" (ŻIH, CKŻP, Wydział Prawny, 303/XVI/307). „Hangsúlyozni szeretném, hogy a férjemnek, nekem és az általunk hozott 5 tanúnak is provokatív kérdéseket tettek föl a bíróságon, kinevettek minket, és gúnyolódtak rajtunk." (Itt következik a bajusszal kapcsolatos történet.) Végül a vádlottat, egy bizonyos Salamot fölmentették, és vádat emeltek, vagy legalábbis úgy volt, hogy vádat emelnek zsidók állítólagos meggyilkolása miatt a Mącznik család ellen (akik megmentették Kleinplac életét, és egy másik zsidó családot is bújtattak). „A légkör [a pińczówi tárgyalóteremben] olyan pogrom jellegű volt" – írta Natalia Mącznikowa. Lerner tanúvallomása, amit Stockholmból küldött a varsói Zsidó Történeti Intézetnek, megtalálható a Jad Vasemben (YV, 033/768). Lásd még Perl Herman hosszú kérvényét a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának Varsóba, amelyben kéri, hogy küldjenek megfigyelőt a volksdeutsch Stanisław Szymlet perére, akit azért vontak felelősségre, mert sok zsidót megölt a brzeżanyi gettóban. Herman panasza alapján úgy tűnik, hogy a koszalini tárgyalóterem légköre pontosan ugyanolyan volt, mint amilyennek Natalia Kleinplac a pińczówit leírta (ŻIH. CKŻP, Wydział Prawny, 303/XVI/305, 23. X. 1948).

a *Volkslistet* (német nemzetiségűek listája), és ezzel német nemzetiségűnek vallották magukat, vagy akik a német hatóságoknak alárendelt, úgynevezett „sötétkék" lengyel rendőrségen szolgáltak. De miután elkezdődött a jedwabnei vizsgálat, a Nemzeti Emlékezet Intézetének szakértői fölfedezték, hogy egyedül a białystoki kerületi bíróságon hatvanegy esetben az „augusztusi törvények" alapján emeltek vádat az alperesek ellen a helyi zsidók meggyilkolásában való részvételük miatt. És a levéltárakból folyamatosan kerülnek elő az újabbnál újabb iratok. A lublini kerületi bíróság és a Nemzeti Emlékezet Intézetének kutatói száznál több olyan per iratait találták meg, amelyet a háború után hasonló vádak alapján indítottak.[127]

Ezek a háború utáni perek két szempontból szolgálnak újdonsággal. Egyrészt kiderül belőlük, hogy 1941 nyarán az egész białystoki vajdaságban mennyire általános volt a zsidók elleni erőszak. Ma már tudjuk, hogy a gyilkosságok több hónapon keresztül folytak, óriási területre terjedtek ki, beleértve két tucat várost, és több ezer áldozattal jártak. Másrészt az a fölöttébb meglepő benyomás alakul ki a dokumentumok alapján, hogy a bírói testület a háború után igencsak vonakodott attól, hogy vádat emeljen a tettesek ellen. A bírói testületben szemmel láthatóan megvolt a „kultúrája" annak, hogyan késleltessék, vigyék félre, szűkítsék le, általában véve hogyan gátolják az ilyen ügyek tárgyalását.

A Nemzeti Emlékezet Intézete Andrzej Rzepliński professzort, a Varsói Egyetem egyik vezető jogtudósát bízta meg, hogy jogi szempontból értékelje a jedwabnei gyilkosságok 1949-es bírósági tárgyalását. Rzepliński részletes, a bírósági eljárást és a vizsgálatot elemző szakértői anyaga több mint száz nyomtatott oldal.[128] Alább idézek a vele készült interjúból, mely a *Gazeta Wyborcza* 2002. július 19-i számában jelent meg.

Rzepliński először ecseteli azokat a körülményeket, amelyek a jedwabnei gyilkosok elleni vádemeléshez vezettek. 1947 decemberében egy jedwabnei zsidó, aki még a háború előtt kivándorolt Montevideóba, levelet írt a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának Varsóba:

> „Tudomásunk van arról, hogy [a jedwabnei zsidókat] a lengyelek ölték meg, nem pedig a németek. Tudomásunk van arról is, hogy ezeket a lengyeleket még nem vonták felelősségre, még mindig ugyanabban a faluban élnek." A levél valahogy eljutott az Igazságügyi Minisztériumba, amely 1948 februárjában elrendelte, hogy az ügyész vizsgálja ki az ügyet a łomżai kerületi bíróságon.

127 Lásd Paweł Machcewicz bevezetőjét a *Wokół Jedwabnegó*hoz; Dariusz Libionka jelenleg a lublini kerületi bíróság iratait dolgozza föl (személyes közlés).

128 A jedwabnei perek terjedelmes jogi szakértői anyagát lásd A. Rzepliński: Wokół Jedwabnego, i. m., 1. kötet, 353–459. oldal.

A łomżai ügyészi hivatal három hétig még csak nem is válaszolt. Aztán az elkövetkező tíz hónapban jogi értelemben semmi nem történt, bár a színfalak mögött valószínűleg folytak tárgyalások. Az ügy gyanúsítottjait csak 1949 januárjában tartóztatták le. A łomżai végrehajtó hatalomnak – az ügyészi hivatalnak, a rendőrségnek, az Államvédelmi Hivatalnak –, valamint a kommunista párt megyei bizottságának és a katolikus egyházmegyének kellett tudnia a jedwabnei eseményekről. De a vizsgálat csak Varsó kérésére indult meg.

A łomżai Államvédelmi Hivatal nyolc munkatársa folytatta le a vizsgálatot. Mindegyikük elég fiatal volt, és semmilyen szakmai képesítéssel nem rendelkeztek: közülük csak egynek volt középfokú végzettsége. A nyomozók, amennyire lehetett, az első pillanattól kezdve megpróbálták bagatellizálni az esetet. Például egy tanú valami ilyesmit mondhatott, hogy „A következő személyek vettek részt a zsidók meggyilkolásában" – és ezután a jegyzőkönyvben csak egy név szerepelt. Valószínűleg az történt, hogy amikor a tanú elkezdte sorolni a neveket, a nyomozó témát váltott.

A kihallgatás során a tanúk határozottan megneveztek több mint kilencven embert, akik részt vettek a bűntényben. Többségük már nem Jedwabnéban élt, vagy időközben meghalt. A még ott élők közül egyetlenegyet sem hallgattak ki tanúként. A helyi papot egyáltalán nem hallgatták ki. Pedig meg lehetett volna kérdezni tőle, hogy a pogrom alatt miért nem jelent meg egy feszülettel és a szentséggel – hiszen ő nagyon jól tudta, mit kellett volna tennie ahhoz, hogy a csőcseléket ellenőrizhető tömeggé változtassa és feloszlassa. Azok közül a lengyelek közül sem kértek senkitől tanúvallomást, akik megmentettek néhány zsidót, mint például Antonina Wyrzykowska.

Riporter: A fő tárgyalás 1949. május 16-án kezdődött a łomżai kerületi bíróságon, és másnap már ki is hirdették az ítéletet. Hogyan lehetett ekkora bűnügyben ilyen rövid idő alatt ítéletet hozni?

Rzepliński: Számomra ez, őszintén szólva, teljesen elképzelhetetlen. A tárgyalás két napja (összesen körülbelül tizenhat óra) alatt a bíróság huszonkét vádlottat és ötvenhat tanút hallgatott meg. Hetvennyolc embert! Ha leszámítjuk, hogy mennyi időt vesznek igénybe a különböző kötelező törvényszéki eljárások, beleértve a vádirat, egyéb dokumentumok és az ítélet felolvasását, akkor személyenként hat perc marad.

Ez a sietség szándékos taktika volt a tárgyalásvezető bíró részéről (az eljáró tanács egy hivatásos bíróból és két esküdtből állt) annak biztosítására, hogy a tanúk a lehető legkevesebbet mondják. Az ügyész ebbe belement, a védőügyvédek pedig bizonyára úgy gondolták, hogy ez az eljárás előnyös védenceik számára. Sem az ügyész, sem a védelem, sem a két esküdt nem

tett fel kérdéseket! A védőügyvédek fölismerték, hogyha csendben maradnak, akkor a tárgyalás gyorsan véget ér, és védenceik enyhébb ítéletet fognak kapni. A tanúk általában ugyanazt ismételgették – különböző variációkban: „Alig láttam valamit" – még akkor is, ha az előzetes vizsgálat során terjengős tanúvallomást tettek.

A tanúk túlnyomó többsége a védelem tanúja volt. Általában azt vallották, hogy ezt vagy azt a vádlottat a bűntény helyszínétől messze látták. Egy asszony, aki a tárgyalás előtti kihallgatáson azt állította, hogy Laudański vádlott azzal dicsekedett, hogy megölt két vagy három zsidót, a bíróság előtt visszavonta vallomását. Valószínűleg jobban félt a Laudański családtól, mint a titkosrendőrségtől.

A vádat képviselő és az esettel foglalkozó emberek közül senki sem ismerte Jedwabne helyrajzát. A bíróság nem rendelt el helyszíni szemlét. A vádlottak és tanúik általában kitalált történeteket adtak elő arról, hogy ki hol tartózkodott. Egy ötpercnyi gyalogút a tanúvallomásokban húsz-harminc percet vett igénybe. Nem rendeltek el exhumálást. Ezen a tárgyaláson bizonyos értelemben nem voltak áldozatok. A bűntény állítólag abból állt, hogy a helyi lakosok kikergették a zsidókat a piactérre, és egy darabig ott tartották őket fogva. Az ítéletben egy szó sem szerepelt arról, hogy zsidókat égettek volna el. Az ítélet és indoklása kínosan szakszerűtlen volt: nem azért, mintha a bírónak nem lett volna jogi végzettsége, hanem az általa alkalmazott taktika miatt – hogy amennyire lehet, minimalizálja az eset hatókörét, a vádlottak számát és az ellenük felhozott vádakat.

Az elnöklő bíró, Antoni Małecki parasztcsaládból származott. Környékbeli volt, és valószínűleg ugyanolyan előítéletes, mint a helyi lakosság. Vele kapcsolatban különösen kellemetlen érzésem van. Az eseten dolgozó ügyészek ugyanis nagyon fiatalok voltak, némi jogi alapismeret megszerzése után már ki is nevezték őket, ami jellemző volt a sztálinista igazságszolgáltatásra. Małecki azonban már a háború előtt is bíró volt, húsz év gyakorlat állt mögötte. Neki tudnia kellett, hogy mit csinál.

„*Riporter:* Ez politikai vagy bűnügyi per volt?

„*Rzepliński:* Politikai per volt abban az értelemben, hogy az egész ügyet szándékosan kisebbítették – néhány ember megvert néhány másik embert, holott teljesen nyilvánvaló volt, hogy ki kivel mit csinált és miért. Alighanem valahol a kommunista párt vajdasági irodáiban döntötték el, hogy minél kisebb ügyet kell ebből csinálni. Egy nagy per politikailag semmi hasznot nem hozhatott, mert sehogy sem lehetett volna bebizonyítani, hogy Jedwabnéban a németek ölték meg a zsidókat. Ha pedig egy csomó lengyelt vádolnak a

zsidók meggyilkolásával, abból politikai botrány lett volna. Ebben az esetben, számításaim szerint, száznál több embert kellett volna elítélni.

Mély meggyőződésem, hogy az a tíz lengyel, akit bűnösnek találtak, csak egy részéért bűnhődött mindannak, amit ténylegesen elkövettek. És mindez egy kirívóan szakszerűtlen tárgyalás után – ami nem azért volt szakszerűtlen, mert hiányzott a jogi tudás, hanem azért, mert az antiszemita előítéletek miatt vonakodtak fényt deríteni a bűntény összes körülményeire.

Már értjük, miért vezette be interjúját Rzepliński ezekkel a szavakkal: „Életem során legalább ezerötszáz bűnügyet elemeztem, de ekkora hatással egy sem volt rám, mint a jedwabnei."[129]

De ami a zsidógyilkosságba keveredettek elleni vádiratokat vagy az igazságszolgáltatás esetleges fiaskóját illeti, ebben a perben nem volt semmi rendkívüli. Az ügy átment két fellebbezésen, és a további bírósági szinteken soha nem kérdőjelezték meg jogi hozzá nem értés miatt. Sőt, ha összehasonlítjuk azoknak a pereknek a tucatjaival, amelyeket még az 1950-es években is tartottak a białystoki körzeti bíróságokon, és amelyekben egyáltalán fölmerült, hogy zsidókat öltek meg a szomszédaik, akkor a jedwabnei gyilkossági per az alaposság mintaképének tűnik a bizonyítékok kezelésében. Azért fogalmazok így, hogy „amelyekben egyáltalán fölmerült, hogy zsidókat öltek meg a szomszédaik", mert ezekben a perekben (akárcsak a jedwabneiben) a gyilkosság gyakran mellékes dolog volt, csak futólag említették, a vádirat és a vizsgálat más bűntetteket állított a középpontba. A jedwabnei gyilkossági perben megvádolt huszonkét ember közül tizenkettőt ítéltek el. A Nemzeti Emlékezet Intézete történészei által átnézett hatvanegy perben kilencvenhárom lengyelt vádoltak meg, és ténylegesen tizenhetet ítéltek el (első fokon többet, de néhány esetben sikeres volt a fellebbezés). Mondjuk el még egyszer: így kezelte az igazságszolgáltatás azt a több hónapig tartó, legalább két tucat várost magában foglaló óriási területre kiterjedő, több száz, talán több ezer áldozatot követelő gyilkossági hullámot, amelyben a zsidókat lengyel szomszédaik ölték meg.[130]

129 A teljes angol nyelvű szöveget lásd Polonsky and Michlic (eds.): The Neighbors Respond, i. m., 137–144. oldal.

130 Paweł Machcewicz: „Wokół Jedwabnego" in Wokół Jedwabnego, i. m., 1. kötet, 21–22. oldal. Lásd különösen Andrzej Żbikowski: uo., 1. kötet, 159–271. oldal; Jan J. Milewski: uo., 2. kötet, 863–983. oldal; Jan J. Milewski in *Biuletyn Historii Pogranicza*, no. 3, 87–112. oldal.

Antiszemita előítéletek a helyi közigazgatásban

Mint tudjuk, az államigazgatási apparátus elég lassan mozdul, és egyéni folyamodványokra nem válaszol állásfoglalások kibocsátásával. Ebből világosan kitetszik, hogy a Közigazgatási Minisztériumhoz igen sok panasznak kellett beérkeznie ahhoz, hogy közzétegyen egy állásfoglalást „A zsidó nemzetiségű állampolgárokkal szembeni magatartás ügyében" címmel, amit aztán kiküldött az összes lengyelországi vajdaságnak, a körzeti teljhatalmú meghatalmazottaknak, valamint a varsói és łódźi főkormányzónak. Az 1945. június 5-i állásfoglalást alig egy hónappal a náci Németország kapitulációja után bocsátották ki:

> A Közigazgatási Minisztérium úgy ítélte meg, hogy a vajdasági és megyei hatóságok, valamint a közigazgatási hivatalok nem mindig a szükséges objektivitással járnak el a zsidó nemzetiségű személyek ügyeiben. Abban a semmivel sem igazolható negatív hozzáállásban, mellyel nevezett hatóságok és hivatalok az ilyen ügyeket kezelik, kiváltképp, amikor megnehezítik, hogy a zsidó visszatérők visszaszerezzék lakásukat, elég világosan kimutatható egy rendkívül antidemokratikus, antiszemita tendencia. A Közigazgatási Minisztérium fölhívja a figyelmet erre a nemkívánatos jelenségre, és hangsúlyozza, hogy nemzetiségi vagy vallási hovatartozásra való tekintet nélkül, a Lengyel Köztársaság mindegyik hű állampolgárát azonos módon kell kezelni és segíteni a fennálló törvények keretein belül. Ezért a Közigazgatási Minisztérium kéri Önt, biztosítsa, hogy a fennhatósága alá tartozó hatóságok és hivatalok betartsák e körlevél utasításait.[131]

Akármilyen tompított hangú és akármilyen bikkfanyelven íródott is a dokumentum, fölhívja a figyelmet egy jól körvonalazható és nyugtalanító jelenségre, hiszen az államigazgatás felügyeleti szerve néven nevezi és helyteleníti saját alkalmazottjainak zsidóellenes előítéletét. Előítéleteik különösen sokat ártottak az érintett állampolgároknak egy olyan időszakban, amikor a háború sújtotta nép életéhez szükséges alapvető javak elosztása az államapparátus kezében volt. Egy, a krakkói vajdaság levéltárából való dokumentum segíthet megvilágítani, milyen megjelenési formát öltött az emberek mindennapi életében az államigazgatásnak ez az „antidemokratikus, antiszemita tendenciája".

131 Archiwum Państwowe w Krakowie (APK), Urząd Wojewódzki (UW) 2, File 1073.

1945. július elején Chrzanówban „a Milícia nyilvántartási hivatalában dolgozó egyik tisztviselő fölszólította Schnitzer Gusta polgártársnőt [azaz Gusta Schnitzert], aki egy táborból tért vissza, hogy úgy igazolja személyazonosságát, hogy hoz egy tanút, aki megerősíti a személyazonosságát, és tanúsítja, hogy a háború előtt Chrzanówban lakott. Amikor Schnitzer Gusta polgártársnő a nevezett irodában tanújaként bemutatta a tisztviselőnek a chrzanówi Megyei Zsidó Bizottság elnökét, Bachner Lesser polgártársat [azaz Lesser Bachnert], nevezett tisztviselő a tanú jelenlétében kijelentette, hogy nem bízik a bemutatott tanúban, és hogy ő csak nem zsidó származású tanúban bízik, és hogy a polgártársnőt csak akkor fogja nyilvántartásba venni, ha ilyen tanút hoz."[132]

Egy ilyen epizód, amely első pillantásra csak közönséges kellemetlenkedésnek tűnik, döntő jelentőségre tesz szert egy lengyel állampolgár háború utáni életében. Oly sok dokumentum veszett el, oly sok iroda és feljegyzés semmisült meg, oly sok ember kényszerült lakóhelyet változtatni vagy messzire költözni eredeti lakóhelyétől, hogy feltétlenül hitelesíteni kellett minden egyes jogalapot, kezdve a személyazonosságon. A különböző szintű hivatalok, a bíróságok és a szakmai kamarák a szakképzett személyzet hiányával küszködtek, rosszul voltak fölszerelve, és jóformán felügyelet nélkül, saját belátásuk szerint döntöttek mindenféle „nyilvántartásra" irányuló kérelem ügyében. Az a fajta előítélet, amellyel Schnitzer polgártársnő szembesült, gyakorlatilag lehetetlenné tette, hogy a zsidók egy adott helyen letelepedjenek, megakadályozta, hogy valamilyen szervezetet alakítsanak, elzárta a zsidók elől a kereső foglalkozást, meghiúsította a szükséges segélyekhez való hozzájutást. Így például Ostrowiec városában egy bizonyos Stawecki úr szeszélyéből 1945. március 1-jétől a zsidóktól megtagadták az engedélyt, hogy naponta meleg ételt kaphassanak a helyi ínségkonyhán. Az ostrowieci zsidó lakosok különböző német táborokból tértek vissza, teljesen kifosztották őket, és sokuknak ez lett volna az egyetlen tápláléka. „Kérjük a polgármester urat – írta a helyi Zsidó Bizottság folyamodványban –, hogy vonja vissza az igazságtalan rendeletet, és adja vissza a zsidók jogát az ínségkonyhán kapott ebédhez."[133]

Igaz, Ostrowiec olyan város volt, ahol a zsidók szokatlanul nehéz helyzetbe kerültek – egyszer a városi tanács még a Zsidó Bizottság képviselőit is összehívta, és azt kívánta, hogy minden zsidót küldjenek bányába dolgozni –, de nem ez volt az egyetlen hely, ahol a helyi hatóságok nyíltan ellenségesen fogadták a zsidókat. A Közigazgatási Minisztérium dorgálásban részesítette

132 Uo., a chrzanówi Megyei Zsidó Bizottság feljegyzése a krakkói vajdasági szociálpolitikai osztálynak, keltezés 1945. július 11.

133 ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny; 304/5, 1. III. 1945.

például a kielcei vajdasági hivatalt, mert „Jędrzejówban a megyei *sztaroszta* (a megyei hivatal vezetője), Feliks minden ügyet elutasított, amit zsidók terjesztettek elé; [és] ugyanez a szokás járja Chęcinyben és Chmielnikben is".[134] Radomban a megyei prefektus mindaddig többször elutasított egy zsidó küldöttséget, amely különböző panaszok megvitatása érdekében kereste föl, amíg a Közigazgatási Minisztérium egy szelíd figyelmeztetést nem küldött neki, „kérve a prefektus polgártársat, hogy tartsa szem előtt, hogy neki mint állami hivatalnoknak egyenlő bánásmódban kell részesítenie minden állampolgárt, fajra, nemzetiségre vagy vallásra való tekintet nélkül".[135] 1945 nyarán a megyei hivatal megtagadta a letelepedési engedélyt több zsidótól Biała Podlaskában, amikor életüket féltve a város környékéről a városba menekültek.[136] Międzyrzecben a városi hatóságok és a zsidók közti konfliktus

134 Ewa Koźminska-Frejlak: „Polska jako ojczyzna Żydów – żydowskie strategie zadomowienia się w powojennej Polsce (1944–1949)", in *Kultura i Społeczeństwo*, 131. oldal.

135 AAN, MAP, 787, 30. X. 1945, 12. oldal.

136 Amikor a Biała Podlaska-i zsidók fölkérték a Lublinban székelő vajdasági Zsidó Bizottságot, hogy lépjen közbe, és próbálja visszavonatni a tiltó rendelkezést, a lublini vajdasági hivatal továbbküldte panaszukat a Biała Podlaska-i megyei prefektusnak. Hat hét múlva a sztaroszta írásban magyarázta meg a vajdának, hogy „a városban majdnem mindegyik zsidó feketéző, ezért utasítottam el néhányuk letelepedési engedélyét" (Archiwum Państwowe w Lublinie [APL],Urząd Wojewódzki [UW], Wydział Społeczno-Polityczny, 50, 25. X. 1945. és 6. XII. 1945).
Biała Podlaska és környéke általában véve is rendkívül veszélyes hely volt zsidók számára a háború után. Rábukkantam két olyan áldozat visszaemlékezésére, akiket egymástól függetlenül, de kísértetiesen hasonló körülmények között sebesítettek meg. Elias Magid szabónak a lublini Zsidó Bizottságban ígértek egy varrógépet, hogy Międzyrzecben szabó szövetkezetet alakíthasson. Vonaton utazott, és éjszaka a łukówi állomáshoz közel három férfi beszédbe elegyedett vele; amikor kiderült, hogy zsidó, kidobták a teljes sebességgel robogó vonatból. Magid mindkét lábát elvesztette, és kilenc hónapot töltött kórházban (ŻIH, 301/2019). A másik eset: Jakub Modliński és Izrael Zylbersztejn visszatérőben voltak Lublinból Biała Podlaskába, egy rakomány segélyt hoztak a Zsidó Bizottságnak. Łukówban átszálltak egy Biała Podlaskába menő tehervonatra. Egy Międzyrzecbe tartó fiatal zsidó asszony, Rywka Starec végig ugyanabban a vagonban utazott, akárcsak az a két férfi, aki vasutassapkát viselt. Zylbersztejn, Modliński és Starec elmerülten beszélgetett, amikor a két férfi pisztolyt rántott, és lőni kezdett rájuk. Modlińskit megölték, Zylbersztejnt pedig súlyosan megsebesítették, de sikerült leugrania a vonatról, és így életben maradt; mire a vonat Międzyrzecbe ért, Rywka Starecet holtan találták, átvágott torokkal (APL, UW, Wydział Społeczno-Polityczny, 50, 7. VII. 1945.).

annyira kezelhetetlenné vált, hogy külső „beavatkozás" kellett a megegyezéshez.[137] Vagy: „A Parasztpárt 1945. júliusi ülésén Jodłówban elhatározta, hogy végképp eltávolítja a zsidókat a városból, és a döntést végre is hajtották."[138]

Nyilvánvaló, hogy Lengyelország sok városában a helyi hatóságok felfogása szerint a zsidók a lakosság egy olyan, „speciális problémát" jelentő kategóriájába estek, amely ellenséges viszonyban van a többi helyi lakossal. És sok helyi hivatalnok nyilván úgy gondolta, hogy ennek megfelelően kell velük bánni.

Dr. Shlomo Herszenhorn, aki akkoriban a Zsidó Lakosságot Segítő Kormányhivatal megbízottja volt, 1945. februári ellenőrző körútján a helyi hivatalnokok zsidókkal kapcsolatos magatartásának számos variációját írta le. Krakkóban, jelentette, az adminisztráció legfelső szintje megfelelően intézkedett a zsidók ügyeiben, de „az alsóbb hatóságok hozzáállása helytelen volt". Łódźban a helyi hatóságok hozzáállása „nem volt helytelen". Radomban a felülről jövő nyomás ellenére az adminisztráció végrehajtó szervei „nem voltak jóindulatúak, sőt ellenségesek voltak". A lublini vajdaságban a helyi adminisztráció hozzáállása Herszenhornnak „általában korrektnek" tűnt, kivéve Chełmben, Lubelskiban és Krzczonówban, ahol „a zsidókat az utcán gyakran összefogdosták kényszermunkára".[139]

A helyi hivatalnokoknak ez a „helytelen" vagy „ellenséges" hozzáállása minden ügyintézést, a napi életvitelhez szükséges papírok beszerzését kafkai rémálommá változtathatta. „Hogy vagy képes arra, hogy megtedd ezt egy zsidónak?" – pirított rá a városi bíróság egyik hivatalnoka a lublini Zsidó Bizottság egyik női alkalmazottjára, aki nem nézett ki zsidónak. (A bi-

137 A lublini Zsidó Bizottság 1945. április 15-i plenáris ülésén megvitatta a międzyrzeci helyzetet. Międzyrzecben akkoriban körülbelül kétszáz zsidó lakott. „Annak érdekében, hogy a konfliktus ne lobbanjon lángra, a helyi Zsidó Bizottság visszatartotta a zsidókat attól, hogy megpróbálják visszavenni azokat a javaikat, amelyeket néhány helybeli keresztény elrabolt tőlük. (...) Kezdetben a polgármester ellenséges volt a zsidókkal. Egy zsidó orvost nem engedett letelepedni a városban. A Milícia a kisujját sem mozdította, amikor súlyosan megrongáltak zsidó házakat. A panaszokat követően a városba jött az Államvédelmi Hivatal egyik képviselője, és elsimította a zsidók és lengyelek közti konfliktust. Még egy úgynevezett »megállapodást« *(ugoda)* is aláírtak. A dolgok nyugvópontra jutottak" (ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny, 304/3). A lengyel *ugoda* szó jelentésében van valami kimértség, ami jelzi a két fél közötti társadalmi távolságot. Egyenértékű a két állam közötti megegyezésre használt „egyezmény" szóval.

138 Adelson: „W Polsce zwanej ludową", in Tomaszewski (szerk.): Najnowsze dzieje Żydów w Polsce, i. m., 402. oldal.

139 ŻIH, CKŻP, Wydział Opieki Społecznej, 303/VIII/24. Referat dla spraw pomocy ludności żydowskiej przy Prezydium Rady Ministrów. Ósme sprawozdanie z działalności (za miesiąc luty 1945). Komolykodó és jó hosszú neve ellenére a hivatalban lényegében egy személy ténykedett, és az Herszenhorn, a köztiszteletben álló orvos és közéleti aktivista volt.

zottság alkalmazottja egy távoli helyőrségben tartózkodó zsidó illető születési anyakönyvi kivonatáért kereste föl a városi bíróságot.) Amikor egy Zyskind nevű ember kérését valamilyen igazolásért egy másik lublini hivatalban elutasították azon az alapon, hogy ilyen dokumentumot többé már nem adnak ki, akkor megjegyezte, hogy „egy lengyel nemzetiségű polgártárs, aki ugyanekkor kérte ugyanezt, simán megkapta". Zyskind nem volt akárki, korábban partizán volt, hirtelen haragjában bement a főnökhöz, és megkapta a kért dokumentumot.[140] De hány ember életét keserítették meg folyamatosan az ilyen eljárásokkal? Gondoljunk például egy bizonyos Nassowa asszony panaszára, aki zsidó árvákat gondozott, és kapott egy kupont húsz liter csukamájolajra a lublini városi tanács egészségügyi osztályának vezetőjétől, Dr. Rupniewskitól. „Szeretném közölni a [Zsidó] Bizottsággal, hogy ma – írta 1945. december 9-én – hivatalos kötelezettségeim teljesítése közben a lublini Egészségügyi Központ egyik alkalmazottjának alábbi antiszemita magatartásával kerültem szembe." Nassowa és egy ismerőse lovas kordén *(droshki)* ment az egészségügyi központhoz. A kordén egy nagy tartály volt a vitaminhiányos téli étrend kiegészítéséhez szükséges értékes csukamájolaj elszállításához. De a nő, akinek az egészségügyi központban átadta a kupont, kerek perec megtagadta, hogy kiadja neki az olajat. „Szóval ezért gyűjtöttem kínlódva három hónapon keresztül halolajat?! Hogy zsidó kölykök kapják meg?! Egy cseppet sem adok nekik!" – mondta a nő.[141] Önmagában egyetlen ilyen eset nem sokat számítana, de ezerszer ennyi a hét minden napján már igencsak megnehezíti egy állandó küzdelemnek kitett közösség életét.

A zsidók mindig lojális állampolgárok voltak. Hagyományosan úgy tekintettek az államra, hogy az megvédi őket az idegengyűlölő szomszédok lappangó agresszivitásától. Az ellenséges társadalmi környezetben a kommunisták uralta kormányt természetes szövetségesüknek tartották. De végül is az államapparátus is csak közönséges emberekből állt, és nyilvánvalóan tükrözte a lakosság gondolkodásmódját, amely a zsidó jelenlétet nemkívánatosnak tartotta a háború utáni Lengyelországban.

Az államigazgatás felső szintjei újra meg újra megpróbáltak javítani a helyzeten. 1945 márciusában a Közigazgatási Minisztérium fölszólította a

140 ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny, 304/21, „Memoriał w sprawie bezpieczeństwa życia i imienia Żydostwa Lubelskiego", 25. III. 1946.

141 Végül beleegyezett, hogy megtölti a tartályt, de csak akkor, ha Dr. Rupniewski kiutal az egészségügyi központnak egy másik hordó halolajat. Nassowa visszament a városházára, szerzett még egy kupont, és a Narutowicz utcai nagy gyógyszertárban kapta meg a halolaját. Ily módon a halolaj beszerzése a gyerekeknek egy óra helyett a teljes napját elvette (ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny, 304/22, „Do Wojewódzkiego Komitetu Żydów Polskich w Lublinie", 9. XII. 1945).

lublini vajdasági hivatalt, hogy értesse meg a beosztottakkal: az ideiglenes kormány visszaállította a zsidó állampolgárok törvény előtti egyenlőségét, és elhatározta, hogy küzd az antiszemitizmus ellen. „Ezt a kormánypolitikát a helyi közigazgatás sajnos nem követte, vagy csak részben fogadta el."[142] Egy hónappal később, 1945. április 27-én a vajdaság egy körlevelet küldött az összes megyei hivatalnak. Kétséges, hogy ennek eredményeképp változtattak volna módszereiken, mivel az ilyen figyelmeztetésekhez semmiféle szankció nem társult. De az alacsonyabb rangú beosztottak többnyire az elvárások szerint reagáltak, tárgyilagos és megnyugtató feljegyzésekkel.[143]

Néhány hónappal később, 1946. április 12-én a lublini vajda ismét nagyon kérte a megyei prefektusokat, hogy fékezzék meg az antiszemita incidensek hullámát. Minél feljebb megyünk az állami hierarchiában, annál több rokonszenvet és megértést találunk a zsidó állampolgárok helyzete iránt. A Közigazgatási Minisztérium leiratokat küldött a vajdáknak. Ezeket a vajdasági hivatalok továbbküldték, és intézkedtek a helyi Zsidó Bizottságok panaszaival kapcsolatban, sürgetve az alsóbb szintű hivatalnokokat, hogy tartsák és tartassák be a törvényt. A magas rangú állami hivatalnokok és a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának képviselői közti megbeszéléseken ott ült sok érintett megfigyelőként. A Milícia parancsnokát, Franciszek Jóźwiak tábornokot rettenetesen fölzaklatták a beosztottjai közötti antiszemita előítéletekről szóló jelentések, és 1945 júliusában szigorú parancsot bocsátott ki az antiszemitizmus elleni harcról és a veszélyben lévő zsidók megsegítéséről.[144]

142 Archiwum Państwowe w Lublinie (APL), UW, Wydział Społeczno-Polityczny, 50, 21. III. 1945.

143 Néha azonban egy-egy megyei sztaroszta dacoskodott, mint például a włodawai, aki először megpróbálta figyelmen kívül hagyni a körlevelet, majd végül többszöri nógatásra szeptemberben, öt hónappal később válaszolt, és azt állította, hogy a megyében semmiféle szervezett antiszemita incidens nem történt. Beismerte, hogy az emberek általában nem szeretik a zsidókat, de „ennek az az oka, hogy a zsidók [*Az eredeti szöveg árulkodó helyesírási hibát tartalmaz: a főnévként használt 'zsidó' szót (= zsidó ember), melyet a lengyel nyelvben – csakúgy mint más népnevek esetében is – nagy kezdőbetűvel kell leírni, kis kezdőbetűvel írták, többször is a szövegben. – A szerk. kiegészítése J. Gross nyomán.*] a szabadság első hónapjaiban mindenkivel szemben túl agresszívan viselkedtek. Nyíltan ellenséges volt a magatartásuk a más nemzetiségűekkel szemben, különösen azoké [a zsidóké], akik a Milícia és az Államvédelmi Hivatal soraiban tevékenykedtek. Néhány hónappal ezelőtt két árja (*„2-ch aryjczyków"*) egy zsidó milicista kezétől pusztult el, és az ilyen esetek nem szülnek harmonikus együttélést demokratikus szellemben. Az mindenesetre megnyugtató, hogy a Milíciában csökkentették a zsidó nemzetiségűek számát, és hogy a maradék valamivel pozitívabban viszonyul mindenki máshoz" (APL, UW, Wydział Społeczno-Polityczny; 50, 10. IX. 1945).

144 Turkov: Noch der befrajung, i. m., 275–277. oldal.

De ezekhez a zsidó állampolgárokkal való tisztességes bánásmódra fölszólító, felülről jövő különböző felhívásokhoz nem mellékelték a kikényszerítés szabályrendszerét, így nem jelentettek többet a hivatali személyzet lelkiismeretére apelláló jóindulatú gesztusnál. A közönséges állampolgároknak viszont az alacsonyabb rangú helyi hivatalnokokkal volt dolga, akik általában előítéletesek voltak.

Mivel az állami bürokrácia elé nap mint nap sürgős feladatok garmadája került, a befolyásos emberek és intézmények hamarosan beleuntak a zsidó panaszok meghallgatásába. A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága elnökségének tanácskozásán, melyet 1945. július 24-én, két és fél héttel a krakkói pogrom előtt tartottak, Adolf Berman, a jobboldali Cionista Párt vezetője arról számolt be, hogy az Országos Nemzeti Tanács országgyűlési képviselőit többé nem érdekli a zsidókérdés. „Az összes párt megnyilvánulásaiban kimutatható valamiféle kedvetlenség *(niechęć)* a zsidó képviselők, nemkülönben azon lengyel képviselők mondandójával kapcsolatban is, akik zsidó ügyekkel hozakodnak elő."[145]

Közvetlenül a krakkói pogrom után Hersh Smolar és Szymon Zachariasz – mindketten a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága elnökségének tagjai és régi kommunisták, akik majdnem mindenkinél régebb óta voltak a párt tagjai – találkoztak „ifjú" pártbeli társukkal, Stanisław Radkiewiczcsel, az állambiztonsági miniszterrel, aki az íróasztalán két halom iratcsomóval várta őket. Az egyikben olyan beszámolók voltak, amelyek a zsidók ellen elkövetett fizikai atrocitásokat dokumentálták, a másik pedig, amely jóval vastagabb volt, olyan iratokból állt, amelyek a Milícia elleni fegyveres támadásokat írták le. A miniszter némiképp érthető hozzáállása csak illusztrálja, hogyan rangsorolta a kényszerítő szankcióikat. Smolar azonban bosszúsan távozott Radkiewicz irodájából, mondván, hogy a hatóságok bagatellizálják a zsidóellenes erőszak kérdését.[146] Nyilvánvaló volt, hogy az államigazgatás egy másik ága, az Államvédelmi Minisztérium is kitért a zsidók problémája elől. Figyelmen kívül hagyva a zsidó állampolgárok sebezhetőségét, az Állambiztonsági Minisztérium nem reagált az ország minden tájáról érkező bizonyítékokra, amelyek arról tanúskodtak, hogy mindenütt előfordultak zsidóellenes támadások.

145 ŻIH, CKŻP, Prezydium, 303/1, 24. VII. 1945.

146 Hersh Smolar: *Oif der letzter pozitzye mit der letzter hofenung*, 53. oldal.

Amíg a biztonságért felelős szervezetek figyelmen kívül hagyták a zsidó lakosság speciális nehézségeit, addig az állami és a helyi közigazgatás különböző részlegei elvégezték a zsidók negatív „profilírozását" (ahogy ma mondanánk), és ezzel akadályozták egyéb létfontosságú törekvéseiket. Akadályokat gördítettek a zsidó iparosok kereső foglalkozása elé, például azzal, hogy a Szövetkezeti Központban (Społem) többnyire elakadt a zsidó szövetkezetek nyilvántartásba vétele. A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága elnökségének 1945. április 6-i ülésén az egyik elnökségi tag beszámolt arról, hogy „szinte az összes vajdasági bizottságban" elpanaszolták, hogy a helyi hatóságok elutasították a zsidó kisipari szövetkezetek *(„spółdzielnie wytwórcze")* bejegyzését, amelyek emiatt nem tudták legálisan beindítani vállalkozásukat.[147] A Lengyel Zsidók Központi Bizottságának ezt követő közbenjárására a Lengyel Köztársaság Szövetkezeti Felügyelő Tanácsa (Zarząd Główny Związku Rewizyjnego Spółdzielni Rzeczypospolitej Polskiej) utasította helyi irodáit, hogy „a zsidó kisipari szövetkezetek eléjük kerülő ügyeivel ugyanúgy foglalkozzanak, mint a lengyel szövetkezetekével, ne részesítsék őket kedvezőbb elbírálásban, de ne is nehezítsék meg a dolgukat".[148]

A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága irattárában található következő emlékeztető jelzi, hogy a bizottság közbenjárása elérte a kívánatos célt, és sok szövetkezetet hamarosan legalizáltak is Łódźban, Krakkóban, Tarnówban, Varsóban és Częstochowában. Nyilván ez bátorította föl a Lengyel Zsidók Központi Bizottságát, amikor azzal a kéréssel fordult az Ipari Minisztérium Kisipari Osztályához, hogy közölje a helyi ipartestületekkel (Izby Rzemieślnicze), hogy a zsidó iparosok iparengedélyének hitelesítése külön eljárás keretében is elvégezhető. A fennálló szabályok értelmében ugyanis a helyi ipartestületek feladata volt az iparengedélyek visszaadása két szaktárs eskü alatt tett tanúvallomása alapján. A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága kérvényezte, hogy a helyi Zsidó Bizottság is kapjon fölhatalmazást a tanúvalloomáson szereplő aláírások hitelesítésére akkor, ha a közigazgatás hivatalnokai nem hajlandók elfogadni zsidó tanúk eskü alatt tett tanúvallomásait.[149]

Nemcsak a zsidó intézmények kerültek szembe nehézségekkel. Az állást kereső zsidó egyének is szembesülhettek diszkriminációval, amikor egyes túlbuzgó helyi hivatalnokok mint zsidókat vették őket nyilvántartásba. A kor egyik zászlóshajójának számító hetilapban, a *Kuźnicá*ban 1945. október 14-én a következő cikk jelent meg: „A Harmadik Birodalom többé nem létezik. Senki nem tudja, mi történt Hitlerrel. Himmler és Göbbels megmérgezte magát. De a zsidó személyazonossági igazolványok újra fölbukkantak – az újjászületett, demokratikus Lengyelországban. Legyünk azonban pontosak. Ezek nem is annyira személyazonossági igazolványok, mint inkább munkavállalási engedélyek, amelyeket Dąbrowa Górniczában a Regionális Munkaerő-hivatal adott ki. Előttünk van egy ilyen dokumentum – a 102466-os számú igazolvány, kibocsátva 1945. július 5-én. Egy hónappal Hitler rejtélyes eltűnése után ezen az igazolványon a Dąbrowa Górnicza-i Városi Tanács lengyel bélyegzője mellett, jobb oldalon egy körbélyegzőben jól látható »ZS« betű – azaz zsidó. (…) Vajon kik a felelősek ezért a hallatlan hitlerista szégyenért egy lengyel állami intézményben?"[150]

Kilenc hónappal később Lengyelország másik végén, Szczecinben a vajda és a város összes nagyvállalati vezetője részvételével tartott magas szintű tanácskozáson a Zsidó Bizottság küldötte fölolvasott egy hosszú panaszlistát a foglalkoztatás körében tapasztalható diszkriminációról. A legkirívóbb eset, állította, a Városi Villamostársasághoz (a szczecini tömegközlekedési vállalat) kapcsolódik, „ahol minden közbenjárásunk ellenére sem alkalmaznak zsidókat".[151]

A zsidó közösség néha mélyen fölháborodott, amikor az állami bürokrácia határozott megkülönböztetést tett zsidók és nem zsidók között. A chrzanówi városi hivatal egyszer csak elkezdett napi munkaerőigényeket küldözgetni a Zsidó Bizottsághoz. 1945. július 5-én például bejelentette igényét, hogy „rendeljenek ki tizenkét nőt, hogy kimossák a Vörös Hadsereg katonáinak piszkos fehérneműjét". A Zsidó Bizottság szemében annál, hogy a városi hivatal nem a megígért bért fizette a munkásoknak, fontosabb volt a kérés hangneme, amely „versenyre kelt a megszállók módszereivel, amenynyiben a Zsidó Bizottságot teszik felelőssé, ha a kért munkaerő nem jelenik meg a jelzett helyen és időben. Ilyen követeléseket csak a zsidó lakosság felé bocsátanak ki a bizottságon keresztül. Ezzel a módszerrel a chrzanówi városi hivatal tovább viszi a megszállók által teremtett hagyományt. A németek

147 ŻIH, CKŻP, Prezydium, 303/1.
148 ŻIH, CKŻP, Wydział Produktywizacji, 303/XII/6, 25. IV. 1945.
149 Uo., „Wydzial dla Spraw Produktywizacji. Sprawozdanie z Działalnosci".

150 „A Munkaerő-hivatal a nyilvántartásba vétellel együtt járó »technikai okokkal« magyarázza az igazolványoknak ezt a szokatlan módon való lepecsételését. De hát miféle okok lehettek ezek? Amennyire tudjuk, a nyilvántartásba vételnek ugyanazok a szabályai vonatkoznak a zsidókra, mint a nem zsidó állampolgárokra. Amennyire tudjuk, ugyanazokat az elveket alkalmazzák a Munkaügyi és Népjóléti Minisztériumban, mint az ország többi részén, és ezek az elvek előírják az állampolgárok teljes egyenlőségét, beleértve a zsidókat is" (*Kuźnica*, 1945. október 14.).
151 ŻIH, CKŻP, Wydział Produktywizacji, 303/XII/18, VI-VII, 46.

voltak azok, akik a zsidó lakossággal csak a Zsidótanácson keresztül kommunikáltak".[152]

A zsidó lakosság és az állami intézmények közötti foglalkoztatási viszony kiszámíthatatlan volt. És bár igaz, hogy a zsidók háború utáni magas munkanélküliségének Lengyelországban sokféle oka lehetett, egyik tényezőként az intézményesült diszkrimináció is hozzájárult.[153]

Antiszemitizmus az iskolákban

A zsidó lakosság állandó mozgásban volt a háború után, német táborokból jöttek vissza, vagy a szovjetunióbeli száműzetésből tértek vissza, egyik helyről a másikra költöztek, rokonaikat keresték vagy egy biztonságos helyet, esetleg végképp elmenekültek Lengyelországból. Egyik sem könnyítette meg a gyerekek iskolába járását. Néhány helyen, ahol több zsidó telepedett le – például Łódźban, Varsóban és Alsó-Sziléziában –, zsidó iskolákat létesítettek. Rengeteg zsidó gyerek azonban normál lengyel állami iskolában kötött ki, ahol rendszerint gyűlölettel találták magukat szembe.[154] Ta-

152 APK, UW 2, File 1073.

153 A Lengyel Zsidók Központi Bizottságának Munkaerő-gazdálkodási Osztálya készített egy összefoglaló jelentést (dátum nélkül), amely 1945-től kezdődően áttekinti a zsidó „szakemberek" (a dokumentumban használt lengyel szó – *fachowcy* – nem teljesen egyértelmű, mert egyformán utal a vízvezeték-szerelőkre, a szabókra, a könyvelőkre vagy a mérnökökre) helyzetét különböző városokban és vajdaságokban. Krakkóban a bizottságnál bejelentkezett 1388 „szakemberből" 166 dolgozott „állami, helyhatósági vagy szociális intézményben", míg 422 főt magánvállalkozások alkalmaztak. Przemyślben a 265 „szakemberből" 9 dolgozott „állami vagy helyhatósági intézményben" és 74 magánvállalkozásnál. Kielcében és az egész kielcei vajdaságban 1225 „szakemberből" csak 13 talált munkát „állami, helyhatósági vagy szociális intézményben", 599 fő szövetkezetben dolgozott, vagy maszek volt. Varsóban a bizottság által regisztrált 488 „szakemberből" 166 főt alkalmaztak „állami vagy közületi intézményben", 15 fő dolgozott szövetkezetben, és 146 fő volt maszek, míg Częstochowában 490 „szakemberből" csak 7 főt alkalmaztak „állami vagy közületi intézményben", 31 fő dolgozott szövetkezetben, 960 ember pedig (Częstochowában szokatlanul sok zsidó – körülbelül 5000 – maradt életben a közeli munkatáborokra építő fegyvergyárakban) különböző maszek műhelyekben dolgozott (ŻIH, CKŻP, Wydział Produktywizacji, 303/XII/6, „Wydział dla Spraw Produktywizacji. Sprawozdanie z Działalności").

154 Ha nem sok zsidó gyerek volt kitéve az iskolákban nyílt megkülönböztetésnek, ez csak azért volt, mert oly kevesen élték túl a háborút. A zsidó fiatalok szokatlanul magas arányban pusztultak el. Ez világosan látható, ha összehasonlítjuk a zsidó népesség 1931-es (az utolsó háború előtti népszámlálás adatai) és 1947-es számát korcsoportok szerint. Az 5–9 évesek 1931-ben a teljes zsidó népesség 11,6 százalékát tették ki, 1947-ben azonban csak 5,3 százalékát. A 10–14 éves korcsoport 1931-es 8,4 száza-

pasztalataik változatosak voltak: olykor alig éreztettek velük többet megvetésnél, ami nem is társult fizikai erőszakkal. De akik a náci üldözés éveit csodával határos módon túlélték, már ezt is nehezen viselték el.[155]

Zofia Nałkowska (jelentős lengyel író és a kor nagy hatású közéleti szereplője) az otwocki árvaházban, amelyet 1945. november 12-én meglátogatott, olyan gyerekekkel találkozott, akik egyáltalán nem néztek ki zsidónak. Érdekes, hogy a szocialista realizmus egyik guruja tőle függetlenül hasonló megfigyelést tett. Jan Kott, akinek hivatásánál fogva általában kifinomult ízlésű értelmiségiekkel volt dolga, és éles ideológiai vitákkal teltek napjai, „Párizsi hét" című beszámolóját egy beszélgetéssel kezdi, amit Louis Aragonnal folytatott André Malraux-ról. És akkor, rá nem jellemző módon, így folytatja: „Fölkeresek egy Párizstól 30 kilométerre fekvő házat, ahol Lengyelországból hozott zsidó árvák laknak. A villa, miként a többi is, egy kert közepén áll; a gyerekek pedig olyanok, mint a többi gyerek. Nem is: mint a lengyel gyerekek, pontosan olyanok: szőke hajú és kék szemű kisgyerekek kergetőznek a füvön."[156] Nałkowska azt hitte, hogy eltévesztette a helyet. De aztán rájött, írta *Naplójában*, hogy ezek a gyerekek „épp ezért maradtak életben táborokban, kunyhókban, pincékben, romokban, ahol rejtőzködtek".[157]

lékának az 1947-es 4,4 százalék felel meg. A 15–19 éves korcsoport 1931-ben 9,6 százalék, 1947-ben 4,8 százalék (Irena Hurwic-Nowakowska: *Żydzi Polscy [1947–1950]*, 30. oldal). Ez a jelentős könyv Hurwic-Nowakowska doktori disszertációja volt, amit Stanisław Ossowski professzor irányításával írt. Kutatását interjúkra és egy olyan vizsgálatra alapozta, amelyet 1948-ban végeztek a varsói, łódźi és dzierżoniówi Zsidó Bizottság által regisztrált összes – majdnem 19 000 – 18 éven felüli zsidó körében. Hatezer kérdőív címzettjét a posta nem találta. A célhoz ért 13 ezer kérdőívből 817 darabot küldtek vissza kitöltve a feladónak.

155 A wilnói Samuel Bak, a későbbi világhírű festő a háború végén valahogy Łódźba került. Ott kezdett iskolába járni 1945 őszén. „A legkellemetlenebb pillanatok a szünetekben jöttek el, amikor a tanár hallótávolságon kívül volt – írja emlékirataiban. – Az osztálytársaim odajöttek hozzám, körbeszaglásztak, és azt morogták, ahhoz képest, hogy »igazi bipsi«, nem is olyan büdös. Fizikai erőszakkal nem is próbálkoztak, nem lökdöstek, nem rángattak vagy rugdostak, de néhány nyilvánvalóan antiszemita fiú elkezdett cukkolni, amit a többiek közönyösen tűrtek. Néhány napig megpróbáltam, hogy nem veszek róla tudomást, de a szorongás, amit iskolába menet minden reggel éreztem, hamarosan rákényszerített, hogy beszéljek róla anyámnak. »Erre nincs szükségünk« – mondta." Rögtön kivette az iskolából (Samuel Bak: *Painted in Words*, 398. oldal). De kevesen voltak, akikben megvolt a kellő elszántság, és módjuk is volt arra, hogy ilyen gyorsan és határozottan lépjenek. Samuel Bak édesanyja elküldte a fiát egy időre festészetet tanulni egy művész tanárhoz, és nem sokkal ezután a Brikha segítségével elhagyták az országot. A landsbergi Hontalan Személyek táborába mentek, hogy „biztonságra leljenek a németek között". Természetesen a legtöbb zsidó gyereknek nem volt speciális tehetsége vagy anyagi forrása, vagy nem voltak őt rajongásig szerető szülei, hogy megvédjék a fenyegető osztálytársaktól.

156 *Kuźnica*, 1946. október 14.

157 Zofia Nałkowska: *Dzienniki VI*, 1. rész (1945–1948), 112. oldal.

Nałkowska *Naplójának* szerkesztője hosszú lábjegyzetben írja le az árvaházbeli gyerekek lelki kínjait, akik „fizikailag is, lelkileg is sérültek voltak, és speciális pedagógiai és terápiás gondoskodást igényeltek. Helyre kellett állítani polgári jogaikat, kiállítani dokumentumaikat, olykor akár új névvel is. Le kellett győzni a félelmeiket; iskolába kellett őket küldeni, ami kezdetben szinte lehetetlennek bizonyult. Legszívesebben egyik iskola sem vette volna fel őket, mert attól féltek, hogy a többi tanuló bántani fogja őket. Végül a 3. számú iskola nyitott egy külön második osztályt az összes zsidó gyereknek, de még ez sem védte meg őket a veréstől és zaklatástól."[158]

A legtöbb lengyel zsidó, mint tudjuk, a nagyobb városi agglomerációkba költözött. Otwock közel van Varsóhoz, így az itt összegyűlt nagyobb számú zsidó gyerek és árva jó helyen volt ahhoz, hogy ügyükben nyomást gyakoroljanak a helyi hatóságokra. De azoknak, akik – általában valamilyen családi ügy miatt – vidéken maradtak, maguknak kellett megoldaniuk a problémát, és vagy otthon tartották a gyerekeket, vagy elküldték őket a helyi iskolába.

Mejer Cytrynbaumot például az tartotta szülőfaluja közelében, hogy megpróbálta visszaszerezni a házát és egy nagy háromajtós tölgyfa szekrényt, amit megőrzésre lengyel parasztoknál hagyott a háború alatt. A Zsidó Bizottság ostrowieci irodájának a lublini vajdasági Zsidó Bizottsághoz küldött feljegyzése leírja „Mejer Cytrynbaum polgártárs tizenkét, tíz-, nyolc- és hétéves gyerekének körülményeit. Ezek a gyerekek két és fél évig egy földalatti óvóhelyen rejtőzködtek, ahol se fény, se friss levegő nem volt; egyiküknek ízületi gyulladása van. A felszabadulás után Denkówban telepedtek le [ahonnan a család származik], de a helyi lakosok ellenséges magatartása miatt (halállal fenyegették őket) kénytelenek voltak Ostrowiecbe költözni. Mivel ebben a körzetben nincs [zsidó] iskola, a gyerekek nem tudnak tanulni. Az szóba sem jöhet, hogy lengyel iskolába küldjék őket *(»posłanie do szkoły polskiej jest zupełnie niemożliwe«)*. Az ügyek ilyen állásának kedvezőtlen hatása van a gyerekek testi és szellemi fejlődésére, de a bizottság semmit nem tud tenni".[159]

158 Nałkowska: Dzienniki, i. m., 118. oldal. A krakkói vajdasági Zsidó Bizottság jelentése saját tevékenységéről majdnem ugyanebben az időszakban – 1945. február és augusztus között – hasonló helyzetről számol be egy zakopanei árvaházból. „Zakopanéban a lengyelek – néhány kivételtől eltekintve – rendkívül ellenségesen viszonyulnak a zsidó gyerekekhez. És a helyi lakosok német iskolákban nevelkedett gyerekei ugyancsak ellenségesen viszonyulnak a zsidó gyerekekhez" (ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny; 304/34, „Sprawozdanie z działalności WKŻ: w Krakowie za czasokres od 1 lutego 1945 do 31 sierpnia 1945").

159 Lásd CKŻP, Wydział Organizacyjny, 304/3, 29. V. 45; lásd még 304/5, 18. IV. 45; 304/5, 2. V. 45. Az iratcsomóban még található egy ceruzával írott cédula, olvashatatlan aláírással: „Átvételi elismervény, 1945. május 5. Elismerem a Mejer Cytrynbaum polgártársnak küldött fenyegető levél eredetijének átvételét, a mellékelt hat vadászpuskatöltténnyel együtt" (CKŻP, Wydział Organizacyjny, 304/5, 5. V. 45).

A Cytrynbaum gyerekektől eltérően Michał Głowiński, akinek asszimilálódott családja generációk óta Pruskówban lakott, szülővárosában, a körzeti elemi iskolában tanult. Mint másokat is, az ifjú Głowińskit is olyan osztályba járatták, ahol a katolikus hittant egy antiszemita pap tanította. Michał igazi végzete azonban egy Szymański nevű osztálytársa volt, aki szüntelenül sértegette, és azzal fenyegette, hogy ha véget ér a tanév, akkor megveri.

Végre eljött a tanév vége, és ahogy Michał boldogan bandukolt hazafelé a bizonyítvánnyal a táskájában, és az előtte álló két hónapos vakáció kellemes kilátásai jártak a fejében, egy kihalt utcán Szymański egy társával rávetette magát. „Eszembe sem jutott védekezni" – írja a *The Black Seasons*ben.

> Ehelyett a vállaim közé húztam a fejem. (...) Ma már képtelen vagyok hűen fölidézni, mit is éreztem akkor; annyit tudok, hogy azt éreztem, hogy összeomlik a világom, hogy valami megfosztotta a világot a józan észtől, és az egészet ellenem fordította. Nagy sokk volt, és nem csak szigorúan fizikai értelemben – összességében csak néhány ütést kaptam, bár biztosan kaptam volna többet is, ha egy ismeretlen férfi a segítségemre nem siet, és el nem zavarja a támadókat. Mélyebb értelemben sokkolt a dolog, mert ez a váratlan támadás rádöbbentett – legalábbis így gondoltam –, hogy mindig idegen leszek, hogy sem Pruskówban, sem máshol soha nem találom a helyem. Úgy éreztem, mintha folytatódna a megszállás, amit még mindig az idegeimben hordoztam. (...) Hirtelen megértettem, hogy Szymański nem azért ütött meg, mert valami elszámolnivalónk volt a iskolából. (...) Ő igazságot osztott, fennköltebb okokból cselekedett. Elvégre én egy Isten-gyilkos vagyok. (...) A hazaút nem volt könnyű. Elfojthatatlan, hisztérikus sírással reagáltam a váratlan támadásra. Képtelen voltam abbahagyni, a heves zokogás legyőzött, és jajveszékelni kezdtem. A viselkedésem nem maradhatott észrevétlen a járókelők előtt, annál is kevésbé, mert élénk ellentétben állt a többi gyerek vidámságával, akik boldogok voltak, hogy véget ért a tanév. (...) Sírtam, mert nagy és meg nem érdemelt igazságtalanság történt velem. Hiszen tudtam, hogy nem öltem meg Jézust, és meg voltam döbbenve, hogy juthat ilyesmi valakinek az eszébe. (...) Így végződött az eset. Vagyis maga a konkrét esemény, ugyanis más szemszögből nézve, évekig megmaradt bennem, és meghatározta viselkedésemet és világszemléletemet.[160]

Az antiszemita összeütközések mélyben húzódó drámája, az igazi vaskos antiszemitizmus a háború után *a lengyelek és a zsidók agyában egyformán* az éppen véget ért náci megszállás rémtetteinek formájában rögzült („Úgy

160 Michał Głowiński: *The Black Seasons*, 147., 148. és 162. oldal.

éreztem, mintha folytatódna a megszállás, amit még mindig az idegeimben hordoztam"). Ez az, amiért a lengyel elit értelmiséget úgy megdöbbentette és fölháborította a népi antiszemitizmus háború utáni kiújulása. A zsidók számára azonban ez nem pusztán elképesztő intellektuális és morális feladvány volt, amit elemezni kell. Számukra ez trauma volt, amit egy kiváló író művészi eleganciával jeleníthetett meg néhány évtized távolából, vagy ami visszhangozhatott egy megkínzott gyermek sikolyában, aki már nem tudja elviselni, hogy a szenvedés újra kezdődik.

„Tanúja voltam egy sérült gyerek jellegzetes reakciójának a zakopanei árvaházban" – írja Miriam Hochberg-Mariańska könyvének – amely az első lökést adta nekem ehhez a kutatáshoz – az előszavában.

Egy kilencéves fiú, aki mindig tele volt életerővel és jókedvvel, egyik délután vigasztalhatatlanul sírt, és nem lehetett megnyugtatni. Végül a bánattól lesújtva, az érzelmi összeomlás határán elkezdett beszélni családja haláláról, mintha épp most történt volna. Szünet nélkül zokogva ismételgette, hogy apját, anyját és kishúgát megölték, hogy egy szál magában van a világon, hogy nincs senkije, senkije, senkije. (...) Megdöbbentünk a kétségbeesés e váratlan kitörésétől hónapokkal az árvaházba érkezése után. De másnap minden világossá vált. Az iskolában néhány fiú rendszeresen sértegette, gúnyolta és durván bántalmazta, a tanár pedig mindezt tétlenül szemlélte. Ő nem akart panaszkodni az igazgatónak. De szenvedése óhatatlanul reakciót váltott ki, és az igazságtalan, elutasító légkörben teljesen magára hagyottnak érezte magát.

A zsidó gyerekek minden erőfeszítésünk ellenére elkerülhetetlenül elszigetelődtek. Szerencsétlen dolog volt ez, de kellett nekik biztosítanunk valami megnyugvást, nyugalmat. Mi tudjuk, hogyha egy gyereknek az iskolában vagy játék közben azt kiabálják, hogy „zsidó, zsidó, zsidó", ez a kiabálás régebbi, mint a hitlerizmus. De egy gyerekben, aki a háború előttről nem emlékszik semmire, vagy csak nagyon kevés dologra, mindig a *Jude, Jude, Jude* fog visszhangozni.[161]

A felhalmozódott háborús tapasztalatok éppannyira meghatározták a zsidó gyerekek reakcióit, mint lengyel osztálytársaik viselkedését. Ez a háborúról való intenzív közbeszéd időszaka volt, egy olyan témáról, amellyel rengeteg emberi szenvedés járt, és a társadalomnak égető szüksége volt arra, hogy előre tekintsen, válasszon az előtte álló lehetőségek közül. A zsidó sors még a legjobb körülmények között is csak egyetlen téma lehetett a sok között; és

161 Hochberg-Mariańska és Gruss: Dzieci oskarżają, i. m., XXIX. és XXX. oldal.

valószínűleg nem is a legsürgetőbb, de a zsidókérdés azért sok összefüggésben fölmerült.[162] Mi lesz a fiatalokkal, hogyan hatott a háború az ifjúságra, és mihez kezdjen mindezzel az oktatási rendszer – ez volt a kor egyik legégetőbb kérdése.

E vita keretei között a fiatalok körében jelentkező antiszemitizmus kérdését legfeltűnőbb módon Irena Chmieleńska „Háborús gyerekek" című cikke vetette föl. A *Kuźnica* című befolyásos politikai-irodalmi hetilap 1945. december 9-i számában Chmieleńska ismertetett egy háború alatt végzett kutatást, amelynek az volt a célja, hogy fölbecsülje a német megszállás hatását a varsói gyerekekre.[163] Cikke sötét képet fest a gyerekek morális állapotáról, amelyet Chmieleńska szerint a háború alatt két, egymással szorosan összefüggő jelenség – a feketepiac és „a zsidókérdés" (*„sprawa żydowska")* – radikálisan átalakított.

A gyerekek demoralizálódtak a háború alatt, és könyörtelen egoizmus lett rajtuk úrrá. Világszemléletükben az vált a legfontosabbá, hogy minden kínálkozó lehetőséget megragadjanak az anyagi javak megszerzésére. A másik ember jólétét, a becsületességet, a tisztességet mind-mind elvetették mint „ostobaságot".[164]

162 A krakkói és a kielcei pogrom utóhatásaként a legtekintélyesebb kulturális hetilapokban mélyreható és alapos vita folyt a háború utáni antiszemitizmusról – lásd különösen a 147–152. oldal.

163 Ő volt megbízva az adatfelvétellel és annak értékelésével, hogy a háborús körülmények milyen következményekkel jártak a gyerekek etikai nézeteire. Sajnálatos módon az összes eredeti anyag, beleértve az interjúkat is, elégett a varsói felkelés alatt, és csak az eredmények alapján írt általános összefoglalót tudta bemutatni.

164 Tíz-tizenhárom éves, olykor még fiatalabb fiúk „éjszakákat töltöttek figyelőállásban a gettó falainál, és megzsarolták azokat a zsidókat, akik átmásztak. (...) Beszéltem egy felső középosztálybeli értelmiségi családból származó 10 éves fiúval. Úgynevezett jó családból jött. Azt mondta, jól tették a németek, hogy elpusztították a zsidókat, mert most »több ennivalónk van; régebben a mamámnak és nekem rosszabb volt«. Megkérdeztem, hogy azt is ugyanolyan igazságosnak tartaná-e, ha őt meg a mamáját ölnék meg, hogy egy zsidó gyerek és a mamája ehessen többet. Erre »komolyan megfontolva« a dolgot, szenvtelenül azt válaszolta, hogy ő nem gondolkodik ennek a jogosságán, »mert, tudja, kisasszony, mindenki önző, és az embernek először a saját érdekeire kell gondolnia, és nekem ez így jobb«. (...) Ismertem egy tizenegy éves lányt, aki az ablakából figyelte azt az utcaszakaszt, amely egy olyan helyhez vezetett, ahol a környéken felfedezett zsidókat végezték ki. Amikor látta, hogy visznek valakit kivégezni, kirohant a házból, lábujjhegyre állt, hogy láthassa a kivégzést. Egyszer néhány órával egy ilyen kivégzés után nagy izgatottan mesélte – nem szánalommal, Isten bocsássa meg, hanem izgatottan: »Először így odaviszik őket; egy egész család volt ott; az anya annyira sírt; a német először a gyerekeket lőtte le.« stb." (Irena Chmieleńska: „Dzieci wojenne" [Háborús gyerekek], in *Kuźnica*, 1945. december 9.).

A német lelőtte a „*Judé*”-t, a gyerek „*Judé*”-t kiabált, ha találkozott zsidó társával. (...) Az, hogy valaki mást vertek vagy öltek meg, nem őt, nem a családját, és az, hogy ezt a legnagyobb biztonságban nyugodtan végignézhette, ez egy ilyen gyereket büszkeséggel töltött el – érinthetetlennek érezte magát azokhoz képest, akiket az ő jelenlétében és élvezetére megaláztak. Egy német csendőr azt élvezte, egy lengyel gyerek pedig ezt. A németek hozzászoktatták a gyerekeinket és minket, felnőtteket is, hogy különbséget tegyünk az emberi lények és azok között, akiket nem tekintettek embernek. A zsidó nem tartozott az ember kategóriájába. A földalatti sajtóban sokat írtak egy kisgyerek híressé vált kérdéséről: »Mami, akit megöltek, az ember volt, vagy zsidó?«. (...) Nem tudom megjósolni, milyen erkölcsi fejlődésen fognak keresztülmenni azok a gyerekek, akiknek legfogékonyabb éveikben, amikor az erkölcsi képzetek kialakulnak, azt tanították, hogy helyénvaló megölni néhány millió embert.

Nem meglepő hát az az agresszív antiszemitizmus, amely a lengyel gyerekek viselkedésében a háború után megjelent. Annak, hogy egyetlen otwocki iskola sem volt hajlandó befogadni a zsidó árvákat, nyilván az attól való félelem volt az oka, hogy a lengyel tanulók bántani fogják őket. Ugyanez a félelem munkálhatott amögött is, hogy a Lengyel Szocialista Párt és a Lengyel Munkáspárt kielcei vajdasági bizottságainak együttes ülése elítélte „a cserkészek tömeges részvételét a pogromban” („*masowy udział młodzieży harcerskiej w dniu pogromu*”), és fölszólított „a helyi cserkészvezetők felfüggesztésére, mert sok cserkész vett részt felbujtóként a pogromban” („*za liczny udział harcerzy w roli podżegaczy do ekscesów*”).[165] Az iskolai antiszemitizmus nem a gyerekektől indult ki. Ahogy Michał Głowiński írta keserű visszaemlékezéseiben, „Egy kor kegyetlensége ugyan a gyerekek kegyetlenségeiben összpontosul és mutatkozik meg, de ők csak a felnőtt világban elkövetett gonoszságokat tükrözik vissza”.[166]

A lengyel zsidók a munkahelyeken, a kormányhivatalokban, az utcán, a vonaton, az iskolában, egyszóval mindenütt gyűlölettel találták magukat szembe. A gyűlölet általános volt, és mindenütt jelen lévő. A valóban asszimilálódottak nagyrészt el tudták kerülni. A magas iskolázottságúaknak is adott valami védettséget elit státuszuk. Egyesek az anonimitás leplébe burkolóztak. És természetesen nem sújtotta a zsidókat nyílt kormányzati diszkriminációs politika. De a fentiekben kifejtett okokból kevés olyan zsidó

165 A kielcei pogrom részletes leírását és elemzését lásd a 3. és 4. fejezetben. Az idézet forrása: Stanisław Meducki és Zenon Wrona (szerk.): *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku. Dokumenty i materiały*, 2. kötet, 118. oldal.

166 Głowiński: The Black Seasons, i. m., 118. oldal.

vette fel újra igazi nevét a háború után, aki úgy élte túl a háborút, hogy „eltűnt”, és hamis személyazonossággal élt. A felszabadulás pillanata nem késztette a zsidókat arra, hogy fölfedjék magukat. Rendszerint, mint arról Hurwic-Nowakowska 1948 tavaszán végzett vizsgálata tudósít, még meg is próbálták gyermekeik elől eltitkolni a család zsidó eredetét.[167]

Egy pogrom, amely meg se történt

A háború utáni Lengyelországban bekövetkezett antiszemita kitörések szűkebb listáján nagy ritkán megemlítik a rzeszówi pogromot. 1945. június 12-én történt, ez volt a zsidóellenes érzelmek egyre erőszakosabb megnyilvánulásainak sorozatában az első epizód. De míg a krakkói (1945. augusztus 11.) és a kielcei (1946. július 4.) pogromnak van irodalma, a rzeszówinak nincs.

Talán azért, mert nem járt a zsidók olyan széles körű fizikai bántalmazásával: kétségtelen, hogy nem öltek meg senkit, és véresre sem vertek annyi embert, mint Krakkóban vagy Kielcében.[168] Az érdeklődő történészek számára fontosabb, hogy egy bizonyos Jonas Landesmann ügyében összegyűjtött „nagy halom anyag” (Landesmannt egy kilencéves lány, Bronisława

167 Ezek a kísérletek azonban, hogy „megvédjék a gyerekeket”, gyakran hiábavalóknak bizonyultak. „Hogy ők zsidók, azt a gyerekek sokszor rosszindulatú idegenektől tudták meg, akik leleplezésüket becsmérlő jelzőkkel is nyomatékosították” (Hurwic-Nowakowska: Żydzi Polscy, i. m, 141. és 142. oldal). A gyerekek gyakran játszótársaiktól vagy osztálytársaiktól szereztek tudomást zsidó voltukról.

168 A rzeszówi pogrommal kapcsolatban két, egymástól független esetben beszéltek zsidók meggyilkolásáról.
Sonia Polonski szerint, akivel a Yale Fortunoff kutatás keretében készítettek interjút, az egyiket szovjet katonák követték el, akiket állítólag lengyelek vittek arra a helyre, ahol a holttestet találták, és azt mondták nekik, hogy a zsidók keresztény gyerekeket öltek meg (Fortunoff Archive, T-1681). A pogromhoz kapcsolódó másik gyilkosságot abban az összefoglaló jelentésben írták le, amelyet a Zsidó Történeti Bizottság készített 1945. június 16-án, néhány nappal a rzeszówi események után. A gyilkosság azonban Tarnówban történt, ahol a rzeszówi Vasúti Milícia kérésére letartóztattak egy Rzeszówból menekült zsidó csoportot. A letartóztatást az Államvédelmi Hivatal tarnówi részlege foganatosította, és több őrizetbe vett zsidó tanúvallomása szerint „rosszabbul bántak velük, mint a német megszállás alatt. A nőket úgy kutatták át, hogy az az elemi szeméremérzetet is sértette ... egy zsidó nőt pedig tisztázatlan körülmények között agyonlőttek. Az illető nő egy táborból visszatérve megállt Rzeszówban, aztán a fenti csoporttal elmenekült Rzeszówból, és tragikus körülmények között lelte halálát, alighogy megmenekült egy német koncentrációs táborból” (ŻIH, „Sprawozdanie w sprawie wypadków zaszłych w Rzeszowie w dniu 12 czerwca 1945”, 301/1320).

Mendoń meggyilkolásának gyanújával tartóztatták le) „tisztázatlan körülmények közt" eltűnt.[169] Akárhogy is van, az eset ott parkol valahol a kollektív emlékezet peremén, még ha az akkoriban Lengyelországban megesett sok zsidógyilkosságot teljesen elfelejtették is.

Ennek részben az lehetett az oka, hogy Rzeszów nagy város. Azt, hogy a kisvárosokban és falvakban élő zsidók támadásoknak voltak kitéve, akkoriban természetesnek tartották. De a kollektív erőszak kitörése nagyszámú résztvevővel egy vajdasági székhelyen emlékezetes volt. Emlékezetes volt azért is, mert igen sok zsidóban félelmet keltett. És valóban, legalább kétszáz zsidó rögtön ezután elhagyta a várost.

A rzeszówi „események" június 12-én a reggeli óráktól egészen késő délutánig tartottak. Sok városi lakos keveredett bele, úgyhogy este megjelentették a *Dziennik Rzeszowski* különkiadását, amely szalagcím alatt közölte, hogy a Tanenbaum utcában egy kilencéves lány megcsonkított holttestére találtak. A lány minden valószínűség szerint szexuális bűntény áldozata lett. Az embereket figyelmeztették, hogy ne üljenek föl a „hitlerista ügynökök provokációjának", akik „fajgyűlölő" jelszavakat hangoztatnak – ez persze elég üresen kongó figyelmeztetés volt, tekintve, hogy „a Milícia terjesztette a legvadabb rémhíreket", amelyek városszerte keringtek a rituális gyilkosságról, amit „zsidók hajtottak végre, mert a táborokból visszatérve vérre volt szükségük [hogy vérátömlesztéssel fölerősítsék magukat]".[170]

A Tanenbaum utca 12. számú ház földszintjén és második emeletén néhány lengyel család élt, az épület többi része pedig átmeneti szállásként és közösségi házként szolgált a Rzeszówon átutazó zsidók számára. Tizennégy egyedülálló férfi lakott a harmadik emelet néhány lakásában. Különböző helyekre vetette őket a háború, s most visszatértek Rzeszówba. Jonas Landesmann például egy Arhangelszk melletti szovjet táborból jött vissza.[171] A korábban Leib Thorn rabbi által bérelt lakáson egy Auschwitzból visszatért sakterral (kóser mészáros) és egy kereskedővel osztozott, akit egy częstochowai táborban szabadítottak föl. Június 11-én késő este egy osztag milicista berontott a lakásba, üvöltözött a bentlakókkal, és lengyel gyerekek meggyilkolásával vádolta őket.

Landesmann hiányos vizsgálati anyagából megtudjuk, mi váltotta ki az események láncolatát: egy bizonyos Jan Woźniak, szintén Tanenbaum utca 12. szám alatti lakos panaszt tett a rendőrségen. Aznap este lement a pincébe fáért, és meglátott egy iskolatáskát, amin Bronisława Mendoń neve volt. Tudta, hogy a lány eltűnt, mondta, mert az anyja szokta ellátni iskola után, és említette, hogy eltűnt. Úgyhogy elment a Milícia körzeti irodájába bejelenteni, hogy mit talált.

Woźniak nyilván a nyolc rendőr társaságában tért vissza, beleértve a Milícia egyik megyei parancsnokát, Grzeszek hadnagyot és főnyomozóját, Opiekun tizedest.[172] A nyomozásba kezdettől bekapcsolódtak a körzet fejesei, ők mentek a pincébe, ők találták meg a lány megcsonkított testét, az arcbőre szinte lenyúzva, a kezén és a lábán mély sebek, mintha csak valaki megpróbált volna hozzáférni az ereihez.

Amikor a milícia átkutatta a rabbi lakását, vérnyomokat találtak egy vödörben (Landesmann később elmondta, hogy egy csirkétől valók, amit a sakter vágott le korábban), megtalálták a sakter kését, egy vérfoltos inget, találtak „egy lapot a meggyilkolt lány iskolai füzetéből Jonas Landesmann ágyában", valamint „egy vörös szövetdarabot, ami hasonlított a meggyilkolt lány szoknyájához".[173, 174] Ezután Landesmannt két másik zsidóval együtt levitték az épület pincéjébe, hogy nézzék meg a holttestet. „A milicista azt állította, hogy a lány vérét rituális célra folyatták ki – vallotta később Landesmann a Zsidó Történeti Bizottság előtt –, és hogy a lakás korábbi bérlője,

A beszámoló fél tucat zsidó nevét is fölsorolja, akiket megvertek (hozzátéve, hogy „még sokan" jártak hasonlóképpen), beleértve egy személyt, akit egy krakkói kórházba szállítottak.

169 A belügyminiszter-helyettest, „Świtała elvtársat" tájékoztatták így 1968. június 19-én (Instytut Pamięci Narodowej, Oddział w Rzeszowie [IPN – Rz]-062/5). A kommunista Lengyelország politikai kalendáriumában „1968 márciusa" a titkosrendőrség – azaz a Belügyminisztérium – ösztönzésére szervezett antiszemita tisztogatás jelképe. A kampány 1968 júniusában kapcsolt teljes gőzre, de az ember nem érti, milyen hasznot remélhetett Świtała ennek az esetnek az aktáitól.

A Nemzeti Emlékezet Intézetében lévő rzeszówi dossziéban van egy feljegyzés az ügyészi hivatalhoz bizonyos Siatko századostól, a vizsgálati osztály helyettesétől, 1945. június 14. dátummal. A feljegyzés fölsorolja nyolc ember nevét, akinek a tanúvallomását a feljegyzéssel együtt elküldték, a vallomások azonban hiányoznak az iratcsomóból (IPN-Rz-062/5; 92/IV, 14. VI. 45).

170 Nałkowska: Dzienniki VI, i. m., 1945–1954, 69–70. oldal. Nalkowska naplójának szerkesztői egy lábjegyzetben bizonyos anyagokra hivatkoznak, amelyeket a szerző saját archívumában találtak a rzeszówi pogrommal kapcsolatban. Lásd még a Zsidó Történeti Bizottság jelentését (ŻIH, 301/1320).

171 1944 decemberében szabadult, letöltve ötéves büntetését, amit a szovjet határ illegális átlépéséért kapott, amikor 1939-ben a németek elől menekült. Landesmann nyomban visszatért szülővárosába, Rzeszówba. A családjából senkit nem talált életben, se a feleségét, se a gyerekét, se a szüleit, se öt családos fivérét gyerekestül, se hét lánytestvérét, azok férjeit és gyerekeit stb. (ŻIH, 301/1581).

172 A Grzeszek lengyelül „apró bűnt" jelent, az Opiekun pedig „pártfogót".

173 Siatko százados június 14-i jelentése, amelyet korábban már említettem, az átkutatott lakást „Thorn rabbi lakásaként" említi (IPN-Rz-062/5).

174 Siatko százados jelentésének két utolsó tétele (IPN-Rz-062/5). A letartóztatás részletei Landesmann beszámolójából valók, amelyet a krakkói Zsidó Történeti Bizottságnak adott 1945. október 5-én (ŻIH, 301/1581).

Leib Thorn rabbi, aki most századosi rangban tábori lelkész Varsóban, ugyancsak belekeveredett ebbe az ügybe."[175, 176]

Reggelre az egész környéket feldühödött tömeg lepte el. Több épületet egyenruhás rendőrök vettek körül, a zsidó lakosokat pedig, lakásaikból kirángatva, felügyelet alá helyezték. A helyi Zsidó Bizottság vezetője megjelent a helyszínen, hogy megpróbálja tisztázni az ügyet a milíciával, de látva a tömeg ellenséges érzületét, visszavonult. Közben a helyi milícia, beleértve a vasúti rendőrséget is, az egész városban összefogdosta a zsidókat, a vonatokon pedig letartóztatta a Rzeszówon átutazó zsidó utasokat.[177]

Délelőtt 10 órára jelentős rendőri erő „vitte a zsidókat majdnem mindegyik zsidó lakásból a rzeszówi körzeti rendőrőrsre. Harcias fellépésű milicistáink vezették keresztül őket a városon, ugyancsak harcias fellépésű katolikus járókelők kíséretében, akik kövekkel dobálták meg a zsidókat."[178] Több embert megvertek. A milicisták és a járókelők husángokkal ütlegelték a zsidókat, mások meg közben a zsidó lakásokat fosztogatták. Egy Sam N. nevű illető látta az összeterelt zsidók menetét elmenni az ablaka alatt, épp a körzeti rendőrőrs mellett. A menetet körülvevő tömeg ütötte-verte őket, és gúnyolódott rajtuk.[179]

Később a nap folyamán valamilyen felső hatóság elrendelte, hogy a zsidókat azonnal engedjék szabadon. Ez a hatóság vagy az Államvédelmi Hivatal volt, vagy a Milícia rzeszówi vajdasági parancsnoka, Franciszek Ksężarczyk ezredes, vagy az NKVD.[180] A zsidók visszamentek otthonaikba (az

175 ŻIH, 301/1581.

176 A Landesmann lakásában tartott házkutatás pontos időpontját nehéz megmondani. Ez a zavaros színjáték, amelybe bevonták az összes harmadik emeleti zsidó lakót, több órán át folyt. A Zsidó Történeti Bizottság „Beszámoló az 1945. június 12-én Rzeszówban történtekről" címet viselő összefoglalójában utalnak egy zsidó katonatisztre, aki történetesen az egyik lakásban töltötte az éjszakát, és aki pisztollyal arra kényszerítette a milíciát, hogy a házkutatást reggelre halasszák. Akárhogy is történt, Landesmann tanúvallomása és a beszámoló megegyezik abban, hogy az épület zsidó lakóit csak reggel vették őrizetbe, és vitték a körzeti rendőrőrsre (ŻIH, 301/1320). Akárki akadályozta meg, hogy a zsidókat még az éjjel kivigyék az épületből, nyilván azért tette, mert féltette az életüket.

177 A vasúti rendőrség tulajdonképpen üzent, hogy tartóztassák le a Rzeszówból menekülő zsidókat. A felszólításra az Elhárítás letartóztatott egy zsidó csoportot Tarnówban, aminek következményeit korábban már leírtam.

178 *„To odprowadzanie przez miasto odbywało się przy bojowej postawie naszych milicjantów, jako też przechodników katolickich, którzy obrzucali kamieniami Żydów odprowadzanych"* (ŻIH, 301/1320).

179 ŻIH, 301/1320, 1581; Fortunoff Archívum, T-1014.

180 Sam N., aki összebarátkozott a városban állomásozó Vörös Hadsereg egyik zsidó tisztjével, szólt neki, amikor meglátta a zsidók erőltetett menetét, és nem sokkal ezután érkezett egy szovjet katonai különítmény. A zsidókat elengedték, és visszakísérték a

utcán kavargó ellenséges tömeg miatt némi katonai védőőrizettel), és sokan még aznap elhagyták a várost.[181] A Tanenbaum utca 12. összes harmadik emeleti lakója azonnal elhagyta Rzeszówot, kivéve Jonas Landesmannt. Ő úgy döntött, hogy marad még egy-két napig, amíg elrendezi ügyeit. Három hónapjába telt, amíg el tudott szabadulni a városból.

Egy lányt meggyilkoltak, és valahol úgy döntöttek, hogy a zsidókat fogják okolni. A megyei Milícia valamiképpen szinte biztosan benne volt ennek kitervelésében – hiszen a fejeseket küldték az első vizsgálat lefolytatására; vérfoltos ruhát találtak, és a lány füzetéből származó lapot is könnyen hozzáférhető helyen, Landesmann ágyán találták meg; letartóztatták a városban élő összes zsidót – mindez azt sugallja, hogy a bűnösöket már előre kijelölték. Az események folyását az a parancs akasztotta meg, hogy engedjék szabadon az önkényesen letartóztatott zsidókat. De a gyilkosság mégiscsak megtörtént, ezért június 14-én letartóztatási parancsot bocsátottak ki a Tanenbaum utca 12. összes harmadik emeleti lakója ellen. Ám az egyetlen személy, aki a milícia keze ügyében maradt, Jonas Landesmann volt. Amikor azzal tiltakozott vád alá helyezése ellen, hogy „egy lengyel király kibocsátott egy rendeletet, amely megtiltotta, hogy a zsidókat rituális gyilkossággal vádolják", az ügyész azt válaszolta, hogy „szexuális indítékból elkövetett gyilkossággal vádolják".[182]

Az ügyészség valójában kezdettől fogva nem nagyon vizsgálta magát a gyilkosságot. Azt sem próbálták föltárni, ki volt felelős a zsidóellenes zavargások kirobbantásáért. Landesmannt csak akkor kérdezték ki, amikor vád alá helyezték, és soha többet nem hallgatták ki. Letartóztatása után egyetlen tanút hallgattak még meg, de az illető nő tanúvallomása „semmi lényegessel nem járult hozzá az elkövetők megtalálásához". Igaz, a Tanenbaum utca 12. harmadik emeleti lakói közül csak egy embert tartóztattak le, a többiek „egyazon napon ismeretlen helyre távoztak Rzeszówból, s talán azóta is bujkálnak". De „ha nem is mindegyikük, de majdnem mindegyikük kétség-

Tanenbaum utcai házba, mesélte egy negyven évvel későbbi interjúban. Másnap a szovjet tiszt szerzett két teherautót, katonai védőkíséretet, és a Tanenbaum utcai közösségi házból az összes zsidót a szlovák határhoz szállították, és azt tanácsolták nekik, hogy hagyják el az országot. Landesmann tanúvallomásában azt állítja, hogy az NKVD rendelte el a zsidók szabadon engedését; a Zsidó Történeti Bizottság emlékeztetője a szabadon engedést Ksężarczyk ezredesnek tulajdonítja; egy helyi ügyész viszont azt írta egy feljegyzésben, hogy a zsidókat „az Államvédelmi Hivatal parancsára engedték szabadon" (*„zostali zwolnieni samowolnie przez organa bezpieczeństwa"*) (lásd Fortunoff Archive, T-1014; ŻIH, 301/1581, 301/1320; IPN-Rz-062/5, „Do Ministerstwa Sprawiedliwości. Nadzór prokuratorski", 1. IX. 1945).

181 ŻIH, 301/1320.

182 Az ügyész két hónapra előzetes letartóztatásba helyezte, és végül három hónappal később, szeptember 12-én engedték szabadon (ŻIH, 301/1581).

kívül ártatlan" (*„Jeśli nie wszyscy to prawie wszyscy są niewątpliwie niewinni")*. Szeptember 1-jéig a krakkói Igazságügyi Szakértői Intézet (Instytut Ekspertyzy Sądowej) – ahova a vérfoltos bizonyítékot küldték elemzésre – még nem számolt be vizsgálati eredményeiről. Az ügyész – aki mindezt egy 1945. szeptember 1-jén az Igazságügyi Minisztériumba küldött hosszú feljegyzésben megírta – mindenesetre azon a véleményen volt, hogy az eredmények előreláthatóan „nem fognak közelebb vinni a gyilkosság megoldásához".

Ami azt illeti, folytatta az ügyész, Buhartyk vizsgálóbíró, akire az ügyet kiosztották, szabadságra ment, az ügyet továbbadta Sakowski bírónak, aki viszont átadta gyakornokának *(aplikant egzaminowany)*, Burynak. Aztán Bury ment szabadságra, Sakowski pedig azt jelentette, hogy „rossz egészségi állapota miatt azt tervezi, hogy ő is szabadságot vesz ki".[183] Mivel az előzetes letartóztatás két hónapos határideje lejárt, az ügyész szerette volna tudni, hogy továbbra is börtönben tarthatja-e a gyanúsítottat. A varsói Igazságügyi Minisztérium bölcs döntést hozott, és tizenkét nappal később Landesmann szabad volt. Azonnal elment a városból, és október 5-én vallomást tett Krakkóban a Zsidó Történeti Bizottság előtt. Ebben részletesen elmesélte rzeszówi bebörtönzésének körülményeit.

Landesmannt június 14-én tartóztatták le. Amikor bevitték, a börtönirodában letétbe helyezett 11 000 złotyt, „[ami] a hivatalnok szerint… csak az a fizetség lehet, amit a szervezettől kaptam a gyilkosságért. Ahogy átkísértek a börtöncellába, az őrök és az ott dolgozó rabok utánam kiabáltak, »Kannibál, lengyel gyerekek gyilkosa«, közben pedig ütöttek, rúgtak". A következő két hónapban Landesmannt a rabok is és a börtön személyzete is kínozta, megalázta.[184] Amikor a börtönigazgató felülvizsgálatot végző helyettesének

183 IPN-Rz-062/5, 1. XI. 1945.

184 „Hét napot töltöttem karanténban, a 19. számú átmeneti cellában. Az őr naponta többször kinyitotta, és beengedett néhány fickót, akik megvertek. Hét nap után elvittek a fürdőbe, és fertőtleníttették a holmimat. A fertőtlenítés egy órát tartott. Közben tíz cellából beengedtek rabokat, akik az őrökkel együtt addig vertek, amíg elvesztettem az eszméletemet. Úgy élesztettek föl, hogy hasba rúgtak.
Aztán a 26-os cellába vittek, ahol köztörvényes bűnözőket és gyilkosokat tartottak fogva. Az őr úgy festett le, mint egy lengyel gyerek gyilkosát. Ezek a bűnözők aztán elhatározták, hogy vizsgálatot rendeznek. A rangidős rab rám parancsolt, hogy ne mozduljak. (…) Vörösre izzították egy tűt, és a körmöm alá döfték. Aztán egy szíjjal felakasztottak, amíg el nem kékültem. Amikor sikoltozni kezdtem, a fejemre szorítottak egy pokrócot, és fojtogattak. (…) A rabok cigarettájuk parazsát a frissen borotvált fejemre verték le, úgyhogy a fejem tele volt égési sebekkel. (…)
Éjszaka a szolgálatban lévő őr többször kinyitotta a cellaajtót, és belém rúgott [Landesmann-nak a betonpadlón kellett aludnia a kübli mellett]. Az egyik őrt Danielnak hívták, a másikat Bębeneknek. (…) Bębenek átvitt a 30-as cellába, ahol csak Honi Hadsereg-beliek voltak bebörtönözve, és addig ütöttek, rúgtak, amíg elvesztettem az eszméletemet. Akkor kidobtak a folyósóra."

panaszkodott, hogy beteg, és a többi rab megverte, ez a hivatalnok, aki a börtön „politikai-oktatási osztályáért" volt felelős, azzal vágott vissza, hogy ez nyilván amiatt van, mert túl kövér. Nem meglepő, hogy amikor végre sikerült elérnie, hogy egy orvos megvizsgálja, az hitetlenkedve kérdezte Landesmanntól: „Maga még él?"

Amikor véget ért előzetes letartóztatása, meghallgatást kért az ügyésztől.[185] „Meddig kell még ezt tűrnöm?" – kérdezte Landesmann, amikor behívták az ügyész irodájába. „Azt válaszolta, hogy az én ügyem a vizsgálóbíró kezében van, akinek a hónap végéig el kell döntenie, hogy a vizsgálat folytatódik-e, és mondta, hogy a vérfoltos inget meg a gyerek füzetéből való papírlapot elküldték elemzésre. Amikor panaszt tettem, hogy mennyit kínoznak, azt mondta, hogy ez nem rá tartozik, ez az Államvédelmi Hivatal és a börtön vezetőségének az ügye. Amikor megkérdeztem tőle, hogy miért pont engem választottak áldozatnak, azzal vigasztalt, hogy ha majd szabadlábra kerülök, a lelkiismeretem tiszta lesz, míg azoknak a zsidóknak, akik elmenekültek, bűntudatuk lesz."[186]

Ez a történet nem gaz börtönőrökről és erőszakos rabtársakról szól, hanem egy egész intézmény „közös vállalkozásáról": Jonas Landesmann megkínzása alkalmasint olyan páratlan dolog volt, amelyben rabok és őreik együtt vettek részt, mégpedig nyíltan és lelkesen.

A rzeszówi Milícia és az Államvédelmi Hivatal 1945-ös iratanyagát átolvasva, statisztikai összeállításokkal, beszámolókkal, legfőképpen pedig „helyzetjelentésekkel" találkozunk, amelyeket a Milícia rzeszówi vajdasági parancsnoksága küldött a „Milícia varsói Parancsnokságán működő Politikai-nevelési Osztálynak" azzal a céllal, hogy beszámoljanak a vajdaságban történt „fontos eseményekről" (*„raport ważniejszych wydarzeń")*. Nos, az 1945. június 20. keltezésű 9. számú jelentés „a június 10. és június 20. közötti időszakról" egy szóval sem említi a rzeszówi zsidóellenes zavargásokat. De nem található említés a június 12-i rzeszówi eseményekről az Államvédelmi Hivatal által készített időszakos kiadványban sem.[187]

Nyilvánvaló, hogy egy zsidóellenes zavargás a törvény és rend fenntartóinak szemében nem volt említésre méltó. Senki se vette a fáradságot, hogy

Az őrök megparancsolták neki, hogy félóránként jelentkezzen mint „Jonas Landesmann előzetes letartóztatásban lévő rab, gyerekgyilkos" (ŻIH, 301/1581).

185 Ez minden bizonnyal ugyanaz a személy volt, aki szeptember 2-án azt a hosszú jelentést írta Varsóba, az Igazságügyi Minisztériumba, aminek eredményeképpen Landesmannt tizenkét nappal később szabadon engedték.

186 ŻIH, 301/1581.

187 IPN-Rz-005/16, vol. II, „Raporty sytuacyjne KWMO Rzeszów, 1945 Rok"; IPN-Rz-04/251.

üldözze vagy megtalálja a felbujtókat vagy azokat a közhivatalnokokat, akiknek szakmai (félre)vezetése fölszította a csőcselék indulatait. Az, hogy smasszerek és haramiák egyesült erővel bántalmaztak egy zsidót; hogy a rendőrség egy előítélet alapján összefogdosta a városban tartózkodó összes zsidót (mi másnak tekinthetnénk ezt, mint előítéletnek, hiszen nem lehetett az *összes* Rzeszówban és környékén élő zsidót gyilkossággal gyanúsítani?!); hogy a tömeg a rendőrség jelenlétében, vele összejátszva az utcán ütlegelte és gúnyolta a zsidókat – mindez nyilvánvalóan a tolerálható viselkedés határain belül volt. A zsidókat tehát nem csak akkor lehetett bántalmazni, amikor megpróbálták visszaszerezni javaikat (és „érthetőnek" tartották, hogy ez komoly személyes kockázattal jár),[188] nem csak névtelen és társadalmilag tolerált erőszaknak voltak kitéve – például vonatokon, vagy amikor többé-kevésbé nyílt figyelmeztetések után meggyilkolták őket a lakóhelyükön –, hanem társadalmilag kontrollált nyílt, kollektív erőszaknak is. A lincseléstől eltérően azonban, amely ugyancsak összeolvasztott egy teljes közösséget (beleértve a törvényes erőszakszervezetek tagjait is), a Rzeszówban is megnyilvánuló társadalmilag kontrollált erőszakkal egy kijelölt kisebbséget nem alárendelt helyzetbe akartak szorítani, hanem végképp meg akartak szabadulni tőle. Ebben pedig olyan halálos lehetőség rejlett, amely – mint látni fogjuk – egy évvel később, a kielcei pogrom során teljesült be.

188 A zsidók ezt nagyon jól tudták, és visszatérő beszédtéma volt köztük akkor is, és később is, amikor fölidézték a múltat.

3
A KIELCEI POGROM: AZ ESEMÉNYEK

A zsidóellenes városi erőszak árja előtt tulajdonképpen Krakkóban, Lengyelország régi fővárosában húzták föl a zsilipeket két hónappal a rzeszówi pogrom után. Az 1945. augusztus 11-i krakkói eseményeket is egy rituális gyilkosságról szóló rémhír indította el. A csőcselék először a zsinagógát támadta meg, ahol a zsidók állítólag megöltek egy keresztény gyereket, majd előbb a környéken, később városszerte űzni-hajszolni kezdték a zsidókat. A támadók között sok rendőr is volt. Rögtön a pogrom után huszonöt ember ellen emeltek vádat, köztük öt katona és hat milicista ellen.[189]

Soha nem tisztázódott, hány zsidót öltek meg Krakkóban – a becslések egy és öt fő között mozognak. Stanisław Hartman aznap épp meglátogatott valakit a Kopernik úti kórházban. „Milicisták hoztak szekéren vérben fürdő embereket. A sebesültek látványánál rosszabb volt hallgatni a nővéreket: Ne hagyják itt őket. Bekötözzük a sebeiket, aztán menjenek. »Bekötözzük a sebeiket« – de ahogy ezt mondták..."[190] Egy, a pogromban megsérült zsidó nő, Hanna Zajdman, akit 1945. augusztus 20-án bevittek a Kopernik úti kórházba, a Zsidó Történeti Bizottságra hagyta beszámolóját a tapasztalatairól: „A második kerületi Milíciára vittek, ahol mentőt hívtak. Volt még ott öt ember, köztük egy súlyosan sérült lengyel nő. A rendelőben hallottam a kí-

189 Anna Cichopek: *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945*, aneks no. 52, 200–214. oldal. Nyikolaj Szelivanovszkij, aki a Lengyelországban működő szovjet NKVD élén állt, arról számolt be főnökének, Lavrentyij Berijának, hogy „40 rendőrt" tartóztattak le a krakkói pogrommal kapcsolatban (Natalia Aleksiun: „The Situation of the Jews in Poland as Seen by the Soviet Security Forces in 1945", in *Jews in Eastern Europe*, vol. 3, no. 37, 63. oldal).

190 Stanisław Hartman: *Wspomnienia (lwowskie i inne)*, 96–97. oldal.

sérő katona és a nővér megjegyzéseit, akik úgy beszéltek rólunk, mint zsidó söpredékről, akiket nekik pátyolgatniuk kell, pedig legszívesebben a kisujjukat sem mozdítanák, mert mi gyerekeket gyilkoltunk, és mindannyiunkat agyon kellene lőni. Átvittek minket a Kopernik úti Szent Lázár kórházba. Engem elsőnek vittek be a műtőbe. A műtét után megjelent egy katona, és mondta, hogy műtét után mindenkit a börtönbe visz. Az egyik műtétre váró zsidót megütötte. Puskát fogott ránk, és nem engedte, hogy vizet igyunk. Egy perc múlva megjelent két vasutas, és az egyik ezt mondta: »Fölháborító, hogy egy lengyelben még annyi bátorság sincs, hogy egy tehetetlen embernek odavágjon«, majd megütött egy sebesült zsidót. Az egyik kórházi beteg rám vágott a mankójával. Nők, köztük nővérek is, álldogáltak az ajtók mögött, és azzal ijesztgettek, hogy csak a műtőre várnak, hogy föltrancsírozzanak minket."[191]

A zsinagógát, ahol az egész kezdődött, valamint sok zsidó lakást és boltot kifosztottak. De Kielcétől eltérően, ahol a reguláris egységek fegyelme fölbomlott, a városba érkező államvédelmisek és egy katonai osztag Krakkóban meg tudta gátolni az erőszak terjedését, mihelyt teljes létszámban fölvonultak. Hartman, aki emlékiratai írásakor már az egyik legismertebb lengyel matematikus volt, fölidézett két pogromot, amelynek élete során tanúja volt: az egyik 1941 nyarán zajlott Lwówban (miután a náci csapatok megszállták a várost), a másik a krakkói volt, 1945 nyarán. És bár a több ezer zsidó áldozatot követelő 1941-es lwówi pogrom brutalitása összehasonlíthatatlanul nagyobb volt, szerinte „a krakkói volt a szörnyűbb".[192]

A zsidóellenes tömegerőszak pszichológiai hatása a független Lengyelországban iszonyatosan megrázó volt annak, akinek fogalma sem volt az ily módon megnyilvánuló tömeghangulatról. A lengyel értelmiség legjobbjai közül sokan el sem akarták akkoriban hinni, és rettenetesen kétségbe estek a krakkói események miatt. Hiszen ha egy pogrom megtörténhetett egy olyan városban, amely kulturális kincseiről, múzeumairól és egyetemeiről híres, akkor bárhol Lengyelországban érheti tömeges erőszak a zsidókat.

191 ŻIH, 301/1582.

192 Hartman: Wspomnienia, i. m., 96. oldal.

A cseresznye íze[193]

1946. július 1-jén egy nyolcéves kielcei kisfiú, Henryk Błaszczyk eltűnt otthonról.[194] Elindult autóstoppal egy huszonöt kilométerre lévő faluba, ahonnan a család alig hat hónapja költözött el. Azért ment, hogy találkozzon a barátaival, és mert szerette a korábbi szomszédjuknál termett cseresznyét.[195] Minthogy estig nem tért haza, a szülei aggódni kezdtek, és tizenegy órakor jelentették az eltűnését a rendőrségen. Két nappal később, este hét óra körül megjött a gyerek, cseresznyével felpakolva.

193 A továbbiakban sok embert név szerint megnevezek. Néhány a leggyakrabban említettek közül: Henryk Błaszczyk – ennek a fiúnak a hamis vádja indította el a kielcei eseményeket; Walenty Błaszczyk, Henryk apja; Kazimierz Gwiazdowicz őrnagy, a kielcei vajdasági Milícia, azaz a tényleges rendőrség helyettes parancsnoka; Wiktor Kuźnicki ezredes, a kielcei vajdasági Milícia parancsnoka; Władyslaw Sobczyński őrnagy, a kielcei vajdasági Államvédelmi Hivatal, azaz a titkosrendőrség parancsnoka.

194 Ezt a beszámolót főleg a július 4-i események három rekonstrukciójára alapozom: (1) „A tragédia krónikája" azon dokumentumok 1. kötetéből való (57–70. oldal), amelyet *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku. Dokumenty i materiały* címen publikáltak (Stanisław Meducki és Zenon Wrona szerkesztette – a továbbiakban csak úgy hivatkozom rá, hogy Meducki: Antyżydowskie); (2) Bożena Szaynok dolgozata a kielcei pogromról *(Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca, 1946)*, különösen a „Rekonstrukcja Wydarzeń" című fejezet (31–57. oldal), és (3) az a sokszorosított beszámoló „az 1946. július 4-i kielcei eseményekkel kapcsolatban folytatott vizsgálat eredményeiről", amelyet a Nemzeti Emlékezet Intézetének a Lengyel Nemzet Ellen Elkövetett Bűnök Fő Vizsgálóbizottsága (*„Raport głównej komisji badania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – IPN o wyniku śledztwa w sprawie wydarzeń Kieleckich 4. 07. 1946"* [ezután: GKBZpNP-IPN]) készített, és amely először hozott nyilvánosságra különböző titkosrendőrségi iratokat. A beszámolóhoz addig hozzáférhetetlen katonai levéltári anyagokat és az Orosz Állami Levéltártól kapott iratokat is fölhasználtak (GKBZpNP-IPN, 2. és 3. oldal). Az 1997-ben írt végkövetkeztetések a legteljesebb dokumentációs alapon nyugszanak, amit a kielcei pogromról valaha is összegyűjtöttek.
Felhasználtam még a Marcel Łoziński díjnyertes dokumentumfilmjében (*Świadkowie* – Szemtanúk) 1987-ben összegyűjtött tanúvallomásokat is. Hálával tartozom Łoziński úrnak, hogy rendelkezésemre bocsátotta interjúi teljes szövegét. Valahányszor merítek filmje anyagából, *Szemtanúk* címen fogok rá hivatkozni, vagy jelzem, hogy a forrás „Łoziński interjúja".
Błaszczykról tévesen állítják – miként Jerzy Daniel, aki később ismét készített vele interjút –, hogy akkor kilencéves volt (*Żyd w zielonym kapeluszu. Rzecz o kieleckim pogromie 4 lipca 1946*, 18. oldal).

195 A cseresznyét egy odalátogató újságírócsoportnak említette egy nappal a pogrom után (lásd S. L. Shneiderman: *Between Fear and Hope*, 93. és 94. oldal). Lásd még Jan Bartosiński kihallgatását, akinek a gazdaságát az ifjú Błaszczyk fölkereste. Błaszczyk jó barátságban volt Bartosiński két fiával, Józekkel és Czesiekkel (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 109. oldal; Daniel: Żyd w zielonym kapeluszu, i. m., 26. oldal). Később majd értékelem Błaszczyk szerepét annak az állításnak a fényében, hogy a kielcei pogrom provokáció volt.

Még aznap este valamivel később Walenty Błaszczyk, Henryk apja visszament a rendőrségre, ahol korábban bejelentette a gyerek eltűnését. Az ügyeletes tisztnek elmondta, hogy a fiát zsidók rabolták el, de sikerült megszöknie. Mivel nagyon részeg volt, és mert már este tizenegy óra volt, elküldték azzal, hogy jöjjön vissza másnap reggel, hogy felvegyenek egy jegyzőkönyvet.[196]

A NYITÁNY

Július 4-én reggel nyolc óra körül Walenty és Henryk Błaszczyk az egyik szomszédjuk, Jan Dygnarowicz kíséretében visszament a Sienkiewicz út 45. alatt lévő rendőrőrsre. Elsétáltak a Zsidó Bizottság Planta utca 7. számú épülete előtt (amely mindössze 150 méterre volt a rendőrségtől), ahol állítólag az ifjú Błaszczykot fogva tartották az alagsorban. Ez egy nagy épület volt, a Kielcében működő különböző zsidó szervezetek székhelye. 1946 derekán legalább 180 zsidót (az akkori kielcei zsidó lakosok több mint felét) szállásoltak itt el.[197] A fiú némi nógatásra rámutatott egy közelben álldogáló zöld sapkás alacsony férfira, hogy ő volt az, aki rábízott egy csomagot, hogy vigye be az épületbe, ahol aztán bezárták. A rendőrőrs parancsnoka, Zagórski őrmester, amikor elmesélték neki ezt a történetet, elrendelte, hogy a zöld sapkás zsidót hozzák be kihallgatásra. A vizsgálati osztály egyik munkatársa, egy Stefan Sędek nevű rendőr vette át az ügyet.

A két Błaszczyk, apa és fia, a szomszédjuk, Dygnarowicz, valamint néhány civil ruhás nyomozó visszament a Planta utcai épülethez, hogy őrizetbe vegye a férfit. Útközben elmondták az arra járóknak, hogy a fiút a zsidók elrabolták, de megmenekült, és hogy épp mennek letartóztatni a zsidókat, és kiszabadítani az épületben fogva tartott többi lengyel gyereket. Egyre nagyobb csődület támadt.

Kalman Singert, a zöld sapkás férfit bekísérték a rendőrőrsre, ahol egy Zając nevű rendőr azonnal nekiesett, és verni kezdte. A kielcei Zsidó Bizottság elnöke, Dr. Seweryn Kahane is elment a rendőrségre, mert aggódott, hogy „valami szerencsétlenség történhetett", ha a letartóztatott zsidót nem engedték el. Dr. Kahanét Zagórski őrmester fogadta. Kahane kérte, hogy engedjék szabadon Singert, mondván: a fiút nem tarthatták akarata ellenére a pincében, ugyanis az épületnek nincs pincéje. A közeli Silnica patak miatt magas a talajvíz.

Zagórski éppen a járőröknek tartott előadást a higiéniáról. Előadását rövid időre félbeszakítva, megmagyarázta Kahanénak, hogy Singert ki fogják hallgatni, hogy tisztázzák az ügyet. Aztán folytatta az előadást, Kahane visszatért a Planta utca 7. szám alatti épülethez, Singert pedig bent tartották az őrsön.[198]

Sędek parancsára hamarosan egy újabb, öt civil ruhás és kilenc egyenruhás rendőrből álló csapat masírozott az épülethez, hogy átkutassák és biztosítsák a helyszínt,[199] nyomukban civilekből álló tömeggel, akikkel a rendőrök töviről-hegyire kitárgyalták az elrabolt lengyel gyerek esetét. A tömeg azt üvöltötte, hogy a zsidók meggyilkoltak egy keresztény gyereket (*„za milicjantami szli gromadą przechodnie wykrzykując, iż Żydzi tej nocy zamordowali dziecko")*.[200] Azok, akik július 4-én reggel elhagyták a rendőrőrsöt, hogy átkutassák a Planta utca 7. szám alatti épületet, igazából nem járőröknek tekinthetők, inkább banditáknak. És úgy is viselkedtek.[201]

---

196 GKBZpNP-IPN, 11. oldal.

197 Az épületben lakók száma az átutazók számától függően állandóan változott; ennélfogva a pogrom több áldozatának, akik épp akkor érkeztek, nem lehetett megállapítani a személyazonosságát. Ilyen több funkciós zsidó közösségi központ – ahol a helyi Zsidó Bizottság is működött, és volt étkezőhelyiség, imaszoba, hálóterem a hajléktalanoknak vagy az átutazó zsidóknak – akkoriban Lengyelország majdnem mindegyik nagyobb városában volt.

198 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 226. és 275. oldal; valamint GKBZpNP-IPN, 14–15. oldal. Papírmunkát nem végeztek, így a levéltárban nem maradt írásos nyoma Singer letartóztatásának és kihallgatásának, de a bizottság talált egy panaszt, melyet egy katonai ügyész iktatott, és amely arról szólt, hogy Kalman Singert a rendőrőrsön egy Zając nevű rendőr megverte (GKBZpNP-IPN, 14. oldal).

199 GKBZpNP-IPN, 15. oldal.

200 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet 110. oldal.

201 Sędeket július 4-én este letartóztatták, és másnap megkérdezték tőle, miért döntött úgy, hogy egy nagy csapat egyenruhás rendőrt küld Błaszczyk állításait ellenőrizni. „Kérdés: Hány rendőrt küldött a Planta utcába? Válasz: Összesen 3 civil ruhás és 8 vagy 9 egyenruhás rendőrt küldtem el a fiúval. Kérdés: Miért küldött 8 vagy 9 egyenruhás rendőrt a Planta utcába? Válasz: A 8 vagy 9 egyenruhás rendőrt főleg őrző feladattal küldtem, hogy az emberek ne gyülekezhessenek a tett helyszínén. Kérdés: A válaszából az tűnik ki, hogy pontosan tudta, hogy ott tömeg gyűlhet össze. Válasz: Igen, pontosan tudtam, hogy egy nagyobb csapat egyenruhás rendőr jelenléte tömeget vonzhat oda. Kérdés: Ha tudta, hogy tömegeket fog vonzani, ha körülveszik azt a házat, ahol a zsidók laknak, akkor miért küldött ilyen nagy csapat egyenruhás rendőrt? Válasz: Én csak azt tudtam, hogy a fiú egy alagsorból szökött meg, nem tudtam, hogy az az alagsor a zsidóknál volt-e. Kérdés: Szóval, ön tudta, hogy egy alagsorból menekült, de hogy kié volt az az alagsor, azt nem tudta? Válasz: Igen, semmi mást nem tudtam, csak azt, hogy egy alagsorból szökött meg. Kérdés: Ha egy gyerek az apja házában lévő alagsorból menekült volna, akkor is kiküldött volna tizenkét embert egy vizsgálat lefolytatására?" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 234–235. oldal).
Sędek hazudott. Az őrsön mindenki úgy tudta, hogy a fiú „a zsidóktól" szökött meg. Ez volt, ahogy mondani szokták, a lényeg. Az ilyen naiv alakoskodás célját nehéz kideríteni, kivéve ha Sędeknek volt valami rejtegetnivalója. Egy későbbi kihallgatáson, július 31-én szerintem fölfedte, hogy mit is próbált leplezni: „Semmilyen utasítást nem

A Planta utca 7. számú épület elleni támadás

Reggel kilenc óráig csak a helyi rendőrőrs foglalkozott Błaszczykék panaszával. A vajdasági rendőrkapitány-helyettest, Kazimierz Gwiazdowicz őrnagyot ekkor tájékoztatták telefonon a folyamatban levő vizsgálatról, és ígéretet tettek, hogy hamarosan végeznek. Valamikor kilenc és fél tíz között az Államvédelmi Hivatal Sobczyński nevű parancsnokát riadóztatták, hogy a Planta utca 7. szám alatt lévő épület körül tömeg gyülekezik, és hogy a rendőrség épp egy elrabolt lengyel gyerekkel kapcsolatos panaszt vizsgál ki. Sobczyński egy kis őrszakasszal néhány tisztet küldött az épülethez, majd felhívta a rendőrségen Gwiazdowicz őrnagyot, és közölte vele, hogy ez egy *prowokacja,* hamis vád, amivel előre megfontoltan nyugtalanságot akarnak kelteni, és hogy ez az Államvédelmi Hivatal ügye; továbbá azt mondta, hogy az egyenruhás rendőröket vissza kell vonni.[202]

Közben a Planta utca 7. szám előtt nőttön-nőtt a tömeg. Az emberek izgatottak voltak, a rendőröket figyelték, akik gyerekeket és fegyvereket keresve átkutatták a helyiségeket (a zsidó lakókat fölszólították, hogy szolgáltassák be a fegyvereket), miközben ügyeltek rá, hogy egyetlen zsidó se szökjön meg az épületből. Amikor megállapították, hogy a Planta utca 7. számnak nincs alagsora, egy Szeląg nevű rendőr az épület előtt lehordta az ifjú Błaszczykot, hogy hazudott. Akik ezt hallották, úgy érezték, hogy szemen köpték őket: a rendőr megpróbálja eltussolni a bűntényt![203] Amikor az Államvédelmi Hivatal Mucha nevű tisztje egy egyenruhás kémelhárítókból álló kis egységgel megközelítette a Planta utca 7. számú házat, „látott 5 vagy 6 fegyveres rendőrt, akik a homlokzatot kémlelték, mintha valaki szökni készülne az épületből".[204] Bent pedig Dr. Kahane éppen telefonálni akart Sobczyńskinak, hogy segítséget kérjen, és visszahívassa a házkutatást tartókat. Mucha szintén fölhívta Sobczyńskit. Azt az információt kapta, hogy kihívták a hadsereget és a tűzoltóságot az összeverődött tömeg feloszlatására. Az Államvédelmi Hivataltól befutott két autónyi államvédelmis az épület elé, és mintegy tucatnyian nekiláttak, hogy őrizetbe vegyenek néhány

kaptam Zagórskitól [a rendőrőrs parancsnoka], hogy hány civil ruhást és hány rendőrt küldjek át" (*„Wysłałem tych, którzy zgłosili chęć pójścia, t. j. »na ochotnika«" – a lengyel szöveg jelentése a következő: „Azokat küldtem, akik jelezték, hogy kedvük lenne menni, vagyis »az önkénteseket«." – A szerk.)* (uo., 239. oldal). Az a legvalószínűbb, hogy pontosan ez történt: miután Błaszczyk elmesélte fia eltűnésének történetét, aki csak ott volt az őrsön, mindenki a zsidókra utazott (és természetesen a gyerekek kiszabadítására).

202 Uo., 320. oldal.

203 GKBZpNP-IPN, 16. oldal.

204 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 350. oldal.

rendőrt. Vita kerekedett, a tömeg a rendőröknek drukkolt, akik közül hármat az Államvédelmi Hivatal munkatársai magukkal vittek.[205, 206]

Az épület előtt gyülekező emberek ekkor elkezdtek köveket hajigálni, és lépésről lépésre közelítettek az épület felé; Mucha elhárító tiszt újra fölhívta Sobczyńskit, és sürgős beavatkozást kért. Minthogy nem tudott vele kapcsolatba lépni, a szomszédos iskola udvarán keresztül elhagyta a Planta utca 7. számú épületet, hogy személyesen szerezzen segítséget. Közben Kahane helyettese a Zsidó Bizottságban, Chil Alpert fölhívta a városban állomásozó szovjet katonai tanácsadót, de csak azt a választ kapta, „hogy nincsenek lengyel egyenruhás egységeik, orosz egyenruhás katonákat pedig nem akar küldeni, mert akkor a lengyelek majd azt mondják, hogy az oroszok gyilkolják őket".[207]

A Meducki és Wrona által készített „A tragédia krónikájá"-nak kronológiájában a „Délelőtt 10–10:30"-hoz írt bejegyzés a következőkkel kezdődik: „A katonaság megjelent a zsidó épület előtt: negyven katona a Belső Elhárítástól, harminc a II. Gyaloghadosztály negyedik ezredéből, öt tiszt a hírszerző osztályról és harminc katonai rendőr, valamint katona a városi helyőrségtől. A katonák érkezésekor a tömeg elcsendesedett. Néhány katona és rendőr bement a zsidó épületbe. Marian Rypyst és Jędrzejczak alhadnagyok fölszólították a zsidókat, hogy adják át a fegyvereiket. Hat vagy hét kézifegyvert gyűjtöttek be. Nem mindegyik lakó adta át a fegyverét, mondván, hogy fegyverviselési engedélye van. Az ezt követő eseményekről szóló tanúvallomások ellentmondásosak."[208]

A tanúvallomások valójában nem ellentmondásosak. A részletekben és abban, hogy melyik hova teszi a hangsúlyt, különböznek, de az ember nemigen várhat mást az adott körülmények, a káosz és rombolás közepette. A lényeget tekintve azonban egy irányba mutatnak, akár a zsidó áldozatoknak, akár a törvény helyszínen lévő őreinek, akár a tetteseknek vagy a perek során kikérdezett szemtanúknak a tanúvallomásából valók.

Amikor a hadsereg megérkezett, idézi föl Chil Alpert, az épületben lévő zsidók „megkönnyebbülten fölsóhajtottak, mert meg voltunk győződve róla, hogy ők a megmentőink. És akkor lövöldözés kezdődött. De ránk lőttek, nem a támadókra".[209] Az Államvédelmi Hivatal egyik helyszínen lévő munkatársa később úgy vélekedett, hogy a katonák „nem kaptak egyértelmű parancsokat", amikor megérkeztek a Planta utca 7. számhoz. Akárhogy

205 GKBZpNP-IPN, 17. oldal; valamint Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 38–39. oldal.

206 Henryk és Walenty Błaszczykot is ekkor vette őrizetbe az Államvédelmi Hivatal.

207 Shtokfish: About Our House, i. m., 202. oldal.

208 Meducki: Antyzydowskie, i. m., 1. kötet, 62. oldal.

209 Shtokfish: About Our House, i. m., 201. oldal.

is volt, a gyilkos erőszak első hulláma akkor szabadult el, amikor az állam egyenruhás képviselői – a rendőrség és a katonaság – a zsidókkal *szemben* avatkoztak közbe, és ez azonnal gyilkos erőszakká fajult.

A szemtanúk ellentmondóan nyilatkoznak arról, hogy ki adta le az első lövést: egy rendőr, egy katona vagy – mint néhányan állítják – a zsidó lakók, de akárcsak egy startjelzés, ez szabadította el a gyilkos erőszakot. „A rendőrség és a katonaság – olvasható a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságához írt július 18-i előterjesztésben, amelyet egy kommunista funkcionárius csoport küldött, amelynek tagjai a pogrom idején érkeztek Kielcébe – fegyelmezetlen volt. Ahelyett, hogy elfojtották volna a zavargásokat, elvegyültek a tömegben, és a hatása alá kerültek. A rendőrség a hadsereggel karöltve elsőként tört be az épületbe. Rendőrök rángatták ki a zsidó áldozatokat az épületből, és vetették a kinti tömeg elé. (...) A feltüzelt tömeg zsidóellenes, Lengyel Munkáspárt-ellenes és Államvédelmi Hivatal-ellenes jelszavakat kiabált. A tömeg nagyon jól megtalálta a hangot a rendőrökkel, és lelkesen éljenezte a katonákat."[210]

A katonák behatoltak az épületbe, hogy lengyel gyerekeket keressenek, és a katonai fegyelem fölbomlott.[211] A hadseregnek nem volt „hivatalos" parancsa, hogy lőjön, és zsidókat öljön. Valójában azon a napon egyáltalán nem adtak ki olyan parancsot, amely engedélyezte volna a fegyverhasználatot, és részben ez volt az oka annak, hogy nem lehetett elejét venni a zsidók elleni tömeges támadásoknak. Amint nyilvánvalóvá vált, hogy a katonák a zsidók ellen vannak, kitört a tömeg fölgyülemlett agresszivitása.[212]

„Eltorlaszoltam az irodába vezető ajtót egy szekrénnyel és egy asztallal. Hirtelen sikoltásokat hallottam, amikor betörtek az épületbe. Mert a katonák

210 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 137. oldal.

211 Mielőtt soraik fölbomlottak volna, a tömeg ócsárolta az odaérkező katonákat. Egy idős ember, akivel Marcel Łoziński 1987-ben interjút készített, elsírta magát, fölidézvén, hogy pofon vágták, és „Sztálin lakájának" (*„pachołki Stalina")* nevezték, amikor egységét az elején kordonként állították föl, hogy megakadályozza a tömeget az épület megközelítésében. Az azonban nem volt világos, hogy a pogrom mely szakaszában hozták az egységet a helyszínre. Edward Jurkowski, akit az első kielcei perben halálra ítéltek erőszakra való izgatás miatt, rákiabált egy tiszthelyettesre, aki közvetlenül mellette állt, hogy „ha hős lenne, menne és ütné a zsidókat" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 122–123. oldal).

212 Az 1946. november 18-i tárgyalásra készített vádiratban beszédes példáját olvashatjuk annak, hogyan üdvözölték a bámészkodók azt, amikor egy egyenruhás személy erőszakosan lépett föl: „Piotr Szyling börtönőr, aki [műszakváltás után] a helyszínen járt, meglátott egy zsidó nőt, aki megpróbált elszaladni. Elkapta, ütni kezdte, és addig rugdosta, amíg a földre nem rogyott. Az összegyűlt tömeg, amely szemtanúja volt az esetnek, »Niech żyje« [Éljen!] kiabálás közepette a levegőbe dobálta Szylinget. Ekkor a nő, kihasználva a zűrzavart, fölállt és elszaladt" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 252. oldal).

megérkezéséig a tömeg nem hatolt be. Néhány pillanattal később puskatussal dörömböltek az ajtón, és rám parancsoltak, hogy azonnal nyissam ki, különben lőni fognak." Ezután Chil Alperttől elvettek 3000 złotyt, kilökdösték a szobából a lépcsőházba, ahol folyamatos ütlegek közepette végigkergették a zsidókat két, katonákból és civilekből álló sor között.[213] „Elértem a rettentő szűk bejárati ajtóhoz, és a téren láttam egy hatalmas sötét tömeget, a közepén egy üres kört katonák álltak körbe. Láttam hogy az előttem állókat a katonák belökték a tömegbe, köztük a sógoromat, Benjamin Fajtelt is."[214] Egy kívül maradt rendőr, Ryszard Sałata visszaemlékezése szerint: „Az épületből kihozták a zsidókat a térre, ahol a nép könyörtelenül meggyilkolta őket, a fegyveres katonák pedig semmit nem tettek, csak befogták a fülüket, és eliszkoltak valamerre, néhány pedig visszament az épületbe, és folytatta a többi zsidó kihajtását."[215] Stanisław Rurarz, aki az egyik zsidót „háromszor megütötte egy kővel, egyszer mellbe vágta, egyszer a jobb lábán, egyszer meg a fején ütötte meg, de egy egészen aprócska kővel" (*„malutkim kamieniem")*, visszaemlékezett rá, hogyan vonszoltak ki az épületből négy zsidót, hogy aztán az udvaron megöljék őket.[216] „A kezénél és a lábánál fogva ketten cipelték ki ezt a zsidót, mint egy borjút."[217]

Albert Grynbaum, az Államvédelmi Hivatal egyik munkatársa a Planta utca 7. második emeletén tartózkodott, amikor délelőtt tíz óra körül megérkezett a katonai osztag. „Körülbelül 40 zsidót összegyűjtöttem egy szobában, és nem engedtem be a katonákat. Azt mondtam nekik, hogy az ő feladatuk inkább az, hogy az utcán állítsák helyre a rendet, mint hogy kutatást folytassanak. (...) A katonák a másodikra mentek, és néhány perccel később jött két zsidó szólni nekem, hogy a katonaság gyilkolja a zsidókat, és elrabolja a holmijukat. Ekkor hallottam meg a lövéseket."[218]

Baruch Dorfman az épület harmadik emeletén lévő kibucban volt, ahol

> ahol körülbelül 20 emberrel bezárkóztam egy kis szobába. De az ajtón keresztül lőni kezdtek minket, és egy személyt megsebesítettek. Később bele is halt a sérüléseibe. Betörték az ajtót. Voltak köztük egyenruhás katonák

213 Az 1997-es vizsgálat szerint a civileket Kielce katonai parancsnoka, Stanisław Markiewicz őrnagy engedte be az épületbe. Megengedte egy csoportnak, hogy bemenjenek az épületbe, mondta a kérdezőnek, mert azt akarta, hogy lássák, nincsenek bent lengyel gyerekek holttestei, a tömeg pedig berohant (GKBZpNP-IPN, 20. oldal).

214 Shtokfish: About Our House, i. m., 201–202. oldal.

215 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 62. oldal.

216 Rurarz öt évet kapott, de egy általános amnesztia keretében, 1947 márciusában kisétált a börtönből (uo., 222. oldal).

217 Uo., 126. oldal.

218 Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 41. oldal.

és néhány civil. Akkor sebesültem meg. Ránk parancsoltak, hogy menjünk ki. Kettős sorfalat alkottak. A lépcsőházban már civilek voltak, köztük nők is. A katonák puskatussal ütöttek minket. A civilek is, férfiak és nők egyaránt ütlegeltek minket. Rajtam valamilyen egyenruhaszerű öltözék volt, talán emiatt nem ütöttek meg akkor. Lementünk a térre. A többieket, akiket velem együtt hoztak ki, szuronnyal döfködték, és lőttek rájuk. Kövekkel dobáltak. Még akkor is megúsztam. Kiutat keresve átvágtam a téren, de lehetett valami az arckifejezésemben, amiből rájöttek, hogy egyike vagyok azoknak a zsidóknak, akiket az épületből hajtottak ki, mert egy civil elordította magát, hogy „Egy zsidó!". És csak akkor támadtak nekem. Kövek repültek felém, puskatussal ütöttek, összerogytam, és elvesztettem az eszméletemet. Néha magamhoz tértem, akkor újra kövekkel és puskatussal ütöttek. Az egyik le akart lőni, amikor a földön feküdtem, de hallottam, hogy valaki azt mondja, „Ne lődd le, kinyúlik ez magától is", és újra elájultam. Amikor magamhoz tértem, valaki épp a lábamnál fogva húzott, és földobott egy teherautóra. Ez valami katonai teherautó lehetett, mert a kielcei kórházban tértem magamhoz.[219]

Több zsidó túlélő tett hasonló tanúvallomást arról, hogyan adták őket a katonák a civilek kezére, majd hogyan verte eszméletlenre és rabolta ki őket az udvaron a férfiakból és nőkből álló tömeg. Miután az első ütésektől a földre kerültek, sokan halottnak tettették magukat, így néhányan életben maradtak.[220] Natan Laptert, miután halottnak tettette magát, még lábon lőtték, majd két katona átkutatta, és ellopta a pénzét. Egy Ferkeltaub nevű ember lábáról két katona lehúzta a csizmát, miután fölrakták a teherautóra, ami a kórházba vitte. Ő is halottnak tettette magát, és „nem tanúsított ellenállást, mert attól félt, hogy végeznének vele".[221]

Szemtanúk olyanra is emlékeznek, hogy zsidókat az emeletről dobtak ki az utcára. „Láttam, hogy rendőrök két zsidó lányt kidobtak a harmadik emeleti erkélyről, és a tömeg az udvaron végzett velük" – idézte fel Ewa Szuchman varrónő, aki csodával határos módon megmenekült a bántalmazástól, és július 6-án, két nappal a pogrom után tett vallomást.[222]

Zenon Kukliński, akinek a ruhája letartóztatásakor vérfoltos volt (és akit később az első kielcei perben halálra ítéltek), ecsetelte, hogyan „súrolta végig a zakóját" egy vérző zsidó, akit „kihajítottak az emeletről", és „hogyan

219 Shtokfish: About Our House, i. m., 198. oldal.
220 Egy nővérnek, Helena Majtlisnak, aki később a sebesült zsidókat ápolta, szintén beszéltek erről betegei (Łoziński interjúja).
221 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 244–246. oldal.
222 Uo., 112. oldal.

taszította el magától a zsidót". A keresztkérdések során kiderült, hogy ennél az esetnél két zsidót bántalmaztak, és hogy Kukliński legalább az egyiküket kővel leütötte és kirabolta: „A zsidó eszméletlen volt, amikor a mellemnek dőlt. Elborította a vér. Az emberek megragadták és ellódították, én nem ütöttem meg a zsidót kővel. Két zsidó volt ott. A másikhoz egy ujjal sem nyúltam. Nem tudom, hogy a kabát honnan van. A feleségem rám ordított, amikor megütöttem a zsidót, hogy hagyjam abba, és tűnjek el."[223]

Tizenegy óra körül Dr. Kahanét hátulról lelőtték, miközben még egyszer megpróbált segítségért telefonálni. Az Államvédelmi Hivatal tisztje, Kwaśniewski volt a vonal másik végén: „Aztán egy éles lövést hallottam, és csend lett a telefonkagylóban."[224]

Magas rangú tisztek nyüzsögtek az épület környékén – Sobczyński; Gwiazdowicz; a város katonai parancsnoka, Markiewicz; bizonyos Kupsza ezredes, a II. Gyaloghadosztály hadtestparancsnoka és egy szovjet tanácsadó, Spilevoj ezredes. Egyikük sem rendelte el, hogy verjék szét a tömeget. A rendőrség, a katonaság és a biztonságiak műveleteit senki sem koordinálta. Teljes zűrzavar uralkodott, egy működésképtelen tűzoltóautó vesztegelt a tér közepén, amelynek tömlőit a csőcselék levágta.

Valamikor fél tizenegy és tizenegy között Kuźnicki ezredes, a kielcei vajdasági rendőrkapitány fölhívta Varsóban a felettesét, Franciszek Jóźwiak tábornokot, és kérte, hogy adjon általános bevetési parancsot. Mivel az Államvédelmi Hivatal és a katonaság „a civilekkel együtt" bántalmazza a zsidókat, érvelt Kuźnicki, vissza kellene őket vonni, és a rendőrséget kellene fölhatalmazni, hogy feloszlassa a tömeget. Kuźnickit keményen visszautasították, és azt mondták, hogy egyeztesse akcióit az Államvédelmi Hivatallal.[225]

Dél körül volt egy pillanatnyi szünet a pogromban, mivel Konieczny őrnagy és Bednarz százados parancsnoksága alatt egy másik gyalogos osztag érkezett, leadtak egy sortüzet a levegőbe, kiszorították a tömeget az udvarból, és teherautókat hoztak, hogy elszállítsák a meggyilkolt és sebesült zsidókat egy közeli kórházba. Ekkor jelent meg a színen Jan Wrzeszcz ügyész, hogy vizsgálatot kezdjen. „Amikor megkérdeztem, hogy ki az akció általános parancsnoka, azt mondták, hogy több egység van a helyszínen, és mindegyik a saját feje után megy. (…) A mellettem álló tisztekhez fordultam, és azt mondtam nekik, hogy a tömeget fel kell oszlatni, és hogy meg kell fontolni lőfegyverek alkalmazását. Mire félreérthetetlenül *(„w firmie ostrej")* közölték velem, hogy senki nem fog ilyen parancsot adni, és hogy a katonák nem hajtanák végre. (…) Megértettem, hogy nem lehet a katonaság részéről

223 Uo., 168–169. oldal.
224 Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 45. oldal.
225 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 324. oldal.

határozott fellépésre számítani, és azt mondtam, hogy az összes bekerített zsidót el kell szállítani teherautókon. (…) Ebbe sem egyeztek bele."[226]

Eszeveszett telefonálgatás, tárgyalások és megbeszélések folytak a nap első felében különböző katonai, rendőri és közigazgatási hivatalnokok között, amelyek állandó témája az volt, hogyan lehet segíteni. Közben senki nem adott ki semmilyen parancsot, nem hajtott végre döntő akciót, még arra nézve sem, hogy eltávolítsák a veszélyeztetett zsidókat a Planta utca 7.-ből. Ehelyett a helyszínen lévő rendőrök és katonák kordonnal körülzárták az épületet, de ez nem tudta megakadályozni a támadók második rohamát. Egy órán belül újra megtámadták a még bent maradt zsidókat. A pogrom második hullámában a Ludwików Öntödéből déli tizenkét óra után tömegesen érkező munkások halomra ölték őket.[227] Futva érkeztek, szerszámokat, vasrudakat és egyéb alkalmi fegyvereket lóbálva. A következő másfél órában tizenöt-húsz zsidót gyilkoltak meg.

Az egész területből egyetlen hatalmas mészárszék lett, még napokkal az események után is mindenfelé véres holmik hevertek. S. L. Shneiderman másnap érkezett Kielcébe egy csoport külföldi újságíróval. Elment a pogrom fő színterére, a Planta utca 7. szám alatt lévő épülethez. „A belső udvar még tele volt vérfoltos vascsövekkel, kövekkel és botokkal, amelyekkel a zsidó férfiak és nők fejét verték szét. Megfeketedett vértócsák látszottak. (…) Véráztatta papírlapok a földön szanaszét szórva. (…) Fölvettem néhányat. (…) Levelek voltak, amelyeket az áldozatok Palesztinából, Kanadából és az Egyesült Államokból kaptak a rokonaiktól."[228] Három nappal később Helena Majtlis egy katonai dzsippel áthajtott a városon. A kórházba igyekezett, ahol elszállásolták néhány napra, hogy kezelje a sebesülteket. A város utcáit még mindig vér borította, emlékezett vissza borzongva.[229]

Összegezzük tehát az eseményeket: miután a rendőrség vizsgálatot indított egy gyermekrablási panasz nyomán, és kezdett összeverődni egy izgatott bámész tömeg, hogy figyelemmel kísérje az eseményeket, délelőtt tíz óra körül katonai osztag érkezett a Planta utca 7.-hez, és csatlakozott a rendőrség folyamatban lévő akciójához, *amely a zsidók ellen irányult.* Az öldöklés akkor kezdődött meg igazán, és a kint várakozó csőcselék akkor keveredett bele a csetepatéba, amikor megérkeztek a katonák. Az államhatalom egyenruhás képviselői, valamint a törvény végrehajtásáért felelős szervek fegyvereikkel az épületet célozták meg, és lőfegyvereiket kizárólag zsidók ellen használták.

A kielcei kórház boncolási jegyzőkönyvei szerint, amelyeket a pogrom alatt meggyilkolt tizenegy nőről és huszonhat férfiról állítottak ki, a férfiak közül öttel puskagolyó végzett, a többi áldozat fejét pedig több ütéssel szétverték. Később megállapították, hogy az első kielcei tárgyalásra meghamisították a hivatalos boncolási jegyzőkönyveket, és valójában több áldozattal végzett puskagolyó.[230] A kórházi hullaházba beszállított holttestek majdnem meztelenek voltak, értékeiket és ruháikat ellopták. Tizenöt áldozatot nem tudtak azonosítani.[231]

Az orvosi jelentések szerint a halottak között két lengyel is volt. Nem tudjuk, hogy a két lengyelt „tévedésből" ölték-e meg, vagy azért, mert megpróbálták leállítani a zsidók elleni támadást.[232] A kielcei pogrom tetteseinek első perében, az 1946. július 11-én hozott ítéletben olvasható, hogy két lengyelt gyilkoltak meg, „amikor egy lengyel méltóságát védték" (*„w obronie godności dobrego imienia Polaka")*, de az ő haláluk körülményeit nem írják le a bírósági iratokban. Az ítélet kitér arra, hogy a halottak között „volt három lengyel katona, akik a legmagasabb hadi kitüntetéseket viselték".[233] Kétség-

226 Uo., 64. oldal, valamint Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 51. oldal. Az 1995-ös jelentés azonosítja azt a két tisztet, akikkel Wrzeszcz beszélt: az egyik Kuźnicki rendőrezredes volt, a másik egy ismeretlen nevű alezredes katonai egyenruhában (GKBZpNP-IPN, 25. oldal).

227 A Ludwików Öntöde ipariőr-osztagának hivatalos naplójában a következő bejegyzés található július 4-én tizenkét óra harminckor: „»Ebédszünetben körülbelül 600 munkás kidöntötte a kaput, és a város irányába távozott, a Planta utcához.«. (…) A téren tartózkodó rendőrök tanúvallomásai szerint, amikor a munkások odaértek, már semmit nem tehettek a megmaradt zsidókért" (Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 51. oldal).

228 Shneiderman: Between Fear and Hope, i. m., 92. oldal.

229 Szemtanúk, i. m.

230 Szaynok tizenhétre teszi azoknak az áldozatoknak a számát, akikkel lőfegyver végzett (Pogrom Żydów, i. m., 60. oldal), míg a GKBZpNp-IPN-ben idézett (31. és 32. oldal), 1946. július 5–6-i boncolási jegyzőkönyv tizenegy lelőtt áldozatot sorol föl. A közül a harmincöt sebesült zsidó közül, akinek a vizsgálati eredményeit akkor iktatták, öt férfi sérült meg lövedéktől.

231 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 103–105. oldal; lásd még Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 55, 56, 60. oldal és GKBZpNP-IPN, 31–32. oldal.

232 Egy Julian Chorążak nevű vádlott az ügyész kérdésére adott válaszában elmondta: „Lassan átlábaltam a vízen és a köveken [a Planta utca 7. szám alatti épület mellett egy sekély patak folyik, a Silnica]. Elment mellettem egy férfi, akire azt mondták, hogy zsidó, erre rávágtam egyet. De egy tiszt szólt, hogy ne bántsam, mert nem zsidó. Ha tudtam volna, nem sóztam volna rá" (*„Żebym wiedział to bym nie wlepił")* (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 163. oldal). Antoni Sałaj, akit tanúként hallgattak meg, hosszabban számolt be egy hasonló esetről, amely az utcán történt, az ablaka alatt. „Láttam egy körülbelül húsz emberből álló csoportot, akik kövekkel és botokkal ütlegeltek egy lengyelt, mondván, hogy zsidó. De valaki fölismerte, szólt, hogy lengyel, úgyhogy abbahagyták. Kiderült, hogy Pardoła polgártárs volt a Radomska utcából. Amikor Pardoła polgártársat elengedték, mind elindultak a Planta utca felé" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 117. oldal). Sałaj később részletesen elmesélt egy esetet, amelyben egy zsidót halálra köveztek.

233 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 201. oldal.

telenül arra céloztak, hogy olyan zsidókról van szó, akik a lengyel hadseregben szolgáltak, ugyanis a tömeg a zsidó kinézetű katonákba is belekötött a kielcei utcákon.[234]

Regina Fisz és újszülött gyermekének agyonlövése kiemelkedő helyet foglalt el az elkövetők július 9–11-én tartott első perében. Az orvosi szakértőként tanúskodó Dr. Ocepa egy hat hónapos terhes nőt is talált a halottak között. Dr. Majewski beszélt egy terhes áldozatról, aki életben maradt, de mivel a hasát és méhét átdöfték, magzata meghalt. A kielcei zsidó temetőben negyvenkét holttestet temettek el július 8-án. Szemtanúk beszámolói alapján még legalább nyolcvanan sebesültek meg a pogrom alatt, tucatjával puskagolyótól.[235]

A kielcei vajda és az egyház képviselői által július 4-én – sunyi módon egy későbbi napszakban – megfogalmazott, nyugalomra intő felszólítás egyik pontja kiemelte a rendőri és katonai erők dicséretes önkorlátozását: „Az események alatt a hatóságok teljes higgadtságot tanúsítottak, és ezzel elejét vették a nagyobb vérontásnak" – olvasható a dokumentumban.[236] „A hatóságok messzemenő jóindulatának jeleként az emberekre egyetlen lövést sem adtak le" (*„do ludzi nie oddano ani jednego strzału")*.[237] Nyilvánvaló, hogy két tucat zsidó lelövése és megsebesítése nem „az emberekre" mért csapás volt.[238] A nyilatkozat egy szóval sem említi, hogy a nap folyamán zsidókat öltek meg. Sőt, mint majd később látjuk, a pogrom után rögtön kiadott számtalan közleményben a „zsidó" szó alig fordul elő.

234 Az egyik ilyen eset, amelyben Maks Erlbaum tizedes is érintve volt, különösen jól van dokumentálva, és nagy súlyt kapott a pogromban részt vevő tizenöt fő 1946. november 18-án tartott perében. Erlbaum, aki túlélte a támadást, tanúvallomást tett a perben. Egy egyenruhás katona elleni támadás másik esetének Antonina Biskupska, az első kielcei per egyetlen női vádlottja volt tanúja. Biskupska látta, „hogyan rángatta le a tömeg egy katonáról az egyenruhát, verte le a sapkáját, ütötte, ahol érte. Az emberek azt mondták, hogy ez egy zsidó. Láttam, hogy az arca vérben úszik, és azt kiáltozta, hogy »Én partizán voltam, hagyjatok békén«. A tömeg meg azt üvöltözte, hogy »Botot ide, üssétek keményen! Kit érdekel, hogy mi volt?«" *(„Niech będzie skąd chce")* (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 130. oldal).

235 Uo., 187. oldal; Shtokfish: About Our House, i. m., 199. és 204. oldal.

236 A kommunista párt Politikai Bizottsága helyszínre látogató egyik tagjának, Zenon Kliszko ellenvetéseinek köszönhetően a nyilatkozatot végül nem adták ki. Negyven évvel későbbi emlékirataiban Wiślicz vajda még mindig neheztelt amiatt, hogy miután erőfeszítéseinek eredményeképpen sikerült e tárgyban tető alá hozni egy közös nyilatkozatot a kielcei egyház képviselőivel, Kliszko megakadályozta nyilvánosságra hozatalát.

237 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 87. oldal; lásd még Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 113. oldal.

238 „Az emberekre egyetlen lövést sem adtak le", vagyis a *ludzi* szó szerinti fordítása szerint „Emberi lényekre egyetlen lövést sem adtak le". Jerzy Daniel észrevételezi 1966-os tanulmányában a szövegnek ezt a nyelvi furcsaságát: „Nyilvánvaló, hogy a felhívás megfogalmazóinak agyában – írja – meg kell különböztetni két típust, úgymint zsidókat és embereket (emberi lényeket)" (Daniel: Żyd w zielonym kapeluszu, i. m., 78. oldal).

Annak alapján, amit az eseményekről tudunk, a hatóságok önkorlátozása és „jóindulata" szükségből csinált erény volt. A tisztek nem adhattak volna ki olyan parancsot, hogy lőjenek a tömegbe, de ha mégis kiadtak volna, a katonák nem engedelmeskedtek volna nekik. De a hivatalos nyilatkozat nyelve akaratlanul is megmutatja a hatóságok lelkiállapotát és valódi aggályait. A július 4-én történt kielcei véres összeütközésben két fél állt egymással szemben. De nagyot tévednénk, ha azt hinnénk, hogy ez a két fél a pogrom végrehajtói és zsidó áldozataik voltak. A véres összecsapásban az egyik oldalon Kielce lakossága állt, a másikon ellenszenvük körvonalazatlan tárgya (ugyanis a hivatalos közleményekben „zsidókat" nem említettek). A hatóságok pedig, érthető módon, nagyon szerettek volna magukról olyan képet festeni, mint akik a lakosság oldalán állnak ebben a borzalmas összeütközésben.

A törvényes erőszakszervezetek felbomlása

A nap nagyobbik részében senki nem kapott megbízást arra, hogy megpróbálja helyreállítani a rendet, és leállítani a pogromot. Kezdjük azzal, hogy egy zsidóellenes lázadás már a legelején gyorsan, lavinaszerűen növekedett tömeges erőszakká, amelynek mérete a résztvevők és az áldozatok számát tekintve példa nélkül állt a háború utáni Lengyelországban. Witold Kula, a világhírű gazdaságtörténész durva becslése szerint Kielce felnőtt lakosságának legalább a negyed része aktívan részt vett a pogromban.[239] Miután elmulasztották csírájában elfojtani a lázadást, a törvényes rendért felelő, helyszínen lévő illetékesek már csak egy szervezett, fegyelmezett és nagy hozzáértéssel végrehajtott akcióval tudták volna megállítani az erőszakot. De a város rendjéért és a törvények betartásáért felelős két szervezet – az Államvédelmi Hivatal és a reguláris rendőrség szerepét játszó Milícia – a július 4-i csúfos kudarcot megelőzően nemigen működött együtt. A rendőrkapitány és a kielcei Államvédelmi Hivatal vezetőjének kihallgatása során kiderült,

239 *„Nie przesadzimy chyba gdy przyjmiemy, że co czwarty mieszkaniec Kielc wziął czynny udział w pogromie"* – írta Kula egy hónappal az események után egy cikkben, melyet a *Kuźnica* című hetilap szerkesztőbizottsága nem volt hajlandó közölni. Kula fia, maga is kitűnő társadalomtörténész, apja örököseként nemrégiben beválogatta saját tanulmánykötetébe, amely a lengyel–zsidó viszonyról szól (Witold Kula: „Nasza w tym rola: Głos pesymisty", in Marcin Kula: *Uparta sprawa: Żydowska? Polska? Ludzka*?, 161. oldal).

hogy a két ember mélységesen utálta egymást. (Egyébként nem sokkal a pogrom után mindkettejüket letartóztatták, és 1946 decemberében együtt volt a perük.)

A vajdasági rendőrkapitánynak, Kuźnicki ezredesnek az Államvédelmi Hivatal szemére hányta a Milíciával szembeni elnéző magatartását. Az Államvédelmi Hivatal még a Planta utca 7. szám előtt kirobbant vita előtt letartóztatott néhány rendőrt különböző szabálysértések miatt. Kuźnicki zokon vette, hogy az Államvédelmi Hivatal néha anélkül vette őrizetbe alárendeltjeit, hogy legalább egy udvarias telefonhívással előzőleg tájékoztatták volna. Ugyanakkor viszont Sobczyński, az Államvédelmi Hivatal helyi irodájának vezetője arról panaszkodott, hogy a Milícia parancsnoka csekély rokonszenvet tanúsít a fennálló rezsim iránt, és több egykori Honi Hadseregbeli tisztet felelős beosztásba nevezett ki a rendőrségen.[240] Sobczyński és Kuźnicki állandó versenyben álltak egymással. Az általános szabály szerint az összes politikai következményekkel járó biztonsági ügyet az Állambiztonsági Hivatalnak kell kezelnie. A kielcei vajdaságban azonban nem volt pontosan meghatározott munkamegosztás.[241]

Mindez akkoriban egyáltalán nem volt szokatlan: a bizonytalan, cseppfolyós jellegű fegyveres csoportok, amelyek a politikai homlokzat mögött rablással, fosztogatással foglalkoztak; a titkosrendőrség fölcserélhetően használt fogalmai: „banditák", „nacionalisták" és „reakciósok"; a helyi lakosok és a helyi rendőrség összefonódása a személyi és szervezeti kötelékek hálójában,

240 Lásd Sobczyński és Kuźnicki kihallgatási jegyzőkönyvét, valamint Gwiazdowicz tanúvallomását, különösen Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 336. oldal.

241 Egy különösen bosszantó eset történt 1945 decemberében, amikor a rendőrség őrizetbe vette egy rendszerellenes nacionalista illegális csoport, a Nemzeti Fegyveres Erők tagjait, és vizsgálatot folytatott a csoportot és tevékenységét illetően. A kielcei pogrom utáni letartóztatásakor Kuźnicki ezredes elmagyarázta, hogy azért a rendőrség folytatta le a vizsgálatot, mert az Államvédelmi Hivatal nem volt hajlandó átvenni a rabokat, amikor a letartóztatásukkor elkobzott fegyverek nélkül akarták átadni őket. A fegyverek nem voltak „a bűntény tárgyi bizonyítékai, amelyeket a letartóztatottakkal együtt kellett volna átadni az Államvédelmi Hivatalnak?" – kérdezte Kuźnicki kihallgatója. „Megtartottam a fegyvereket – válaszolt a rendőrezredes –, mert az embereimnek nem volt elég fegyvere" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 326. oldal).
Ez a hiány időszaka volt, és Kuźnicki magyarázata hihetően hangzott. A rendőrség fegyverhiánnyal küszködhetett. Az sem erősítette azonban a kölcsönös bizalmat a két törvényes erőszakszervezet között, hogy letartóztatásuk után nem sokkal az őrizetbe vettek közül tizennyolcan megszöktek a fogdából; ezzel egy időben eltűntek aktáik és letétbe helyezett különböző személyes használati tárgyaik is. Kuźnicki vizsgálatot rendelt el, de – mint mondta – „hogy pontosan mi is történt", erre nem emlékezett. „Akárhogy is történt – magyarázta –, ezek nem a Nemzeti Fegyveres Erők tagjai voltak, hanem banditák; tizenhét éves gyerekek." „Na jó – tette hozzá –, voltak köztük négyen, akik korábban a Honi Hadsereg tagjai voltak" (uo., 327. oldal).

ami még a németek elleni földalatti harcra nyúlt vissza; fiatalok általában zavaros és bizonytalan lojalitásokkal. De bármennyire is megszokott volt mindez, a helyi rendőrség és a kielcei Államvédelmi Hivatal közötti feszültség nagymértékben hozzájárult a július 4-i zsidóellenes erőszak gyors eszkalálódásához.

Azon a napon a csőcselék rendkívül gyorsan verődött össze. Minden perc, amely a törvényes erőszakszervezet határozott közbelépése nélkül telt el, egyre kezelhetetlenebbé tette a helyzetet. Sobczyński már délelőtt fél tízkor felhívta Kuźnicki helyettesét, Gwiazdowicz őrnagyot, akihez a városi rendőrség felügyelete tartozott. Miért kutatja át egy egyenruhás rendőrosztag a Zsidó Bizottság épületét, kérdezte Sobczyński, és tudja-e Gwiazdowicz, hogy mi folyik ott? Gwiazdowicz azt válaszolta, hogy teljes mértékben tájékozott az ügyben. A rendőrség éppen utánajár egy bejelentésnek, amely szerint a zsidók egy lengyel gyereket fogva tartanak az épületben, egy másikat pedig megöltek.

Sobczyńskit a helyszínen lévő munkatársa már tájékoztatta a növekvő feszültségről és erőszakról, úgyhogy letolta Gwiazdowiczot: a bejelentés „politikai provokáció" (következésképpen az a legkevesebb, hogy az Állambiztonsági Hivatalra tartozik), és követelte, hogy parancsolja ki a rendőröket az épületből. „Az majd elválik, hogy provokáció vagy nem" – vágott vissza Gwiazdowicz. Sobczyński nyomatékos fölszólítására, hogy ez politikai ügy, és az Államvédelmi Hivatalra tartozik, „Gwiazdowicz azt válaszolta, hogy ő teljesen tisztában van azzal, mit kell tennie, és nincs szüksége tanácsokra".[242]

Sobczyński és Gwiazdowicz másképp-másképp számolt be aznapi beszélgetésükről (Gwiazdowicz például váltig állította, hogy ő igenis engedelmeskedett Sobczyński parancsainak), de mindketten kimutatták kölcsönös ellenszenvüket. Július 4-e reggelén telefonbeszélgetésüknek – amely alatt a pogrom egyre nagyobb méreteket öltött – az vetett véget, hogy Sobczyński lecsapta a kagylót, panaszkodott Gwiazdowicz.[243]

A felfordulást Kuźnicki ezredes szilárd meggyőződése szerint az okozta, hogy „nem tudott megegyezni Sobczyńskival". Emiatt, magyarázta, nem hajtotta végre a Milícia vezénylő tábornokának, Franciszek Jóźwiak tábornoknak a parancsát, akit július 4-e reggelén fölhívott Varsóban. Jóźwiak azt parancsolta Kuźnickinak, hogy működjék együtt az Állambiztonsági Hivatallal, hogy elfojtsa a kialakuló pogromot, de „nem hajtottam végre a parancsot", jelentette ki Kuźnicki a kihallgatáson.[244] Emiatt – azaz Sobczyńskival szembeni mély ellenszenve miatt – később egy év börtönbüntetésre ítélték. A tárgyalást 1946. december 13-án tartották. Mindhárom előállított vezető

242 Uo., 314–315. oldal.
243 Uo., 333. oldal.
244 Uo., 329. oldal.

beosztású rendőrségi és állambiztonsági tiszt, Kuźnicki, Gwiazdowicz és Sobczyński ellen az volt a vád, hogy alkalmatlannak bizonyultak a július 4-i tömegzavargás kezelésére, de egyedül Kuźnickit találták bűnösnek.

A rend helyreállítására hivatott szervek tevékenységének összehangolatlanságán kívül még azt is figyelembe vehetjük, hogy a döntésképtelenség hátterében az állt, hogy a helyszínen lévő, intézményes hatalommal rendelkező emberek közül senki sem kedvelte a zsidókat. Sobczyński közismert volt antiszemita nézeteiről.[245] Sobczyński viszont Kuźnickiről állította, hogy antiszemita. Vallomása szerint egy július 4-én délután tartott rendkívüli megbeszélésen a rendőrezredes úgy nyilatkozott, elképzelhetőnek tartja, hogy a zsidók megöltek egy lengyel gyereket, és már korábban is több alkalommal gúnyosan beszélt a zsidókról.[246] Kuźnicki, amikor 1946. október 18-i kihallgatásán megmutatták neki ezt a vallomást, azt mondta, hogy ő csupán egy hipotézist fogalmazott meg, „hogy az események (...) talán egy olyan provokáció miatt következtek be, amit maguk a zsidók szerveztek".[247] A helyettese, Gwiazdowicz őrnagy, amikor vallomást tett augusztus 6-án (és megpróbálta a bőrét menteni), habozás nélkül azt vallotta Kuźnicki ellen, amit vártak tőle: „Az irodámban több ember jelenlétében, akiknek a nevére most nem emlékszem, azt mondta, hogy az Állambiztonsági Hivatalban csak zsidók vannak, és hogy Spilevoj [a kielcei szovjet tanácsadó] is zsidó."[248]

Időközben magának Gwiazdowicznak is számot kellett adnia arról, hogyan viszonyul a zsidókhoz. Sobczyński azt vallotta, hogy látta őt a tömegben július 4-én (és az Állambiztonsági Hivatal helyszínen lévő több tisztje is megerősítette ezt a vallomást), amint hallgatta a rendszerellenes és antiszemita szónoklatot, és meg is tapsolta. „Miért tapsolt?" – kérdezte Gwiazdowicztól kihallgatója. Válaszul kitalált egy nyakatekert történetet, amely azzal végződött, hogy „valaki elkiáltotta magát, hogy »Éljen a lengyel hadsereg«,

245 Egyik tisztje, Kwasek hadnagy 1946. augusztus 1-jei vallomásában megerősítette ezt. Föltette magának a kérdést, hogy Sobczyński, aki általában rendkívül energikus volt, miért „volt olyan szenvtelen aznap [a pogrom napján], mintha nem érdekelné...". Kwasek megjegyezte, hogy „munkám során valahogy úgy éreztem, hogy Sobczyński őrnagy előítélettel viseltetik a zsidó nemzetiségű emberek iránt, és erről beszélt is nekem az egyik kollégám, Kwaśniewski százados" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 344. és 345. oldal).

246 Uo., 322, 323. oldal.

247 Uo., 330. oldal.

248 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 336. oldal. Ezeket a Kuźnicki tábornokkal kapcsolatos történeteket nagy vonásokban megerősítette a Milícia rendőr századosa, Roman Olszański-Przybyłowski is, akit később Kuźnicki utódjának neveztek ki (uo., 346–348. oldal). Ő még azt is hozzátette, hogy a helyszínen lévő másodvonalbeli rendőrtiszt, Gwiazdowicz őrnagy Kuźnicki talpnyalója volt, egyszersmind iszákos alak (uo., 349. oldal).

a tömeg meg felkapta ezt, azt kiabálták, hogy »Éljen«. És akkor azt mondtam, hogy »Bravó, bravó, éljen«, és tapsoltam egyet" (*„powiedziałem brawo, brawo, niech żyje i zrobiłem klaśnięcie")*.[249] Az egyetlen „tapsolás" természetesen azt akarta jelenteni, hogy tettének semmi jelentősége nem volt: csak összeütötte egyszer a tenyerét. És amikor megkérdezték tőle, hogy miért fogott kezet a szónokkal (ahogy erről néhány szemtanú beszámolt), Gwiazdowicz azt válaszolta, hogy tulajdonképpen azért fogta meg ennek az embernek a kezét, hogy bevezesse a Planta utca 7. szám alatti épületbe, hogy megmutassa neki, nincsenek ott foglyul ejtett lengyel gyerekek.

Az események után negyven évvel az akkori kielcei vajda, Eugeniusz Wiślicz-Iwańczyk (aki akkor egy motorbalesetből kifolyólag ágyban fekvő beteg volt, de azért részt vett néhány tanácskozáson a pogrom napján) emlékirataiban egy rakás antiszemita sztereotípiát ad elő.[250] Emlékiratai elején rögtön karikatúraszerű portrét ad a Planta utca 7. szám alatti épület zsidó lakóiról, úgy festi le őket, mint lusta gazdagokat, akik kerülték a munkát, „drága ruháikkal és aranygyűrűikkel" kérkedtek (ami természetesen fölingerelte a város elszegényedett lengyel lakosait), a kielcei Állambiztonsági Hivatal első embere, egy zsidó, Kornecki őrnagy pedig „kihívó módon megszegte a törvényt".[251]

De a dolog lényege az, hogy az ilyesféle vélekedések akkoriban általánosan elterjedtek voltak, és a hatóságok sem helyi, sem országos szinten (annak

249 Uo. 317., 335. oldal.

250 Az is meglehetősen groteszk, ahogy visszaemlékezéseiben fölidézi két olyan katona szavait, akik részt vettek az első kielcei gyilkossági perben halálra ítélt tettesek kivégzésében: „Sose fogom elfelejteni azt a rendkívül érdekes látogatást, amikor a lakásomon fogadtam a [kivégző]osztag parancsnokát, egy fiatal és rendkívül fess hadnagyot" – írja Wiślicz. Már beszélgettek egy ideje, amikor a vajdát „érdekelni kezdte ennek a fiatalembernek a lélektana", aki egész idő alatt mosolygott. Megkérdezte tőle: „Miért olyan vidám, hadnagy...? Nem kéne az embernek egy kis lelkifurdalást éreznie az ön helyében? »Érezzenek lelkifurdalást a zsidók és az ügyészek, én csak a parancsnak engedelmeskedve végrehajtom az akaratukat«" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 92. o.). Később Wiślicz beszélgetett személyes testőrségének egyik tagjával, aki tanúja volt a kivégzésnek. Amikor az elítélteket a vesztőhelyre, egy erdőirtásban ásott gödörhöz vitték, egyikük, a rendőr Mazur – az, aki megölte Fisznét és újszülött gyermekét – kiszabadította magát bilincséből, és futni kezdett a fák fedezéke felé. A kivégzőosztag parancsnoka elrendelte, hogy az összes elítélt feküdjön a földre, és a katonák hátulról lelőtték a menekülő Mazurt. Az egész jelenet kísértetiesen emlékeztetett arra, ahogy ő maga végzett Regina Fisz-sel. „Lelkem mélyén azt kívántam, hogy szerencséje legyen" – mondta a testőr a kielcei vajdának, aki aztán meleg szavakkal írta le beszélgetőtársát, olyan fiatalembernek, akinek szüleit a németek gyilkolták meg, és aki már tizennégy éves korától a náciellenes partizánok között harcolt (uo. 92–93. oldal).

251 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 81. oldal.

ellenére, hogy a hivatalos propagandában olykor elítélték az antiszemitizmust) nem voltak hajlandók konfrontálódni a lakossággal ebben a kérdésben. Amikor az egyre terebélyesedő pogromhoz tömegesen csatlakoztak a Ludwików Öntöde munkásai, a Lengyel Munkáspárt (azaz a kommunista párt) kielcei első titkára, Kalinowski elutasította, hogy csillapítandó az agressziót, szóljon a tömeghez, mert – mondta az irodájába délben összehívott rendkívüli értekezleten – „nem akarja, hogy az emberek azt mondják, hogy a Lengyel Munkáspárt a zsidókat védi".[252, 253]

A törvényes erőszakszervezetek szétzilálódásának Kielcében, július 4-én tehát mélyen gyökerező intézményi okai voltak. A politikai hatalom csúcsán több ember tudott arról, hogy a pogrom már előrehaladott állapotban van. Az állambiztonságért felelős politikai bizottsági tag, Jakub Berman és az állambiztonsági miniszter, Radkiewicz kapcsolatban állt Sobczyński őrnagygyal, a Milícia általános parancsnoka, Franciszek Józwiak tábornok pedig Kuźnicki ezredessel. A honvédelmi miniszter helyettesét, Marian Spychalski tábornokot Konieczny őrnagy, a II. Gyaloghadosztály vezérkari főnöke hívta föl, a Lengyel Szocialista Párt országos titkára, Józef Cyrankiewicz pedig a párt helyi titkárának telefonált.[254] És ezeknek a vezető figuráknak a reakciója, legalábbis így tudjuk, ugyanaz volt – nem azért, mert egy húron pendültek, hanem azért, mert politikailag mindnyájuk számára nyilvánvaló volt, hogy mit kell tenni; vagy inkább mindnyájuk számára nyilvánvaló volt, hogy mi az, amit biztosan nem engedhetnek megtörténni.

Józwiak semmilyen parancsot nem adott Kuźnickinak; csupán arra utasította, hogy hangolja össze a Milícia beavatkozását az Államvédelmi Hivatallal. Berman és Radkiewicz „képtelenségek sorával" utasította vissza Sobczyński arra vonatkozó javaslatait, hogy radikális eszközöket alkalmazzanak a tömeggel szemben.[255] Spychalski azt mondta Koniecznynak, hogy „semmilyen körülmények között ne lőjenek a tömegre", és a helyszínen tartózkodó katonatisztek is ezt az álláspontot ismételgették az ügyésznek, Jan Wrzeszcznek.[256] A Lengyel Munkáspárt kielcei titkára pedig nem volt hajlandó szólni a pogrom második hullámában a tetthelyre igyekvő résztvevőkhöz, nehogy azt a benyomást keltsék, „hogy a Lengyel Munkáspárt a zsidókat védi". Az ágyhoz kötött kielcei vajda és az egyház helyi képviselői által másnap közösen írt nyilatkozat határozottan leszögezte – és ezt a felelős kormányzás bizonyítékaként tálalta –, hogy az események alatt „az emberekre egyetlen lövést sem adtak le". És ismételjük meg: mindezt azután, hogy a helyszínen lévő rendőrök és katonák már két tucat zsidót lelőttek vagy megsebesítettek.

E különálló epizódok és állítások egyetlen, összefüggő történetté állnak össze. Nyilvánvaló, hogy mind a rendszer politikai vezetése, mind helyi képviselői azzal reagáltak a Kielcéből érkező hírekre, hogy kerültek minden olyan akciót, melyet úgy lehetett volna értelmezni, hogy a hatóságok a zsidók oldalán állnak „az emberekkel" szemben. A rendszer vezető figuráinak teljesen világos volt – lettek légyen a Pártban, a rendőrségen, az állambiztonságnál vagy a hadseregnél –, hogy a politikai célszerűség nem enged olyan akciósorozatot, melyet a köznép úgy értelmezhet, mint a zsidók favorizálását.[257] A hatóságok ahelyett, hogy a veszélyeztetett állampolgárok – a kielcei zsidók, akiket éppen öldöstek – segítségére siettek volna, főleg azzal voltak elfoglalva, hogy meggyőzzék a népet, nem viszik túlzásba a zsidók védelmét.

Új helyszínek

Kora délután, ahogy a Planta utca 7. számú épületet támadók energiája kifulladt, a pogrom átalakult, és szétterjedt a városban. „Civilekből álló csoportok járták a várost zsidókat keresve, és ellenőrizve az emberek iratait."[258] Egy ebédelni hazatérő eladónőt délben megállított „egy egyenruhás, puskás férfi. Nem tudom, hogy katona volt-e vagy rendőr, mert amikor az ember fél, nem tudja ... és zsidónak nézett. (...) Megijedtem, és nem tudtam védekezni, már azt hittem, megölnek, hogy nem élem túl, de a végén elengedett."[259] A buzgóbb önkéntesek arra kényszerítették a férfiakat, hogy letolják a nadrágjukat, hogy ellenőrizzék, körül van-e az illető metélve. Ez néhány embert talán megmentett a „meg nem érdemelt" agyonveréstől.[260]

252 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 316–317. oldal.

253 A Lengyel Szocialista Párt egyik képviselője egy tömeggyűlésen, amit a kielcei pogrom után, július 17-én tartottak Lublinban, megerősítette ezt az üzenetet: „Nem rokonszenvezünk sem a zsidó nációval, sem más nációkkal. Azt szeretnénk, ha valahova máshova mennének" (Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 65. oldal).

254 Lásd GKBZpNP-IPN, 19., 28. és 29. oldal.

255 Uo., 28. oldal.

256 Uo., 25. és 29. oldal.

257 Máskor sem, de különösen nem közvetlenül a „háromigenes" népszavazás után, amelyről a hatóságok a nyilvánosság előtt azt állították, hogy megnyerték.

258 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 317. oldal.

259 Szemtanúk, i. m., Łoziński interjúja.

260 Maks Erlbaum tizedest, aki egyenruhában volt, és oldalfegyvert viselt, fölszólították, bizonyítsa be, hogy nem zsidó. Egy Jadwiga Manecka nevű nőszemély megragadta a karjánál fogva, és az őt körülvevő tömeg közé lökte. Erlbaum elővette az iratait, majd meglátott egy arra járó hadnagyot, akinek megmutatta a katonakönyvét, és kérte, hogy mentse meg. Marzecki hadnagy (viselkedése miatt később Maneckával együtt állították bíróság elé) belenézett az igazolványba, kijelentette, hogy Erlbaum

Egyetlenegy olyan alkalom volt, amikor az Államvédelmi Hivatal parancsnoka, Sobczyński megelőző biztonsági intézkedést hozott. Hallva a híreszteléseket, hogy éjszaka zsidó lakosokat fognak megtámadni, elrendelte, hogy „a zsidókat a lakásaikról hozzák át az Államvédelmi Hivatal parancsnokságára". Becslése szerint „estére úgy ötven embert gyűjthettek be".[261] Másnap S. L. Shneiderman és egy csoport külföldi újságíró a parancsnokságon találkozott a zsidó túlélők kis csoportjával.

Ezeket a zsidókat tényleg megmentették a körös-körül tomboló erőszaktól, de azok a zsidók, akiket a pogrom helyszínéről kórházba szállítottak, vagy akik a hadsereg őrizetébe kerültek, nem feltétlenül voltak biztonságban. Sobczyński előre látta, hogy amikor a sebesülteket valamelyik egészségügyi intézménybe viszik, a tömeg utánuk fog menni, ezért gyorsan útnak indított egy akkora erőt, amely elegendő a betörési kísérletek megakadályozására. De a többi betegtől vagy az egészségügyi személyzettől nem tudták megvédeni a zsidókat. Azok se voltak túl a veszélyen, akiket a hadsereg teherautókra rakott, és a laktanyákba vitt. Emlékezzünk egy bizonyos Ferkeltaubra, akinek a csizmáját már a teherautón vették le az őt kimenekítő katonák, és aki úgy gondolta, hogy az a legjobb, ha útközben halottnak tetteti magát.

A pogromnak a kórházzal és a laktanyákkal kapcsolatos bizonyítékai elég gyérek; az valószínű, hogy a hadsereg őrizetében vagy a kórházban egyetlen zsidót sem öltek meg, de amit ezzel kapcsolatban össze lehetett gyűjteni, az nem megnyugtató. A július 10-i első kielcei perben Ewa Szuchmant tanúként hallgatták meg. Ő a pogrom teljes napját a Planta utca 7.-ben töltötte, és mint tudjuk, sértetlenül megúszta. A védőügyvéd, Chmielewski ártalmatlan kérdésére (ami arra vonatkozott, hogyan hagyott alább az erőszak, és hogyan vette át a helyzet ellenőrzését a hadsereg) azt válaszolta, hogy a hadsereg őt és a megmaradt zsidókat délután hat óra körül evakuálta az épületből, elvitték őket a kielcei Stadion városrészben lévő laktanyába, és aztán, folytatta: „Hallottam, amikor egy katona ránk mutatva azt mondta: »Minek hoztátok ide ezeket, meg kellett volna ölnötök őket.« Amikor az egyik katona megjegyezte, hogy gyerekek is vannak közöttünk, visszavágott, »Nem tudod, mit csinálj a gyerekekkel?! Ragadd meg a két lábát, és húzzad kétfele«." Ennél a pontnál az ügyész félbeszakította a vallomást, és fölszólította a védőügyvédeket, hogy ne tegyenek föl kérdéseket a hadsereggel kapcsolatban, mert ennek az ügynek a vizsgálata még folyamatban van.[262]

Valójában a per során egyetlenegyszer sem merült föl, hogy milyen szerepet játszottak a katonák a pogromban, és talán éppen azért nem, mert az aznap letartóztatott száznál több ember között volt harmincnégy közkatona és tiszt reguláris katonai alakulatoktól, valamint hat közlegény és tiszt a Belső Elhárítástól, az Államvédelmi Hivatal egyenruhás szervezetétől.[263] Ewa Szuchman a Belső Elhárítás laktanyájában hallotta azokat a szavakat, amelyeket a perben fölidézett, és amikor véletlenül megnyitotta a témát, azonnal megszakították. Hasonlóan járt az egyik védőügyvéd, aki megkérdezte, hogy tüzeltek-e a katonák a Planta utcai épület irányába. A bíróság arra kényszerítette, hogy visszavonja a kérdést.[264]

Ami a kielcei városi kórházat illeti, tudjuk, hogy a nővérek kezdetben rosszul bántak a sebesült zsidókkal.[265] „A betegek a kórházban nem mertek enni... attól féltek, hogy a személyzet megmérgezi őket" – idézte fel Chil Alpert, aki Dr. Kahane halála után megörökölte a maradék kielcei zsidóság képviseletét. Alpert elment Częstochowába, hogy a sebesültek ápolására egészségügyi személyzetet hozzon, de csak egy nővért – Helena Majtlist – tudott rábeszélni, hogy vele menjen.[266] Majtlis két hetet töltött Kielcében július 8. és július 23. között, szinte alvás nélkül, mert ő volt az egyetlen nővér, aki segített az egyetlen zsidó orvosnak a sebesültek ápolásában.[267]

Még Helena Majtlis megjelenése előtt, július 5-én Varsóból Kielcébe érkezett Yitzhak Zuckerman (Antek néven közismert partizán volt). A háború

---

lengyel, majd továbbment, noha Erlbaum megpróbálta a derékszíjánál fogva visszatartani, és kérte, hogy mentse ki ebből a veszélyes helyzetből. A katonakönyvben ugyan nem volt olyan rovat, amely a nemzetiséget jelölte volna, de egy segítőkész iskolás fiú, aki a hadnagy válla fölött belelesett, elkiáltotta magát, hogy az Erlbaum zsidó név. Erre Manecka azt javasolta, hogy húzzák le a nadrágját. A tömeg ütlegelni kezdte, és végül egy államvédelmis mentette meg, aki biztonságos helyre vezette (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 253, 273, 274. és 304. oldal).

261 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 317. oldal.

262 Chmielewski védőügyvéd azzal mentegetőzött, hogy csak tisztázni akarta a vádiratban vázolt körülményeket. Okińczyc védőügyvéd pedig kifejtette, hogy a védelem ugyan nem akar vitát gerjeszteni a per alatt (*„nie ma zamiaru rozdrażniania procesu"*), de azért a bírósági eljárásnak tisztáznia kellene az események hátterét. Másképp a védelem nem teljesítheti felelősen nehéz feladatát (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 183. oldal).

263 GKBZpNP-IPN, 33. oldal.

264 Łoziński interjúja; valamint GKBZpNP-IPN, 30. oldal.

265 Egy idős lengyel, akivel Łoziński 1987-ben készített interjút, beszámolt arról, amit hallott: amikor abban a kórházban, ahol az édesanyja feküdt, a betegek fülébe jutott, hogy sebesült zsidókat hoznak be, „egy csomó kevésbé súlyos beteg arra készült, hogy megöli őket" (*„to się dużo tych lepszych chorych zerwało żeby ich wymordować"*), de hogy aztán ténylegesen mi történt, azt nem tudja (Łozinski interjúja).

266 Shtokfish: About Our House, i. m., 197–198. oldal; Szemtanúk, i. m.

267 1987-ben, amikor a *Szemtanúk* című filmjéhez Marcel Łoziński interjút készített vele, még megvolt neki a szolgálataiért kapott elismerő oklevél, Alpert aláírásával. Majtlis felsőfokon beszélt több lengyel szakorvosról – egy sebészről és egy ideggyógyászról –, akiket, ha szükség volt rá, konzultációra hívtak, és mindig készségesek és segítőkészek voltak.

alatt ő volt a Zsidó Harcosok Szervezetének (Żydowska Organizacja Bojowa) parancsnoka. Amikor a pogrom híre eljutott Varsóba a Lengyel Zsidók Központi Bizottságához, azonnal Kielcébe indult egy rakomány orvosi felszereléssel. A városbeli erős katonai jelenlét ellenére Zuckerman arra a következtetésre jutott, hogy a zsidókat biztonságuk érdekében amilyen gyorsan lehet, ki kellene menekíteni a városból. A hatóságok minden szükséges segítséget megadtak neki az evakuálás megszervezéséhez, és katonai kíséretet is kapott. Zuckerman parancsnoksága alatt egy egészségügyi különvonat vette föl a rengeteg sebesültet és azokat a zsidókat, akik készek voltak július 6-án Łódźba menni.

Terjedelmes emlékirataiban Zuckerman ritkán veszíti el higgadtságát. De a háború után lemészárolt zsidók látványa mélyen megrázta:

> Haladéktalanul el akartam vinni az összes sebesült zsidót, de ezen a ponton a dolgok kissé összekuszálódtak: az egyik sebesült zsidó, aki ismert, Anteknak szólított, és elkezdett hozzám jiddisül beszélni. Azonnal érzékeltem, hogy az orvosok, a medikusok és a nővérek szabotálni kezdenek. (...) Volt egy pillanat, amikor az idegeim fölmondták a szolgálatot, és már nem tudtam a dühömet magamba fojtani. Előrántottam egy pisztolyt, és megparancsoltam, hogy az összes beteget tizenöt percen belül szállítsák el. A mentők egész idő alatt kint várakoztak, és a személyzet viselkedése szemmel láthatóan szervezett volt. Elkezdtek dolgozni, és kezdték végrehajtani a parancsokat. A katonák engedelmeskedtek a parancsaimnak, és a betegeket gyorsan mentőautókba rakták. Miután a katonák a kórházból a vasútállomásra kísérték őket, megszerveztem a zsidók távozását az Államvédelmi Hivatal udvaráról is. Persze nem tudtam az összes zsidót meggyőzni, hogy jöjjenek velünk.[268]

A Kielcében maradt sebesültek túlságosan rossz állapotban voltak ahhoz, hogy elszállítsák őket. Sokuknak súlyos fejsérülése volt, és Helena Majtlis érkezésekor még eszméletlenek voltak. Majtlis első feladata az volt, hogy a sebesülteket a városi kórházból átszállítsa a kielcei katonai kórházba, „mert attól féltek, hogy a városi kórházat megtámadják, és azért is, mert az ottani személyzet rosszul bánt a betegekkel". Mivel Majtlis nem tudott jiddisül, a sebesült zsidók eleinte menekültek előle: „Amikor először közeledtem feléjük, néhányan megpróbáltak az ágy alá bújni." Hamarosan megnyerte a bizalmukat, miután egy öregember, akinek csontig hatoló vágás

268 Yitzhak Zuckerman („Antek"): *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising*, 663. oldal.

futott végig az arcán és koponyája jobb oldalán, sírva hálálkodott, hogy olyan gondosan kötözte be a sebét. „Most már tudom, hogy zsidó vagy" – mondta neki. A városi kórházban az egyik nővér hirtelen tépte le róla a kötést, és amikor fájdalmában fölkiáltott, pofon vágta.[269]

Szenvtelen gyilkosságok

Suszko 1946-ban krakkói diák volt. Hazatérve Kielcébe, július 4-én kora délután épp úton volt a vasútállomás felé, hogy elcsípjen egy vonatot, amely majd a tengerpartra viszi vakációzni. Miután két hetet töltött börtönben a május 3-i (május 3. a háború előtt ünnepnap volt) krakkói diáktüntetéseket követően, ezért most óvatosan megpróbált kimaradni a zavargásból. Kerülő utat választott, hogy elkerülje a városközpontban zajló „túlkapásokat". De a véletlen úgy hozta, hogy összetalálkozott egy tömeggel a Silnica pataknál lévő nyílt mezőn.

Az emberek már fáradtak voltak. „A túlkapások sokadik órája után egy kisebb tömeg körbevett egy zsidót, egy húsz év körüli fiatalembert, aki erősen vérzett. Emlékszem, hogy zakóban és fehér ingben volt, már nem is kiabált, és meg se mozdult. Csak állt leszegett fejjel a patak közepén, a vízben, a tömeg meg körbevette, és kővel dobálta. Közönyösen és ráérősen hajigálták a köveket – elrepült egy kő, az emberek nézték, hogy a fiatalember összerogy-e, aztán másvalaki dobta meg", közben meg élénken fecserésztek („*tam był taki nastrój rozgadania*"). „Megbeszélték az élményeiket, megfigyeléseiket, hogy X itt kapott el egy zsidót, Y valahol másutt. Egy harminc év körüli, bőrkötényt viselő fiatal szaki (mészáros?) volt a műsor sztárja", nagy hévvel és gesztikulálva mesélt.[270]

Suszko az egész jelenetben azt találta a „legtragikusabbnak, hogy a tömeg már szenvtelen volt. (...) Az események kezdete után néhány órával az emberek fáradtak voltak, de azért föl-fölvettek egy-egy követ, és unottan elhajították, mintha nem is egy emberi lény halála, egy személy meggyilkolása lenne a tét. Egészen hihetetlen látvány volt. Megrázó volt, hogy miközben ezt az embert valószínűleg megölték, aközben egészen hétköznapi beszélgetést folytattak."[271]

269 Łoziński interjúja.

270 A *rzemieślnik*, „iparos" és a *rzeźnik*, „mészáros" némileg hasonló hangzású szavak; Suszko először *rzemieślnik*et mondott, de később váltott az interjúban, és a *rzeźnik* szót használta – a leírt jelenet alapján gyanítom, hogy freudi elszólással állunk szemben.

271 Szemtanúk, i. m., Łoziński interjúja.

Miközben Suszko felidézte az eset piknikszerű hangulatát és a társalgást, amelyben az emberek azzal kérkedtek egymás előtt, hogy „ők többet láttak, mint a másik" („az egész rettentő kínos volt... mintha a történtek, amelyeket megbeszéltek, nem jártak volna több ember meggyilkolásával"), a kamera előtt ébredt tudatára saját közömbösségének. Szemrehányást tett magának, hogy akkor egy szót se szólt, ehelyett elment vakációzni, ahol a dolog már eszébe sem jutott. Utólag inkább a tömeg egyik tagjaként jellemezte magát, puszta szemlélőnek, és a „láttam" hozzáállás a kamera előtt változott „ott voltam" hozzáállássá. Suszko láthatóan zavarban volt, és elszomorodott annak fölismerésétől, hogy némaságával hozzájárult a nap eseményeihez, és így a kielcei zsidók meggyilkolását – az együttélés normáinak e durva megsértését – másokkal együtt normális állapotnak tüntette föl.

Idegenek közös vállalkozásai

A szenvtelen gyilkolás egyik epizódja volt az is, ahogy Regina Fiszt és újszülött fiát ölték meg. A történet közismert, mert Abram Moszkowicznak, akit vele együtt hurcoltak el, hogy megöljék, sikerült elmenekülnie. Később fölkereste Regina Fisz férjét, együtt mentek el a rendőrségre, és azonosították a gyilkosokat, akiket bíróság elé állítottak a kielcei pogrom első tucat elkövetőjének perében. Vallomásukból és Moszkowicz tanúvallomásából rekonstruálni tudjuk a történteket.

Moszkowicz július 4-én kora délután Regina Fisz Leonard utca 15. szám alatt lévő lakásán tartózkodott, amikor három rendőr jött be, hogy fegyverek után kutasson. Rendesen viselkedtek, kértek egy pohár vizet, és azt tanácsolták Fisznének, hogy tartsa zárva az ajtót, majd távoztak. Nem sokkal ezután egy lengyel takarítónő szaladt be, és szólt Fisznének, hogy jobban tenné, ha elmenne, mert a közeli étteremben kihallgatott néhány részeget, akik arról beszéltek egymás között, hogy valami rossz dolog történhet vele. Fiszné udvariasan elutasította. A város utcái veszélyesek voltak, és nagyobb biztonságban érezte magát otthon. Körülbelül tizenöt perccel később egy férfi dörömbölt az ajtón, és a férjét kereste, de azt válaszolta, hogy nincs otthon. Ezután megjelent egy négyfős csoport – három civil egy rendőrrel –, rendőröknek mondták magukat, és Fiszné beengedte őket.[272]

A négy férfi nem ismerte egymást, bár Mazur rendőrtizedes a Miliciától és egy pék, Kazimierz Nowakowski, akinek a boltja a rendőrkapitánysággal szemben volt, látásból ismerte egymást. Július 4-én Mazur ügyeletes volt a

272 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 118. oldal.

kapitányságon. Néhány alárendeltje engedély nélkül a városba távozott. Egy idő múlva elindult, hogy megkeresse őket, meg nyilvánvalóan azért is, hogy személyesen is kiderítse, mi folyik a városban. A Partizánok terén találkozott Nowakowskival, aki egy javaslattal állt elő: „Volna egy kis munkám (*„mam robótkę"*). A Leonard utcában lakik néhány zsidó. Úgyis le kell zárni a lakást, tegyük őket ki, és »intézzük el a dolgot«."[273]

Mazurt nem kellett rábeszélni. Útközben csatlakozott hozzájuk egy „suszter [Józef Śliwa], és egy idősebb polgár [Antoni Pruszkowski]". Regina Fisz lakásához mentek, ahol ráparancsoltak a zsidókra, hogy jöjjenek velük.[274] Mire leértek, az utcán összeverődött egy csomó ember. Moszkowicz úgy látta, hogy elhurcolóik „nem tudták, hova menjenek. Azt mondták nekünk, hogy menjünk végig egyenesen a Leonard utcán", miközben a tömeg jött mögöttünk.[275]

Moszkowicz pontosan értékelte a helyzetet. Ahogy végigvonultak prédáikkal, a négy ember azon tanakodott, hogyan hajtsa végre, amit elhatározott. „Amikor a Leonard térhez értünk – folytatta Mazur a vallomásában –, Nowakowski azt mondta, hogy a rendőrkapitányság melletti parkban kéne megölnöm a zsidókat. De én nem akartam, mert a lövéseket hallani lehetett volna, és akkor minden kiderült volna. Erre azt mondta, hogy öljük meg őket az utcán, de én ebbe se mentem bele. És amíg tanakodtunk, hogy mit csináljunk, megláttam egy teherautót. Leállítottam. Odamentem a sofőrhöz, és mondtam neki, hogy van néhány zsidónk, akiket meg akarunk ölni. A sofőr ráállt, de kért ezer złotyt, mire azt mondtam, hogy »Áll az alku«. Amikor elértük a Leonard teret, a tömeg meg akarta verni a zsidókat, de a suszter és az idősebbik polgártárs megnyugtatta a tömeget, mondták, hogy a zsidókat meg fogjuk ölni, hogy »Mi magunk fogjuk őket elintézni«".[276] Mazur fölmászott a sofőr mellé, a többiek pedig fölkapaszkodtak a platóra. Nyolc kilométerre, egy Cedzyna nevű falu melletti erdőhöz hajtottak.

A rövid autóút alatt Regina Fisz és Abram Moszkowicz egyfolytában beszéltek elhurcolóikhoz, könyörögtek, hogy hagyják életben őket. Fiszné 150 000 złotyt ajánlott, megígérte, hogy azonnal elhagyja a várost, és soha nem tér vissza. A négy ember gyorsan megfontolta az ajánlatot, de túl kocká-

273 Uo., 132. oldal.

274 Śliva, a suszter házasember volt, büntetlen előéletű; Pruszkowski háztulajdonos, nős, három gyermek apja, szintén büntetlen előéletű. A két fiatalabb ember, aki a Regina Fiszt és újszülött gyermekét meggyilkoló négyest összehozta, Stefan Mazur tizedes és Kazimierz Nowakowski, nőtlen volt. Nowakowskinak saját háza és péksége volt Kielcében. Mindannyian szolid, dolgozó, alsó középosztálybeli és középosztálybeli polgárok voltak (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 151. és 152. oldal).

275 Uo., 119. oldal.

276 Uo., 132–133. oldal.

zatosnak találták, merthogy az asszony később azonosíthatja őket. Elvették a náluk lévő értékeket – néhány ezer złotyt, tizenhét amerikai dollárt, két gyűrűt, egy tűt és egy pár fülbevalót. „Megegyeztünk abban, hogy úgy csinálunk, mintha nem figyelnénk oda, és amikor a zsidók megpróbálnak megszökni, akkor lelövöm őket" – mondta Mazur a rendőrségi kihallgatóknak, és amikor a zsidók bekapták a horgot, Mazur hirtelen megfordult, és hátulról lelőtte a menekülő asszonyt.[277, 278] Ezután a gyerekkel menekülő Moszkowicz után vetették magukat, de Moszkowicznak sikerült megszöknie. Menekülés közben elejtette a csecsemőt, Mazur pedig fejbe lőtte az újszülöttet.[279]

„Ekkorra a falubeliek nagy csoportja álldogált már a közelben, és láttak engem lőni. A sofőr szólt egy arra biciklizõ civilnek, hogy el kellene ásniuk a tetemeket. Aztán visszatértünk Kielcébe, a Bodzentyńska utca sarkán leszálltunk, és elmentünk egy étterembe. A sofőr is csatlakozott hozzánk."[280]

A társaság vodkát ivott és evett egy jót, a számla ezer złotyra rúgott. Mazur az áldozatok értékeinek eladásából remélt haszon számlájára elvett egy kétszáz złotyst, a sofőr kapott két dollárt, címet cseréltek, és megállapodtak abban, hogy újra találkoznak. Śliwa és Pruszkowski egy ékszerészhez ment, hogy eladják a szajrét. Később az este folyamán Mazur elment Nowakowskihoz egy italra. A pék elpanaszolta, hogy Śliva és Pruszkowski keveset, mindössze háromezer złotyt kapott az ékszerésztől; ezért aztán visszavitték a pénzt, és visszavették az árut.[281]

Úgy tűnik, senkit sem foglalkoztatott túlságosan a bűntett eltitkolása, nagy jövés-menés volt a gyilkosság után. Másnap Mazur egy másik rendőr társaságában visszament a Leonard utcába: „Kinyitottam a lakást. A házmesterné mondta, hogy néhány dolgot már elvittek az éjjel. Velünk volt a házmesterné és még valaki a szomszéd lakásból. Amikor a házmesterné kér-

277 Uo., 133. oldal.

278 A suszter, Śliwa megpróbálta meggyőzni a bíróságot ártatlanságáról (azt magyarázta, hogy „csak azért ment velük a teherautón, hogy megvédje a gyilkosság áldozatait, amikor az emberek megpróbálták őket bántani a városon kívül"). Azt mondta, hogy ő jelt adott a zsidóknak, hogy fussanak el, amikor ők négyen (látszólag) beszélgetésbe merültek (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 175. és 176. oldal). Annak fényében, amit Mazur elárult a „tervükről", ti, hogy a zsidókat ráveszik a szökésre, ez persze csak még inkább gyanúba keverte Śliwát. A sors furcsa fintora, mint már tudjuk, hogy egy héttel később Mazurt hasonló körülmények között ölik majd meg, amikor szökni próbál a kivégzőosztag elől.

279 Mazurt a perben kikérdezték erről. Válaszait később a pogromról szóló hírlapi beszámolók mind megismételték: „A bíró: Hogyan volt képes a vádlott lelőni egy csecsemőt? Nem volt benne könyörület? A vádlott: Persze hogy volt, de még ha van is az emberben könyörület, mit tehet, ha az anya már nem él? Mit tehet az ember, a gyerek bőgött volna" (Daniel: Żyd w zielonym kapeluszu, i. m., 48. oldal).

280 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 133–134. oldal.

281 Uo., 173–174. oldal.

dezte, hogy ki fogja neki mindezt kifizetni [azokat a dolgokat, amiket elvittek], azt mondtam, »Minden rendben, el lehet vinni a holmit, a zsidók soha többé nem jönnek vissza.«"[282]

De a zsidók visszajöttek. Persze abban, hogy Moszkowicz életben maradt, két kis csoda is közrejátszott. Az első, hogy sikerült megszöknie Regina Fisz és gyermeke gyilkosai elől. Miután versenyt futott az életéért, négykézlábra esve bekúszott egy rozsföldre, összerogyott és elájult. Amikor késő délután magához tért, elhatározta, hogy jelenti az esetet a rendőrségen. Amikor gyalog elindult Kielce felé, észrevett néhány embert, akik tisztes távolságból figyelték és követték őt. Amikor elérte a várost, egy férfi biciklire kapott, és kiabálni kezdett, „Zsidó!". Az Aleksandra úton, a kórház környékén egy husángokkal, vasrudakkal és kövekkel fölfegyverzett fiatalemberekből álló csoport várta. Fölszólították, hogy igazolja magát. Egy ember megnézte az iratait, és gyorsan odaszólt a többieknek, „Zsidó! Üssétek!". Ez a járőröző csoport eszméletlenre verte. Amikor magához tért, egy idegen visszaadta az iratait, és odakísérte egy rendőrjárőrhöz, aki elvitte őt a kórházba. Két nappal később, amikor valamennyire összeszedte magát, elment a Leonard utcába, és elmesélte a történetet Regina Fisz férjének. A rendőrséggel együtt elmentek a bűntett helyszínére. A helybeli gyerekek megmutatták nekik, hol vannak a holttestek eltemetve.[283, 284]

Regina Fisz és gyermekének meggyilkolása arra utal, hogy a kielcei pogrom nem csak olyan egyének ellen irányult, akikről úgy gondolták, hogy megöltek egy keresztény gyereket, nem is csak olyan zsidók ellen, akik kommunisták voltak, vagy olyanok ellen, akik hatalmi pozíciót foglaltak el. Regina Fisz és fia nem illik egyik kategóriába sem. Hasonlóképpen az a banda is, amelyik a kórház előtt Moszkowicz iratait ellenőrizte, csak arra volt kíváncsi, hogy zsidó-e, mielőtt megpróbálták megölni. Az, ahogyan sok kielcei polgár zsidók után kutatott, nyomozott, majd aki csak a keze ügyébe került, azt megölte, ez arra mutat, hogy a pogromot nem lehet egy őrjöngő csőcselékről szóló történetként elbeszélni. Ami ebben a hátborzongató esetben szembeötlő, az a lengyel társadalom széles köreiben osztott érzés volt, hogy a zsidóktól való megszabadulás megengedhető akár megölésük révén is.

Az én figyelmemet a történetnek leginkább talán az a mozzanata ragadta meg, amikor a rendőr Mazur megállít egy arra haladó teherautót, és elmondja

282 Uo., 133–134. oldal.

283 Uo., 119, 120, 186. oldal.

284 Regina Fiszt és gyermekét exhumálták erdei sírjukból, és a pogrom többi áldozatával együtt a kielcei zsidó temetőben temették el őket hivatalos szertartás keretében július 8-án.

a sofőrnek, hogy egy fuvarra volna szüksége, hogy megöljön néhány zsidót, és a sofőr hajlandó fölajánlani a szolgálatait némi fuvardíjért. Az ember nem is tudja, hogy ebben a rövid közjátékban mi a döbbenetesebb: a rendőr arcátlansága, hogy megállít egy véletlenül arra tévedő idegent, és egy ilyen ajánlatot tesz neki, vagy az idegen érzéketlensége, aki rögvest elfogadja az ajánlatot. Mellékes, hogy ebben az abszurd dialógusban ki a főszereplő. A lényeg, hogy ez egyáltalán létrejöhetett, sőt, hogy létrejött, és hogy ebben a két idegen között létrejött csereügyletben egyik fél sem talált kivetnivalót Lengyelországban, az Úr 1946. esztendejében.

Mazur és tettestársai nem ismerték egymást. Ha nem voltak pszichopaták vagy őrültek, akkor a mindenkire érvényes társadalmi normáknak csak egyetlen olvasata engedhet meg egy ilyen pillanat szülte társulást – ez pedig az a közmegegyezés, hogy zsidókat büntetlenül lehet ölni. Eszébe jutott volna-e különben a gyilkosoknak, hogy az ott bámészkodó emberekhez, a cedzynai parasztokhoz forduljanak, hogy ássák el egy szemmel láthatóan meggyilkolt asszony és egy csecsemő holttestét?

Egy suszter, egy pékség tulajdonosa, egy rendőrtizedes és a gyilkosság negyedik résztvevője, akinek háza volt Kielcében, és gondnokként dolgozott a városházán – törvénytisztelő (hiszen mindegyik büntetlen előéletű volt) középosztályi polgárok – ezután megpecsételte közös vállalkozását. Drága lakomát engedélyeztek maguknak egy étteremben, nekiláttak ügyeik intézéséhez, megosztoztak a zsákmányon, haszonnal túladtak a zsidóktól rabolt jószágon, mintha csak ráadásként egy jó üzleti lehetőséggel éltek volna. Nyíltan learatták közös erőfeszítéseik gyümölcsét. Nem kényszerültek leplezni tettüket mások előtt. A rendőrben egyetlen dolog keltett kínos érzést, az, hogy zsebre vágta a pénzt: „Nem haszonlesésből tettem" – hajtogatta a bíróság előtt. Nem ő volt az egyetlen vádlott, akit jobban feszélyezett a fosztogatás, mint a zsidók bántalmazásának és meggyilkolásának a vádja.[285]

285 Az első kielcei per egy másik vádlottja, Władysław Błachut, aki szintén rendőr volt, és akit szintén halálra ítéltek, makacsul tagadta, hogy Mojżesz Cukiernek, az általa elkapott és megvert zsidónak azt parancsolta volna, hogy vegye le a cipőjét (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 181. és 193. oldal). Ennek nem lehetett az az oka, hogy a tolvaj súlyosabb bélyeg volt, mint a gyilkos. A rablás valójában mindig együtt járt a zsidók megölésével, de a logikája gyökeresen különbözött, sőt épp az ellenkezője volt. A gyilkosságtól eltérően a fosztogatás önös érdekből történt. A gyilkosság lehetett bosszú, büntetés, megtorlás, igazságtétel vagy bármi, amit egy kommunista, egy Isten-gyilkos vagy egy gyerekeket zaklató egyén megérdemelt. Egy halott zsidó pedig közös hasznot jelentett – legalábbis mindazoknak, akiknek érdekükben állt véglegesen megszabadulni a zsidó jelenléttől. Egy zsidó megölése csökkentette a tisztogató akcióban részt vevők lelki terheit, viszont a fosztogatás az összes többi résztvevő lehetőségét csökkentette arra, hogy ő vigye el a zsákmányt. Egy kifosztott zsidó csak a kifosztónak hozott hasznot, a többieket megrövidítette. Amíg az egyik fajta viselkedést méltányolhatták a polgártársak, addig a másik irigységet szült.

A vasúton

Már tudjuk, hogy a háború utáni Lengyelországban különösen védtelenek voltak a zsidók a vonatokon, és hogy a kielcei pogrom során föllángolt erőszak a vasúthálózaton keresztül terjedt szét a városból. Mielőtt a katonaság teljes létszámmal fölvonult, a kielcei vasútállomás a városba érkező és az átutazó zsidók halálos csapdájává vált.

Július 4-én reggel két férfi – Brunon Piątek és egy Elżanowski nevű mérnök – ment ki a Kielce-Herbskie vasútállomáshoz, hogy ott várja Piątek Wrocławból érkező feleségét. Később Piątek beszámolt azokról az eseményekről, amelyeknek tanúja volt, s a beszámolót átadta az Államvédelmi Hivatal kielcei hivatalának, de hivatalos vallomástételre soha nem kérték fel. 1984-ben ismét megírta visszaemlékezéseit a varsói Zsidó Történeti Intézetnek, mert meggyőződése volt, hogy ezeket a „lidérces eseményeket" meg kell örökíteni, és ezt rajta kívül

> senki nem teheti, mert aki akkor ott volt a Kielce-Herbskie vasútállomáson, az mind aktívan részt vett a zsidók utáni hajszában vagy a kétségbeesetten menekülni próbáló zsidók menekülési útvonalainak lezárásában. (...) Nagyon jól tudom, mert miközben a halálos veszéllyel dacolva szóltam az ott kavargó tömeghez, egyfolytában figyeltem a térséget, hogy észreveszek-e egy vasúti biztonsági őrt vagy valami más segítséget. De senki ilyesfélét nem láttam, és segíteni sem jött senki. Csak ezt a puskás embert láttam messziről, aki egyik holttesttől a másikig ment, figyelmesen megvizsgálta őket, még le is térdelt melléjük. Ma már tudom, hogy csak egy szimpla hullarabló volt.[286]

Nem tudjuk, hány, zsidó utasokat is szállító vonat futott be a Kielce-Herbskie állomásra, még mielőtt a katonaság megszállta, és elejét vette a további gyilkosságoknak.[287]

Több vasútállomáson is voltak zsidók elleni támadások. Általában rövid ideig tartottak, nem tovább, mint ameddig a vonat menetrend szerint az állomáson állt.[288] A támadásokban a vonat utasai és az állomáson már ott lévő

286 Brunon Piątek: „Wypisy z moich wspomnień: Pogrom", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 4, 21. oldal.

287 Délre a csapatok már csatarendbe álltak a kielcei főpályaudvaron. Egy bizonyos Nowak úr épp akkor érkezett vonaton Częstochowából, és az összes többi utassal együtt bevitték egy elkerített területre, melyet még annak idején a németek használtak, amikor összeterelték az embereket. Ezután minden utasnak ellenőrizték iratait, és egyenként engedték ki őket a városba (Szemtanúk, i. m.).

288 Anszel Pinkuszewicz egy, a Jad Vasemben elhelyezett tanúvallomásban megemlíti, hogy a Kielcétől körülbelül nyolc kilométerre lévő Piekoszów forgalmistája egy kicsit

önkéntesek vettek részt. A beszámolók szerint súlyos fémtárgyakat – vasúti szerszámokat – használtak az emberek fejének szétveréséhez. A zsidóknak igazolniuk kellett magukat, mielőtt megölték őket, és ebben a folyamatban különösen aktív szerepet játszottak a cserkészfiúk.[289] Egyenruhás, fegyveres emberek – vasúti őrök vagy utazó katonák – is csatlakoztak ezekhez a rajtaütésekhez, és gyakran a fegyverüket is használták.

Piątek és Elżanowski vezető állást töltött be a Ludwików Öntödében. Amikor a vasútállomáshoz értek, már egy csomó ember nyüzsgött a peronokon. Nem sokkal ezután feltűnt egy vonat, és ahogy lassított, majd megállt, Piątek észrevette, hogy embereket lökdösnek ki a kocsikból. Akik ellenálltak, azokat az állomáson lévő emberek lerángatták, és rögtön nekik támadtak. „A gyilkosság módszere azt volt, hogy kővel dobálták meg a zsidókat, akik kétségbeesetten rohangáltak a peronon, és addig követték őket, amíg össze nem estek. Aztán az összerogyott prédát vas súlyokkal verték agyon." Piątek és Elżanowski az erőszak hirtelen kitörésén megdöbbenve megpróbált közbelépni, de az üldözők útjába állva egy dühösen ordítozó tömeg fenyegetésével találták szembe magukat: „Zsidó gazemberek vagytok! A zsidók megölték a gyerekeinket, és ti védeni meritek őket?"[290]

„A helyzetem tovább romlott – folytatta Piątek –, amikor az egyik zsidó, akit épp készültek meggyilkolni, egy fiatal és erős ember, észrevette, hogy segíteni próbálunk, és miközben már a földön feküdt, minden erejével a térdembe kapaszkodott. A hóhérok azonban megragadták a zsidót, és ketten a lábánál fogva húzni kezdték. Azt hittem, hogy nem tudok talpon maradni, és ha elesem, akkor velem is biztosan végeznek. De a zsidó feje már erősen vérzett, és a szorítása gyengült. A két gyilkos pár lépéssel arrébb vonszolta, aztán odaszaladt egy harmadik ember, az áldozat mellé térdelt, és egy nehéz vas súllyal módszeresen szétverte a fejét. Ez a férfi, aki végzett az áldozattal, viszonylag fiatal és cingár volt, és miközben a nehéz vas súllyal ütlegelte az áldozatot, föléje hajolt. Amikor fölállt, láttam, hogy az arcát összefröcskölte az áldozat széthasított fejéből származó véres pép. Éreznie kellett a nedvességet az arcán és a száján, mert a karjával ösztönösen törölgette az arcát, és nyalogatta az ajkait. Soha nem fogom elfelejteni ezt az undorító látványt."[291]

visszatartotta a vonatot, hogy az utasoknak több ideje legyen a rögtönzött pogromra (Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 59. oldal).

289 Ez némiképp zavarba hoz, de a rendelkezésre álló bizonyítékok alapján szembeötlő a szerepük. Lehet például, hogy július elején a szokásosnál többen utaztak vonaton vagy a nyári táborokba, vagy onnan haza. Az is lehet, hogy a túlzsúfolt vonatokon (abban az időben a helyhiány miatt még a vonat tetején is utaztak emberek) egy vékony termetű fiatal könnyebben tudott le- és fölszállni a vasúti kocsikra, hogy ellenőrizze az utasokat.

290 Piątek: „Wypisy z moich wspomnień", i. m., 19. oldal.

291 Uo.

Egyetlen hivatalos személy sem próbálta leállítani a mészárlást az állomáson. A helyszínen tartózkodtak egyenruhás személyek, néhányuknak puskája is volt, de ők részt vettek az öldöklésben. A zsidók többségét husángokkal és kövekkel verték agyon, bár néhány lövés is eldördült. Piątek hét halott zsidót számolt össze.

Egy hajszálon múlt, hogy Piątek és Elżanowski megmenekült, főleg azért, mert az utóbbi megdermedt, és bénultan állt a tömeget bámulva. A csőcselék ellenőrizte Elżanowski papírjait, de végül mindkettejüket elengedték. Piątek visszament dolgozni a Ludwików Öntödébe, amely addigra már szinte kiürült (már volt róla szó, hogy az öntöde munkásaiból állt a Planta utca 7. szám elleni támadás második hulláma). A kapusfülkénél Piątek találkozott néhány ipari őrrel és a helyi szakszervezet föllelkesült titkárával. „Kérdésemre, hogy »Hol vannak a munkások?«, [a titkár] azt válaszolta, hogy a városba mentek valami tüntetésre. Erre meséltem neki a vasútállomáson történt gyilkosságokról, és arról, hogy Elżanowski alig úszta meg élve, mire azt válaszolta, »Megérdemli, nem kéne védenie a zsidókat«."[292]

Az, hogy zsidókat öltek meg, szemmel láthatóan nem sok embert döbbentett meg 1946-ban Lengyelországban. A társadalom legkülönbözőbb rétegeibe tartozó emberek is napirendre tértek fölötte, olyanok is, akik nem vettek részt ilyesmiben, és valószínűleg soha nem is nyújtanának segédkezet ilyesfajta tettekhez. Miféle morális ökonómiára van szükség ahhoz, hogy valaki elfogadja az ilyesmit a dolgok normális menetének?

Ezután Piątek útja hazafelé vezetett. Megállt Elżanowski lakásánál, hogy megnézze, biztonságban hazatért-e a mérnök, majd elsétált a Silnicán átívelő kőhíd felé, amely nem volt messze a Planta utca 7. számtól. A hídon egy szovjet tiszt állt, akivel hivatalos alkalmakkor már többször találkozott. A felesége is vele volt. A tiszt testbeszédéből és megjegyzéseiből nyilvánvaló volt, hogy élvezi a látványt.[293] „Sajnos a legtöbb ember, akivel találkoztam, jókedvű volt attól, ami folyt (*„Niestety w radosnym nastroju z powodu wydarzeń była większość spotkanych ludzi")*. Amerre jártam, mindenfelé részeg embereket láttam."[294]

Piątek tanúvallomása – melyet két dolog is alátámaszt: Łoziński egyik interjúalanyának elbeszélése egy zsidó fiatalember komótos megkövezéséről, valamint a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottsága instruktorainak látogatásáról szóló jelentés – bepillantást enged a helybeliek kollektív tudatállapotába. Az ártatlan lengyel gyerekek feltételezett halála inkább gyászra lett volna ok, nem pedig ünneplésre, és ha az a rémhír, amely a kielcei lakosok

292 Uo., 20. oldal.

293 A tisztet később áthelyezték, és Piątek soha többé nem találkozott vele.

294 Piątek: „Wypisy z moich wspomnień", i. m., 21. oldal.

ezreit vitte az utcákra, nem csak a mélyen fekvő előítéleteket mozgósító pavlovi csengő lett volna, akkor aligha élvezték volna azt a napot.

Łozinskinak még három interjúalanya nyilatkozott a zsidók legyilkolásáról a vasútállomáson. Egy július 5-én Częstochowából Kielcébe érkező asszony emlékezett rá, hogy a vonaton valami izgalom támadt, ami arra késztette, hogy kinézzen az ablakon. Egy nappal a pogrom után még holttestek hevertek szanaszét a vágányok mellett, az utasok szájtátva bámulták, amikor a vonat elment mellettük. Voltak zsidók, akiket vonaton öltek meg, aztán kihajították őket a mozgó vonatból, de többségüket, mint a Kielce-Herbskie állomáson történtekről szóló beszámolóból is látszik, vasútállomásokon gyilkolták meg, ahogy a pogrom híre vándorútra indult Kielcéből, és a példát szívesen követő fogékony közönségre talált.

A már említett Nowak úr elmesélt egy jellemző történetet egy Kielcébe tartó és egy Kielcéből jövő vonat találkozásáról egy útba eső állomáson. Częstochowából Kielcébe utazott július 4-én, és vonata Włoszczowában a szemközti irányba haladó vonat peronjával szemben állt meg. Amikor az utasok átkiabálták a kielcei pogrom híreit az egyik vonatból a másikba (nevezetesen azt, hogy zsidók keresztény gyerekeket öltek meg, és hogy a kielcei lakosok épp most vesznek maguknak igazságos elégtételt), néhányan azonnal lerángatták a zsidónak vélt egyéneket a częstochowai vonatról, és megkezdődött az öldöklés. „Saját szememmel láttam, hogyan gyilkoltak meg egy öreg zsidó limonádéárus asszonyt. Beszaladt egy rozsföldre, és agyonkövezték." A vonaton utazó katonák a nyitott ablakokba álltak, és lőtték a menekülni próbáló zsidókat. Egy fiatal zsidó elesett a peronon, és „egy vasutas úgy fejbe vágta egy síndarabbal, hogy széthasadt a feje".[295] Az egész nem tartott tovább tizenöt percnél, csak amíg a vonat el nem indult.

Csakúgy, mint Piątek és Elżanowski, Nowak is úgy emlékszik, hogy teljesen ledermedt. Egyszer azt mondták neki, hogy úgy néz ki, mint egy zsidó, és akkor ott, a włoszczowai vasútállomáson rádöbbent, hogyha rámutatnak, és zsidót kiáltanak, akkor semmi sem mentheti meg. A támadások gyorsasága és teljes véletlenszerűsége lélegzetelállító volt. Ha pedig menet közben az erőszak alábbhagyott, ez csak addig tartott, amíg a vonat a következő megállóhoz nem ért. A feszültség a következő kitörésig csak nőttön-nőtt, ameddig a pogrom felizgult résztvevői újra bele nem lovalták magukat, a zsidó utasok pedig, ha egyáltalán voltak, félve meglapultak, nehogy fölfedezzék őket.

Józef Sztarkman az éjszakai vonaton utazott Wrocławból Kielcébe sógorával, Henryk Gitelisszel. (Ez valószínűleg az a vonat volt, amellyel Piątek felesége jött volna, ha nem halasztotta volna utazását másnapra.) 1946. július 8-án eskü alatt tanúskodtak, és élénken emlékeztek mindenre, ami történt.

295 Szemtanúk, i. m.

Sztarkmannak és Gitelisnek egy fiatal veterán volt az útitársa, aki valószínűleg a külföldön harcoló lengyel hadseregben szolgált. Idegen jelzésű katonai inget viselt, és egész úton a háborús hőstetteiről mesélt. Kellemesen töltötték az időt, amíg a vonat Piekoszówba nem ért. Ott (ugyanúgy, ahogy Nowak a włoszczowai esetről beszámolt), amíg a wrocławi vonat az állomáson állt, befutott egy vonat Kielce felől, és azonnal elterjedt a hír, hogy a kielcei zsidók a maceszhoz keresztény gyerekeket öltek meg. Azon nyomban pogrom követte, amelyben a fiatalember vezető szerepet játszott.[296]

A következő állomáson, Szczukowskie Górkin a veterán ismét kiszállt, és ott is gyilkoltak embereket. Amikor a vonat Herbybe (Kielce-Herbskiébe) ért, újra „leugrott, és folytatta a gyilkolászást. Az tény, hogy ott több embert megöltek, nem tudom, hányat, mert féltem, hogy fölismernek [mint zsidót]" – mondta Sztarkman tanúvallomásában.[297] Majdnem biztos, hogy ez ugyanaz az eset, amelyről negyven évvel később Piątek is beszámolt; ahogy a vonaton utazók szemével követjük az epizódokat, úgy tűnik, ez csak egyetlen láncszem az események láncolatában, amelyek ezen a szakaszon minden bizonnyal több vonaton is megismétlődtek július 4-én.[298]

Sztarkmannak és Gitelisnek szerencséje volt. Útjuk során korábban nyilván kialakult valami kapcsolatuk ezzel a veteránnal, akinek emiatt nem jutott eszébe, hogy zsidók lehetnek. És ha körülnézett, bizonyára talált másokat, akik alkalmasak voltak áldozatnak. Aznap ott volt a Częstochowába menő vonaton egy tizenhat éves cserkészfiú, Kazimierz Redliński. Amikor a fülébe jutott, hogy zsidók lengyel gyerekeket öltek meg Kielcében, csatlakozott azokhoz, akik az utasok között zsidókat kerestek, és – olvashatjuk az 1946. november 18-i tárgyalás vádiratában, ahol tizennégy másik társával együtt emeltek ellene vádat – „amikor a vonat megállt egy-egy állomáson, kilökdöste a zsidókat a vagonból a tömegbe, amely aztán kirabolta és megölte őket. Áldozataikat leggyakrabban halálra követték. A vonaton Redliński az

296 A „hírek" hallatán a fiatalember zsidóellenes erőszakra buzdítva, azonnal kiugrott a vagonból, és – ahogy Sztarkman és Gitelis a vonatból látta – bekapcsolódott egy idős zsidó asszony meggyilkolásába. A vonat egy másik utasa, Anszel Pinkuszewicz, akinek tanúvallomása a Jad Vasemben található, látta, hogy egy zsidó kinézetű katonatisztet két lövéssel megöltek. Annak is tanúja volt, ahogy halálra követték az idős asszonyt (Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 59. oldal).

297 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 136. oldal; további két tanúvallomás olvasható a 135–138. oldalon.

298 A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága szerint körülbelül harminc zsidót öltek meg vasúton a kielcei pogromhoz kapcsolódó támadások során (Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 60. oldal). Ez bizony óvatos becslésnek tűnik.

álla alá hajtotta cserkészsapkája szíját, ezzel is hangsúlyozva félhivatalos státuszát, így ment végig a szerelvényen zsidókat keresve az utasok között".[299]

Fiatal korára és cserkész voltára való tekintettel Redliński csak öt év felfüggesztett börtönbüntetést kapott.[300] A hivatalnoki kar haragja november végére nyilvánvalóan enyhült. De július 7-én, amikor a pogrom áldozatai még el sem voltak temetve, a Szocialista Párt és a Lengyel Munkáspárt kielcei vajdasági bizottságának együttes ülésén határozottan elítélték az ifjúság viselkedését. „A cserkészek tömeges részvétele a pogrom napján („*masowy udział młodzieży harcerskiej w dniu pogromu*") bebizonyította, hogy nevelésük felelőtlen emberek kezében van, akik faji és vallási gyűlöletet szítanak az ifjúság körében." A közös határozati javaslat harmadik, egyben utolsó ajánlása fölszólított „a helyi cserkészvezetés felfüggesztésére, mivel sok cserkész keveredett bele a pogromba fölbujtóként" („*za liczny udział harcerzy w roli podżegaczy do ekscesów*").[301] Úgy tűnik, hogy a tizenévesek számarányukat meghaladó mértékben járultak hozzá a polgártársaik megölésében részt vevő *egyenruhás* egyének nem helyénvaló látványához. A cserkészfiúk szembetűnő szerepe ezekben a borzalmas eseményekben különösen azért nyugtalanító, mert ők képviselik – ahogy mondani szokás – az erkölcsösség világi formáját: ők a nemzet „ministránsai".[302]

Sokan, akikkel Marcel Łozinski megpróbált interjút készíteni a pogromról való emlékeikről, nem voltak hajlandók beszélgetni a rendezővel. Ily módon azok, akik beleegyeztek, tulajdonképpen egy önkiválasztással létrejött csoportot képeztek. Az interjú többeknek mintha régóta várt alkalom lett volna arra, hogy emlékeiket egy összefüggő elbeszélés keretébe illeszszék. Az ember láthatja a képernyőn, hogy nem is annyira az interjúkészítő kérdéseire válaszolnak, mint amennyire saját belső dialógusaik nézőjévé avatnak minket, egy olyan beszélgetés nézőjévé, melyet a témáról önmagukkal folytatnak.

299 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 253–254. oldal. Lásd még Michał Klein, kitüntetett háborús veterán tanúvallomását, aki a Częstochowába tartó vonaton volt aznap, és szemtanúként számolt be arról, hogy a csőcselék megtámadott két zsidót a kielcei állomáson. „Amikor a vonat elindult, néhány civil és cserkész végigment a személyvagonokon zsidókat keresve." A következő állomásokon újra meg újra embereket löktek ki a vonatból, és megölték őket (A częstochowai Zsidó Bizottság emlékeztetője a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának [Varsó], 1946. július 10. „Szemtanúk vallomásai", in AAN, MAP, 787/22).

300 Uo., 300, 308. oldal.

301 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 119. oldal.

302 Hálás vagyok kollégámnak, Peter Brownnak ezért az éleselméjűségért és ezért a megfogalmazásért.

Az egyik ilyen interjúalany a filmben „egy történészként" bemutatott komoly és választékosan beszélő férfiú.[303] Az akkoriban tízéves fiú nem látott semmit, különösen „objektív" mércék alapján nem, és csak negyedórát töltött július 4-én a kielcei állomáson, illedelmesen ülve egy vasúti fülkében az anyja mellett. De az évek során ráébredt, hogy az utazás egy életre nyomot hagyott benne. Amint lassan fogalmazza válaszait az interjúkészítő kérdéseire, szemmel látható, hogy megpróbál szavakba önteni egy bensejében lakozó képet, amely lelkét évtizedek óta kísérti.

Ahogy a vonat a tízesztendős, jövendő történésszel begördült Kielcébe,

Valami izgatottság volt a légkörben, ami átjárta a fülkét, miközben semmilyen konkrét információ nem volt arról, hogy mi történik. Nem mondanám, hogy lövéseket lehetett hallani, bár lehetséges. (...) Egyszer csak kinyílt az ajtó, és befurakodott egy fiú. Én akkor tízéves voltam, és annak ellenére, hogy fiatalabbnak látszott, éreztem, hogy valamivel idősebb nálam. Most nem tudom megmondani, hogy cserkészegyenruhát viselt-e, de biztos voltam benne, hogy cserkész; talán volt rajta valami a cserkészek egyenruhájából [talán egy cserkészkalap az állszíjjal?]. Úgy emlékszem vissza rá, hogy cserkész volt. A fiú alaposan megnézett mindenkit, aki a látómezejébe került, majd eltűnt.

Valamivel később megjelent néhány férfi – egynél biztosan több; a pontos számra nem emlékszem. Nem állíthatom biztosan, hogy egyenruhát viseltek, de azt tudom, hogy fegyveres vasúti őrök[304] voltak, és elvittek egy férfit a fülkénkből. Ma már tudom, hogy az illető zsidó volt, úgy is nézett ki; ma már meg tudom mondani, de akkor nem tudtam... Nem tudom, mi történt vele. Az anyám az ablaknak még a közelébe sem engedett. Az emberek azt mondták, hogy azok a vasúti őrök helyben lelőtték azt az embert.

Mit tehetek hozzá? (...) Hogy az emberek megdöbbentek volna? Én semmilyen reakciót nem érzékeltem. Egyrészt volt... egy olyan érzés, hogy valami rossz, valami nem jó történt, de ezen nem lehetett segíteni. Azért történt, mert így kellett történnie. És senki meg se kísérelte, hogy reagáljon, segítsen, semmi ilyesféle nem történt. Emlékszem, hogy később, amint a vonat kigördült, és elindult Częstochowa felé, az emberek azt mondták, hogy valakit ledobtak a vonat tetejéről [a zsúfoltság miatt az emberek gyakran utaztak a

303 A beszélgetés egy pontján fölemelt egy könyvet az asztalról, majd gyorsan megkeresett egy bekezdést, amelyben Thuküdidész leírja, hogyan használta föl a szemtanúk vallomásait *A peloponnészoszi háború*ban.

304 Volt egy ilyen különleges szolgálat, a Służba Ochrony Kolei (SOK), amelynek a tagjait általában *sokiści*nak hívták. Łoziński interjúalanya is ezt a szót használja.

vonat tetején]. (...) Ez mindenkor rossz fényt vetne a lengyel társadalomra, de hogy ráadásul egy évvel a háború után ilyesmi történt, hát...

Függetlenül attól, hogy voltak-e felbujtók – mert úgy hallottam, kellett hogy legyenek –, úgy vélem, hogy ennek nem volt különösebb jelentősége, hiszen az egész lakosság részt vett ebben, legalábbis passzívan... az olyan emberek, mint én is, akik nem reagáltak. (...) Tanácstalan vagyok [nem tudja megmagyarázni, hogy következhetett be egy ilyen pogrom egy évvel a háború után]. Számomra teljesen fölfoghatatlan... beszélhetünk mélyen gyökerező antiszemitizmusról, de ez nem elég [magyarázat]... Ez rettentő mély hatást gyakorolt rám. Ha nem vagyok antiszemita, noha ebben a társadalomban nőttem fel, annak két oka van – az egyik, hogy az apám az volt, a másik, aminek tanúja voltam Kielcében. Annak tudata, hogy súrolt a halál, a céltalan, szeszélyes halál, amely teljesen véletlenszerűen sújtott le emberekre... ijesztő. És az a fiú, aki ebben részt vett. Nem tudom, miféle ismeretekkel volt fölfegyverkezve, hogy fölismerje a megfelelő célpontot. (...) Lehet, hogy tizenhárom éves volt, lehet, hogy tizennégy vagy tizenöt, meg nem mondom.

Az nyilvánvaló, hogy én mint tíz éves, nem csinálhattam semmit; anyám sem hagyta volna. De ma tudom, hogy egyike voltam annak a sok embernek – a koromnak itt nincs jelentősége –, aki egyáltalán nem reagált erre. Az út további része úgy telt el, mintha mi sem történt volna. (...) Az egész társadalom így viselkedett. Erre az ügyre évtizedekig a hallgatás leple borult.[305]

305 Szemtanúk, i. m. és Łoziński interjú.

4
Reagálások a kielcei pogromra

A kielcei pogrom minden tekintetben komplex esemény volt, nem pusztán erőszak-kezdemény, amelynek zsidók estek áldozatul. Amit az emberek önnön szándékaik szerint Kielcében érvényre juttattak, önbíráskodó igazságszolgáltatás [vigilante justice] volt, mindazonáltal azonban igazságszolgáltatás. Az állam itt-ott felbukkanó egyenruhás képviselői láthatóan támogatták a felizgatott állampolgárokat, akik hálásan, olykor „Éljen a lengyel hadsereg!" kiáltással vették tudomásul ezt a tényt.[306] Jelenlétük olyan érzést keltett, hogy ami történik, az intézményes jóváhagyással folyik. Egész nap egyenruhás emberek – katonák, rendőrök, cserkészek, vasutasok, egy börtönőr, egy „amerikai egyenruhát viselő" fegyveres őr a Lengyel Szocialista Párt központjától – hajszoltak, bántalmaztak, ütlegeltek és gyilkoltak zsidókat (és zsidónak kinéző embereket) szerte a városban, együtt a többiekkel.[307] A fenyegetettség érzése minden kétséget kizáróan átjárta a társadalom széles köreit, és gyorsan nagy tömeget mobilizált a veszély elhárítására. Miért érezte a lengyel nép úgy, hogy zsidó polgártársai fenyegetik? Valóban azért, mert a zsidók kiszívták gyermekeik vérét?

306 Lásd például Kaczmarek püspök bizottságának jelentését a kielcei eseményekről. In John Micgiel: „Kościół katolicki i pogrom kielecki", *Niepodległość*, XXV, 155. oldal.

307 Az első kielcei perben halálra ítélt egyik vádlottat, Szymkiewiczet az őt letartóztató államvédelmisek épp „amerikai egyenruhájáról és PPS [a Lengyel Szocialista Párt rövidítése] feliratú vörös karszalagjáról" azonosították. „Szymkiewicz vádlott különösen azért tűnt föl nekem, mert csak három ember viselt hasonló egyenruhát" (Meducki: Antyżydowskie, 1. kötet, 283–284. oldal). Az „amerikai egyenruha" valószínűleg egy olyan zubbonyra utal, amely akkoriban nagyon népszerű volt, és olyan anyagból készült, mint az amerikai vagy a brit katonai egyenruhák.

A rituális gyilkossággal kapcsolatos állítást látszólag sok ember teljesen komolyan vette. Még kiváló egyházi emberek sem haboztak hallgatólagosan támogatni.[308] A Milíciát *azért küldték*, hogy kivizsgálja, tényleg elraboltak és megölték-e a zsidók egy keresztény gyermeket. A vajda és a helyi püspökség egyik képviselője által írt, Kielce lakosaihoz szóló, végül ki nem bocsátott felhívás megnyugtatóan megállapította, hogy „a nyomozók által összegyűjtött anyag alapján a zsidó lakosok nem öltek meg lengyel gyermekeket".[309] Amikor a pogrom utáni napon külföldi újságírók csoportja érkezett a városba, első útjuk a vajdához vezetett. „Amikor a vajdaság épületében várakoztunk – írja S. L. Shneiderman –, megkérdeztem egy katonát, aki ott ült a folyosón, hogy tudja-e, miért tört ki a pogrom. Habozás nélkül azt válaszolta, hogy azért kezdődött a tömegmészárlás, mert »a zsidók keresztény gyerekeket raboltak el, és elrejtették őket a Planta utca 7. szám alatti épületben«."[310]

Amikor az 1980-as évek közepén, vagyis negyven évvel az események után Łoziński filmre vette az interjúkat, interjúalanyai már tudták, hogy mi a politikailag korrekt válasz a rituális gyilkosságra vonatkozó kérdésekre, de nem feltétlenül értettek ezzel egyet.[311] Sokan, és nem csak egyszerű emberek, szemmel láthatóan hittek a vádban. Egy védőügyvéd szolid középosztályi özvegye mondta a kamera előtt, hogy „valami biztosan volt benne"; egy, a környéken lakó „egyszerű" idős hölgy pedig, amikor megkérdezték tőle, hogy igaz-e a rituális gyilkosság, rejtélyes mosollyal azt válaszolta, hogy „Ez az ő titkuk" (*„To jest ich tajemnica")*.[312]

Az első kielcei perben az egyik védőügyvéd azzal érvelt, hogy „azokat az embereket, akik az ifjúság védelmében a Planta utcába mentek, a szülői aggodalom mozgatta. Kéretik a bíróságtól, hogy a vádlottak lelkiállapotának mérlegelésekor vegye figyelembe az önvédelemnek ezt a motívumát".[313] Shneiderman, aki ott ült a tárgyalóteremben, és meghallgatta a beszédet, tévedett, amikor ezt képmutatásnak vélte. Minthogy országszerte sok ember reagálását kellett megmagyarázni a kielcei pogromra (és a tettesek első csoportjának gyorsított tárgyalására [summary trial]), a védőügyvéd magyarázata a közfelfogásról pontos volt. Kivéve persze, hogy a zsidók nem öltek meg keresztény gyerekeket a vérükért.

308 Lásd alább a katolikus egyház reagálását a pogromra.

309 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 87. oldal.

310 Shneiderman: Between Fear and Hope, i. m., 87. oldal.

311 Łoziński munkatársa, aki az interjúkat készítette, nem tudta, hogyan kell helyesen föltenni ezt a kérdést. Olyannyira meg volt győződve a dolog képtelenségéről, hogy azzal próbált az emberekből valami állásfoglalást kihúzni, hogy újra meg újra föltett nekik egy rávezető kérdést: „Ön szerint az emberek elhitték [vagy: „Ön akkoriban elhitte] a rituális gyilkosság *legendáját*?" (Az én kiemelésem – J. G.)

312 Szemtanúk, i. m.

313 Shneiderman: Between Fear and Hope, i. m., 106. oldal.

A hatóságok rögtön reagáltak a kielcei pogromra: volt valamiféle törvényszéki vizsgálat a pogrom körülményeiről, és több pert indítottak az elkövetők ellen. Ha más nem is, ez a bírósági következmény mindenképpen szerves része a történetnek, mivel ez alapozta meg az események történelmi megörökítését. De a pogromra való reakcióra a lengyel társadalom különböző köreiben rezonáltak, és akkor érthetjük meg azt, ami július 4-én Kielcében történt, ha számba vesszük ezeket az utórezgéseket.

Hogyan reagált a munkásosztály a kielcei pogromra, és hogyan viszonyult ehhez a Lengyel Munkáspárt?

A Lengyel Munkáspárt mindig nagyon komolyan vette a propagandát, és 1946-ban igencsak elmerült a lengyel nép szívéért és agyáért folyó harcban. Minden nyilvános eseményt megpróbáltak ideológiailag kisajátítani, és ez alól a kielcei pogrom sem volt kivétel. Az a nevelő hatású és propagandisztikus haszon, amit a párt eleinte a vérfürdőből remélt húzni – azzal, hogy „a tömegeket" bevonják a gyilkosságok elleni tiltakozásba, majd a konkrét tettesek helyett a „valódi" bűnösöket, azaz a „reakciós elemeket" ültetik a szégyenpadra, hiszen minden bizonnyal ők, a rendszer politikai ellenfelei „inspirálták" ezeket az eseményeket –, visszafelé sült el: kiderült, hogy „a tömegek" nem éreznek együtt a zsidókkal, még azokkal a szörnyű bűntényekkel szembesülve sem, amelyeknek a zsidók áldozatul estek.

A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának instruktoraiból álló csoport, amely július 4-én Kielcébe jött, majd szétszéledt az egész körzetben, hogy elvégezze a propagandamunkát, pár nappal azután, hogy visszaérkezett Varsóba, egy dermesztő jelentést tett le az asztalra. „A tömegek hozzáállása legnagyobb részt inkább negatív" – azaz a munkások nem hajlandók arra, hogy nyíltan elítéljék a kielcei pogrom elkövetőit –, kezdődik a beszámoló. „Több helyen morális terrort kellett bevetni – például Pionkiban, a 700 munkást alkalmazó Állami Lőporgyárban."[314] „A radomi sörgyárban a munkások ellenezték a pogromot elítélő határozati javaslatot. Egy szövetkezetben és az Állami Erdőgazdaság igazgatóságán is ellenezték az emberek a kielcei pogromot elítélő határozati javaslatot. Főleg a vasutasok mutatkoztak antiszemitának… [és] antiszemita jelszavakat terjesztenek az egész vaj-

314 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 142. és 143. oldal.

daságban. Tény, hogy a Częstochowa–Kielce vonalon a vasúti őrök leplezték le a zsidókat, és bujtogatták a támadókat, hogy megverjék őket. Radomban sok vasutas ellenezte a pogromot elítélő határozati javaslatot."[315]

A radomi Információs és Propagandaosztály júliusi jelentése tárgyilagosan megjegyzi: „Ebben a hónapban rendkívül erős zsidóellenes vélemények jelentek meg, különösen az értelmiség körében. A zsidók elleni kielcei pogrom társadalmunk sok csoportja körében morális jóváhagyással találkozott."[316]

315 Uo., 139. oldal. Ennek és négy további jelentésnek teljes angol fordítását lásd Joanna Michlic-Coren: „Polish Jews During and After the Kielce Pogrom: Reports from the Communist Archives", in *Polin.*

316 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 151. oldal. „Egy ostrowieci gyűlésen – áll a Központi Bizottság instruktorainak jelentésében – Józef Kasior elvtárs (Kommunista Párt) zsidóellenes beszédet tartott: »Miről is van szó? Mi robotolunk, mint az őrültek, az ostrowieci zsidók pedig csak élnek, mint Marci Hevesen [*„żyją sobie jak u Pana Boga za piecem"* – szó szerint: „úgy élnek, mintha a mindenható Isten kemencesutjában lennének"], vajat és csirkét vásárolnak, ugyan hol voltak akkor, amikor mi partizánharcot vívtunk?« Ezt egy olyan elvtárs mondta, aki egy vajdasági és egy központi pártiskolán tanult. Egy másik elvtárs ugyancsak Ostrowiecben, egy gyűlésen odafordult az előadóhoz: »Csapjál csak jól oda a zsidóknak, meg fognak tapsolni«" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 139, 140. oldal). Az ostrowieci városi Információs és Propagandaosztály júliusi jelentésében jelezte, hogy a kielcei pogrom elkövetőinek halálra ítélését a városban nem tartották „teljesen igazságosnak" (uo., 147. oldal).
Skarżysko-Kamiennában július 8-án 500 ember gyűlt össze a kamiennai gyárban, hogy meghallgassa a kommunista párt városi szervezete képviselőjének előadását, amelynek az volt a címe, hogy „Zsidóellenes pogrom Kielcében: a reakciós erők provokációja". „A légkör feszült volt – olvashatjuk a helyi Információs és Propagandaosztály jelentésében. – A gyűlés után szétszéledő munkások nem fogadták el a szégyenteljes kielcei bűncselekményeket elítélő határozati javaslatot." Nem fogadta el a Lengyel Államvasutak 150 alkalmazottja sem, akiket ugyanerre szólított föl a kommunista párt városi bizottságának első titkára, Baran elvtárs. A következő napokban, más gyárakban és intézményekben tartott gyűlések „jó hangulatúak" voltak, és megfelelő határozatokat fogadtak el. Azt nem árulták el, mitől is változott a hangulat, talán ügyesen alkalmazták a „morális terrort" (uo., 152–154. oldal). Pińczówban a megyei párttitkár szemrehányást tett ez egyik odautazott központi bizottsági instruktornak, hogy „túlságosan megvédte a zsidókat a beszédében. Amikor Buczyński elvtárs azt tanácsolta a Pińczów megyei aktivistáknak, hogy szervezzenek tömeggyűléseket a kielcei pogromról, az egyik megyei pártbizottsági elvtárs tiltakozott: »Hogyan mehetnénk és védhetnénk a zsidókat a parasztok előtt, ha a zsidó nők negyvenezer złotyt kapnak azért, hogy gyereket szüljenek?« Buczyński elvtárs természetesen cáfolta az ilyen hazugságokat" (uo., 140. oldal). Sandomierzből jelentette a megyei Információs és Propagandaosztály július 10-én, hogy „a környékbeliek szerint a zsidók tényleg meggyilkoltak több lengyel gyereket, és megérdemelték, hogy Kielcében megölték őket" (uo., 144. oldal).

Padraic Kenney a lengyelországi kommunizmus első éveiről szóló kitűnő tanulmányában a helyi és központi pártarchívumokból merítve részletes leírást adott arról, hogyan játszódott le a dolog a łódźi ipari központban:

Július 8. és 11. között munkásvezetők gyűléseket hívtak össze számos gyárban, hogy elítéljék a pogromot. Határozati javaslatokat készítettek elő, és fölszólították a munkásokat, hogy írják alá. Maguk a gyűlések incidens nélkül zajlottak le, de csak kevés munkás volt hajlandó arra, hogy együttműködjön. A łódźi fonóüzemben „a gyűlés közönyösen és szenvtelenül elfogadta a határozati javaslatot, de feltehetően csak néhány munkás írta alá". A Scheibler és Grohmanban csak egy műhely értett egyet a határozattal, és csak néhány kommunista párttag írta alá. Másnap azonban a łódźi Lengyel Munkáspárt napilapja „nagybetűs" címben számolt be arról, hogy a munkások itt és más gyárakban elfogadták a határozati javaslatokat, és halálbüntetést kértek azokra, akiket a pogromban bűnösnek találtak. Ez a propagandafogás visszafelé sült el, fölkeltette a munkások antiszemitizmusát, átpolitizálta és a kormány, valamint a Lengyel Munkáspárt ellen fordította őket. Kezdtek a Lengyel Munkáspártra mint „zsidó" pártra, a kormányra mint „zsidó" kormányra tekinteni, amely szemben áll a munkásokkal. A beszámoló láttán sztrájkok törtek ki egy tucat környékbeli gyárban, főleg a pamutfonókban és a varrodákban. A sztrájkok és a kielcei tragédia közötti összefüggés nyilvánvaló volt; az egyik gyárban még egy hamis telefonhívás hírét is elterjesztették a munkások között, amely szerint egész Kielce sztrájkol, és kérik a łódźiak támogatását.

Bár a sztrájkok csak körülbelül egy óra hosszat tartottak, a Lengyel Munkáspárt megfigyelőit meglepte hevességük. Egy gyári párttitkárnőt, aki megpróbált szembeszegülni a sztrájkolókkal, megvertek. Egy központi bizottsági jelentés figyelmeztetett: „Łódźban a helyzet súlyos. Erről tanúskodik a sztrájkolók közti hangulat, a sztrájk gyors terjedése gyárról gyárra és a sztrájkoló nők agresszivitása mindenütt a gyárakban; vadul tomboltak. Mihelyst tudomásukra jutott a kivégzés híre [a kielcei elítélt gyilkosok kivégzéséről van szó], a műhelyekben bosszúszomjas jelszavakat lehetett hallani. A kielcei per gyorsaságát Greiser peréhez hasonlítgatják [Arthur Geiserről, a Harmadik Birodalomba bekebelezett lengyel terület, Warthegau náci vezetőjéről van szó], aki még mindig életben van, bár sok millió áldozat halálában bűnös. A sztrájkoló munkások olyan antiszemita érveket hangoztatnak, hogy »Egy terhes zsidó nő ezer złotyt kap, de mi jut nekünk?«... [vagy] »A zsidók miért nem dolgoznak a gyárakban? A zsidók uralkodnak a lengyelek fölött«." A łódźi zsidók szerint a városban „pogromhangulat" uralkodik; olyan rémhírek terjednek például, hogy a zsidók Bałutyban (egy

nagy munkáskerület, amely a háború alatt a gettó területe volt) megöltek egy lengyel gyereket. Bár a sztrájkok maguk hamar véget értek, amint a munkások elérték követeléseik teljesítését (többnyire azt követelték, hogy a határozati javaslat visszavonását nyomtassák ki az újságban), a gyűlölet még jóval ezután is megmaradt. A pogrom vezetőinek elítélése több tiltakozást lobbantott lángra.[317]

A łódźi munkásosztály különösen fontos volt a kommunistáknak. Innen indult annak idején az a sztrájkhullám, amely kirobbantotta az 1905-ös forradalmat Oroszországban. A város és – legnagyobb részt a konfekcióiparban foglalkoztatott nőkből álló – munkásosztálya a bolsevik üdvtanban a nagy októberi forradalom szimbolikus kapujának számított. Ez alkalommal azonban a łódźi varrónők és szövőnők viselkedése semmilyen nagy történelmi fordulatot nem előlegezett meg. Inkább egy női vokálhoz hasonlított – egy hang volt a sok között, amely visszhangzott szerte az országban.[318] Az adott körülmények között ez tette különösen fontossá üzenetüket, és a Párt nagyon odafigyelt rá.

Egyedül Łódźban mintegy 16 000 munkás vett részt a sztrájkokban zsidóellenes jelszavakkal, és a Lengyel Munkáspárt második legmagasabb szintű döntéshozó szerve – a Központi Bizottság Titkársága – a kielcei pogrom után tartott első tanácskozásán, 1946. július 29-én *magától értetődően a munkások łódźi sztrájkját* tűzte napirendre, *nem pedig a kielcei pogromot*.[319] A pártdokumentumokban található, ilyen alkalmakkor szokásos önkritikát – a pártmunka és a párt kádereinek színvonala nem megfelelő, és meg kell erősíteni, hogy ellensúlyozni lehessen a „reakciósok" befolyását – a tanácskozás alatt Witaszewski elvtárs tovább csiszolta és élesítette. A munkások azért dühösek a rendszerre – mondta –, mert kizsákmányolják őket a boltosok és a kereskedők, akik az élelmiszert szatócsboltokban, maszek kifőzdékben adják el, meg kizsákmányolják őket az egyéni és magánvállalkozók, akik nem termelnek semmit, csak ügynökként működnek. És amikor a munkások feldühödtek a rendszer miatt, akkor nem tudtak ellenállni a reakciós

317 Padraic Kenney: Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950, 114. és 115. oldal.

318 „A kielcei pogrom ellen az újságokban megjelent, jól-rosszul megfogalmazott tiltakozások, valamint a kielcei tettesek perében hozott ítéletek ellen a gyárakban, hivatalokban, villamoson és vonaton, az utcán összeverődő tömegben fellángolt tiltakozások hullámai elültek" – írta Witold Kula egy hónappal a kielcei pogrom után (Kula: „Nasza w tym rola", i. m., 159. oldal).

319 Aleksander Kochański (szerk.): *Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR, 1945–1946*, 273. oldal.

befolyásnak, beleértve az antiszemitizmust is.[320] Az antiszemitizmus legyőzéséhez szükséges eszközként Witaszewski a magánszektor megszüntetését javasolta. E mögött az érvelés mögött az a ki nem mondott vélemény húzódott meg, hogy elsősorban a zsidókkal kellene foglalkozni: a zsidókkal mint tipikus közvetítő kereskedőkkel, akiknek mindent összevéve nincs ínyükre a munka; a zsidókkal mint „nem produktívakkal".[321]

Ne higgyük, hogy ez csak egy hírhedten ostoba kommunista funkcionárius – aki később majd kiérdemli a becsmérlő „Vascső tábornok" („Generał Gazrurka") gúnynevet – sajátságos véleménye arról, hogyan kell kezelni az antiszemitizmust. Ugyanezt az érvelést megtaláljuk már egy olyan dokumentumban is, amelyet magas rangú pártfunkcionáriusok, név szerint Hilary Chełchowski és Władysław Buczyński terjesztettek elő. A pogrom napján délben érkeztek Kielcébe, és két nappal később írtak egy gyors értékelést a kialakult helyzetről: „A jövőben el kell kerülni az olyan szervezeti rendet, amelyben minden zsidó egy helyen gyűlik össze [a Planta utca 7. szám alatti épületre utalnak], nem vesznek részt a termelőmunkában, de igen jól élnek, benne vannak mindenféle suskusban, büntetlenül, és gyakran a kormány kárára (*„zajmują się najrozmaitszą kombinacją bezkarnie i bardzo często na niekorzyść Rządu"*), amit aztán az irántunk ellenséges elemek kihasználnak."[322, 323]

Az a július 18-án kelt jelentés, amelyet a központi bizottsági instruktorok teljes odalátogató delegációja jegyzett, így ragadta meg a lényeget: „A kielcei zsidóházban [a Planta utca 7. számban] 180 zsidó lakott. Nem dolgoztak;

320 Uo., 276. oldal.

321 Ez egy sok szálból álló, nagyon összetett kérdés. A zsidó közösségen belül is és azon kívül is arra törekedtek, hogy megteremtsék azoknak a zsidóknak a „termelőképességét", akik alighanem csak ügynökök és kereskedők akartak lenni, azaz olyan dolgokkal foglalkozni, amik „nem termelnek" semmit. A kezdeményezésben a zsidók lenézése tükröződik a nem zsidók részéről, olyan embereknek állítják be őket, akik mások munkáján élősködnek, de megjelenik benne másfelől a tradicionális zsidó közösség alsóbbrendűségének és visszamaradottságának internalizált érzése is. Ahhoz, hogy teljesen fölfejtsük ezt a témát, egyidejűleg több dolgot kell elemezni: azokat a cionista kísérleteket, amelyek keretében különböző mesterségekre akarták megtanítani a kelet-európai zsidókat, hogy felkészítsék őket az alijára; azt, ahogy a nácik a zsidókat munkaképesség szerint kategorizálták a gettókban; a Zsidótanács reagálását ezekre az igényekre a háború alatt (erről a témáról sokat írt a hivatalosan terjesztett *Gazeta Żydowska*); a munkásosztály kommunista mitizálását, valamint mind a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának, mind a lengyel kormány kijelölt szerveinek intézményes erőfeszítéseit a zsidók „termelésre fogására".

322 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 100. oldal.

323 Néhány megjegyzés azzal kapcsolatban, hogy „a zsidók egy helyen gyűlnek össze". Egy olyan városban, ahol jelentős számú zsidó túlélő volt, a Zsidó Bizottság épülete általában több funkciót látott el. Gyakran a táborokból vagy a bujkálásból visszatért vagy a városon átutazó vagy a rokonaikat kereső zsidók szálláshelye volt. Lehetett

közülük csak ketten voltak a Lengyel Munkáspárt tagjai. Ostrowiecben is több száz olyan zsidó van, aki nem dolgozik. Az állami kezelésben lévő fürdőhelyek többségén az ember főleg gazdag zsidókkal és reakciós lengyelekkel találkozik." A Lengyel Munkáspárt és a Lengyel Szocialista Párt városi szervezetének július 11-i közös ülésén – folytatják a Központi Bizottság instruktorai – „az a döntés született, hogy el kell kezdeni az élősködő elemek letartóztatását [föltehetően azokról van szó, akik inkább a szabadpiacon kereskedtek, mintsem hogy állami vállalatokban végeztek volna „termelő" munkát], és be kell zárni a szórakozóhelyeket. (...) A tömeggyűléseken az emberek haragja *a zsidóktól általában az élősködő elemek felé* fordult [az én kiemelésem – *J. G.*]. Az a meggyőződés alakult ki, hogy végül is a párt fölkutatja és megbünteti azokat, akik az emberek nyakán élősködnek."[324] És ugyan senki sem kérte kifejezetten, hogy a „társadalom élősködőinek" jól definiált alcsoportjaként tömegesen tartóztassák le a zsidókat, de a Központi Bizottság július 29-i ülésén Ostap Dłuski azt javasolta, „hogy hozzanak létre egy szervezetet, amely előmozdítja a zsidók elmenetelét Lengyelországból, hogy egyesülhessenek családjaikkal".[325]

Csak emlékeztetésképp: a zsidó népesség a háború utáni Lengyelországban nyomorgott, kórosan lesoványodott, anyagilag tönkrement, beteg és lelkileg sérült volt. Ha valaha is volt olyan poszttraumatikus stressztől szenvedő embercsoport, amelynek baját már a diagnózis előtt tudni lehetett, akkor ez volt az a csoport. A zsidó túlélők szörnyű általános helyzetét bőségesen dokumentálták a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának feljegyzéseiben, amelyek többnyire megpróbálták szavakba önteni és orvosolni a helyzetet. A helyzet akkor vált kritikussá, amikor a Szovjetunióból hazatelepülő, szintén kifosztott és kimerült zsidók áradata 1946-ban elérte Lengyelországot. Márciusban a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága felhívással fordult a világ

benne egy-két szoba egy rögtönzött árvaház vagy egy idősek otthona vagy egy iskola elhelyezésére is, lehetett benne egy kibuc, ahol ifjú cionisták indulását készítették elő, történetesen Palesztinába. Az ilyen elrendezések nem annyira valamiféle „szervezeti rendből" eredtek, mint inkább az épülethiányból, illetőleg abból, hogy a helyi hatóságok vonakodtak a zsidóknak helyet adni a szükséges minimumon túl, valamint abból az igényből, hogy gondoskodjanak a zsidók biztonságáról, akik szétszórva könnyebben válhattak támadás célpontjává.
Meducki könyvében van két, a Központi Bizottság látogatóitól származó dokumentum: egy hosszabb, amelynek dátuma július 18., és a „Központi Bizottság instruktorai" jegyzik (137–143. oldal); és egy rövidebb, július 6-i keltezéssel, melyet Chełchowski és Buczyński jegyez (98–100. oldal). Az idézet a rövidebből való.

324 Uo., 138. és 142. oldal.

325 Kochański: Protokoły, i. m., 280. oldal.

zsidóságához – *„Tsu Yidn fun der Gancer Welt"* –, hogy küldjenek anyagi segítséget.[326]

Az általános megállapításokon kívül bepillanthatunk a kielcei Planta utca 7. szám alatti épületbe Łoziński néhány interjúalanyának szemével, akik negyven évvel később meglátogatták ezt a helyet, és fölidézték emlékeiket. Łoziński filmjének bevezető képsoraiban egy tanárnő kitűnő tanúvallomását halljuk, aki a *Szemtanúk*ban röviden szól a témáról. Nemcsak intelligenciája és a kamera előtti fesztelen viselkedése miatt jó szemtanú, hanem személyes körülményei miatt is. Akkoriban kapcsolatokkal rendelkező embereket próbált fölkutatni, mert anyját bebörtönözték. Igazából azt remélte, hogy majd a zsidók között lel segítségre, akikről mindenki azt tartotta, hogy gazdagok, hatalmuk van, és jó kapcsolatokat ápolnak a hatóságokkal.

Ehelyett csalódottan és döbbenten látta, hogy az épület belül milyen „kopár és szegényes", a szobák többségében egy priccsen és egy árva széken kívül semmilyen bútor nem volt.[327] „Olyan volt a ház, mintha temetés után lettek volna." Az emberek szürke pokrócba burkolózva üldögéltek az ágyakon, ami „hihetetlen benyomást keltett. Mintha csak hajótöröttek lettek volna. Az öregebbek között egészen biztos volt néhány elmebeteg. (...) Úgy néztek ki, mintha várnának valamire, várnák, hogy valahova menjenek, hogy valakit megtaláljanak, és új életet kezdjenek... szomorúak, levertek, összetörtek voltak" *(„smutni, przygnębieni, przybici")*.[328] Senki nem tudott neki segíteni, hogy utat találjon a helyi hatóságokhoz, de fölajánlották, hogy gyűjtenek neki pénzt, hogy ügyvédet tudjon fogadni.

Ennek az átutazó, szűkölködő és beteg népességnek a tényleges helyzete nem vette elejét annak, hogy pletykák kerekedjenek hivalkodó fogyasztásukról, arról, hogy a zsidó gyerekek állítólag mindenféle finomságot és narancsot visznek az iskolába – közben meg történetek keringtek csonttá-

326 A zsidók közvetlen háború utáni drámai anyagi körülményeinek és nélkülözésének rövid összefoglalást lásd Engel: Beyn Shichrur, i. m., 55–60. oldal. A Lengyel Zsidók Központi Bizottságának felhívása a *Dos Naye Leben* 1946. március 23-i számában jelent meg (lásd August Grabski: *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce, 1944–1949*, 121. oldal).

327 A teljes interjú alapján kiderül, milyen előzmények után került sor erre a látogatásra. A család azért a zsidókhoz fordult segítségért, mert a háború alatt bújtattak egy zsidó családot, és arra számítottak, hogy valaki majd viszonozza a szívességet. A bújtatott asszony írt egy igazolást, és a tanárnő (akkoriban tizenéves gyerek) ezzel a levéllel ment el a Planta utca 7.-be. Amikor az interjú készítője megkérdezte tőle, hogy a családja netán azt hitte-e, hogy a zsidók a titkosrendőrségnél vagy a kormánynál dolgoznak, és ezért segíthettek volna, kínosan mosolygva tiltakozott, de nyilvánvaló volt, hogy a család erre gondolt.

328 Szemtanúk, i. m., Łoziński interjúja.

bőrré aszott, kimerült zsidókról, akik lengyel gyerekeket kapnak el, hogy vérükkel fölerősítsék magukat.[329]

A PÁRT LEVONJA A KÖVETKEZTETÉSEKET

A párt egyre csak halogatta, hogy foglalkozzon azokkal a problémákkal, amelyekkel a zsidók szembekerültek; ugyanígy tett a két törvényes erőszakszervezet is. 1945. szeptember végén, több hónappal a kielcei pogrom előtt – mint már volt róla szó – a Közigazgatási Minisztérium egy „szigorúan titkos" feljegyzést küldött az Állambiztonsági Minisztériumba, amelynek a másolatát továbbküldték az Igazságügyi Minisztériumba és a Milícia (vagyis a reguláris rendőrség) Főparancsnokságára. A minisztérium politikai osztályának vezetője azt szerette volna megtudni, hogy mit tesz az Államvédelmi Hivatal annak érdekében, hogy a lengyel állampolgárok a továbbiakban ne raboljanak ki és öljenek meg zsidó nemzetiségűeket. „Számos panaszunk és jegyzőkönyvünk" van ezekről a bűncselekményekről, írta, és „nincs információnk" semmiféle ellenintézkedésről, amelyet az állami szervek tettek volna. Egy, a kéréshez csatolt mellékletben fölsorolta az elmúlt hat hónap fontosabb eseteit – teljesen fölöslegesen, tehetnénk hozzá közbevetőleg, mert a Zsidó Bizottságok az egész országból folyamatosan küldték a panaszokat és a jegyzőkönyveket az ilyen esetekről közvetlenül az Államvédelmi Hivatalnak.[330]

A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának Titkársága első ízben 1945 augusztusában, néhány nappal a krakkói pogrom után tűzte napirendre „a pogromok problémáját". „Mintha a krakkói és más (Radom, Miechów, Chrzanów, Rabka) pogromkezdeményeknek lenne egy közös vonásuk, és mintha megszervezték volna őket. A szervezettség pedig arra utal, hogy van egy központ, amely parancsokat ad ki."[331] Így az egész problémát egy jellegzetes paradigma: az összeesküvés-elmélet keretei között helyezték el, s az összeesküvés a Lengyel Munkáspárt hatalmának aláásását célozza.

329 Uo.

330 AAN, MAP, 786/17, 18; valamint Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 55–61. oldal. Nem a Közigazgatási Minisztérium volt az egyetlen hivatalos fórum, ahol a zsidók elleni támadásokat dokumentálták ebben az időszakban. Az Ideiglenes Országgyűlés (az Országos Nemzeti Tanács) egymást követő ülésein 1945 májusában és júniusában Emil Sommerstein statisztikai és területi adatokat prezentált a zsidó veszteségekkel kapcsolatban, és energikus fellépést követelt a törvényes erőszakszervezetektől, valamint az igazságszolgáltatástól (Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 9. oldal).

331 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 53. oldal.

Ez a kommunista ideológusok reflexszerű válasza volt – bármilyen társadalmi jelenség, amelyet nem a párt szervezői terveztek, csak valaki más szándékos tervezésének és szervezésének az eredménye lehet. Ha a közrend fölbomlása volt a probléma – a sztrájkok, lázadások, gyűlések vagy mint esetünkben, pogromok –, akkor pláne összeesküvésre gyanakodtak, és a helyes eljárás az volt, hogy azonosítani kell azokat, akik a háttérből a szálakat mozgatják. A társadalmi cselekvés leninista paradigmája nyilvánvalóan általánosan alkalmazható elmélet volt. Ahogy a „hivatásos forradalmárok" szükségszerűen győzelemre vezették a munkásosztályt, ugyanúgy minden olyan esemény mögött, amely megkérdőjelezte a kommunisták törekvését a hatalom monopolizálására, a „hivatásos reakciósok" rejtőztek.[332]

Még az igazán tapasztalt kommunisták is valamiféle tudathasadásos állapotban voltak. Miközben a szervezeti munkát tartották a legfontosabbnak, arról is meg voltak győződve, hogy rajta kell tartaniuk kezüket „a tömegek ütőerén". A párt szervezői sosem távolodhattak el túl messzire az emberek konkrét érdekeitől és elképzeléseitől, különben azt kockáztatták volna, hogy „elszakadnak a tömegektől" – márpedig „a tömegektől való elszakadás" a sztálinizmus kemény időszakában főbenjáró bűn volt. Hosszú távon a propaganda segítségével lehetett belecsöpögtetni a helyes osztálytudatot az összes állampolgárba. Ez volt az, amikor „az acélt megedzették" – hogy az új szovjet ember kikovácsolásáról szóló, kánonná vált Nyikolaj Osztrovszkij-regény címét vegyük kölcsön.[333] De miközben az új embert kovácsolták, figyelni kellett az időzítésre. A végeredmény eléréséhez figyelni kellett az egymás utáni lépések gondos megtervezésére, mert különben a párt azt kockáztatja, hogy „elveszíti a kapcsolatot a tömegekkel".

Végül is a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának Titkársága megállapította „az erős antiszemitizmust a társadalomban, valamint a tudatosság és az aktivitás hiányát a társadalom demokratikus elemei között [föltehetően az antiszemitizmussal szemben]. A zsidóellenes pogrom fogalma még nem eléggé kapcsolódott össze a széles tömegekben *a reakciósok átfogóbb célok érdekében folytatott tevékenységével* [az én kiemelésem – *J. G.*]. Antiszemita hozzáállással még a munkásosztály vezető elemei között is lehet találkozni."[334] A lengyel országgyűlésben a baloldali cionista Adolf Berman

332 Kimutatható, hogy az egyházi forrásokat pontosan ugyanilyen gondolkodásmód jellemezte. Amikor például Kaczmarek püspök bizottsága leírta, hogyan öldösték a zsidókat a „hatóságok", azaz a helyszínen lévő rendőrség és katonaság, azt állította, hogy parancsra tették.

333 A szovjet korszak tipikus nevelési regénye Nyikolaj Osztrovszkij *Az acélt megedzik* című műve, Új Magyar Könyvkiadó, 1956 [Moszkva, 1952].

334 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 54. oldal.

fején találta a szöget az 1946. szeptemberi ülésszakon: „Bennünket, akik a zsidó munkásokat képviseljük, az, ami a kielcei perben kihirdetett ítéletek után Łódźban és Ostrowiecben több gyárban történt, sokkolt. Ez volt a második kielcei pogrom."[335]

Nyilvánvaló, hogy az ilyen alattomos terepen óvatosan kell manőverezni. A pártnak „stabil kapcsolatot kellett tartania a tömegekkel" *(„utrzymać stały kontakt z masami"),* hogy egyszerre tudjon elfogadtatni két állítást: az egyik, hogy „az antiszemitizmus lényegében a reakciósok ellenünk folytatott aknamunkájának egyik eszköze", a másik, hogy a zsidókat munkára kell fogni. Végül is, emlékezhetünk rá, „az fűtötte az antiszemita megmozdulásokat, hogy nem vesznek részt a termelőmunkában". Állandó téma volt ez, ami a pártnak a kielcei pogromról adott értékelésében is újra felbukkant. 1946. július 25-én a Minisztertanács új hivatalt létesített, a lengyelországi zsidók termelőmunkába vonásának kormányzati felelőse hivatalát.[336] 1945 augusztusában a Központi Bizottság titkársága javasolta, hogy hozzanak külön rendeletet az antiszemitizmus elleni harcról, és ebben szerepeljen a zsidók elleni pogromok áldozatainak és családjaiknak anyagi kárpótlása.[337] Egy évvel később, nem sokkal a kielcei pogrom után, az antiszemita támadások növekvő intenzitása és durvasága láttán a törvényjavaslat megbukott. Amikor a pogrom utóhatásainak foglyaként a Központi Bizottság titkársága másodszor ült össze, hogy értékelje a fejleményeket, fontosabbnak tartották – mint láttuk – a munkásosztály pogromra adott reakcióját vizsgálni, mint magát a zsidóellenes erőszakot. A párt nem akart mintegy kizárólag a zsidókkal foglalkozni. Leginkább azt szerette volna, ha az antiszemitizmus is meg a zsidók is köddé váltak volna.[338]

335 Uo., 2. kötet, 164., 165. oldal.
336 AAN, MAP, 786/72.
337 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 54. oldal.
338 Húsz évvel később, 1968-ban még mindig „a zsidók nélküli antiszemitizmus" kísért bennünket, amikor egy párton belüli nagyobb válságot úgy adtak elő, hogy kampányt folytattak a párt sorainak, ráadásképp pedig az országnak a „cionistáktól" való megtisztításáért. Lásd Paul Lendvai: *Anti-Semitism without Jews; Communist Eastern Europe.* A legjobb két lengyel nyelvű forrás arról, hogyan használta föl politikailag a kommunista hatalom az antiszemitizmust Lengyelországban 1967–68-ban: Dariusz Stola: *Kampania Antysyjonistyczna w Polsce, 1967–1968* és Mieczysław Rakowski emlékirataínak *(Dzienniki polityczne, 1967–1968)* harmadik kötete.

Hogyan reagált a pogromra a lengyel értelmiségi elit?

A zsidógyűlölet háború utáni megnyilvánulásai – a krakkói és kielcei pogrom, valamint az egyszerű emberek erre adott reakciói – meglepték a lengyel politikai és értelmiségi elitet. Ennek részben az az oka – amint a következő fejezetben ki fogom fejteni –, hogy az, ami zsidók és lengyelek között 1939-től kezdődően történt, a társadalom alsóbb rétegeiben játszódott le, és ezért rejtve maradt az elit elől. Ez pedig Lengyelország erősen rétegzett politikai kultúrájának tulajdonítható. Bármi is volt meglepődésük oka, hatalmas sokk érte azokat, akik úgy képzelték, hogy a náci megszállás megtisztítja a közgondolkodást a vad antiszemitizmustól.

A lengyel értelmiség felső rétege a fontosabb kulturális folyóiratokban adott hangot kétségbeesésének. A *Kuźnica* című hetilap sok-sok részletet közölt a kielcei pogromról: a rendőr Mazur kijelentését, hogy azért ölt meg egy újszülöttet, mert az anyja már meghalt, és „a gyerek bőgött volna"; azt az információt, hogy „ezrek" vettek részt a pogromban halálra taposva, kövezve, késelve és doronggal agyonverve a zsidó áldozatokat; a sajátos gyilkosságokat a vasúton és azt, hogy a helyi rendőrök is részt vettek annak a napnak az erőszakos cselekedeteiben. „Kielce ma *Judenrein* [zsidómentes]" – írta Mariusz Margal ebben a jelentős hetilapban július 22-én, hangsúlyozottan a német kifejezést használva. „Kielcében tökéletesen végrehajtották Hitler tervét, és Hans Frank főkormányzó úr [Hitler teljhatalmú megbízottja a megszállt Lengyelországban, a kielcei pogrom idején pedig egyike a nürnbergi bíróság előtt álló vádlottaknak] bizonyára nagyon boldog a távoli Nürnbergben."[339] Az adott körülmények és a pogrom időtartama alapján – írta Margal – „Kielce *egész* lakossága felelős" a történtekért [kiemelés az eredetiben – *J. G.*].

De már egy évvel korábban elkezdődött a háború utáni antiszemitizmusról szóló vita a színvonalasabb folyóiratokban. Kiindulópontja Mieczysław Jastrunnak az *Odrodzenie* című hetilap 1945. június 17-i számában megjelent „Potęga ciemnoty" (A sötétség hatalma) című cikke volt.[340] Jastrun cikkének első bekezdése pontosan megfogalmazza azt, amit sok szerző ugyancsak megmagyarázhatatlannak és morálisan nyugtalanítónak tartott. „A lengyelországi antiszemitizmus, amelynek már a mostani háború előtt is [Németország nem sokkal ezelőtt adta meg magát] mélyek voltak a gyökerei, nem csökkent – annak ellenére sem, hogy a hitleri inkvizíció több mint három-

339 Mariusz Margal: „Podczasz procesu Greisera", in *Kuźnica,* 1946. július 22.
340 A *ciemny* lengyelül „sötétet" jelent, de jelent „műveletlent, primitívet és barbárt" is, különösen *ciemnota* alakjában.

millió [lengyel] zsidót és zsidónak tartott személyt gyilkolt meg. Erkölcsi szempontból ez a tény legalább olyan szörnyű, mint a hitleri tömeggyilkosságok." Ennél félreérthetetlenebbül nem lehetett beszélni. És Jastrun így folytatta: „Az ember azt várná, hogy ez a történelemben páratlan gyilkosság, melyet a lengyel népet is könyörtelenül és brutálisan elnyomó gyűlölt ellenség követett el, majd kiváltja a lengyel társadalomból – amelyet magát is sanyargattak és megbecstelenítettek – a könyörület kollektív válaszát, a testvériség érzését a szenvedésben. (...) Ehelyett a lengyel nemzet és a szabad emberiség barbár ellenségei által oly bőven ontott zsidó vér csak fölkeltette a csőcseléköszönöket."

Az idő múlásával egyre többen csatlakoztak Jastrun sötét látleletéhez, egyre többen érezték úgy, hogy meg kell szólalniuk a nyilvánosság előtt. Kazimierz Wyka három hónappal később arról írt (*Odrodzenie*, 1945. szeptember 23.), hogy Jastrun tulajdonképpen pontosan fogalmazott, a „Potęga ciemnoty" beigazolódott. Az 1945. augusztusi krakkói pogrom volt az „utolsó csepp a pohárban", amely ilyen szavakra ösztönözte Wykát – ez „a brutális és bestiális látványosság, ami a krakkói Kazimierz kerületben történt".

Wyka cikke egy lépéssel továbbment Jastrun diagnózisánál: nem csak a „csőcselék" fertőződött meg antiszemitizmussal – állította –, hanem az iskolázott emberek rétege, az értelmiség is. Lengyelország – írta Wyka – cifra paradoxont produkált, most szenvedte el a következményeit annak, hogy a náci megszállás alatt nem volt egy Quisling-szerű hazai közigazgatása. Emiatt aztán az antiszemitizmust sohasem járatta le az, hogy a kollaboráció egyik velejárója lett volna. „Továbbra is a hazafiság kelléke és az úgynevezett felelős állampolgár-szindrómának egyik attribútuma maradt."

Kétségkívül okos meglátás, de ahhoz nem elég, hogy áthidalja a józan ész és az egyszerű tisztesség diktálta elvárások, valamint a háború utáni lengyel antiszemitizmus valósága között tátongó szakadékot. Wincenty Bednarczuk, aki a háború alatt külföldön volt, világosan megfogalmazta ezt a dilemmát a krakkói pogrom után írt cikkében: „A krakkói események olyanok voltak, mint egy kifakadt kelés, amelyről úgy éreztük, hogy azóta gyűlik, amióta visszatértünk a szülőhazába [Lengyelországba]. Amikor emigránsként az első híreket kaptuk azokról a szörnyű mészárlásokról, amelyeket a nácik a zsidók között végrehajtottak, még bizonytalankodtunk, hogy nem túloznak-e a tudósítások, és megrendülve kérdezgettük: mit szóltak ehhez a lengyelek? (...) Feltételeztük, hogy a lengyel zsidók félelmetes tragédiája kigyógyítja a lengyeleket az antiszemitizmusból. Nem is lehet másképp, gondoltuk, mint hogy a meggyilkolt gyerekek és öregek látványa szánalmat kelt, és segítésre ösztönöz. A megszállás alatt megszenvedett közös sorsnak valahogy össze kell békítenie őket. De nem ismertük az emberi

természetet. (...) Kiderült, hogy az emberiségről alkotott elképzeléseink naivak. Az ország meglepetést okozott nekünk."[341]

Egy évvel később, a kielcei pogrom után Stanisław Ossowski, a lengyel ún. humanista szociológia legkiválóbb képviselője, egyszersmind *par excellence* befolyásos értelmiségi, hosszú cikket írt a *Kuźnicába*, amelyben gondosan számba vette azt a sok szempontot és tényezőt, amely meghatározta a zsidókkal szembeni változó lengyel attitűdöket.

> Képzeljük el, hogy 1939-ben valaki megjósolja a zsidó népesség 1940 és 1944 között végbement, ésszel fölfoghatatlan kiirtását, valamint azokat a politikai és gazdasági változásokat, amelyek Lengyelországban és Európában a háború után bekövetkeztek. Képzeljük el, hogy mindezek ismeretében megkérdeznek bennünket, hogyan fognak viszonyulni a lengyelek 1945-ben és 1946-ban a maradék zsidósághoz.
>
> Több tényező figyelembevételével – a legyilkolt tömegek szörnyű szenvedései és a megsemmisítő táborok borzalma által felkeltett egyszerű emberi szánalom; a közös ellenség gyűlölete; a sokszor közösen ontott vér; a levert megszálló hatalom által hirdetett ideológia elutasítása; az igazságérzet, amely legalább az egyszerű emberi jóindulat formájában valamilyen kárpótlást követel a túlélőknek; a zsidó népesség radikális számszerű csökkenése, amelynek következtében megszűntek a háború előtt antiszemitizmus gazdasági alapjai – az ember valószínűleg arra a végkövetkeztetésre jutna, hogy a háború utáni Lengyelországban az antiszemitizmus mint társadalmi jelenség képtelenség lesz.
>
> De aki élesebb szemű vagy cinikusabb vagy bakafántoskodóbb vagy történelmileg tájékozottabb, az figyelmeztethetett volna minket arra, hogy a másik embert ért csapásokra nem a szánalom az egyetlen elképzelhető reakció. Azok, akiket a sors megsemmisítésre szánt, könnyen visszataszítónak tűnhetnek a többiek szemében, és kirekeszthetők az emberek köréből. (...) Figyelmeztethetett volna minket arra, hogyha egy személy szerencsétlensége valaki másnak a hasznára van, akkor az illetőben ellenállhatatlan vágy keletkezik, hogy meggyőzze önmagát és másokat: a szerencsétlenség erkölcsileg jogos volt. És kimutathatta volna, hogy a korábbi zsidó boltok mai tulajdonosai vagy azok, akik azelőtt fenyegetve érezték magukat a zsidó versenytársaktól, pontosan ebben a helyzetben vannak.

341 *Odrodzenie*, 1945. szeptember 9.

A háború után mindehhez egy politikai motívum is hozzáadódott, írja Ossowski: az a megrögzött szokás, hogy a baloldali politikát a zsidók hatásának tulajdonították. Ennek fényében az antiszemitizmust a fennálló rendszer elleni puszta politikai tiltakozás kifejezéseként is el lehetett képzelni. „Némi előrelátással meg lehetett volna jósolni a háború utáni antiszemitizmust. De azt, hogy a felszabadult Lengyelországban tovább fog élni a hitlerista tömeggyilkosságra való készség, csak egy igazi cinikus vagy egy lelki beteg embergyűlölő láthatta volna előre. Ez a gyilkosság ugyanis némileg más, mint valami barbár harc, mivel nem csak felnőtt emberek a célpontjai, hanem az újszülöttek és az öregek is."[342]

Az értelmiségiek el voltak képedve a lengyel társadalom morális állapotától, amely megengedte a háború utáni antiszemitizmust. Jerzy Andrzejewski, a háború utáni Lengyelország egyik kiváló regényírója terjedelmes esszét jelentetett meg az *Odrodzenie* 1946. július 7-i számában „A lengyel antiszemitizmus problémája" címmel. Ezt minden bizonnyal a kielcei pogrom előtt írta, és még előtte is szedték ki, mivel mindössze három nappal utána jelent meg, és magát az eseményt egy szóval sem említi.

„Bárcsak őszintén mondhatnám – írja Andrzejewski –, hogy igen, Lengyelországban eltűnőben van az antiszemitizmus. (...) Sajnos azonban már régóta azt gondolom, hogy az antiszemitizmus olyan, mint egy, a szervezetünket is elüszkösítő nyílt, fertőzött seb. És mindannak láttán, ami Lengyelországban a háború előtt és alatt történt, s ami most is történik, és hallgatva a különböző társadalmi helyzetű és különböző intelligenciaszintű embereket, megfigyelve gyakran öntudatlan gesztusaikat és reakcióikat, csak azt a következtetést vonhatom le, hogy a lengyel nemzet minden rétegében és minden szellemi szintjén, a legmagasabbtól a legalsóig antiszemita volt, és az is maradt a háború után."[343]

Miután erre a – legelsősorban önnön magukat – mélységesen nyugtalanító megállapításra jutottak, a nemzet legkiválóbb értelmiségiei mindent megtettek, hogy megmagyarázzák a jelenséget. Írásaikban vissza-visszatért egy elem – az, hogy volt egy tévesen definiált réteg, amelynek tagjai a zsidókat ért katasztrófából anyagi hasznot húztak.

A marxista szerzők úgy festették le ezt a csoportot, mint a kispolgárság, a piaci kofák csak megvetésre méltó maradványát. A piac metaforája fölerősíti a semmittevők – „házalók és boltosok" – bizonyos jellemvonásait, és furcsa mód emlékeztet arra a nyelvezetre, amelyet a háború előtt a zsidók becsmérlő jellemzésére használtak.

342 Stanisław Ossowski: „Na tle wydarzeń kieleckich", in *Kuźnica*, 1946. szeptember 30.
343 *Odrodzenie*, 1946. július 7.

De a dolgot nem lehetett ilyen könnyen elintézni, mert ez a szégyenletes felfogás nem korlátozódott egy szűk, marginális társadalmi csoportra. Wyka, Andrzejewski, Ossowski, Jastrun és mások pontosan ugyanezt mondták a közvéleményt felrázni akaró szövegeikben. Az ember drámai figyelmeztetéseket olvas: „Az antiszemitizmus többé már nem gazdasági kérdés, és nem is politikai kérdés... egyszerűen és tisztán morális probléma. Ma nem az a kérdés, hogy megmentsük a zsidókat a szenvedéstől és a haláltól, hanem az, hogy megmentsük a lengyeleket az erkölcsi nyomortól és a szellemi haláltól."[344] Andrzejewski így ír: „Az emberiség – hogy ilyen nagy szavakat használjunk – hat éven át harcolt a szabadságért és igazságért és az emberi méltóságért a történelem legkegyetlenebb háborújában, és jaj azoknak a nemzeteknek, amelyek nem képesek ebből a tapasztalatból levonni a megfelelő következtetéseket. Gyűlölet, megvetés és faji előítélet semmiképp nem lehet e következtetések között."[345] Az *Odrodzenie*ben két részben megjelenő hosszú cikkét az alábbi szavakkal zárja: „Kijelentem: az emberi lény tisztelete nélkül, az emberiességről való komoly elmélkedés nélkül, azokkal az igazságokkal való szolidaritás nélkül, amelyekért milliók áldozták életüket – az elmúlt néhány év tapasztalatainak fényében egyetlen nemzet sem méltó a tiszteletre."[346]

Kielce után lengyel értelmiségiek drámai tiltakozó leveleket és felhívásokat írtak alá, amelyben kifejezték, hogy tragédiának tartják a történteket, s hogy nem kellett volna így történnie, ha Lengyelország újkori történelme olyan lett volna, amilyennek látni szerették volna. Számos megrendítő szöveg jelent meg a kulturális hetilapokban számtalan kiváló értelmiségi – írók, színészek, újságírók, akadémikusok, zeneszerzők – aláírásával. Az eset félresöpörte az ideológiai különbségeket: egy katolikus értelmiségiek által írt tiltakozó levelet, amely eredetileg a *Tygodnik Powszechny* 1946. július 28-i számában jelent meg, ádáz ideológiai ellenfele, a *Kuźnica* is lehozott 1946. augusztus 12-i számában. A Lengyel Írószövetség közzétett egy erélyes és határozott szavakkal megfogalmazott nyilatkozatot, s a szövetség azon tagjai, akik valahogy lemaradtak az első aláírási lehetőségről – nyár közepe volt, és sokan nyaraltak –, folyamatosan küldték leveleiket, kérve, hogy az ő nevüket is vegyék föl a névsorba.[347]

A mély fájdalommal átitatott gondolatok és kemény szavak, amelyeket olyan emberek fogalmaztak meg, akik az ország tanítómestereinek tekinthetők – s kiknek legalább néhány művével minden lengyel iskolás gyermek és bizo-

344 *Odrodzenie*, 1945. szeptember 9.
345 *Odrodzenie*, 1946. július 7.
346 *Odrodzenie*, 1946. július 14.
347 *Warszawa*, 1946. augusztus 11.

nyára minden bölcsészhallgató meghitt viszonyban van –, mára megváltoztatták a lengyeleket, és nagy becsben tartandók mint mércéi az erkölcsi érzékenységnek, amely nem tompult el az ország szellemi elitjének körében. De akkoriban nem hallgattak rájuk, és az antiszemitizmus elleni erőteljes harcra felszólító szavaik süket fülekre találtak, akárcsak azok a figyelmeztetések, amelyeket Jan Karski küldött 1940-ben az emigráns lengyel kormánynak, amikor beszámolt arról, hogy a náci megszállók zsidóellenes intézkedései milyen kedvező visszhangra találtak a lengyel társadalom széles rétegeiben.[348, 349]

348 Karski beszámolójának részletes tárgyalását lásd az 5. fejezetben, különösen a 176–178. oldalon.

349 A látványos „süketségre" és az antiszemita erőszak erkölcsromboló hatásának figyelmen kívül hagyására éppen Stanisław Mikołajczyk emlékirataiban találhatunk jó példát. Ez a kiváló személyiség, a lengyel szabadság mindenki számára közös szimbóluma, akit a kommunisták a háború után eltapostak, s aki alig több mint egy évvel a kielcei pogrom után elmenekült az országból, és aki olyan pozícióban volt, hogy közben mindenről tudott, *The Rape of Poland* című könyvében, amely 1948-ban jelent meg Angliában, másfél oldalnyi képtelenséget írt össze annak a napnak az eseményeiről. Hogy pusztán kitalált meséről van szó, azt az teszi még nyilvánvalóbbá, hogy pontosan ugyanakkor, 1948-ban a korábbi amerikai nagykövet, Arthur Bliss Lane (akivel Mikołajczyk mint az ellenzéki párt vezetője állandó kapcsolatban állt, mert a Nyugat a szovjetek kelet-európai szándékainak lakmuszpapírjaként kísérte figyelemmel Mikołajczyk sorsát) is írt egy kiegyensúlyozott és információgazdag beszámolót a kielcei pogromról (Bliss Lane: I Saw Poland, i. m., 246–251. oldal).
Mikołajczyk a kielcei pogromról szóló beszámolóját egy kis füllentéssel kezdi egy Częstochowában bemutatott tevéről. „Częstochowában az embereknek azt mondták, hogy egy, a Vörös Hadsereg állatállományából való tevét fognak bemutatni a piacon. Amikor az emberek összegyűltek, hogy megnézzék az állatot, a tömegben elvegyülő titkosrendőrök kiabálni kezdtek: »A zsidók ölik az embereket!« A forrongást gyorsan leszerelte egy gyors észjárású pap, aki felállt, és a kiáltást provokációnak bélyegezte.
Kielcében Sobczyński őrnagy, a titkosszolgálat tisztje... elrendelte, hogy az öntöde munkásai egy bizonyos időpontban gyűljenek össze a piactéren egy gyűlésre. Az volt a terve, hogy rámutat a piacra néző zsidó vendégházra, és az ügynökei majd elkiáltják magukat, hogy ott lengyel gyerekeket gyilkoltak meg. Sobczyński őrnagy azt remélte, hogy erre majd megrohamozzák az épületet, és ebben az esetben a hadsereg tüzet fog nyitni a tömegre. Ez még belefért volna az akkori idők terrorjába.
De a kommunisták elfelejtették kikapcsolni a telefont a vendégházban. Egy rabbi, amikor hírét vette, hogy a csőcseléket a hely megtámadására uszítják, fölhívta a helyi katonai parancsnokságot, és védelmet kért. Hamarosan csapatok érkeztek egy orosz ezredes parancsnoksága alatt. Az ezredes, aki természetesen az egész tervet ismerte, meglepődött, amikor meglátta, hogy a tömeg, amelyre az embereinek lőni kellett volna, még nem gyűlt össze. Kénytelen volt megváltoztatni a tervet. Könyörtelenül a vendégház ellen küldte embereit, akik az ott tartózkodó zsidók közül negyvenegyet megöltek, további negyvenet megsebesítettek. Abban a reményben, hogy a fenyegető tömeget a hadsereg elleni nyílt akcióra ingerelheti, megparancsolta, hogy a holttesteket dobják az utcára. Ha a tömeg csak megmozdult volna, az jelzés lett volna, hogy belelövessen az összegyűltekbe. A munkások azonban egymást taposva

Hogyan reagált a pogromra a katolikus egyház?

A zsidókat már jóval Kielce előtt is félelemben tartotta a szívós lengyelországi antiszemitizmus és zsidóellenes erőszak. A zsidó közösség világi és vallási vezetői számára egyaránt nyilvánvaló volt, hogy a lappangó veszély elhárításának kulcsa vagy legalábbis egyik kulcsa a lengyel nép fölött szellemi hatalmat gyakorló katolikus egyház kezében van. August Hlond bíborost, a lengyel püspöki kar címzetes vezetőjét, Lengyelország prímását legalább kétszer megkeresték a kielcei pogrom előtt azzal a kéréssel, hogy bocsásson ki egy pásztorlevelet vagy egy nyilatkozatot, amelyben elítéli az antiszemitizmust, és tisztázza, hogy a rituális gyilkosság vádja hamis. Amikor egy héttel a pogrom után kilenc külföldi újságíró megjelent Hlond rezidenciáján egy előre megbeszélt interjúra, és megkérdezték, hogy különböző zsidó személyiségek sürgető kérése ellenére korábban miért nem adott ki pásztorlevet, a bíboros ezt válaszolta: „Megvizsgáltam a tényeket, és nem találtam elegendő alapot egy ilyen levél közreadására. A helyzet most megváltozott, de előbb tanácskoznom kell püspökeimmel."[350, 351]

menekültek tervezett mészárlásuk helyszínéről" (Mikołajczyk: The Rape of Poland, i. m., 167. oldal). Erre a mesére a legnagyobb jóindulattal is csak azt lehet mondani, hogy valaki ugratta Mikołajczykot, és Lengyelország korábbi miniszterelnökét annyira nem érdekelte ez a téma, hogy anélkül vetette papírra a történetet, hogy a legkisebb fáradságot is vette volna az általa állított tények ellenőrzésére. Meg kell jegyeznünk, hogy Mikołajczyk könyvének 1972-es kiadásában (Westport, Conn.: Greenwood Press) ezt az egész bekezdést szó szerint megismétlik.

350 Shneiderman: Between Fear and Hope, i. m., 114. oldal.

351 Dr. David Kahane, a lengyel hadsereg tábori főrabbija később elpanaszolta S. L. Shneidermannak, hogyan söpörték le az egyik próbálkozást: „A bíboros a titkárával visszaküldette a memorandumunkat, és nem volt hajlandó találkozni velünk." Dr. Joseph Tenenbaumot, a Lengyel Zsidók Amerikai Szövetségének elnökét azonban fogadta a prímás „1946. június 3-án, egy hónappal a kielcei pogrom előtt. Dr. Tenenbaum körutat tett Lengyelországban, és tájékoztatta a bíborost, hogy Lengyelország felszabadulása óta több mint ezer zsidót gyilkoltak meg. Akárcsak korábban a lengyel zsidó vezetők, ő is kérte a bíborost, hogy adjon közre egy pásztorlevelet, amely a zsidókérdéssel foglalkozik. A bíboros csak annyit ígért, hogy tanulmányozni fogja a jelentéseket" (Shneiderman: Between Fear and Hope, i. m., 111. oldal).
Dr. Kahane 1981-ben, Izraelben megjelent emlékirataiban egy másfajta, jóindulatúbb és nagyon érdekes változatot ad közre a Hlonddal való találkozóról. 1946-ban pészah (vagy húsvét) előtt röplapok keringtek Lengyelország több részén, amelyben figyelmeztették a lakosságot, hogy vigyázzanak a gyerekekre, mert az utóbbi időben tünedeznek el gyerekek. A Zsidó Vallási Társaság igencsak aggódni kezdett, és látván a zsidók elleni egyre gyakoribb és egyre hevesebb támadásokat, elhatározta, hogy felveszi a kapcsolatot Hlonddal, és megkéri, hogy tegyen valami megnyugtató nyilatkozatot. A társaság egyik titkára, Michał Zylberger május közepén fölkereste Hlond rezidenciáját, hogy megszervezzenek egy találkozót, ahol egy zsidó delegáció ismertetné a bíborossal a helyzetet, és átadja a hivatalos felkérést.

Hlond végül tanácskozott a püspökeivel, de ennek nyomán semmiféle pásztorlevél nem született a kielcei pogromról, az antiszemitizmusról vagy a rituális gyilkosságról. Kielce után – egy jelentős és nagyon fontos kivétellel – egyetlen katolikus főpap sem bocsátott ki olyan nyilatkozatot, amely határozottan és egyértelműen foglalkozott volna ezekkel az ügyekkel. Egyedül a częstochowai püspök, Teodor Kubina szólt erélyesen és félreérthetetlenül az antiszemitizmus, valamint a rituális gyilkosság hazugsága ellen, és emiatt püspöktársai rögtön meg is dorgálták.

A katolikus egyház közvetlen részvétele a kielcei pogrom lecsillapításában jelentéktelen volt. Július 4-én valamikor 11 és déli 12 óra között két pap, Jan Danielewicz és Roman Zelek, a kielcei székesegyház plébánosa megpróbált eljutni a Planta utca 7. szám alatt lévő épülethez, de egy katonai ellenőrzőpontnál föltartóztatták őket. Látva a tömeget, a felbolydulást, és hallva a lövéseket, mindenáron beszélni akartak egy parancsnokkal. Megjelent egy hadnagy két civil kíséretében, hogy megmondja nekik: „ellenőrzésük alatt tartják a helyzetet", és hogy a katonák azt a parancsot kapták, hogy „civileket ne engedjenek a területre".[352] Erre sarkon fordultak, és visszamentek oda, ahonnan jöttek. Csak délután fél háromkor tértek vissza még három egyházi személy társaságában. „A helyszínen kiderült – idézi Meducki a beszámolójukból –, hogy a Planta utcában nem is volt semmilyen csődület, és hogy az emberek a Sienkiewicz és a Piotrkowska utcában álldogáltak kis csoportokban, és nyugodtak voltak."[353, 354] Mint tudjuk – például a másnap idelátogató külföldi újságíróktól –, az egész terület tele volt vérfoltokkal és a pogrom után maradt törmelékekkel, maga a pogrom pedig még szerte a városban folytatódott.

A megbeszélés eredménytelen volt. Hlond egyre csak halogatta, nem akart kitűzni konkrét időpontot a látogatásra. Azzal érvelt, hogy ő már öreg és gyengélkedik. De rendkívül szívélyes volt. Ahogy Zylberger később beszámolt a beszélgetésről Kahanénak, Hlond mély sajnálatát fejezte ki a háború után elkövetett zsidógyilkosságok miatt, és még hozzátette, hogy azok, akik a kommunizmus elleni harc ürügyével gyilkoltak zsidókat, mély tévedésben vannak, és nincs igazuk. Mint lengyel és mint katolikus ő elítéli ezeket a meggondolatlan és kegyetlen tetteket, mondta. Amikor Kahane egybevetette Hlond sajtótájékoztatón tett kijelentését azzal a beszélgetéssel, amelyről Zylberger beszámolt, nagyon meg volt lepve (David Kahane: *Aharei Hamabul*, 60–69. oldal). Elképzelhető, hogy előrehaladott kora és gyenge egészségi állapota miatt Hlond már nem látta el hivatali feladatait. A külvilág számára kibocsátott nyilatkozatait fiatalabb püspökök és a környezetében levő személyek fogalmazták meg. Egy olyan régi vágású katolikusnak, amilyen ő volt, valószínűleg nem nagyon tetszett ez az újfajta, könyörtelen és agresszív antiszemitizmus, de már nem ő volt az igazi vezető.

352 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 64. oldal; Szaynok: Pogrom Żydów, 50. oldal; GKBZpNP-IPN, 24. oldal.

353 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 65. oldal.

354 Hlond meleg szavakkal utal a beszámolójukra. Lásd lejjebb.

A pogrom utáni első, egy nappal az események után kiadott egyházi nyilatkozatot Wiślicz vajda és egy pap jegyezte, aki a kielcei Kaczmarek püspököt képviselte.[355] Egyik emlékezetes mondatát már ismerjük, nevezetesen azt, hogy Kielcében „emberekre [vagyis „emberi lényekre"] egyetlen lövést sem adtak le". Azonkívül a nyilatkozat kijelenti, hogy a keresztény etika nem tűri a gyilkosságot, és támogatja a vallási toleranciát, majd a nap eseményeit egy kétmondatos csúsztatásban összegzi: „Bizonyos körök a helyi lakosságot megtévesztették és nemtelen célokra használták fel, amiknek sokan estek áldozatul. Vér folyt a kielcei utcákon."

Azt nem lehet megtudni ebből a nyilatkozatból, hogy azon a napon ki ölt meg kit. Ami a „zsidó" szót illeti, egyetlenegyszer jelenik meg, a következő szövegösszefüggésben: „A vizsgálatot végző hatóságok által már öszszegyűjtött anyag szerint a zsidók nem öltek meg lengyel gyerekeket", és ezzel némi óvatoskodással tisztázza a zsidókat a rituális gyilkosság elkövetésének vádja alól – ebben a konkrét esetben.[356]

Július 6-án, szombaton adta ki az első egyházi dokumentumot a kielcei egyházkerület. Állítólag másnap a misén az összes kielcei papnak föl kellett olvasnia „minden kommentár nélkül". Július 4-én Kielce „véres tragédia színhelye" volt, közli velünk a dokumentum, amikor is az események „lavinaszerű" gyorsasággal követték egymást. A nyilatkozatban a kielcei egyházkerület nem volt hajlandó föltárni sem az események „hátterét", a „közvetlen okokat", sem azt, hogy „mi történt valójában" (mert hiányoztak hozzá a „pontos ismeretek"), de úgy érezte, hogy muszáj „megállapítani mindazonáltal, hogy szerencsétlenség történt, különösen amennyiben *mindez* [az én kiemelésem – *J. G.*] az ifjúság és kiskorú gyermekek szeme láttára történt. Emiatt egyetlen katolikus sem tartózkodik kifejezni valódi és őszinte sajnálatát az ilyen tragikus és sajnálatos események fölött". A nyilatkozat felhívással végződik, amely „nyugalomra" inti „Kielce város katolikus lakosságát".[357]

Valaki valahol minden bizonnyal arra a következtetésre jutott, hogy egy olyan nyilatkozatból, amely még azt sem tudatja, hogy az a „sajnálatos" „mindez", ami történt, gyilkosság volt, hiányzik valami fontos dolog. Ezért július 11-én a kielcei egyházkerület kibocsátott egy valamivel hosszabb második nyilatkozatot, amelyet újra csak „kommentár nélkül" kellett fölolvasni a vasárnapi misén. A második nyilatkozat egy, a gyilkosságot általánosságban

355 Ezt soha nem jelentették meg, de a kutatók szokták idézni, és egyházi tisztségviselők is hivatkoznak rá, valamint az egyik szerző is, négy évtizeddel később íródott önéletírásában. Néhány szemelvényt, amelyek a Meducki szerkesztette összeállításban jelentek meg, már hoztam belőle. Hlond bíboros is tesz róla említést július 11-i nyilatkozatában (lásd Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 118. oldal).

356 Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 113. oldal.

357 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 110–111. oldal.

elítélő bevezetéssel és nyugalomra való felhívással kezdődött, és azzal az intelemmel zárult, hogy „egyetlen katolikus se engedje, hogy becsapják, és ilyen tettek elkövetésére késztessék". A legfontosabb üzenet, amelyet szinte szó szerint átvettek az előző nyilatkozatból, különösen súlyosbító körülményként említi, hogy a fiatalok szemtanúi voltak annak, ami történt.[358]

A második nyilatkozatot retorikailag jobbnak találhatták a korábbi megfogalmazáshoz képest, és a *Tygodnik Powszechny* annak rendje és módja szerint lehozta a következő számában, noha még ebből sem derült ki, mi is történt Kielcében – ki gyilkolt meg kit, és milyen körülmények között. E köntörfalazás eredményeképpen az egyház fogalmazta szövegekben az egyetlen ténylegesen megnevezett áldozat „az ifjúság és kiskorú gyermekek", akik szemtanúi voltak a nem tudjuk, minek.[359]

Itt tartott a dolog, amikor a külföldi tudósítókkal való találkozása alkalmával Hlond bíboros is kiadta nyilatkozatát július 11-én. Az öt pontba foglalt nyilatkozat tartalma röviden így összegezhető: a katolikus egyház ellenez minden gyilkosságot, tekintet nélkül arra, hogy hol történt, ki követte el, és kik az áldozatok.[360] A prímás úgy vélte, hogy „a szerencsétlen és sajnálatos kielcei események nem tulajdoníthatók a rasszizmusnak" – amit valószínűleg úgy kell érteni, hogy kétségbe vonja, hogy ez egy zsidóellenes pogrom lett volna. De akármit is akar jelenteni ez a mondat, a nyilatkozat szövegében semmi sem utal arra, hogy zsidók estek gyilkosság áldozatává az egész napon át tartó kielcei erőszakos cselekmények során. Hlond bíboros azt is leszögezte, hogy „a kielcei katolikus papság teljesítette kötelességét".[361] Negyedik és legfontosabb pontjában azt ajánlja, hogy az eseményeket inkább történelmi, mint teológiai szempontból kell értelmezni. „Lengyelországban sok zsidó köszönheti életét lengyeleknek és lengyel papoknak" – kezdi Hlond bíboros az igazsághoz hűen. Aztán így folytatja: „A zsidók – akik ma vezető pozíciókat foglalnak el az állami intézményekben, és arra törekednek, hogy egy olyan rendszert erőltessenek rá a nemzetre, amelyet a

358 Uo., 111–112. oldal.

359 Ez a pogrom valódi áldozatai iránti esetlen érzéketlenségében hamisan csengő nyilatkozat félrevezető is volt. A kielcei papság ugyanis első kézből tudta, hogy „az ifjúság és a kiskorú gyermekek" nemcsak hogy látták, mi történt, hanem cserkészként (ráadásul sok társuk minden bizonnyal nem is viselt cserkészegyenruhát aznap) csatlakoztak is az idősebbekhez, és aktívan részt vettek a pogromban.

360 A figyelmes olvasó észrevehet egy kissé vitatható fordulatot Hlond nyilatkozatában: hogy a gyilkosság „Lengyelországban is" sajnálatos, és „nem számít, hogy lengyeleket vagy zsidókat ölnek meg Kielcében vagy bárhol másutt a Lengyel Köztársaságban".

361 Bizonyítékként a bíboros megemlítette, hogy a kielcei papok kétszer is elmentek „oda, ahol az események történtek" (már ismerjük ezeknek a látogatásoknak a körülményeit), valamint azt, hogy a kielcei papság két nyilatkozatot is megfogalmazott (amelyeket már szintén ismerünk).

többség elutasít – azok, akiket komoly felelősség terhel ennek a jó viszonynak az elromlásáért. Veszedelmes játékot játszanak, ami veszélyes feszültségeket kelt. A politikai harc frontján vívott sajnálatos fegyveres összetűzésekben Lengyelországban néhány zsidó sajnos elpusztul, de az elpusztult lengyelek száma összehasonlíthatatlanul nagyobb." Nyilatkozata ötödik pontjában Hlond bíboros kijelentette, hogy ő nem antiszemita.[362]

Még ha a bíboros nem mondott is ki semmit nyíltan, hanem inkább sanda általánosításokban fogalmazott, tulajdonképpen őszinte és egyértelmű véleményt hallhattunk tőle az 1946. július 4-i eseményekről: akármi is történt azon a napon Kielcében, ez csak mellékes esemény volt abban a „politikai harc frontján vívott... fegyveres összetűzésben", melyet a nemzet többsége az általa elutasított rendszer ellen vívott, és amennyiben voltak zsidó áldozatok, csak magukat okolhatják. Akárhogy is, a Lengyelországban folyó harc igazi áldozatai a lengyelek.

Nagy vonalakban ez válik majd a lengyel katolikus egyház hivatalos álláspontjává, és ha magas rangú egyházi méltóságokat kértek föl, hogy foglalkozzanak a kérdéssel, akkor Hlond bíboros érvelését követték, vagy hallgattak.[363] Sapieha sohasem törte meg a kielcei pogrom körüli csendet. Az a francia kísérlet is kudarcot vallott, amikor megpróbálták rávenni, hogy adjon ki egy pogromot elítélő nyilatkozatot. És a lengyelországi brit nagykövetnek, Victor Cavendish-Bentincknek sem sikerült beszélnie Sapiehával; helyette a titkárával, Stefan Mazanekkel beszélgetett.[364]

362 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 117–118. oldal.

363 Amikor S. L. Shneiderman megpróbált interjút készíteni a kielcei pogromról Adam Sapieha bíborossal, a krakkói érsekkel, titkárához, Stefan Mazanekhez irányították. Shneiderman úgy jött el a találkozóról, hogy tele volt tisztelettel a bíboros iránt, aki a német megszállás alatt is megőrizte méltóságát. Nagyra értékelte azt is, hogy Sapieha szárnyai alá vette a *Tygodnik Powszechnyt*, Lengyelország felvilágosult értelmiségi köreinek egyik fórumát. De Mazanektől ugyanazt a történetet hallotta a pogromról, amelyet már ismerünk: „Mély sajnálatát fejezte ki a tragikus esemény miatt, de megismételte az ismerős vezérmotívumot, miszerint a kormányban túl sok a zsidó. De a titkár nem annyira szemrehányás, hanem inkább a zsidóknak adott baráti tanács formájában fogalmazta meg észrevételét, nem úgy, mint Hlond bíboros. (...) Azzal az érzéssel hagytam el a palotát, hogy erről a helyről jöhetnek majd azok az igaz szavak, amelyek segítenek kioltani a zsidók ellen most tomboló vak gyűlölet lángját. De a gőgös és konok Sapieha hallgat" (Shneiderman: Between Fear and Hope, i. m., 277. és 282. oldal).

364 Aryeh Josef Kochavi: „The Catholic Church and Anti-Semitism in Poland Following World War II as Reflected in British Diplomatic Documents", in *Gal-Ed on the History of the Jews in Poland*, no. XI, 119. oldal, 13. jegyzet: „Sapieha bíboros nem tartózkodott Krakkóban, de beszéltem vezető segédpüspökével és Felső-Szilézia segédpüspökével."

„A lengyel püspökök szeptember 5-én Częstochowában megbeszélést tartanak, s egy pásztorlevelet fognak kiadni” – sürgönyözte Cavendish-Bentinck Londonba augusztus 29-én.

Javasoltam, hogy ez a levél tartalmazza az antiszemitizmus vagy legalább a faji gyűlölködés megbélyegzését. Úgy értesültem, indítványozták, hogy legyen benne némi célzás az antiszemtizmusra. De minden ilyen célzást csak óvatos formában fognak megtenni, hogy ne lehessen a Hlond bíboros által a külföldi újságíróknak adott interjú megtagadásaként értelmezni. Itt azt mondják, hogy azt az interjút félremagyarázták és kiforgatták. Másfelől elmondták nekem, hogy a lengyelországi mély antiszemita érzület miatt a püspökök attól félnek, hogy az antiszemitizmus nyílt megbélyegzése gyengítené az egyház befolyását. Ezt én nem hiszem el, és csak kifogásnak tartom, ami arra jó, hogy kitérjenek az antiszemitizmus határozott szavakkal való elítélése elől. Attól tartok, hogy a lengyel papság alapvetően antiszemita.[365]

A britek szerették volna gátak közé szorítani az antiszemitizmust Lengyelországban: ez ugyanis pánikot idézett elő a zsidók között, akik nagy számban menekültek nyugat felé, és megtöltötték a németországi Hontalan Személyek táborait. Sokak számára a táborok csak közbülső állomások voltak a Palesztinába vezető úton. Az ebből származó illegális zsidó bevándorlás roppant nehézségeket okozott a hatóságoknak a brit mandátum területén, és 1946-ban több szálon futó kampányt indítottak annak érdekében, hogy a kelet-európai holokauszttúlélők települjenek vissza, és/vagy maradjanak szülőhazájukban. Ezért szorgalmazta a brit nagykövet az antiszemitizmust elítélő nyilatkozatot.

De Shneiderman reménye és Cavendish-Bentinck várakozása, hogy Sapieha majd nyilvánosan elítéli az antiszemitizmust és a rituális gyilkosság képtelen vádját, nem teljesült. Sapieha osztozott társai zsidók iránti ellenszenvében. Egy hónappal a kielcei pogrom előtt fogadta lengyel és francia katolikus értelmiségiek csoportját. A látogatásról Tadeusz Breza író a következőket írta Zofia Nałkowskának: „Szörnyű élménynek bizonyult a bíborosnál tett látogatás. Könyörtelennek és gonosznak mutatkozott, ráadásul antiszemitának. (Glasberg tisztelendő Sapiehához: »60 000 zsidó maradt meg Lengyelországban.« Sapieha: »Na-na, atyám, adjon még hozzá egy nullát.«).”[366]

365 Kochavi: „The Catholic Church”, i. m., 124. oldal.
366 Május végén, június elején francia katolikus értelmiségiek egy csoportja, köztük Emmanuel Mounier, látogatott Lengyelországba, és Krakkóban fogadta őket a bíboros. Tadeusz Breza leírta a találkozót Zofia Nałkowskának, a korszak kiváló írójának és emlékiratszerzőjének. A levél dátuma 1946. június 10. Ellentétben Sapieha „rosszindulatú és elutasító” hozzáállásával – írta Breza –, „a helybéli haladó szellemű katolikusok rendkívül szívélyesek és méltóságteljesek voltak: Zagórski, Natanson, Turowicz, Morstin-Starowieyska stb.”. A Breza által itt megnevezett „haladó szellemű katolikusok” mindegyike a *Tygodnik Powszechny* szerkesztőségi tagja volt, vagy rendszeresen írt a lapba (Nałkowska: Dzienniki VI, i. m., 257. oldal).

Emmanuel Mounier-t, akinek 1946-os lengyelországi utazására a katolikus értelmiségiek Sapiehánál tett látogatása adott alkalmat, ugyanígy zavarba hozta, hogy „az antiszemitizmus még a legmagasabb rangú katolikusok között is olyan eleven, mintha a zsidók kiirtása meg sem történt volna”.[367]

Miközben a lengyel katolikus egyház hallgatása – figyelembe véve a kielcei tragikus események kiterjedését és jelentőségét – vádbeszédként visszhangzik, még rosszabb volt, ha az egyházi emberek megszólaltak, és nyíltan kimondták, mit gondolnak az ügyről. „Bieni[e]k püspök, Felső-Szilézia segédpüspöke tegnap megdöbbentett – sürgönyözte a brit nagykövet a Külügyminisztériumnak augusztus végén – azzal az állításával, hogy van bizonyíték arra, hogy azt a gyereket, akinek a zsidók általi állítólagos bántalmazása váltotta ki a kielcei pogromot, tényleg bántalmazták, és hogy a zsidók vért vettek a karjából. Ha egy püspök képes ezt elhinni, akkor semmi meglepő nincs abban, hogy iskolázatlan lengyelek is elhiszik. Erről a levélről másolatot küldök a Szentszéknek.”[368] A lengyel papság olyan szembetűnően antiszemita, hogy a Szentszéknek is közbe kellene lépnie – javasolta Cavendish-Bentinck –, és elítélnie az antiszemitizmust, hogy „ellensúlyozza a lengyel püspökök zsigeri érzéseit”.[369]

Egy brit diplomata részéről elég naiv javaslat volt ez, mivel a Vatikán egyházi csatornákon keresztül elegendő információt kapott a lengyel helyzetről, és se indítéka, se szándéka nem volt megszólalni a zsidók érdekében.[370] Ez nyilvánvalóvá vált, amikor Sir Francis D'Arcy Osborne, a Szent-

367 Mounier: „L'ordre règne-t-il à Varsowie?”, in *L'Esprit*, 1946. június, 999. oldal. „És tudjuk – írta Kula, amikor Mounier Lengyelországról szóló cikkét olvasta –, hogy kiket keresett itt föl a francia értelmiségiek delegációja” (Kula: „Nasza w tym rola”, i. m., 164. oldal).
368 Kochavi: „The Catholic Church”, i. m., 123. oldal.
369 Uo., 124. oldal.
370 Kiadatlan kéziratában Michael R. Marrus beszámol egy másik neves francia katolikus értelmiségiről, Jacques Maritainről. Ő volt akkor a francia nagykövet a Szentszéknél, és XII. Piushoz intézett folyamodványában arra kérte a pápát, hogy a kielcei pogrom ismeretében emelje föl szavát az antiszemitizmus ellen

egy emelkedett hangvételű nyilatkozatban, amely az európai zsidóság náci kiirtásának és a katolikusok ezen eseményekben való nem csekély bűnrészességének összefüggésében elítéli az antiszemitizmus nagy veszedelmét. Maritain és a pápa között… Maritain régi barátja, Monsignore Giovanni Battista Montini [a későbbi VI. Pál pápa] volt a közvetítő személy… Eugenio Pacelli, azaz XII. Pius pápa egyik legbelső

székhez delegált brit követ továbbította a Külügyminisztériumnak Domenico Tardini vatikáni államtitkárral folytatott beszélgetésének tartalmát. A Kúria e magas rangú funkcionáriusa arról tájékoztatta a brit diplomatát, hogy „az oroszok épp most küldtek majdnem félmillió bolsevizált zsidót Lengyelországba, akik közül sokan oroszok, és akiktől azt várják, hogy elősegítsék Lengyelország bolsevizálását". Ezt a hírt Cavendish-Bentinck jellegzetes *understatement*tel „óriási túlzásként" utasította el.[371, 372]

---

bizalmasa. (...) A körülbelül tizenöt évvel fiatalabb Montini a francia filozófus Maritaint tanítómesterének tekintette. Maritain, az újonnan beiktatott diplomata emlékeztette Montinit, hogy sok éve tudomása van az „Izrael népe" elleni legvadabb gyűlöletről. A nácizmus csak annyit tett, hogy a régi kampányt az embertelenség új szintjére emelte. „A [legutóbbi] háború alatt hatmillió zsidót *likvidáltak* – írta –, zsidó gyermekek ezreit mészárolták le, ezreket szakítottak el családjuktól és fosztottak meg identitásuktól. A nácizmus azt hirdette, hogy el kell törölni a zsidókat a Föld színéről (ez volt az egyetlen nép, amelyet *népként* akartak kiirtani)." [Kiemelés az eredetiben.] Maritain elfogadta, hogy a háború alatt „elővigyázatosságból és magasabb szempontok miatt, továbbá azért, hogy az üldöztetés ne fokozódjék, és ne emeljen leküzdhetetlen akadályokat mentési kísérleteinek útjába, a Szentatya tartózkodott attól, hogy egyenesen a zsidókhoz szóljon, valamint attól, hogy közvetlenül ráirányítsa az egész világ figyelmét a kibontakozó kegyetlen drámára. De most, hogy a nácizmus vereséget szenvedett, és a körülmények megváltoztak, nem lenne szabad hagyni. Ez hívta életre ezt a levelet, amely oly sok gyötrődő lélek könyörgését továbbítja Őszentségének, és kéri, hogy hallassa szavát." Négy nappal a Montininek írt levél után, július 16-án Maritain kihallgatást kért a pápától. Pius, akit nyilván informáltak a [francia] nagykövet kéréséről, a tétlenséget választotta.

Maritainnek éppen akkor jutott tudomására az antiszemitizmus újbóli föllángolása Kelet-Európában, ami a kollektív erőszak brutális kitörésében tetőzött a lengyel városban, Kielcében 1946. július 4-én, amikor a pápához folyamodott a zsidók érdekében. A nyugati sajtó közvetlenül az előtt számolt be az eseményekről, a zsidó élet megdöbbentő veszteségével, a rituális gyilkosság vádjával és a lengyel püspökök cinkosságával együtt, hogy Maritain július 12-én levelet írt Montininak. A *Le Monde* július 7-i és 8-i, a *The New York Times* pedig július 11-i számában adta közre az esetet. Július 16-án, azon a napon, amikor találkozott a pápával, Maritain kapott egy folyamodványt a New York-i Jewish Labor Committee-től, amely sajnálatát fejezte ki a katolikus egyház hallgatása miatt, és fölhívta őt, hogy ítélje el az atrocitásokat. Maritain együttérzését fejezte ki három nap múlva, 19-én. Aznap, miközben gondolatai a szörnyű lengyelországi események körül forogtak, Maritain találkozott Montinivel, és még egyszer szabad folyást engedett csalódottságának – ahogy naplójában is legyezte: „Látogatás Montininál. Beszéltem neki a zsidókról és az antiszemitizmusról. A Szentatya még csak *néven se nevezte* őket soha [kiemelés az eredetiben]. A katolikus lélek megmérgeződött, valamit tenni kell. Cikk a tegnapi OR-ben [*Osservatore Romano*] a »kielcei kifogásról«, amikor is azt állították a kielcei pogromról, hogy *nem faji jellegű!!*" [kiemelés az eredetiben].

(Michael R. Marrus: „A Plea Unanswered: Jacques Maritain, Pope Pius XII and the Holocaust", kiadatlan kézirat).

371 Kochavi: „The Catholic Church", i. m., 121, 125. oldal.

Nem meglepő tehát, hogy a vatikáni brit nagykövet, Osborn „Tények Kielcéről" című, 1946. szeptember 12-i keltezésű hosszú táviratában a pogrom leírásaként egy litániát tett közzé a zsidó bajkeverésről. Újra hallunk az „orosz zsidókról" és a „keresztény gyermekek rejtélyes eltűnéséről", miután ezek a zsidók kezdtek megérkezni Lengyelországba; a hatóságok érzéketlenségéről, hogy egyetlen lépést sem tettek az eltűntek felkutatására; arról, hogy a lakosság „csendes gyanakvással figyelte azt a nagy intézményt, melyet a kormány adott az orosz zsidóknak, és a Planta utcában helyeztek el". Itt „Enrico Baslzozyk" vérfagyasztó története következett, és bezárása a nem létező pincébe. Aztán pedig egy valóságos csataleírás, a zsidók ellen vívott csata leírása következik: „Egy tiszt és egy csapat milicista érkezett a Központba. A kaput zárva találták. A felszólításra, hogy nyissák ki, a zsidók sértegetésekkel válaszoltak. A kaput betörték, és a milíciát sortűz fogadta. A tisztet megölték, több ember megsebesült. Ezután a milícia megrohamozta a házat. Csata bontakozott ki a milícia és a zsidók között, a zsidók jól fel voltak fegyverezve, még kézigránátjaik is voltak. Voltak áldozatok a milícia soraiban. (...) Hány zsidót öltek meg? Hány katona esett el a zsidók elleni harcban? A hatóságok azt állítják, hogy 43 zsidó halt meg, de csak 11 nevet adtak meg." Majd, a kielcei papság közbeavatkozásának hosszú és részletes dicsőítése után jön a csattanó: „Így aztán a papság és egyedül a papság volt az, amely ezekben a kritikus napokban, július ötödikétől tizedikéig fenntartotta a nyugalmat a lakosság körében, amelyet nagyon felizgattak, és szemmel láthatóan alattomosan bujtogattak az Államvédelmi Hivatal sötét lelkű *agent provocateur*jei. (...) Közben pedig az Államvédelmi Hivatal mindent megtett, hogy hamis színben tüntesse föl a tények jellegét és természetét.

---

372 Ráadásul hozzátehetjük, hogy a brit nagykövet nyersen őszinte diagnózisát teljes egészében megerősítette volna a háború alatti moszkvai lengyel nagykövet, Stanisław Kot professzor, aki 1942. január 5-én Londonba küldött jelentésében ezt írta: „[A zsidók] megaláztatásérzése és az az elnyomás, amelyben az Oroszország iránt érzett rokonszenvük ellenére részük van, akkora, hogy ellenérzést, megvetést, sőt gyűlöletet keltett Oroszországgal szemben. Oroszországhoz való viszonyuk ma sokkal kritikusabb és eltökéltebb, mint a lengyel etnikumúaké, akiknek nem voltak olyan illúzióik, hogy Oroszország majd baráti módon kezeli őket. Úgyhogy a Lengyel–Szovjet Egyezmény és a lengyel államiság elismerése nyomán még azok a zsidók is élénken helyeselték a lengyel államhoz való csatlakozást, akik korábban a leginkább lengyelellenesek voltak. Kifejezték hűségüket a lengyelséghez, valamint azt a kívánságukat, hogy mindenképpen visszatérhessenek Lengyelországba és határmenti kis városkáikba. (...) A zsidók semmilyen körülmények között nem akarnak szovjet uralom alatt maradni (*„Po prostu Żydzi za żadną cenę nie chcą być pod rosyjskim panowaniem"*). A helyi hatóságok jól ismerik ezeket az érzelmeket, és azt hiszem, ez az egyik oka annak, hogy nem engedélyezik a zsidók kitelepülését a Szovjetunióból" (Kot: Listy z Rosji do gen. Sikorskiego, i. m., 252. oldal).

A sajtó lankadatlanul ismételgette, hogy a kielcei zsidók egy régóta lappangó rasszizmus áldozatai voltak Lengyelországban."[373]

A KIELCEI PÜSPÖK TITKOS JELENTÉSE

Mindezen információt a Szentszék lengyel egyházi csatornákon keresztül kapta. És még többet is vártak, mivel nem valószínű, hogy a Vatikán szeptember 12-ére (ez Osborne jelentésének dátuma) már megemésztette azt a titkos jelentést a kielcei pogromról, amelyet a kielcei püspök, Czesław Kaczmarek által titokban fölállított bizottság készített. Egy papokból álló csoport, amelyet a płocki Dr. Mieczysław Żywczyński tisztelendő vezetett (akit később kineveztek a lublini katolikus egyetem történelmi tanszékének élére), s melynek néhány kielcei ügyvéd segített, több mint egy hónapot töltött annak a tizennyolc oldalas dokumentumnak a megfogalmazásával, amelyet Kaczmarek püspök 1946. szeptember 1-jén adott át az Egyesült Államok lengyelországi nagykövetének, Arthur Bliss Lane-nek.[374]

Kaczmarek püspök bizottságának jelentése úgy volt megfogalmazva, hogy ellensúlyozza a kielcei eseményeknek a kormány által terjesztett hivatalos változatát. Ezért nem csak a történtek leírása, hanem egyszersmind vitairat is. Ez teljes mértékben érthető megközelítés volt egy olyan egyház részéről, amely kemény politikai harcban állt a kommunista hatóságokkal. A hivatalos propaganda kihasználta az alkalmat, hogy az egyházat és az úgynevezett reakciós politikai köröket okolhassa a történtekért. Az egyházi hierarchiának szemrehányást tettek, amiért elutasította, hogy gátat vessen az antiszemitizmus árjának, mivel nem volt hajlandó nyíltan elítélni az antiszemitizmust, vagy felszólalni a rituális gyilkosság széles körben elterjedt vádjának hazugsága ellen.

A Kaczmarek-bizottság jelentése viszont először is a történet átpolitizálását olvassa a kormány fejére, és kimutatja, hogy a közvetlenül a pogrom után tartott per az igazságszolgáltatás megcsúfolása volt. Nemcsak hogy semmibe vették a vádlottak jogait, de azt sem engedték meg kivizsgálni a bírósági eljárás során, hogy mit tett a nap folyamán a rendőrség, a katonaság és az Államvédelmi Hivatal. A jelentés rámutat, hogy semmilyen bizonyíték nem támasztotta alá azokat a hivatalos állításokat, hogy a kielcei erőszakos cselekményekért földalatti szervezetek és a rendszer politikai ellenfeleinek állítólagos összeesküvése a felelős. Valójában „a hatóságok" voltak azok – írják a jelentés szerzői –, amelyek a legtöbb gyilkosságot elkövették: vagyis a rendőrség, a katonaság és egy nagyvállalat munkásai (a Planta utcai gyilkosságok második hullámában), akik közül sokan vitathatatlanul a Lengyel Munkáspárt tagjai voltak. Ahelyett, hogy a rendszer ellenzékét okolnák – mutat rá a jelentés némi szarkazmussal –, a hatóságoknak kellene megmagyarázniuk, hogyan folyhatott „pogrom"[375] egy álló napon át egy vajdasági székhelyen, ahol a rendőrség, a hadsereg és az Állambiztonsági Hivatal nagy létszámú csapatai helyben rendelkezésre álltak.

Ez mind jó és érvényes kérdés, amelyeket fel kellett tenni; a bizottságot csak dicséret illeti értük. Végül azonban a jól megfogalmazott kérdésekre ajánlott válaszok és a nap eseményeinek a leírása, amelynek alapján ezeket a kérdéseket megfogalmazták, többet árul el napjaink történészének a lengyel katolikus hierarchia akkori mentalitásáról, mint arról, hogy ténylegesen mi is történt Kielcében 1946. július 4-én.

A bizottság egy teljesen általános kérdés felvetésével kezdte: hogyan magyarázható a kielcei tömeg rendkívüli kegyetlensége? A kérdésre adott válasz a bizottság érvelésének lényegére tapint. A magától értetődő magyarázat a gyűlölet: „Egyetlen válasz lehet – állapítja meg Kaczmarek püspök bizottsága –, a tömeg gyűlölte a zsidókat."[376] De miért, hiszen a lengyelek nem különösebben szadista hajlamúak? Továbbá, „miután a nácik 1943-ban halomra gyilkolták a zsidókat, sem a lengyelek általában, sem a kielceiek nem mutattak ellenséges érzületet vagy antiszemitizmust a zsidók iránt. Mindenki szánalmat érzett a zsidók iránt, még legnagyobb ellenségeik is.

373 Kochavi: „The Catholic Church", i. m., 125–128. oldal.

374 Osborne jelentésének tartalma majdnem minden részletében azt a hosszú feljegyzést követi, amely a kielcei székesegyház plébánosának megfogalmazásában írja le az eseményeket. Zelek tisztelendő úr szemtanúja volt az eseményeknek, részt vett a helyi hatóságokkal tartott utólagos tanácskozásokon, és pár nappal később megírta beszámolóját (ő említi a pogrom áldozatainak temetését a dokumentumban). Annak a bizottságnak is tagja volt, amely megfogalmazta a Kaczmarek-jelentést. Szemtanúként írt beszámolója azonnal eljuthatott a Vatikánba.
A pogromra vonatkozó egyházi dokumentumokat, köztük Zelek jelentését, az Államvédelmi Hivatal lefoglalta az 1952. január 12-én a kielcei székesegyházban tartott házkutatás alkalmával. Kaczmarek püspök 1946. szeptember 1-jei jelentése nem volt ezek között a dokumentumok között. Csak az 1990-es években került elő az Egyesült Államok diplomáciai archívumából. A Zelek-jelentésből válogatott bőséges szemelvényeket lásd Cała és Datner-Śpiewak (szerk.): Dzieje Żydów, i. m., 53–57. oldal. Kaczmarek jelentését Micgiel jelentette meg: „Kościół katolicki i pogrom kielecki", i. m., 134–172. oldal. A Kaczmarek püspök által felállított jelentéskészítő bizottság munkájáról lásd Jan Śledzianowski: *Pytania nad pogromem kieleckim*, 173. oldal. Nagyon valószínű, hogy Osborne jelentése megelőzte Kaczmarek jelentésének Vatikánba érkezését (lásd Micgiel: „Kościół katolicki", i. m., 150. oldal).

375 A jelentésben a „pogrom" szó csak idézőjelek között fordul elő (Micgiel: „Kosciół katolicki", i. m., 142. oldal).

376 Micgiel: „Kościół katolicki", i. m., 144. oldal.

Sok zsidót lengyelek mentettek meg. A lengyelek segítsége nélkül tulajdonképpen egy zsidó sem élte volna túl. Annak ellenére mentették őket, hogy a zsidók segítéséért járó büntetés kemény volt, akár halálbüntetés is lehetett. Ez így volt 1944-ben és 1945 elején."[377]

Valóság és képzelet ilyenfajta összevegyítése nehézzé teszi az alkalmi olvasónak, hogy szétválassza ezeket az állításokat.[378] De a felállított hamis premissza – az állítólagos általános lengyel szánalomról és segítségről, amely a háború alatt az összes zsidóra kiterjedt volna – döntő szerepet játszik az érvelés többi részének valószerűvé tételében. Ha ugyanis a lengyelek viszonya a zsidókhoz olyan baráti és támogató volt a német megszállás végéig, akkor ez csak annak hatására változhatott meg, ami ezután következett. A változás okát azonnal és köntörfalazás nélkül megnevezik: „Miután a szovjet seregek Lengyelország területére léptek, és a lublini kormány kiterjesztette hatalmát az egész országra, a helyzet gyökeresen megváltozott. Kezdetét vette a zsidókkal szembeni gyűlölködés; gyorsan terjedt, és a lengyel társadalom nagy tömegeit járta át országszerte, így Kielcében is. A zsidókat Lengyelország egész területén utálják, sőt gyűlölik. Ez tagadhatatlan." Még azok a lengyelek is gyűlölték a zsidókat, akik „a hatalmon lévő pártokhoz tartoznak", állítja a jelentés, ugyanis „a zsidók a kommunizmus fő terjesztői Lengyelországban, miközben a lengyel nemzet nem akarja az erővel rákényszerített kommunizmust".[379, 380]

Széles körű, agresszív antiszemitizmust – „a zsidókat gyűlölik" – a háború utáni Lengyelországban az egyházi tekintélyek tanúsítottak, akik bizonyára kompetensek voltak ilyen kijelentést tenni, a bizottság pedig nyilvánvalóvá tette, hogy a zsidók csak magukat okolhatják a dolgok ilyetén állásáért. „Minden zsidónak jó állása van vagy korlátlan lehetőségei és támogatása az iparban és a kereskedelemben. A minisztériumok tele vannak zsidókkal... mindenhol ők foglalják el a legjobb, a vezető és a fontosabb pozíciókat... ők a politikai rendőrség megbízottjai, ők foganatosítják a letartóztatásokat." Mindennek tetejébe tapintatlanok, durvák és pökhendiek voltak,

377 Uo.

378 Sok zsidót valóban lengyelek mentettek meg a háború alatt, de az antiszemitizmus és a zsidók elleni ellenszenv azért átjárta a lengyel társadalmat, és a zsidók segítését olyan kockázatos vállalkozássá tette, hogy a tisztességes keresztények – elsősorban a szomszédaik előtt – megpróbálták eltitkolni, mit tesznek; és mint tudjuk, zsidókat a felszabadult Lengyelországban már 1944-ben is gyilkoltak.

379 Micgiel: „Kościół katolicki", i. m., 144., 145. oldal.

380 Azt a nyilvánvaló ellentmondást, hogy a rendszer támogatói azért gyűlölték a zsidókat, mert ők vezették be a kommunizmust Lengyelországban, később a következőképpen oldják föl a jelentésben: csak zsidók voltak őszinte kommunisták Lengyelországban, lengyelek pedig csak megalkuvásból támogatták a rendszert.

sokuk nem beszélt jól lengyelül, mivel Oroszországból jöttek. „A fenti okok alapján az ember azt mondhatja, hogy az őket körülvevő gyűlölet oroszlánrészéért a zsidók felelősek."[381]

A huszonöt oldalas jelentésnek még csak a negyedéig jutottunk el, de a vonatkoztatási keret már szilárdan áll.[382] A következőkben a szerzők már csak kitöltik az üres helyeket, érveik már csak árnyalják az összképet. Van köztük néhány meglepő elem, az érvkészlet lényege azonban végig ezt az utat követi.

Az például, ahogy a jelentésírók megközelítik a rituális gyilkosságot, jól mutatja, hogy nagy jártasságuk van nehéz kérdések kezelésében. Nyíltan nem erősítik meg, nem is tagadják, de végül mondanak eleget ahhoz, hogy az olvasó megtudhassa, mi a szerzők véleménye erről a kérdésről.[383]

A kormányzati propaganda és a kielcei perben tartott vádbeszéd a gyermekrablás történetét hazugságként utasította el. De akkor – kérdezi a jelentés – a kormány miért nem állította elő a fiút a tárgyaláson, bebizonyítandó, hogy hazudott? Miért nem szembesítette azzal a zsidóval, aki állítólag a Planta utca 7. szám alatti épületbe küldte egy megbízással, csak hogy elrabolják? Ha a fiú hazudott, ez kiderült volna. „Hogyan állapította meg a rendőrség »minden kétséget kizáróan«, hogy a fiú hazudott? Megvizsgálták-e az épület pincéjét? Kikérdezték-e az épületben lakó zsidókat?"[384, 385]

381 Micgiel: „Kościół katolicki", i. m., 145. oldal.

382 A jelentés eredeti változata tizennyolc oldalas volt; itt arra a változatra hivatkozom, amelyet Micgiel publikált a *Niepodległośćban*.

383 A júliust megelőző hónapokban gyerekek tűntek el Kielcében, és a „nagyközönség" (*„szeroki ogół"* vagy széles rétegek) úgy vélte, hogy a zsidók rituális gyilkosságra használták fel őket, állítja a bizottság. Még értelmiségieket is felkavart a dolog. „Néhányan például arról tájékoztatták ezt a jelentésírót, hogy a zsidók vérátömlesztésre használják a gyerekeket, majd megölik áldozataikat" (Micgiel: „Kosciół katolicki", i. m., 146. oldal). Ezeket a „tényeket" bejelentették a rendőrségen, amely semmit nem tett az ügyben, ezáltal „megerősítette azt a meggyőződést a széles tömegek körében, hogy a zsidók büntetlenül tehetnek Lengyelországban, amit akarnak" (uo.). A jelentésírók semmilyen megjegyzést nem fűznek ezekhez a kijelentésekhez, ennél a pontnál témát váltanak, és csak néhány oldallal később térnek vissza mellékesen a rituális gyilkossághoz, amikor arról értekeznek, hogy mi történt valójában Henryk Błaszczykkal.
A Nemzeti Emlékezet Intézetének vizsgálata kimutatta, hogy ebből az időszakból egyetlen elveszett gyerek esetéről van dokumentum. 1946. június 7-én Maria Bińkowska jelentette a rendőrségen, hogy nyolcéves fia, Jan eltűnt. A fiú július 16-án hazatért, és azt állította, hogy iskolai zűrök miatt bujdosott el (GKBZpNP-IPN, 13. oldal).

384 Micgiel: „Kościół katolicki", i. m., 153. oldal.

385 Megmagyarázhatatlan, hogy a bizottsági tagok miért nem tudtak arról, hogy az épületben nem volt pince, és nyilvánvaló, hogy arról sem tudtak, hogy az épület több zsidó lakója, aki túlélte a pogromot, tanúvallomást tett a perben.

Ha a fiú eredetileg nem mondott igazat, „ha a zsidók tényleg nem kínozták meg, akkor valakinek rá kellett vennie, hogy előadja azt a történetet".[386] Ki volt az? Miután leszögezték, hogy nem a reakciós földalatti mozgalom provokálta ki ezeket az eseményeket, akkor – és ez a csúcs – csak a zsidók lehettek az események előidézői. „Ez valószínűtlennek, sőt képtelenségnek tűnhet, mert ebből az következik, hogy a zsidók meggyilkolásának egy zsidó volt a fő oka Kielcében. De tényleg olyan képtelenség ez?" – teszi fel a kérdést a bizottsági jelentés szónokiasan.

Minthogy a zsidók nyomást gyakoroltak Nagy-Britanniára, hogy adja át Palesztinát, és arról panaszkodtak, hogy néhány európai országban üldöztetésnek vannak kitéve („Lengyelország egyike ezeknek az országoknak, amelyet különösen az orosz zsidók nem szeretnek, mert nem akarja önként elfogadni a ráerőszakolt kommunista rendszert"), „minden itt felidézett tényező adott, tehát egyáltalán nem biztos, nem az történt-e, hogy néhány zsidó rávette Henryk Błaszczykot, hogy a fenti történettel álljon elő, és arra számítottak, hogy ez majd valami túlkapásra ingerli a zsidókra már amúgy is dühös tömeget, amit később jócskán ki lehet használni *(„które będzie można potem obszernie wyzyskać")*. E hipotézis fényében világossá válik Błaszczyk háromnapos eltűnése (és nem számít, hogy július 1. és 3. között valahol vidéken volt-e vagy a Planta utca 7. pincéjében), és [ez azt is megmagyarázza], miért nem hívták be tanúnak a tárgyaláson. A hipotézist az is erősíti, hogy a rendőrség meg sem próbálta megakadályozni, hogy a tömeg zsidókat gyilkoljon, ami csak akkor történhetett, ha erre kaptak parancsot."[387]

A püspöki bizottságot nem korlátozták tények vagy valószínűségek. „Kétségbevonhatatlan tényként" számol be arról, hogy először a zsidók lőttek a tömegbe a Planta utca 7.-nél, és megsebesítettek rengeteg embert. A jelentés arra céloz, hogy sorozatlövő fegyvereket használtak – „sortüzet adtak le" *(„oddano serię strzałów")*, és ezt az állítást egymásra következő két bekezdésben megismételték; a második kísérletnél a zsidóknak sikerült is „megölni egy tisztet". „Szemtanúk szerint az épületben lévő zsidók kézigránátokkal védekeztek." „Így aztán a kielcei események első áldozatai a lengyelek voltak."[388, 389]

386 Micgiel: „Kościół katolicki", i. m., 152. oldal.
387 Uo., 152., 153. oldal.
388 Uo., 154., 155. oldal..
389 A jelentés arról is beszámol, hogyan öltek meg katonák és rendőrök zsidókat az épületen belül („főleg a katonák osztoztak a zsidógyűlöletben"), hogyan terelték ki a zsidókat, és adták át őket a kinti „csőcselékben" lévő „hisztérikus egyéneknek" („az összegyűlt tömegből kiáltásokat lehetett hallani: »Éljen a lengyel hadsereg!«"), akik aztán „lemészárolták" őket. A helyszínen lévő emberek beszámoltak arról, hogy lettek volna olyan pillanatok, amikor az egész zavargást el lehetett volna fojtani „ha az államvédelmisek, a rendőrök és a katonák valóban hajlandók lettek volna közbelépni" (uo., 155. oldal). Nem cáfolhatjuk az értékelésnek ezt a részét, amely üdvözlendő módon helyesbítette a hivatalos változatot, amely a törvényesség betartásáért felelős személyek gyalázatos szerepét, bár megemlítette, megpróbálta bagatellizálni. De miután megdicsértem a bizottságot, gondatlanul járnék el, ha nem ismételném meg, hogy többször elragadta a polemikus hév, még jelentéktelen, ámbár jellemző dolgokban is – mint amikor például felhozza, hogy a kielcei per három bíróból álló esküdtszékének egyik tagja „jellegzetes mongol arcvonásokkal rendelkezett, nem látszott lengyelnek, míg a másik kettő szemitának nézett ki" (uo., 157. oldal.), vagy amikor a jelentés szemrehányást tesz a hatóságoknak, amiért megengedték, hogy külföldi újságírók beüljenek a közönség soraiba a tárgyaláson („a kielcei események – írják a jelentés szerzői – végül is bűnténynek tekinthetők *[„wypadki kieleckie ... były jednak zbrodnią"]*, amelyek foltot ejtettek a lengyel társadalom [jó] hírnevén)" (uo., 160. oldal).

De a két fő kérdés közül, amellyel a bizottság jelentéséből foglalkozni kívánok, az első az arra a kérdésre adott válasz, hogy „az egyház elutasította-e a kielcei bűncselekmény elítélését".[390] A jelentés felidéz különböző nyilatkozatokat (ezekről ebben a fejezetben korábban volt szó), amelyeket egyházi források bocsátottak ki a pogromot követően, és csodálkozik, hogy a hivatalos sajtó miért támadja még mindig az egyházat vélt hallgatása miatt, „amit Kielcében tanúsított. Ezzel egy időben a sajtó fölszólítja a lengyel püspöki kart, hogy egy közös nyilatkozatban ítélje el az antiszemitizmust. (...) [Csakhogy] Lengyelországban a zsidók túlnyomó többsége buzgón népszerűsíti a kommunizmust, a hírhedt Államvédelmi Hivatalban dolgozik, letartóztatásokat foganatosít, megkínozza és megöli a foglyokat. Ezért nem szereti őket a társadalom, amely nem szereti a kommunizmust, és elege van a gestapós módszerekből. És akkor az egyháztól elvárná a kormánypárti sajtó, hogy komolyan állítsa azt, hogy a társadalomnak ez az utálata indokolatlan, hogy a zsidók viselkedése teljesen kifogástalan, és hogy csupán a lengyelek, akik nem szeretik őket, azok bűnösek. Mert valójában ez a jelentése annak, amit a kormánypárti sajtó vár. (...) Tulajdonképpen azt kívánják, hogy az egyház adja áldását a Lengyelországban most bevezetett terror rendszeréhez."[391]

Ez a nyilatkozat egyazon halmaz elemeiként festi le a zsidókat és a kommunistákat, és összemossa az antiszemitizmust az antikommunizmussal. Így aztán az antiszemitizmus elleni felszólalás egyben a kommunista rendszer támogatását is jelenti. E szellemi konstrukció szerint semmi sem az, aminek látszik. Ahogy a jelentés halad a „végkövetkeztetés és összegzés" felé, megtudjuk, hogy „az események elemzése és a szemtanúk tanúvallomásai" bizonyítják, hogy „bizonyos zsidó kommunista körök, együttműködve az Államvédelmi Hivatallal, amelyet ellenőrzésük alatt tartottak, idézték elő a pogromot, amit aztán szét lehetett kürtölni bizonyítékként

390 Uo., 164. oldal.
391 Uo., 164, 165. oldal.

arra, hogy miért kell a zsidóknak kivándorolniuk saját országukba; bizonyítékként arra, hogy a lengyel társadalomban eluralkodott az antiszemitizmus és a fasizmus, valamint bizonyítékként arra is, hogy az egyház, amelyhez a gyilkosok tartoztak, reakciós".[392] Más szóval a zsidók egyszerre kommunisták és cionisták. Egyszerre támogatják a rendszert, és menekülnek előle; valójában a zsidókat egyidejűleg mindkét dolog jellemzi. Ilyen szövegeket – Cavendish-Bentinckkel szólva – nem lehetett volna leírni, majd egyházi tekintélyek által kézről kézre adni, ha sok „lengyel püspök nem lett volna kész elhinni".

Végezetül megjegyzendő, hogy még a lengyel egyház egyik jövőbeli magas rangú személyiségénél is hasonló szellemet lehetett megfigyelni. 1946-ban Stefan Wyszyński volt az újonnan beiktatott lublini püspök; miután hosszú és tiszteletet parancsoló pályafutása végére ért, halála után „az évezred prímásaként" méltatták, és Rómában megkezdődött boldoggá avatási folyamata. A Lengyel Zsidók Központi Bizottsága jogi osztályának aktáiban találunk egy feljegyzést, amely beszámol a zsidó vezetőkkel folytatott beszélgetéséről körülbelül két héttel a kielcei pogrom után.

Az idős és beteg Hlond bíborostól eltérően, aki csak egy rövid interjút adott külföldi újságíróknak, Wyszyński nagylelkűen sok időt szentelt zsidó beszélgetőtársainak. Bőven volt lehetősége álláspontja részletes kifejtésére, és nyíltan foglalkozott a rituális gyilkosság problémájával is. A zsidó küldöttség ránk hagyott egy jelentést meghiúsult kísérletéről, amikor is megpróbálta Wyszyńskit meggyőzni, hogy nyilatkozatban ítélje el az antiszemitizmust.

„A püspök nem értett egyet [azzal] az értékeléssel [amit a kielcei eseményekről adtunk]" – írták a zsidó bizottság tagjai.

> Azzal érvelt, hogy az okok sokkal mélyebbek, és hogy a jelenlegi politikai életben aktívan részt vevő zsidók iránti általános ellenszenvben gyökereznek. A németek azért akarták kiirtani a zsidó népet, mert a kommunizmus szószólója volt. (...) A püspök hangsúlyozta, hogy a hitleri táborok szörnyűségeinek modelljei a szibériai táborok voltak. Ezek a mai napig meglévő táborok voltak a hitleri barbárság előiskolái. A zsidóknak, a püspök szerint, azon kell kitartóan dolgozniuk, hogy szerezzenek egy államot Palesztinában vagy telepeket Dél-Amerikában. (...) Lengyelországban nem csak zsidók estek gyilkosság áldozatául; lengyelek is jutottak erre a sorsra. Sokan vannak börtönökben és táborokban. A püspök mindenfajta gyilkosságot elítél a keresztény erkölcs alapján. A konkrét kielcei esethez a püspöknek nincs semmi hozzátennivalója, azt nem kell külön elítélnie, mert az egyház mindig a gonosz elítélésének eszméjét hirdette.
>
> Amikor arról beszéltünk, hogyan hergelte föl a tömeget az a mítosz, hogy a maceszkészítéshez keresztény vér kell, a püspök rávilágított, hogy Beilis pere során sok régi és új zsidó könyvet olvastak át, de a vér ügyét nem döntötték el végérvényesen.[393] Végül a püspök kijelentette, hogy nem bocsáthat ki hivatalos nyilatkozatot a kielcei eseményekről, de a nemsokára tartandó papi gyűlésen ki fogja fejteni ezt a dolgot a hívők megnyugtatásának szellemében.[394]

392 Uo., 167. oldal.

Ez a beszélgetés majdnem pontosan hétszáz évvel azután zajlott le, hogy IV. Innocent pápa 1247-ben kiadta az első pápai bullát, amely kihirdette, hogy a rituális gyilkosság zsidók elleni vádja hamis.[395]

Kubina püspök reagálása

A katolikus egyházi hierarchiából egyedül Teodor Kubina, a częstochowai püspök beszélt más hangon – nyíltan, felvilágosító stílusban és félreérthetetlenül. Július 7-én kiadott nyilatkozatának, amelyet Częstochowa városi és megyei hivatalnokai is aláírtak, különös súlya volt, minthogy az ország legjelentősebb vallási zarándokhelyéről származott. A legelső mondatban az olvasható, hogy Kielcében zsidókat gyilkoltak, és hogy ez a zsidó sors német megszállás alatti borzalmainak fényében fölháborító, és hogy a gyilkosságokat olyan emberek követték el, akik ugyancsak rettenetesen megszenvedték a háborút. Azokat, akik Kielcében bűntényt követtek el – folytatódik a nyilatkozat –, hazugságok hajtották, és fanatizmus, ráadásul sárba tiporták Lengyelország jó hírét az egész világ előtt. Ez a bűntény meggyalázta a keresztény erkölcs alapelveit és az elemi tisztességet.

> Kinyilvánítjuk: hazugság minden állítás a rituális gyilkosságról. Sem Kielcében, sem Częstochowában, sem máshol egyetlen keresztény lakosnak sem okoztak zsidók sérelmet rituális vagy vallási célból. Egyetlen olyan

393 Mendel Beilis perére utalt, akit 1913-ban Kijevben rituális gyilkossággal vádoltak. A perről tudósítások jelentek meg, és akkoriban minden újság úgy írt róla, mint Oroszország elmaradottságának és a cári rendszer reakciós politikájának megnyilvánulásáról. Beilist felmentették.

394 CKŻP, Wydział Prawny, 303/XVI/408.

395 Joop van Banning, SJ: „Watykan i mord rytualny", in *Mord rytualny: Legenda w historii europejskiej*, 61–67. oldal.

esetről sem tudunk, amikor zsidók elraboltak volna egy keresztény gyermeket. Minden erről szóló hírt és történetet vagy bűnözők találták ki szándékosan, vagy olyan zavaros fejű emberektől származik, akiknek nincs jobb dolguk, és bűntényt akarnak előidézni. A bűnözőknek és a zavaros fejű embereknek tisztességes bírósági tárgyalás vagy könyörületes sajnálat jár, de nem kellene hallgatni rájuk, és nem kellene az egész társadalomnak követnie őket. Felhívunk mindenkit... hogy teljes erőből szálljon szembe minden olyan kísérlettel, amely zsidóellenes akciót szervez. Bízunk benne, hogy a keresztény erkölcs elveihez ragaszkodó częstochowai polgárok nem fognak felülni bűnös ösztönzéseknek, és nem fogják magukat lealacsonyítani azzal, hogy kezet emelnek egy polgártársra csak azért, mert más a nemzetisége és a vallása.[396]

Az eddig látott szövegektől eltérően, amelyeket kétértelmű „mindez", rejtélyes „események", sajnálatos ez meg az vagy magas beosztásban lévő zsidókra való utalás jellemzett, ez nyílt beszéd volt rituális gyilkosságról, antiszemitizmusról és a zsidók gyilkolásáról – mindarról, ami az erőszak kirobbanásában egybeolvadt a kielcei pogrom alatt. Hogyan reagáltak püspöktársai Kubina nyilvános kiállására? Arról csak elképzelésünk lehet, hogy mit mondtak személyes beszélgetésekben, de az írott válasz nem sokat késett.

Szeptember elején, „a püspöki kar plenáris tanácskozásán »kötelezték az egyes püspököket, hogy tartózkodjanak az egyéni állásfoglalásoktól minden olyan eseménnyel kapcsolatban (»*wobec wszystkich bez wyjątku wydarzeń*«), ami az országban történik, nehogy ahhoz hasonló helyzetet teremtsenek, mint ami a kielcei eseményeket követte... amikor egy püspök az egyik püspökségből... együttműködött egy olyan nyilatkozat közzétételében, amelynek a tartalma és szándékolt jelentése a katolikus egyház alapvető szellemi és kánonjogi elveinek alapján elfogadhatatlan volt a többi püspökség püspökének«".[397] Ez volt az a „pásztorlevél", melyet a brit követ remélt, hogy – ha „óvatos formában" is – majd elítéli az antiszemitizmust. Ehelyett kinyilvánították, hogy Kubina püspök nyilatkozata elfogadhatatlan a „katolikus egyház alapvető szellemi és kánonjogi elveinek alapján".

Mit kifogásolhattak Kubina püspöktársai „kánonjogilag" a rituális gyilkosság rémhírének éles elutasításán kívül? Szellemileg minden bizonnyal azt kifogásolták, hogy Kubina inkább zsidókként azonosította az áldozatokat, mint kommunistákként – akárhogy is nézzük, azokhoz képest, akik nyilvánosan szónokoltak, következetesen az ellenkezőjét tette.

396 Meducki: Antyzydowskie, i. m., 1. kötet, 112–114. oldal.
397 Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 97. oldal.

Lengyelországban az 1990-es években az egyháztörténészek helyeselték a katolikus püspöki kar álláspontját Kubina püspök nyilatkozatának bírálatában. A katolikus egyháznak – érvelnek –, amely akkoriban a kommunista rendszer támadásainak kereszttüzében állt, biztosítania kellett, hogy unisono szólaljon meg, és hogy Hlond bíboros álláspontját senki ne ássa alá.[398] Napjaink történészei emlékeztetnek minket arra, hogy az antiszemitizmussal kapcsolatos nyilvános retorika akkoriban teljesen át volt politizálva, és hogy a püspöki kartól nem lehetett elvárni, hogy olyan álláspontot foglaljon el, melyet a nagyközönség a rendszer jóváhagyásaként értelmezett volna. A történész Zenon Wrona egy olyan állítást használva, amely akár Kaczmarek püspök bizottsági jelentésében is szerepelhetett volna, írta 1991-ben, hogy amikor az egyházat fölszólították arra, hogy nyilatkozatban ítélje el az antiszemitizmust, az egyenértékű volt azzal, „mintha arra kérték volna az egyházat, hogy hivatalosan hagyja jóvá a kommunisták által Lengyelországban bevezetett terror egész rendszerét".[399]

Mintha a kommunizmussal való szembenállás szükségszerűen megkövetelné, hogy az ember antiszemita legyen! Ennek a logikának az az előfeltétele, hogy elfogadjuk a kommunizmus és a zsidók azonosítását. Máskülönben nem világos, miért ne tudna az ember erkölcsi és (például a katolicizmusban gyökerező) hitelvi alapon egyszerre tiltakozni az antiszemitizmus és a kommunizmus ellen. És ha volt oka a félelemnek, hogy a közvélekedés nem éri fel ésszel a megkülönböztetést, akkor egyszerűen csak arról lehetett szó, hogy az embereket épp azok nem világosították föl kellőképpen, akiket azzal bíztak meg, hogy szellemi vezetőik legyenek. Kubina püspök így gondolta; ezért megpróbálta orvosolni a helyzetet, és sikerült is enyhítenie a növekvő feszültséget Częstochowában azzal, hogy nyíltan és határozottan szólt a rituális gyilkosság koholmánya ellen.

Cavendish-Bentincket megdöbbentette a lengyel papság gondolkodásában eluralkodó kannibál teológia. A lengyel írástudók is meg voltak döbbenve, hogy a rituális gyilkosság elcsépelt meséje még mindig meg tudja

398 Először Kubina szólalt meg, július 7-én, úgyhogy Hlond bíboros volt az, aki aláásta egy katolikus püspök addigi egyetlen nyilvános megszólalását a pogromról, amikor július 11-én kiadta nyilatkozatát.
399 Zenon Wrona: „Kościół wobec pogromu Żydów w Kielcach w 1946 roku", 298. oldal. Wrona ismerte a Kaczmarek-bizottság jelentését, de amikor cikkét írta, még nem olvasta (lásd uo., 295. oldal). Lásd még Ryszard Gryz: „Stanowisko Kościoła katolickiego wobec pogromu Żydów w Kielcach. Stan badań", in *Nasza Przeszłość,* vol. 93, 421–422. oldal. Kaczmarek püspök egyik életrajzírója, Jan Śledzianowski egyháztörténész 1998-ban megjelent *Pytania nad pogromem kieleckim* című monográfiájában (i. m.) tanúságot tett róla, hogy jól ismeri a Kaczmarek-bizottság jelentését, és lényegében teljes mértékben helybenhagyta a tartalmát.

mozgatni a népet. „Ha Greiser [Hitler teljhatalmú megbízottja a megszállt Lengyelországban, akit háborús bűnök miatt akkoriban állítottak bíróság elé] utolsó szavaiban [a perben] azzal igazolta volna a zsidók kiirtását, hogy az a német nemzet bosszúja volt a rituális gyilkosságért, még maguk a németek is tréfának vették volna" – elmélkedett Jan Rojewski a *Kuźnica* 1946. július 22-i számában („Sieden dni"). „Nagyapáink idején ilyen érveket a Balkánon lehetett hallani; ma viszont... csak Lengyelországban."

De – mint a brit követ megjegyezte – „az iskolázatlan lengyeleknek" aligha lehet szemrehányást tenni, hogy ilyen nézeteket vallanak, ha egyszer a püspökök „készek voltak ezt elhinni". És így egyáltalán nem kell meglepődnünk, hogy egy középkori előítélet többször is, más-más városokban utcára vitte az embereket a háború utáni Lengyelországban – Rzeszówban, Krakkóban, Kielcében, Bytomban, Białystokban, Szczecinben, Bielawában, Otwockban, Legnicában.[400]

E könyv ugyan történeti munka, nem erkölcsi tanmese, de mivel a katolikus egyház a Tízparancsolatra hivatkozik, nem mondhatjuk, hogy funkcionáriusainak cselekedeteit ne lenne adekvát erkölcsi szempontból értékelni. Alapos okkal állíthatjuk, hogy a nemzet szellemi elitjétől eltérően a katolikus egyház intézményi elitje azt a megoldást választotta, hogy egyáltalán nem vett tudomást a háború utáni antiszemitizmusról Lengyelországban.[401] Még akkor sem reagált, amikor szembesült a kielcei pogrom lélegzetelállító brutalitásával. Amikor szembekerült a tömeggyilkossággal, amelyet a katolikus vallást oltalmazni vélő emberek követtek el, akkor a fékeveszetten őrjöngő nyáj pásztorai mindössze arra szánták el magukat, hogy nyugalomért kiáltsanak.

Amikor a kielcei nép utat tévesztett, a lengyel katolikus egyházi hierarchia lemondott a szellemi vezetés felelősségéről, és csak lapított. Távolságtartó hozzáállása megerősítette azt, amit a nép abból szűrt le, hogy egyenruhás

400 A híres tengerparti fürdőhely, Sopot (vagy Zoppott) városi tanácsa komolyan vette a dolgot, és tudatos megfontolással hozott egy határozatot, amelyben elrendelte, hogy a városi tanács kulturális és művészeti osztálya szervezzen nyilvános előadás-sorozatot, amely elmagyarázza a közönségnek, hogy rituális gyilkosságok nem történtek. Azt remélték, hogy az egyházzal együttműködve szervezhetik meg ezeket az előadásokat. Ezután a tanács feladott egy fizetett hirdetést a *Dziennik Baltycki*ban, a *Życie Warszawy*ban és a *Kuźnicá*ban, „hogy Lengyelországban másutt is ösztönözze a tanácsokat arra, hogy kezdeményezzenek széles körű felvilágosítást abból a célból, hogy kiszakítsuk társadalmunkat az antiszemitizmus őrült pszichózisából" (*„mającej na celu wyrwanie naszego społeczeństwa z obłędnej psychozy antysemityzmu"*) (*Kuźnica*, 1946. augusztus 19.). Nem tudom, milyen sikere volt ennek a kezdeményezésnek, de attól félek, hogy az ilyen erőfeszítésekre még csak azt mondhatjuk, hogy „folyamatba tették" őket.

401 Az egyház hallgatását akkoriban is észrevették, és élénken bírálták is a kulturális folyóiratokban. Lásd például Juliusz Żuławski: „Do redakcji Kuźnicy", in *Kuźnica*, 1946. augusztus 5.

emberek az intézményes hatalom képében csatlakoztak a kielcei tömegekhez a zsidóverésben: azt tehát, hogy így vagy úgy, de a zsidók voltak a hibásak. Az alsópapság nem adhatott, és nem is adott felmentést gyilkosság alól, de a katolikus főpapok azt állították, hogy a zsidók kommunisták, és hogy minden szerencsétlenséget maguknak köszönhetnek. A püspökök még azt a lehetőséget is elszalasztották, hogy egyszerűen csendben maradjanak, amikor soraikból egyvalaki tisztességes nyilatkozatot tett. Kubina püspök nyilatkozatának bírálata megfelelt a kielcei pogrom elleni nyílt tiltakozás támogatására ugyancsak nem hajlandó łódźi és a radomi gyári munkások felháborodásának. A „kezüket mosó" hivatalos közegek szimbolikus beszéde, miközben ártatlan zsidókat kínoztak halálra, nem hatott erre az előítélettől elvakult katolikus klérusra.[402]

Visszafogott hivatalos felhajtás a kielcei pogrom körül

A Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságától két hivatalos személy érkezett Kielcébe július 4-én délre, s később még néhány „aktivista" csatlakozott hozzájuk a Központi Bizottságból. Az ágyhoz kötött kielcei vajdától kapott eligazítás után az újonnan érkezett Hilary Chełchowskinak és Władysław Buczyńskinak még volt ideje elvegyülni az utcákon lévő tömegben. Ezután maró gúnnyal teli beszámolót írtak a kielcei pártbizottság alkalmatlanságáról. Másnap a Politikai Bizottság egy jelentős tagja, a Władysław Gomułka belső köréhez tartozó Zenon Kliszko érkezett a városba, hogy fölmérje a helyzetet. Ezek az akciók azonban inkább úgy közelítették meg a kielcei pogromot mint üzemzavart a helyi közrendben, nem pedig úgy, mint egy nagyon fontos erkölcsi vagy politikai kérdést.

A bölcs utókor persze megütközik azon, hogy a párt és az államvédelmi apparátusok legmagasabb döntéshozó szintjein milyen nemtörődöm módon viszonyultak a mindent átitató antiszemitizmushoz és a zsidók elleni folyamatos támadásokhoz. A politikai retorika és propaganda természetesen azonnal kapcsolt, és elítélte az antiszemitizmust, de – mint láttuk – figyelemre méltó zavarodottságról tett tanúbizonyságot, amikor a munkásgyűlések elutasították a pogrom tetteseinek elítélését, és alkalmi sztrájkok

402 A lengyel katolikus papság hitszegését sokan megfigyelték, beleértve újabban egy nagyrabecsült filozófus-teológust, Józef Tischner tisztelendő professzort. „Életem során – írja Tischner – még soha nem találkoztam olyannal, aki elvesztette volna a hitét Marxot és Lenint olvasván, de sok olyannal találkoztam, aki elvesztette a hitét, miután megismerte saját plébánosát" (idézi Głowiński: The Black Seasons, i. m., 157. oldal).

törtek ki, amelyek során az emberek mérge kiömlött – a zsidókra. „Azt akarják, hogy küldjek tizennyolcmillió lengyelt Szibériába?" – vágott vissza az állambiztonsági miniszter, Radkiewicz, amikor szembekerült a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága képviselőinek sürgető kéréseivel, hogy Kielce után szálljon szembe az antiszemitizmussal.[403] De Lengyelország vezetői valójában sohasem foglalkoztak komolyan magával a kielcei pogrommal, eltekintve a korábban már leírtaktól.

Ha tüzetesen átvizsgálnánk a Közigazgatási Minisztérium vezetőségének archívumát, vagy átkutatnánk a Lengyel Munkáspárt vezető testületeinek iratait, aligha tudnánk meg, hogy a kielcei pogrom egyáltalán megtörtént. Idézhetünk egy tudós tekintélyt, aki elismerten a titkosrendőrség ez időszakot felölelő történetének legavatottabb szakértője: „Átnéztem az összes jegyzőkönyvet, még a befejezetleneket is, az Állambiztonsági Minisztérium és a vajdasági államvédelmi hivatalok vezetőinek rendszeres közös vezetői értekezleteiről – mondta Andrzej Paczkowski professzor egy, a kielcei pogrom historiográfiájáról rendezett konferencián. – A kielcei pogrom témáját sohasem vitték ez elé a fórum elé."[404] Ahogy Paczkowski professzor a vita folyamán később kimutatta, ebben az időszakban a pártvezetők és az államvédelmi apparátusok rendkívül elfoglaltak voltak: keményen dolgoztak az 1946. június 30-i népszavazás eredményeinek a meghamisításán.[405]

Egy másik kitűnő történész, Jerzy Tomaszewski professzor szerint az érdeklődés hiányának tulajdonítható az, hogy a kormányzati iratokban nincsenek Kielcével kapcsolatos dokumentumok. A pogrom nem olyan esemény volt, ami hatással lehetett volna a hatalom megtartásának és megszilárdításának ügyére: „Az, hogy öt zsidót öltek-e meg vagy százat, semmilyen módon nem fenyegette a hatalom megragadását – érvelt Tomaszewski. – És ezért nem is érdekelte a hatóságokat. Más dolgok sokkal fontosabbak voltak."[406]

403 Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 10. oldal.

404 „O stanie badań nad pogromem kieleckim. Dyskusja w Żydowskim Instytucie Historycznym (12. III. 1996) z referatem wprowadzającym prof. Krystyny Kersten", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 4, 11. oldal. A jelentések később megjelentek egy Paczkowski szerkesztette kötetben.

405 „Valószínűleg ez volt az a pillanat, amikor eldöntötték, hogy meghamisítják a népszavazás eredményeit. Zambrowskit, Mazurt, Gomułkát és Bierutot teljesen lefoglalta a népszavazás. Elég átolvasni Bierut feljegyzéseit: városnevek, választókerületek számai, adatok, pluszok, mínuszok negyedóránként feljegyezve. És mindez július első napjaiban. Egy sereg vajdasági államvédelmis és egy Aran Palkin ezredes vezetésével Moszkvából érkezett hatalmas szakértői csoport töltögette ki szorgosan újra a tizenegyezer választási bizottságtól beérkezett »népszavazási jegyzőkönyveket«" (Paczkowski: „O stanie badań", i. m., 12. oldal).

406 „O stanie badań", i. m., 12. oldal.

A kielcei tragikus eseményeket Bolesław Bierut ecsetelte az Országos Nemzeti Tanács július 5-i elnökségi ülésén; ezt követte az állambiztonsági miniszter beszámolója. Ebben az ügyben ennyi a dokumentált érdeklődés a hatalom csúcsán.[407] Hat héttel később az Országos Nemzeti Tanács lesöpört az asztalról egy rendelettervezetet, amely „az antiszemitizmus elleni harcra" vonatkozott. A rendelettervezet fő jogi szakértője, egy bizonyos Itzak Klajnerman szerint rendelkezésre áll már minden feltétlenül szükséges törvény, és „fölösleges kibocsátani egy új rendeletet külön az antiszemitizmus elleni harcra. Nem csak fölösleges, hanem kontraproduktív, sőt talán egyenesen káros, mivel egy ilyen rendelet nyilván kitűnő ürügyül szolgálna a zsidók és a kormány elleni lázítás fokozására. A földalatti reakció a zsidók kiváltságos helyzetét fogja hangoztatni, a kormányt pedig azzal fogják vádolni, hogy különleges védelemben részesíti a zsidókat."[408]

Mondani sem kell, hogy – nem azért, hogy szójátékkal éljek[409] – Klajnerman túl kicsi volt ahhoz, hogy ilyen kérdésben döntsön. Az Országos Nemzeti Tanács 1946. szeptember 21-i ülésén Adolf Berman – Jakub Berman, a nagy hatalmú kommunista vezető cionista öccse – tartott egy beszédet, amelyből már idéztem egy fontos részt.[410] Pontosan a kielcei pogromra való tekintettel indítványozta egy olyan rendelet bevezetését, amely kifejezetten a zsidók védelmére irányult. „Azt hiszem, elérkezett az a pillanat, amikor ki kell adni egy külön törvényt vagy rendeletet az antiszemitizmus elleni harcra. Az érvényes rendelet 12. cikkelye a különleges bíróságokról Kielce után többé nem elegendő. Az egész nemzetre vonatkozóan törvénybe kell foglalni, hogy nem csak a gyilkosság, hanem az elvetemült antiszemita propaganda alattomos terjesztése is büntetendő cselekedet; hogy gyerekek elrablásáról vagy a rituális gyilkosságról terjesztett szörnyű hazugság is büntetendő cselekedet. Egy ilyen törvényre vagy rendeletre szükség van, ezt az összes lengyelországi zsidó nevében mondom. Fel kell venni a tömegek körében, különösen a munkásosztály bizonyos szegmenseiben viruló antiszemitizmussal szembeni politikai-ideológiai harcot."[411] De a törvényhozási kezdeményezést – holott már

407 Jerzy Kochanowski (szerk.): *Protokoły posiedzeń Prezydium Krajowej Rady Narodowej, 1944–1947*, 200. oldal.

408 Klajnerman hivatalos beosztása „Naczelnik, Wydziału prawnego Biura Prezydialnego KRN" (az Országos Nemzeti Tanács Elnöksége Jogi Irodájának vezetője) volt. Lásd uo., 302. oldal.

409 Klajner – a kleiner (kisebb) jiddis formája, tehát Klajnerman = Kisember.

410 Adolf Berman a baloldali Poalei Cion (Cion munkásai), egy marxista párt tagja volt, amely támogatta a zsidók letelepedését Palesztinában, de ellenezte egy etnikai szempontból homogén zsidó állam létrehozását.

411 Meducki: Antyżydowskie, i. m., 2. kötet, 164. oldal.

végső stádiumában volt – félretették. Az ember azt hinné, megmagyarázhatatlan, hogy épp akkor, amikor Kielcében az történt, ami.[412]

Egy röpke gondolat erejéig azonban próbáljuk megérteni, hogy a kérdés elől kitérő kommunistáknak épp *amiatt* kellett ejteniük az ügyet, ami Kielcében történt. A „zsidókérdéssel" kapcsolatban fontos volt nekik a *vox populi*, és mivel a nép hangosan és egyértelműen szólt, az uralmon lévők meghallották. Hibát követtek el, amikor a pogrom után „spontán" tiltakozó gyűléseket szerveztek, de ezután gyorsan levonták a megfelelő tanulságot. Szeptemberre Jakub Bermannak már nem volt türelme a lengyel zsidók sorsa fölött borongó cionista öccsére. A kommunisták majd megoldják az összes ilyen problémát, és még többet is, miután megszilárdították a megszerzett hatalmat. De hogy ezt megtegyék, arra volt szükség, hogy a tömegeket irányítsák, és hízelgéssel rávegyék az engedelmességre, nem pedig arra, hogy lépten-nyomon „csatázzanak" velük.

A kommunisták gondosan megválogatták csatáikat; a zsidók megvédése a népi antiszemitizmustól olyan konfrontációt eredményezett, amit inkább elkerültek. A kielcei kommunista párttitkár ezt rögtön tudta, amikor elutasította, hogy szóljon a tömeghez, amely délben már eléggé fölbolydult a Planta utca 7.-nél, mert – emlékszünk – „nem akarta, hogy az emberek azt mondják, hogy a Lengyel Munkáspárt a zsidókat védi".

A macesz íze

A nép fáradt és ingerült volt 1946 júliusának első napjaiban. Épp végigszenvedték egy ideologikus politika intenzív, durva és megalázó időszakát. A június 30-án tartott „háromigenes" népszavazáshoz vezető hetek alatt a lengyelek a propaganda és megfélemlítés zárótüzének voltak kitéve. És végül arcátlanul hazudtak nekik, amikor a kommunista funkcionáriusok meghamisították az eredményeket, hogy kimutassák: a nép elsöprő módon támogatja őket.[413]

412 Az „antiszemitizmus elleni harcra" vonatkozó rendelet teljes szövege elfogadásra és aláírásra készen állt, így Meducki dokumentumgyűjteményének második kötetében csak újra kellett nyomtatni (Antyżydowskie, i. m., 167–169. oldal). Monográfiájában Grabski megjegyzi, hogy az Országos Nemzeti Tanács körülbelül egy évig tárgyalta a különrendeletet – az ötletet először a krakkói pogrom után vetették föl, majd a kielcei pogrom után ismét előterjesztették (Grabski: Działalność komunistów, i. m., 165. oldal).

413 A kommunista párt első titkára, Gomułka a maga utánozhatatlan stílusában retorikailag összekapcsolta a népszavazást a kielcei pogrommal, amikor beszédet tartott a pártaktivistáknak Varsóban július 7-én – „A hitlerista »nein« [azokat jelentette, akik nem szavaztak „három igennel"] rögtön a szavazás után megszólalt, és megszervezte a zsidók hitlerista pogromját" (Daniel: Żyd w zielonym kapeluszu, i. m., 104. oldal).

A rend őrei is fáradtak voltak. Kielcében a vajdasági rendőrkapitány, Kuźnicki ezredes beteget jelentett aznap. Az Államvédelmi Hivatal kielcei parancsnoka, Sobczyński őrnagy pedig, míg egy repülőre várt, hogy július 4-én reggel Varsóba vigye, ahol beszámolót kellett tartania a népszavazással kapcsolatos feladatainak intézéséről, álmatlanul töltötte az éjszakát, hogy összegyűjtse hozzá az anyagokat. Paradox módon a kommunista pártok mindenhol mindig nagyon komolyan vették a választási politikát; nem mint a vezetők kiválasztásának mechanizmusát, hanem mint egy nyilvános rítust, amely népi legitimitást ad hatalmuknak. Ez a magyarázata a közismert 99,9 százalékos választási részvételnek és „igen" szavazatnak Kubától Vlagyivosztokig. A lengyelekre ráerőszakolt június 30-i „háromigenes" népszavazás volt az első kommunisták irányította választási „hadmozdulat".[414] Ha az emiatt fölgyülemlett haragnak valahol ki kellett törnie, akkor július 4. bármely más napnál alkalmasabb volt erre.

Július 4-én Kielcében egy egyedülálló negatív szinergia játszódott le mindössze két reggeli óra leforgása alatt, amely egy abszurd, de semmiképpen nem rendkívüli panaszt a legszörnyűbb európai pogrommá alakított át, amely a huszadik században békeidőben történt.[415] A pogrom nyitó szakaszában tanúi lehettünk a fegyelem összeomlásának: a rendőrök polgárőrökként ténykedtek; a helyszínen gyorsan összegyűlt tömeget felvillanyozta a hivatalos beavatkozás látványa, amely csak fölerősített egy mélyen szunnyadó és szenvedélyeket keltő előítéletet; kis katonai osztagok érkeztek a helyszínre egységes parancs nélkül, anélkül hogy lett volna valami egyértelmű megállapodás arról, mit is kellene csinálniuk. Feltételezzük, a rendőrök és katonák előtt álló választás nem volt túlságosan problematikus: a lengyel gyerekeket védjék meg a zsidóktól, vagy a zsidókat védjék meg az ingerült lengyel anyáktól és apáktól? Akiknek volt egy pillanatuk a mérlegelésre, egymásnak ellentmondó gondolatokat éltek át – mint az az ember, akit Łoziński interjúvolt meg 1987-ben, és a kamera előtt remegve, elsírta magát, amikor fölidézte, hogyan támadt rá a tömeg, amikor csapatával megjelent a helyszínen. Ez az ember összeomlott – akkor is és negyven évvel

414 Az 1939. október 22-én tartott „plebiscite" (népszavazás) kivételével, amelyet az úgynevezett Nyugat-Ukrajna és Nyugat-Belorusszia Szovjetunióval való egyesítéséről tartottak Lengyelországnak a Vörös Hadsereg által a II. világháború elején elfoglalt keleti felén (lásd *Revolution from Abroad* című könyvem „Választások" című fejezetét).

415 Az 1938. november 9–10-i náci Németországbeli kristályéjszaka kivételével. De a kristályéjszaka, ahol közel száz zsidót öltek meg náci ösztönzésű zsidóellenes zavargásokban egész Németországban, Ausztriában és a Szudéta-vidéken, nem annyira „pogrom" volt, mint inkább kormányzati akció, melyet nem szokványos eszközökkel vittek végbe. Mindazonáltal, ha a Kielcében és környékén július 4-én meggyilkolt zsidókat is számításba vesszük, az összes áldozat száma meghaladhatta a nyolcvanat.

később újra, akárcsak sok katonatársa, amikor a tömeg hangulata és a rendőrség ott tapasztalt viselkedése egy pillanat alatt magával sodorta őket a zsidók elleni támadásba.

Amikor a helyzet kezelhetetlenné vált – márpedig nagyon gyorsan azzá vált –, az intézményes hatalommal rendelkező emberek tehetetlenséget éreztek, és már csak túl akarták élni valahogy. A helyszínen megjelenő papok egyszerűen odébbálltak, és közölték, hogy a helyzet normalizálódott. A rendőrtisztek a katonasághoz folyamodtak, hogy avatkozzanak közbe. A tisztek nem voltak hajlandók megparancsolni katonáiknak, hogy erőszakkal verjék le a tömeget. Az Államvédelmi Hivatal parancsnoka, aki egyébként energikus és határozott ember volt, késlekedett és „rendkívül nyugodtnak" látszott. A párttitkár nem volt hajlandó szólni a tömeghez, a vajda pedig cselekvésképtelenül feküdt ágyában egy motorbaleset után.

De azért az összes jelenlévő tisztában volt azzal is, hogy holnap is lesz nap. Egy teljhatalmú nyomozócsoport a varsói Állambiztonsági Minisztériumból még aznap este munkához látott. Rengeteg rendőrt, katonát és államvédelmist tartóztattak le. A párttitkárt, Kalinowskit leváltották. A törvényes rend betartásáért felelős tiszteket, Sobczyńskit, Gwiazdowiczot és Kuźnickit bebörtönözték, később bíróság elé állították. Egy sietősen lefolytatott eljárásai és gyorsan végrehajtott halálos ítéletei alapján rögtönítélő bíróságnak minősíthető ítélőszék azonnal elbánt a pogrom tucatnyi közvetlen résztvevőjével, akik közül kilencet ítéltek halálra.[416]

416 Egy 1997-ben végzett hivatalos vizsgálat (amely ennélfogva korlátozás nélkül hozzáfért a kommunista párt és az Állambiztonság levéltáraihoz) arra a következtetésre jutott, hogy a tárgyalásra kiválasztott vádlottak abból az egytucatnyi emberből kerültek ki, akiket a pogrom napján „ismeretlen kritériumok" alapján őrizetbe vettek (GKBZpNP-IPN, 33. oldal). Egy állambiztonsági bizottság – a vezetője Adam Humer volt, az Állambiztonsági Minisztérium vizsgálati osztályának helyettes vezetője, aki történetesen épp az események előtt néhány nappal a városban tartózkodott, hogy felügyelje a június 30-i népszavazás lebonyolítását, pontosabban meghamisítását – rögtön a pogrom után megpróbálta összegyűjteni az összes adatot. Humer közvetlen felettesének, Józef Różańskinak, az osztályvezetőjének jelentett. 1997-ben a GKBZpNP-IPN kutatói jelentésük elkészítéséhez kikérdezték Humert, ezenkívül a vizsgálat lehetővé tételéhez a titkosrendőrség különböző, 1946–1947 közötti iratait is feloldották – első alkalommal – a titkosság alól.
A hatóságok gyors pert akartak, így került sor az első, Humer által rögtön kiválasztott csoportra. További pereket is tervezhettek – az 1997-es vizsgálóbizottság például több hamis tanúvallomásról készült aktát talált –, de szemmel láthatóan fölhagytak vele. Több tucat, még az első napon letartóztatott embert a szükséges eljárások lefolytatása nélkül bent tartottak a börtönben – például Błaszczykot és a fiát az Államvédelmi Hivatal 1947 februárjáig bent tartotta –, aztán pedig 1946. július végén a többségüket elengedték anélkül, hogy esetüknek bármilyen hivatalos folytatása lett volna. Mint Humer elmondta a kutatóknak, soha semmilyen kapcsolatot nem állapítottak meg a pogrom és „a földalatti reakció" bármiféle összeesküvése között (lásd GKBZpNP-IPN, II. rész, 4. és 5. oldal).

De a törvény és rend megsértése miatti felelősség megállapítására fölhatalmazott személyek energiája gyorsan elpárolgott. A helyszínen lévő magasabb rangú katonatisztek közül soha senkit nem állítottak hadbíróság elé. A három főszereplő, Gwiazdowicz, Sobczyński és Kuźnicki közül csak az utóbbinak koppintottak a fejére: kapott egy évet.[417] A másik kettőt fölmentették, és folytatták sikeres pályafutásukat a rendszer szolgálatában. A kilenc halálos ítélettel végződő első kielcei per után jó néhány közrangú milicistát, katonát és altisztet, valamint néhány civilt is bíróság elé állítottak. Sokukat fölmentették, mások különböző tartamú börtönbüntetéseket kaptak; egyetlen katonát ítéltek életfogytiglanra. Azt persze nem lehet tudni, hogy hány katonai per volt, mert a jegyzőkönyveket 1989-ben megsemmisítették. Összesen talán olyan hatvan embert állítottak bíróság elé a kielcei pogromban való részvételük miatt, és ezek felét találták bűnösnek.[418]

Az időzítés, a körülmények, a helyi tisztségviselők alkalmatlanságának szerencsétlen egybeesése és a puszta balszerencse több tucat kielcei és környékbeli zsidó számára bizonyult halálosnak. De mint Krystyna Kersten tömören megfogalmazta Bożena Szaynok zárótanulmányához írott előszavában, a kielcei pogromra úgy kell gondolnunk, mint „a kollektív viselkedés egy epizódjára, amelybe egy átlagos napon egy átlagos vajdasági székhelyen átlagos emberek keveredtek bele". Ez ebben az időszakban Lengyelországban bárhol és bármikor megtörténhetett volna.[419]

Számomra ez az olvasat adja a kielcei pogrom lényegét. A konkrét helyről és időről, a sajátos kiváltó okokról, a szervezeti forrásokat irányító szereplők közti személyes viszonyokról adott beszámolónál fontosabb annak megértése, hogyan keveredhettek bele átlagos emberek ezrei egy polgártársaik elleni, egész napon át tartó gyilkos támadássorozatba. Reményeink szerint inkább megérthetjük ezt, ha azt követjük nyomon, mit tettek ténylegesen a nap folyamán és később az emberek, nem pedig a gyilkosságsorozathoz vezető kezdeti események eszkalációjára koncentrálunk, és nem azon töprengünk,

417 Kuźnickit – olvashatjuk a varsói katonai bíróság ítéletében – felettese, Franciszek Jóźwiak parancsának (hogy koordinálja a Milícia és az Államvédelmi Hivatal akcióit) megtagadása, illetőleg amiatt ítélték el, hogy „ellenséges magatartást" tanúsított Sobczyński őrnaggyal szemben (*Wyrok w imieniu Rzeczypospolitej Polskiej, dnia 16 grudnia 1946*, Wojskowy Sąd Rejonowy w Warszawie, nr. akt R. 871/46. Hálával tartozom Dr. Zbigniew Nawrockinak, hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt a dokumentumot).

418 Ezt a becslést Bożena Szaynok (Pogrom Żydów, i. m., 84–93. oldal) alapos kutatására alapozom. Zenon Wrona szerint a kielcei pogrom miatt perbe fogott összes ember közül negyvennyolcat ítéltek el (Wrona: „Kościół wobec pogromu...", i. m., 282. oldal).

419 Szaynok: Pogrom Żydów, i. m., 7–8. oldal; lásd még Kula: „Nasza w tym rola", i. m., 162. oldal.

kinek a provokációja váltotta ki a mészárlást. A Mazur rendőrtizedes és a névtelen teherautó-sofőr között Kielce közepén folytatott párbeszédről szóló tömör feljegyzés többet mond nekünk július 4-ről, mint az államvédelmis Sobczyński őrnagy aznapi telefonbeszélgetéseinek jegyzéke.

Azon a napon az emberek élvezettel öldösték a zsidókat, s fosztogatták egyszersmind ingóságaikat.[420] Rengeteg kielcei lakos vett részt az eseményekben, fiatalok és öregek, mindkét nembeliek és mindenféle társadalmi helyzetűek. A zsidók elleni hajsza több órán át tartott, és folyt szerte a városban, valamint a Kielcébe befutó és onnan kifutó vasútvonalak mentén lévő vasútállomásokon. A forgatókönyvek változatosak voltak: a Planta utca 7. szám alatti épület közelében őrjöngő csőcselék akciójától kezdve olyan egyének elleni megfontolt, koncentrált, pontosan kivitelezett támadásokig, akiket valahogy zsidóként azonosítottak az utcán, kirángattak egy házból vagy egy vasúti fülkéből, és megverték vagy megölték őket (ha nem sikerült elmenekülniük). Egymás számára vadidegen emberek fogtak össze teljesen nyíltan, és nem zavarta őket, hogy nyilvánvalóan bűnt követnek el. Egyértelmű, hogy minden erre vonatkozó aggodalmat kioltott annak a célnak a széles körű társadalmi szentesítése, hogy egyszer s mindenkorra megszabaduljanak a zsidóktól.

Nyilvánvaló, hogy a lengyel társadalom morális ökonómiája a háború után megengedte a zsidók meggyilkolását. Minden elérhető dokumentum – kezdve a rendőr Mazur és a névtelen teherautó-sofőr közötti rövid dialógustól – arról vall, hogy a kielcei pogrom résztvevőinek szemében e gyalázatos törvénysértés teljesen normális dolognak tűnt. Ez volt Marcel Łoziński interjúalanyainak legfölkavaróbb felismerése, amivel szemmel láthatóan küszködtek a kamera előtt. Hogyan lehetett, hogy átlagos, normális emberek egy napon a munkából hazatérve vagy a családdal sétálva, egyszer csak nekilódulnak, „hogy agyoncsapjanak néhány zsidót"? Az 1946.

420 A kielcei rendőrség alkalmazásában álló altisztet, Eugeniusz Krawczykot több mint egy tucat tettestársával együtt állították bíróság elé november 18-án. 1946. július 4-én épp úszásból jött vissza, olvashatjuk vádiratában, és gyorsan „elszaladt a Planta utca 7.-hez, keresztülfurakodott a tömegen, és berámolta egy kofferbe, amit talált: öt kiló rizst, két inget, két törülközőt, hét csomag teát, egypár alsónadrágot, egy pokrócot, egy borotvát, némi aszalt sárgabarackot és diót. Mindezt elvitte egy Sienkiewicz utcai boltba, ahol a rizst, a teát és a barackot eladta 1150 złotyért. Majd a piacra ment, ahol az egyik törülközőt eladta egy kofának 30 złotyért, a másikat elcserélte egy üveg limonádéra és egy cigarettára. A maradékot a (rendőr)laktanyába vitte, ahol eladta a borotvát. Visszament a piacra, ahol meglátott egy zsidó férfit, akit rendőrök vezettek, és egy kővel a könyökére vágott. A rendőrök a rendőrakadémia épületébe vitték a férfit, és ennek lépcsőjén Krawczyk még többször rávágott egy, az utcán fölszedett bottal" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 250. oldal).

november 18-i tárgyalás vádbeszédéből vett felvezető mondatok például olyanok, mint egy *Übü király*-szerű darab színpadi utasításai: „Krawczyk Eugeniusz ... 1946. július 4-én épp úszásból jött vissza, és...; Świtek Zdzisław július 4-én délután fél háromkor vidéki kirándulásról tért vissza a családjával, és...; Franczak Stefannak épp befejeződött a munkanapja a Közegészségügyi Osztályon, beugrott egy vendéglőbe néhány barátjával, és délután fél négyre...; Krasowski Mieczysław befejezte aznapi munkáját a »Społem« szövetkezetben, és..."[421] Csakhogy Alfred Jarry nem tudta volna kitalálni a történet folytatását. De ilyen az élet: mindig merészebb, mint a képzelet.

Ugyanebből a dokumentumból az is kiderül (amit más forrásokból jól tudunk), hogy az öldöklés órákon keresztül, egészen késő délutánig folyt az egész városban. Ennyit annak az öt kielcei papnak a megnyugtató beszámolójáról, akik délután fél három körül megjelentek a Planta utca 7.-nél, és észrevételezték, hogy minden rendben. Ha mindazt megtették volna azon a napon, amit katolikus papoknak meg kellett volna tenniük, akkor nyilvánvalóan nem sok történik Kielcében 1946. július 4-én. Beszámolójukban közvetve a kvázinormalitás bizonyítványát állították ki a nap eseményeiről. Ez az a pont, ahol a *prowokacja* – *provokáció*-elmélet nagyon is kapóra jött az összes érintettnek.

Az összeesküvés-elméletnek, amely a kielcei pogrom értelmezési stratégiájaként forgalomba hozta a *prowokacját* – ami fenn is maradt a lengyel történetírásban mindaddig, amíg Krystyna Kersten 1981-ben meg nem változtatta a perspektívát –, két indítéka volt. Az egyik az arra való képtelenség, hogy számba vegyék, mi is történt. Ezt jól szemlélteti Łoziński interjúalanyainak zavarodott arckifejezése, amikor megkérdezték tőlük, hogyan történhetett egy ilyen pogrom Lengyelországban egy évvel a háború után. Kétségbeesetten keresgéltek valamiféle magyarázatot mindaddig, amíg valaki be nem dobta a *prowokacja* szót, és utána megkönnyebbült sóhajjal kapaszkodtak a szóba. Ez valójában csak egy másik változata volt annak, amit már addig is kinyilvánítottak – hogy tudniillik fogalmuk sincs arról, hogyan történhetett ilyesmi egyáltalán. Amellett, hogy képtelenek voltak számot adni arról, mi is történt, volt még egy oka annak, amiért a *prowokacját* hívták segítségül: nem voltak hajlandók szembenézni a tényekkel.

A *prowokacja*-hipotézis szószólói ahelyett, hogy megvizsgálták volna, mi történt a kielcei pogromban, azt kérdezték: *Cui bono?* Kinek lehetett haszna ebből a zsidóellenes erőszakból? A válasz pedig (itt egy pillanatra eltekintek a kommunista propagandától, amely ugyancsak „provokációként" írta le a pogromot, csak éppen a „reakciósok" provokációjaként) az volt, hogy „a kommunista rendszernek és szovjet támogatóinak". Egy zsidók elleni pogrom

421 Meducki: Antyżydowskie, 1. kötet, 250., 252. oldal.

szándékos kiprovokálásával a kommunisták (vagy konkrétabban az Államvédelmi Hivatal, vagy még inkább a szovjet NKVD) állítólag megpróbálták elterelni a világ figyelmét a meghamisított népszavazásról. Ezzel egyidejűleg azt is remélték, hogy csökkentik a szovjetizációnak alávetett lengyel társadalom helyzete iránt megnyilvánuló nyugati szimpátiát. Vagy – mint Kaczmarek püspök bizottságának jelentésében olvasható – a zsidó származású kommunistáknak volt belőle haszna, akik megpróbálták megvalósítani mindazt, amit fentebb már említettünk, és *ráadásképpen* kikényszeríteni azt, hogy lehetővé tegyék a zsidók Palesztinába való tömeges kivándorlását.

Egy ilyen forgatókönyvet nemcsak hogy semmilyen tárgyi bizonyíték nem támaszt alá, de az, ahogyan a pogrom kezdődött, majd elérte azt a pontot, ahonnan már visszafordíthatatlanná vált, egy rendőri körzet szintjén teszi tarthatatlanná a hipotézist.[422] Melyik NKVD-s nyomozó bízta volna egy ilyen fontos titkos művelet elindítását olyan rendőrökre, mint Sędek, Zagórski, Zając, néhány kollégájuk, egy nyolcéves kisfiú és a fiú félig analfabéta, alkoholista apja?[423] Ha pedig a magasabb rangú tiszteknek – Kuźnickinak, Sobczyńskinak, Gwiazdowicznak, Spilevojnak és a többieknek – az alkalmatlanságát és a nap eseményeivel kapcsolatos érzelmi közömbösségét hozzuk föl az összeesküvés bizonyítékául, akkor két tucat olyan ember politikai cselszövésével foglalkozunk, akiknek miközben alig voltak egymással beszélő viszonyban, azon a napon sikerült összehangolniuk akcióikat, és képesek voltak annyira titokban tartani törvénybe ütköző együttműködésüket, hogy azóta sem lelhető fel semmi nyoma a kommunista titkosrendőrség irattáraiban, amióta megnyitották. Ez igencsak valószínűtlen, és semmi szükség ennek a hipotézisnek az alaposabb vizsgálatára, kivéve ha a *Cui bono?* nézőpontot megfordítjuk, és a védelmezői elleni érvelésre használjuk.

422 Egyetlen pletyka támasztaná alá ezt a forgatókönyvet. E szerint 1946-ban Kielcében volt egy NKVD-s nyomozó, bizonyos Demin, aki az 1960-as években állítólag fölbukkant Izraelben, tehát feltételezhetően a zsidó ügyek szovjet szakértője volt, aki Kielcében próbálgatta oroszlánkörmeit. Ezt a fordulatot Michał Chęciński dobta be a köztudatba *Poland, Communism, Nationalism, Anti-Semitism* című könyvében. Chęcińskit később meginterjúvolták az 1997-es bizottság kutatói, és fenntartotta verzióját az eseményekről. De a szovjet levéltárak alapos vizsgálata alapján senkit nem lehetett Deminként azonosítani, jóllehet egy Kielcéből származó titkos NKVD-jelentést így írtak alá (GKBZpNP-IPN, 29–30. oldal). A szovjet titkosszolgálat kielcei rezidense, Spilevoj jelentéseinek elemzéséből kitűnik, „hogy a szovjet tanácsadókat meglepték a tragikus kielcei események, és semmi alapja nincs annak az elgondolásnak, hogy ez egy szovjet provokáció volt" (uo., 35. oldal).

423 Lásd GKBZpNP-IPN, 35–36. oldal. A titkosrendőrség aktáiban semmilyen feljegyzés nincs arról, hogy a funkcionális analfabéta, alkoholista Walenty Błaszczyk valaha is titokban együttműködött volna az Államvédelmi Hivatallal, ahogy Chęciński és a *prowokacja*-hipotézis védelmezői állítják.

Gyakori jelenség, hogy akik titkolják önnön motivációikat, olyanokat ruháznak föl velük, akiket kompromittálni akarnak. Így a helyett a kérdés helyett, hogy ki húz hasznot a *prowokacja* hipotézisből, kérdezhetjük azt, hogy „Kinek az érdekét szolgálja, ha bedobja a köztudatba a kielcei pogromnak ezt a vélelmezett magyarázatát?". És a válasz: azoknak az érdeke, akik nem szeretnék kideríteni, mi történt valójában, vagy nem szeretnék túlságosan részletezni mindazt, ami valójában történt.

A kommunisták rögtön úgy jelenítették meg propagandájukban a kielcei pogrom képét, mint a „reakciósok" összeesküvését, míg ellenlábasaik a katolikus-nacionalista táborban kommunista (vagy zsidó-kommunista) összeesküvésnek minősítették. Egyik oldal sem volt képes vagy hajlandó szembenézni az antiszemitizmussal a maga valóságában, és miközben a történet tartalmát illetően eltértek egymástól, a narratíva megszerkesztésében megegyeztek.[424] Ugyanis ha a kielcei pogrom *prowokacja* volt, akkor egyszerűen csak keresni kell a provokátorokat. Ha találnak, lehet velük foglalkozni; ha nem, akkor nem; és itt véget ér az ügy.

A bökkenő azonban valahol másutt van, és a valódi kihívás az volt – ahogy a lengyel szellemi elit rögtön tudta, és ahogy néhány történész, különösen Krystyna Kersten kitartóan ismételgette –, hogy elismerjék és fölfogják, hogy egy évvel a háború után különböző társadalmi helyzetű lengyel emberek tömeges méretekben keveredtek bele egy zsidó polgártársaik elleni gyilkos támadásba. Sem a kommunista hatóságok, sem a katolikus egyház – pedig ők aztán ritkán értettek egyet bármiben is ebben az időszakban – nem akart szembekerülni a társadalommal ebben a kérdésben.

A tradicionális lengyel antiszemitizmus repertoárjába sehogyan sem illik bele a kielcei pogrom gyilkos léptéke, ráadásul a konvencionális háborús történetírás az epizódot emocionális rejtélyként tálalta. Hogyan bántalmazhatta a háború egyik áldozata a nácik által még kegyetlenebbül meggyötört másikat? „Hogyan történhetett egy ilyen pogrom Lengyelországban egy évvel a háború után?" – tette föl a kérdést Łoziński interjúkészítője mindegyik interjúalanynak, és mindegyikük zavarba jött. Amikor sugalmazó kérdést tesznek fel, vannak, akik – mint már jeleztem – készséggel csatlakoznak ahhoz a véleményhez, hogy ez egy *prowokacja* volt, azokat azonban nem elégítette ki ez a magyarázat, akik szeretnek gondolkodni.

A jól ismert kategóriák nem könnyen alkalmazhatók erre a történetre. Kielcében aznap az elkövetők szerint valamiféle igazságszolgáltatás történt: a zsidók azt kapták, amit megérdemeltek. A „pogrom" és a *prowokacja* terminus

424 Arthur Bliss Lane nagykövet tömören leírta ezt könyvében: „Mind a kormányzati, mind a kormánnyal szemben álló források magukévá tették, hogy ez nem spontán esemény volt, hanem gondosan szervezett összeesküvés" (Bliss Lane: I Saw Poland, i. m., 248. oldal).

szerintem félrevezető módon írja le a kollektív viselkedés olyan epizódjait, amelyek Kielcében történtek.[425] Ezek a terminusok a jelenséget a „csőcselék viselkedésének" repertoárjába utalják, vagyis társadalmilag marginális elégedetlenkedőknek tulajdonítják, akik nyilvánvalóan frusztrációikat élik ki, tetteiket pedig gyakran az uralkodó réteg gátlástalan bizalmi emberei manipulálják, akik így terelik tévútra a növekvő társadalmi konfliktusok megoldását. De 1946. július 4-én Kielcében nem a lumpenproletárok váratlan kitörését láttuk. Ehelyett egy Akárkiből és Akárkinéből álló, szinte családi kisvállalkozásként működő tömeget láttunk, amely tudatosan és nagy lelki nyugalommal tette, amit tett.

Az ember egy ilyen jelenség megragadásához inkább a lincselés fogalmát hívná segítségül. Az a rémhír – hogy a zsidók keresztény gyerekeket ölnek a vérükért –, amely ilyen hatékonyan mozgósította cselekvésre az embereket, talán „a déli fehérek" képzelet szülte rémképével állítható párhuzamba, „akik abban a hitükben, hogy a fekete férfiak a fehér nőkkel akarnak közösülni, leginkább saját világuk szörnyszülöttjével viaskodtak: azzal a fekete nőkhöz való régi keletű szexuális hozzáférhetőséggel, melyet a fehér férfiak élveztek".[426]

Vagyis nem a lengyelek elleni zsidó erőszak tette a zsidók folytatólagos jelenlétét Lengyelországban elviselhetetlenné (irányuljon bár ártatlan gyerekek vagy – mint ahogy a másik rémhír terjesztette, mely szerint a zsidók szabadították rá a kommunizmust Lengyelországra – felnőttek ellen), hanem épp ellenkezőleg. A történetet elrejtő fogalmi és érzelmi köd csak akkor fog egy kissé eloszlani, ha fölismerjük, hogy a zsidó túlélők elviselhetetlenül fájó pont voltak, mert *ők voltak azok,* akiket lengyel szomszédaik századokon át – de különösen a náci megszállás alatt – gyötörtek. A háborús történeti feljegyzések, ezek háború utáni társadalmi következményei, valamint a kísérleti pszichológia eredményei mind alátámasztják: az emberek hajlamosak meggyűlölni azokat, akikkel rosszat tettek.

Ez nem valamiféle meglepetésszerű, spontán kitörés volt. A kollektív erőszak egyes epizódjai, melyek távolról nézve esetlegesnek és ösztönösnek tűnnek, közelebbről vizsgálva jelentéssel telnek meg. Tulajdonképpen minden mozzanatnak megvan a maga jelentése, mivel az emberek folyamatosan kommunikálnak, és kommentálják azt, amit tesznek, egyrészt szimbolikus gesztusokkal, másrészt szüntelen beszéddel.[427] Mint a Kielce utáni perekben

425 Mára a *pogrom kielecki* vagy „kielcei pogrom" az eseményt jelölő tulajdonnévvé vált, és zűrzavart eredményezne, ha valaki a fogalmi pontosság kedvéért megpróbálná megváltoztatni vagy helyettesíteni ezt a kifejezést.

426 Philip Dray: *At the Hands of Persons Unknown*, 70. oldal.

427 Amikor egy katonatiszt a pogrom alatt ráparancsolt néhány emberre, hogy távoljanak onnét, egy bizonyos Stępnik nevű illető, aki karóval döfködött egy földön fekvő

tett vallomások bizonyítják, a pogrom alatt folytatott szünet nélküli beszélgetések több kötetet kitennének.

Egy borbély, Tadeusz Szcześniak, aki az első kielcei perben hét évet kapott, így kezdte vallomását: „Elmentem sétálni, és a Sienkiewicz utca és a Planta utca sarkán csatlakoztam néhány asszonyhoz, akik hevesen gesztikulálva beszélgettek, és úgy hallottam, mintha agitáció folyt volna, hogy Lengyelországnak három kormánya van [lengyel, orosz és zsidó], és hogy a mostani események után az újságok biztosan megint azt fogják írni, mint a krakkói zsidóellenes zavargás után is, hogy a Nemzeti Fegyveres Erők [egy antikommunista illegális szervezet] ösztönözték, provokálták és szervezték őket. Az asszonyok aztán ironikusan megjegyezték, hogy a történtek után az emberek majd »három igennel« szavaznak meg ilyesmi."[428] Az az ember, aki délután tanúja volt egy zsidó ifjú komótos megkövezésének, ahogy a filmrendezőnek mondta, megütközött az élénk beszélgetésbe merült tömeg (*„rozgadanie tłumu"*) láttán. Abram Moszkowicz és Regina Fisz is beszélgettek majdani gyilkosaikkal. Miközben Kielcén kívülre hurcolták őket, megpróbáltak alkudozni szabadon engedésük feltételeiről, és alaposan megbeszélték a dolgot. Rachela Finkelsztajn leírta azt a heves és hosszú alkudozást, amely megelőzte az 1941. július 7-i radziłówi tömeggyilkosságot.[429] Ugyanaz év júliusában Szczuczyn közelében egy Magik nevű zsidó cukrász egész úton beszélgetett gyilkosával, Franek Konopkóval, miközben a zsidó temetőbe mentek, ahol agyonverték.

Álláspontom a következő: a zsidóellenes erőszak kollektív epizódjaiban részt vevő tettesek sokat gondolkodtak és beszélgettek is arról, amit csináltak. Tetteik szándékosak voltak, előre megfontolták őket, tesztelték az áldozatok érveivel szemben, és társadalmilag szentesítették gazember társaikkal folytatott sokrétű eszmecserékben.[430]

A pogrom első évfordulóján emléktáblát lepleztek le a kielcei zsidó temetőben. A téma ezután évtizedekre feledésbe merült. A kommunista Len-

zsidó nőt, teátrális mozdulattal föltépte az ingét, és így szólt: „Ide lőjön, uram!" (Meducki: Antyżydowskie, i. m., 1. kötet, 252. oldal).

428 Uo., 167. oldal.

429 Lásd Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 296–305. oldal.

430 Valóban, éveken át meséltek gonosztetteikről. „Jan Cytrynowicz (zsidó születésű) szíjgyártó a háború előtt Wiznában élt, és gyerekként keresztelték meg. A háború után Jedwabnéban lakott, most pedig Łomżában: »Lengyel mostohaanyámmal együtt a háború után telepedtem le Jedwabnéban. Ivócimboráim nem tudták, hogy milyen származású vagyok, így néhány pohár után elkezdték mesélni történeteiket: 'Üldözőbe vettem', 'Leszúrtam'. Büszkék voltak rá, hogy megöltek két vagy három zsidót«" (Anna Bikont: „We of Jedwabne", in *The Neighbors Respond*, 276. oldal).

gyelországban a kielcei pogrom tabutéma maradt. A hatóságok hallgatása, a katolikus egyház hallgatása és azoknak a vonatfülkebeli útitársaknak a hallgatása, akik közül egy-egy zsidót kiráncigáltak, hogy lemészárolják – ezek mind harsányan visszhangzó vallomások. És mind pontosan ugyanazt a mélységesen nyugtalanító üzenetet hordozta: fonák módon normálisnak tüntették föl azt, amiről hallgatói tudták, hogy szörnyű bűn volt.

A történet találóan ott végződik, ahol kezdődött, a maceszánál. A Planta utca 7. szám alatti épületet a pogrom napjának egy bizonyos időpontjában a biztonsági erők lepecsételték. Fegyveres őröket állítottak az események után, így a Zsidó Bizottság épületét nem fosztották ki teljesen. Amikor a bizottság július 4. hatására úgy döntött, hogy beszünteti tevékenységét, néhány zsidó visszatért az épületbe, hogy összegyűjtse iratait és egyéb személyes holmiját, majd kiköltöztek. A törmelék közt keresgélve találtak némi kis érintetlen élelmiszert, konzervet és néhány csomag maceszt. Nem tudták vagy nem akarták az élelmiszert magukkal vinni, és mindent kitettek, hogy akinek kell, vigye. A szomszédban lakó lengyel asszony, akivel 1987-ben interjút készítettek a *Szemtanúk* című filmhez, mosolygott az emléket fölidézve. Sokan vettek a konzervből, mondta a kamerába, és „a maceszből is, mert jó íze van. Én is szeretem, miért is ne." Łoziński asszisztense, aki az interjút készítette, azonnal rákérdezett: És mi a véleménye a keresztény gyerekek véréről, amit az emberek szerint a zsidók a maceszhoz használnak? Az asszony megint elmosolyodott, a vállát vonogatta, és kuncogva elengedte a füle mellett a kérdést.

5
A VAKKÁ TEVŐ TÁRSADALMI TÁVOLSÁG

A kielcei pogromnak és utóhatásának egyik föltűnő vonása a lengyel értelmiségi elit reakciója. Az a legkevesebb, hogy tisztességesen és kertelés nélkül beszéltek; az ember nem is vár mást művelt, érzékeny és intellektuálisan becsületes emberektől. Ami számomra rejtély, az a következő: hogyan érhetett egy egész társadalmi csoportot – és épp a kiváló értelmiségiek csoportját – teljesen fölkészületlenül az, ami történt. Miért lepte meg a lengyel antiszemitizmus hevessége a lengyel társadalom emez éles elméjű és tájékozott megfigyelőit? Mi tette őket képtelenné arra, hogy érzékeljék egy társadalom hangulatát, amelynek megértésével, alakításával, leírásával és befolyásolásával kiváló írókként, költőkként és nevelőkként büszkélkedtek? Ahhoz, hogy ezekre a kérdésekre válaszolhassunk, végig kell gondolnunk, hogyan is írták le akkoriban a zsidók háború alatti katasztrófáját.

A zsidók mint olyan meghatározhatatlan téma volt, és jóllehet a háború utáni sorsuk a háborús tapasztalatban gyökerezett, az nem volt világos, hogy mi is ez a tapasztalat, és hogyan kell leírni. Lengyelországban mindenki tudta, hogy a holokauszt kibontakozásával a zsidókat megsemmisítették, de a megsemmisítés mechanizmusaira vonatkozó tudás társadalmi rétegenként más és más volt, és olyan történelmi körülményekbe és fogalmakba – háború, ellenállás, megszállás, felkelések – ágyazódott, amelyek szimbolikus jelentéssel töltődtek meg. A nézőpont cserélődött és változott, és ennek eredményeképpen a lengyel zsidóság elpusztítását soha nem adták elő önálló történetként. Mindig valami másnak a része volt, mindig olyan fogalmak és összefüggések fénytörésében jelent meg, amely erre vagy arra az oldalra állította a megfigyelőket és a kommentátorokat, megakadályozva ezzel, hogy képesek legyenek pontosan megnevezni, mit is látnak, és mit is jegyeznek föl éppen.

Közvetlenül a háború után a háború alatti lengyel zsidó sors reprezentációja összeolvadt az összes többi lengyel állampolgár sorsának reprezentációjával. A politikusok és az értelmiségiek egyaránt háborús pusztításról beszéltek. „Lengyelországban a háború hatmillió áldozatot követelt" – szólt a szabványos szöveg. Az országot szívfájdító pusztulás érte a német megszállók miatt, és mivel a háborús veszteség összesen 6 millió főt tett ki (a valódi számot durván 25 százalékkal felnagyítva), az adatot olykor kétfelé osztva azt is konkretizálták, hogy a 6 millió áldozatból 3 millió zsidó volt. A lengyel és a zsidó veszteség közötti számszerű egyenlőség leszögezése tovább erősítette a közös sors üzenetét.[431]

Ne lássunk ebben az összeolvasztó ábrázolásban szándékos félrevezetést. Úgy gondolom, hogy bizonyos szempontból ez nagyon fontos, nemes lelkű és hiteles üzenetet hordozott a Hitler elleni háborúval kapcsolatban: azt, hogy mindenki benne volt, mondhatni, együtt. Pontosan ezt a szándékot olvasom ki az *Odrodzenie* (Újjászületés) – a háború utáni Lengyelország vezető irodalmi-politikai hetilapja – első számának első oldalából. A lap először 1944 szeptemberében jelent meg Lublinban, hónapokkal Varsó és Krakkó felszabadulása előtt.

Az *Odrodzenie* gyászjelentéssel nyitotta első számát. Az első oldal még grafikailag is úgy nézett ki, mint egy olyan gyászjelentés *(klepsydra)*, amilyet a templomajtóra vagy a temető falára szoktak kifüggeszteni. Ez állt rajta: „Az elmúlt öt évben a lengyel nemzet a német megszállás szörnyűségét nyögte. A lengyel tudomány, irodalom és művészet hatalmas és pótolhatatlan veszteségeket szenvedett." Aztán egy kicsivel lejjebb: „Akiket a németek, valamint a lengyel és ukrán hitleristák gyilkoltak meg", majd egy hosszú névsor, köztük Maurycy Allerhand, Marceli Handelsman, Emil Breiter, Tadeusz Hollender, Janusz Korczak, Bruno Schulz és Ostap Ortwin.[432]

Ezt a nyilatkozatot komolyan gondolták, hivatkozva a lengyel kultúra mindenkit felölelő szellemi kategóriájára, következésképpen „a lengyel nemzetre", amelybe egyértelműen beletartozik Schulz, Ortwin, Handelsman és Korczak. Ugyanerre az érzésre bukkantam Jan Nepomucen Miller, a középen álló liberális hetilap, a *Warszawa* vezető munkatársa írását olvasván a lap címoldalán: „Ebben a hitlerizmus elleni háborúban a lengyel társadalom minden más nemzethez képest többet veszített. A háború következtében a népesség egyhatoda elpusztult."[433] Az idézett részt fogalmilag sutának találhatjuk (hiszen a háború előtti soknemzetiségű Lengyelországban a lengyelség állampolgári és etnikai határai nem pontosan fedték egymást, és nem lehetne fölcserélhetően használni a „nemzet" és a „társadalom" szót), de az üzenet egyértelmű és hiteles, és minden halottat egyformán elsirat. Ahogy a lengyel irodalom egyik nagy tudósa, Maria Janion írta Lengyelország történetéről és szellemi gyökereiről szóló legújabb elmélkedésének címében, ezek a „mi halottaink" voltak.[434]

Az elhidegülés retorikája

Lengyelországban azonban a holokauszt recepciójának története korábban kezdődött, jóval a háború befejeződése előtt. A lengyel zsidók, valamint a Lengyelország keleti részén élő zsidók tömeges legyilkolására nem csak azért került sor helyben, mert a leghírhedtebb haláltáborok Lengyelországban voltak, hanem azért is, mert számtalan olyan kisváros létezett, ahol néhány száz vagy néhány ezer zsidó élt saját negyedébe zárkózva – persze egyáltalán nem falak mögött és a keresztény lakosság szeme elől eldugva –, s jelentős részüket, néha a többséget épp ott ölték meg. Más szavakkal, a holokauszt keleten nem korlátozódott a gázkamrák és a zárt teherautók koromsötét belsejére. Fényes nappal történt, és helyi lakosok milliói voltak szemtanúi.[435]

Ennélfogva figyelembe kell venni, hogy Lengyelországban a holokausztról szerzett tudás időpontja és folyamata egyedülálló összefüggést mutat. A lengyel társadalomnak *egyidejű tudása* volt a holokausztról – tudott a zsidók tömeges meggyilkolásáról, mivel ez helyben történt. Így, amikor azt vizsgáljuk, hogy Lengyelországban ki és mit mondott a holokausztról, tudnunk kell, hogy az illető mikor szerzett erről tudomást, és hogyan nyilvánította ki

431 Köszönettel tartozom David Engelnek, aki kimutatta, hogy ez a felfogás semmiben nem különbözött más országok akkori felfogásától. Az a gondolat, hogy a zsidók szisztematikus tömeges legyilkolását nem lehet elkönyvelni egy olyan általános rovatban, amelyben együtt kezelik a kegyetlen rendszer okozta összes szenvedést és veszteséget, az 1950-es évek végéig sehol nem szivárgott be a köztudatba.

432 *Odrodzenie*, 1944. szeptember 3.

433 *Warszawa*, 1946. június 16., 2. szám.

434 Maria Janion: *Do Europy – tak, ale razem z naszymi umarłymi.*

435 E mellett az állítás mellett hosszasan érveltem Dr. Zygmunt Klukowski egyedülálló naplójára hivatkozva *(Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny)*. A témáról bővebben lásd „Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations Between Poles, Germans, Jews, and Communists" című tanulmányomat, amely a *The Politics of Retribution in Europe* című kötetben jelent meg (különösen a 87–92. oldalt). Ebben a következőket írtam: „A legleleplezőbb információ Klukowski emlékirataiban két szám, amelyet a szczebrzeszyni polgármesterrel való beszélgetésből idéz [Klukowski a szczebrzeszyni kórház igazgatója volt, és naplója felöleli a város háború alatti történetét]: az *Aktion* első napján 943 zsidót deportáltak, 2300-at pedig a városban öltek meg a következő két hét alatt. Ezek az arányok városról városra, gettóról gettóra változhattak. Feltételezem, hogy a legnagyobb agglomerációkból inkább deportálták a zsidó lakosságot, s nem helyben ölték meg őket" (91. oldal).

ezt a tudást. Franciaországtól, Hollandiától, az Egyesült Államoktól vagy akár Magyarországtól eltérően Lengyelországban (de Oroszországban, Ukrajnában, Litvániában, Lettországban és Észtországban is) semmi titok nincs azt illetően, hogy mikor és mit tudtak meg az emberek a zsidók kiirtásáról: rögtön tudták, és majdnem mindent tudtak, ami tudható volt.

Hasonlóképpen a lengyel zsidók is viszonylag korán, már a háború alatt érzékelték a náci üldözés példa nélkül álló jellegét, és hozzákezdtek a saját megsemmisítésükkel kapcsolatos dokumentumok és történeti bizonyítékok gyűjtéséhez. E kezdeményezések közül legismertebb a varsói gettóban létrehozott Ringelblum Archívum. De több vállalkozás is volt, amelyet hasonló érdekek motiváltak – a białystoki gettóban, a wilnói gettóban (Herman Kruk újabban publikált krónikája erről a vállalkozásról szóló tanúságtétel) vagy a kovnói gettóban.[436]

A lengyel zsidók végzetes sorsáról nem zsidó lengyel források is beszámoltak, például emlékiratok, a földalatti sajtó és a földalatti szervezetek hivatalos jelentései. És a lengyel földalatti mozgalom egyik futára, az emigráns lengyel kormánnyal és a nyugati szövetségesekkel kapcsolatot tartó Jan Karski volt az, aki hivatalos küldetése részeként híreket és bizonyítékokat szállított a náciknak arról az eltökélt szándékáról, hogy az általuk megszállt területeken végleg megsemmisítik a zsidó létet.[437]

Milyen fajta nyilvános beszámoló jelenik meg a kortárs lengyel forrásokban arról, hogyan bánnak a zsidókkal megszállás idején? „Nyilvános beszámolón" – akár aktuális eseményekről való beszámolónak, akár kommentárnak szánták – olyan dokumentumokat értek, amelyeket tudatosan hoztak létre egy elképzelt közönségnek, legyen az a földalatti sajtó olvasója vagy valamely szervezet jelentésének címzettje. Az ilyen közlemények terjesztése, recepciója és az általuk keltett vita alapozta meg a lengyelek közös tudását zsidó polgártársaik sorsáról.[438]

436 A varsói Zsidó Történeti Intézet folyamatosan jelenteti meg gondos szerkesztésben a Ringelblum Archívum eredeti dokumentumait. Eddig három kötetet, körülbelül 2500 oldalt jelentettek meg. Herman Kruk 700 oldalas monumentális krónikája mostanában jelent meg angolul a Yale University Press és a YIVO Institute for Jewish Research közös kiadásában: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944.*

437 Karski életrajzához lásd Wood and Jankowski: *Karski: How One Man Tried to Stop the Genocide,* i. m. Karski küldetésével később fogok foglalkozni ebben a fejezetben. Egyébként nincs tudomásom a lengyel zsidóság elpusztítását szisztematikusan dokumentálni kívánó nem zsidó lengyel állampolgári kezdeményezésekről. Legjobb tudomásom szerint történészek, köztisztviselők vagy érintett állampolgárok egyetlen földalatti csoportja sem koncentrálta erőfeszítéseit egy ilyen feladatra.

438 A „privát" tudástól eltekintve, amelyet szintén rögzítettek, de inkább memoárokban és naplókban, nem pedig földalatti újságokban és jelentésekben. Ez másfajta tudás

A nácik zsidókkal kapcsolatos intézkedéseiről – a speciális megkülönböztető eszközökről, a gettóba zárásról, majd a kiirtásról – időben, bár szűkszavúan írtak a háborús földalatti lengyel források. Ezeket általában külön cím alatt – „nemzeti kisebbségek" volt a fedőszöveg – közölték. Az ilyesfajta tudósításban semmi szokatlan nem volt, mivel az állami bürokrácia jól ismert eljárását követte, amelyben fennmaradt ez a megkülönböztetés. Ami azonban mégis különössé tette, az az volt, hogy – az idegen megszállás körülményei közepette – hiányzott hozzá egy átfogó, minden állampolgárra kiterjedő vonatkoztatási keret. Ennek következtében a megszállás alatti lengyel és zsidó tapasztalatokról szóló narratíva két párhuzamos úton haladt, és ezzel lehetetlenné tette az állampolgárság közös nevezőjét. A lengyel előadók felfogásában a zsidó sors jelentősége az volt, hogy megmutatta, mit akarnak tenni a nácik a lengyelekkel a nem túl távoli jövőben.[439] Először a zsidókat intézik el, aztán majd „minket". Más szavakkal: akármit csináltak is épp a zsidókkal, nem „velünk" csinálták. Mindent összevéve, ahogyan a háborús tapasztalatokat feldolgozták, rögzítették, és ahogy írtak róluk, abból hiányzott az állampolgári értelemben vett lengyelség.

Nem ítéletet mondok. Csupán egy feltűnő hiányra mutatok rá a zsidókról szóló háborús diskurzusban. Ebben a retorikában tehát semmi nincs abból, amivel közvetlenül a háború után találkozunk: a lengyel és zsidó veszteségek magától értetődő egybeolvasztásából. A zsidó áldozatokat akkor nem tartották a „mi" halottainknak. Bármit is gondoltak magukban a földalatti jelentésírók, szemmel láthatóan nem lengyel állampolgárok sorsaként írtak a zsidók ügyeiről. A lengyel földalatti sajtóban és jelentésekben a lengyel zsidókat „mások"-ként ábrázolták. Valamilyen módon még ártalmára is lehettek az államnak, mivel a sorsuk fenyegetően előrevetette, hogy mi fog történni legközelebb „velünk".

Nem kell mondani, a lengyel zsidók megértették, hogy szomszédaik szívében és fejében sorsuk egy távoli idegen sorsa volt. Ennek kimutatására még „zsidó" zsidóktól származó tanúvallomásokra sincs szükség. Keserves

volt, és gyakran árulkodott arról, hogy szerzőik nyilvánosság előtt látható attitűdjei és véleményei, illetőleg magánérzékenysége között ellentmondások voltak. A szerzők egyéni lelki beállítottságán kívül ezek a különbségek is hozzájárultak a lengyel társadalom holokauszttal kapcsolatos ismereteinek és attitűdjeinek rétegzett jellegéhez.

439 Álljon itt csak egy utalás a lényeg dokumentálására. A Honi Hadsereg parancsnoka, Rowecki tábornok 1942. november 10-én kiadott parancsának bevezetője: „1. A lengyel társadalom aggódik, hogy a zsidók most folyó megsemmisítése után a németek a megsemmisítés hasonló módszereit alkalmazhatják a lengyelekkel szemben is. Józanságot kérek, és azt, hogy megnyugtatással hárítsuk el ezeket a félelmeket" (Antony Polonsky: „Beyond Condemnation, Apologetics, and Apologies", in *Studies in Contemporary Jewry,* vol. 13. [1997], 218. oldal).

beletörődéssel ugyanezt érzékelték a teljesen asszimilálódott zsidó származású lengyelek is.

Még egy másik, háború utáni nagy politikai-irodalmi hetilap, a *Kuźnica* első számában (1945. június 1.) is találunk egy szép és dermesztő szöveget a lengyel zsidó írótól, Adolf Rudnickitól, „Dzienniki" (Naplók) címmel. Rudnicki Varsóban tartózkodott, a gettón kívül, amikor 1943. április 13-án a felkelés elkezdődött, és a zsidókat a fal „árja" oldaláról lövő SS-egységeket rokonszenvvel figyelő nézők látványa belemarta magát agyába. Félelmetes képet rajzol „a Krasiński és a Bonifraterska utcán álló német tüzérekről, akik a lelkes tömegtől körülvéve töltöttek és lőttek. Gyerekek simogatták az ellenség kabátjának az ujját. A nők szemükkel követték az SS-ek vakmerő rohamát a falakra. Az ember nem akart hinni a szemének. Ez már túlságosan is fájt."[440]

„Ez a brutális testvériség egy napig tartott" – írta Rudnicki. Később lengyel civilek többé már nem tudtak a német katonai állások közelébe menni, mivel a környező épületekből lőtték az SS-eket. Mindazonáltal a harcok ideje alatt mindvégig bámészkodó tömeg gyűlt össze a falakon kívül. Egy ponton Rudnicki egy sírástól fuldokló fiatal nővel akadt össze. Megpróbálta tapintatosan megnyugtatni. A nő halálos veszélyben volt, bárki fölismerhette, hogy zsidó, „és a bennünket körülvevő tömegben – írta keserűen –, miként szerte a városban is, több volt az ellenségünk, mint a barátunk".[441] Czesław Miłosz híres költeményében, a „Campo di Fiori"-ban leírja a gettó falai alatti forgatagot, és ugyanezt a szellemet érzékeli a bámészkodók között.[442]

Egy másik nagy lengyel zsidó költő, Mieczysław Jastrun, aki a lengyel földalatti iskolahálózatban tanított, leírja, hogyan reagáltak a középiskolások

440 Adolf Rudnicki: „Dzienniki", *Kuźnica,* 1. szám, 1945. június 1. Ez a részlet újra megjelent Rudnicki összegyűjtött történeteiben *(Żywe i martwe morze – Az élő meg a holt tenger)* néhány jelentős változtatással (301–311. oldal). A történet címe „Húsvét" lett, a tömeg *(tłum)* szót „csőcselékre" *(motłoch)* változtatta, a gyerekekről szóló mondatot *(„Dzieci głaskały wrogów po rękawach")* teljes egészében kihagyta, és a következő mondathoz hozzátette a „néhány" szót, „Néhány nő a szemével..." (uo. 303. és 304. oldal). [*Rudnicki könyvének magyar kiadásában (Európa Könyvkiadó, 1959) nem szerepel ez a történet. – A szerk.*] Lásd még Feliks Tych professzor visszaemlékezéseit (amikor írta, akkor a varsói Zsidó Történeti Intézet igazgatója volt), aki tizenévesként Varsó „árja" oldalán bujkálva összetalálkozott egy német tüzéregységgel, amelyet izgatott lengyel fiúk csoportja vett körül, és tüzérségi megfigyelőket játszottak, akik lövik a gettóbeli zsidókat (*Gazeta Wyborcza,* különkiadás a varsói gettólázadás hatvanadik évfordulójára, 2003. április 19.).

441 Rudnicki: Żywe i martwe morze, i. m., 309. oldal.

442 Miłosz háború alatt írt verseinek hatalmas kötetében *(Ocalenie)* jelent meg 1946-ban, a varsói Czytelnik kiadásában. A háború után Czesław Miłosz az Egyesült Államokban telepedett le, a Berkeley Egyetemen tanított szláv irodalmat, és 1980-ban megkapta az irodalmi Nobel-díjat.

Żoliborzban (a progresszív gondolkodású varsói értelmiség lakónegyede) és Prágában (alsóosztálybeli negyed) a varsói gettólázadásra. Żoliborzban „a fiatalok többsége – írja – megértéssel és rokonszenvvel reagált a lengyel zsidók tragédiájának utolsó felvonására. A prágai titkos iskolák diákjai viszont azon viccelődtek egymás között, hogy mi folyhat a falak mögött" *(„bawiła się po prostu dowcipami na temat wypadków za murem").*[443] „Potęga ciemnoty" című cikkében, amely a háború utáni első széles körű vitát váltotta ki a lengyel antiszemitizmusról, Jastrun leír egy másik jelenetet, amelynek szemtanúja volt: „Fiatal irodista lányok... tódultak ki az egyik legnagyobb żoliborzi épület teraszára, hogy onnan nézzék a gettó égését – ez a varsói gettólázadás első napjaiban történt –, [és] jókedvűen visongtak a robbanások rázkódtatta, füsttől bűzlő tavaszi levegőben, »Gyertek, nézzétek, hogyan sülnek pecsenyévé a zsidók«."[444]

Az, hogy a zsidókból pecsenyét csinálnak, akkoriban nyilván szállóigévé vált a varsói utcákon. A Yale Fortunoff Archívum kutatása keretében 1983. április 20-án interjú készült Fanka Gaerberrel a varsói gettólázadás negyvenedik évfordulója alkalmából. 1943 tavaszán Fanka hamis papírokkal bujkált egy varsói külvárosban, Milanówekben. „Én voltam az, aki bejárt a belvárosba élelmiszerért – mesélte az interjúkészítőnek –, és amikor mentem be, hallottam [a felkelésről] a buszon és a vonaton. Öregnek voltam öltözve, olyannak, akit észre se vesznek. Velem szemben egy fiatal pár ült, és a fiú megkérdezte a lányt, hogy hallott-e róla, mi történt. Erre a lány azt mondta, hogy »Élve elégetik őket, legalább a tetvek és a poloskák is velük égnek«. Meg tudtam volna ölni. Volt egy másik lány is, aki azt mondta, hogy »Menjünk a gettóhoz, nézzük meg, hogyan csinálnak pecsenyét a zsidókból«. Ezzel tréfálkoztak."[445]

Hasonlókat hallunk Angliából. Ryś Bychowski, a Royal Air Force pilótája, aki a háborúban elesett, 1943. december 5-én apjának küldött levelében írt a zsidók elhidegüléséről lengyel szomszédaiktól. A teljes kétségbeesésnek és meglepődésnek ugyanazt a keverékét hallhatjuk ki szavaiból, amely az értelmiségből sugárzott a kielcei pogrom után, 1946-ban.

443 Jastrun: „Potęga ciemnoty", *Odrodzenie.*

444 Uo.

445 Fortunoff Archívum, T-3104. Olyan asszimilálódott zsidók visszaemlékezéseiben, akik elég jellegtelen külsejűek voltak ahhoz, hogy a megszállás alatt ne vegyék őket észre, gyakran olvashatók idegenek közti ellesett párbeszédek vagy olyan ismerőseik közvetlenül nekik szánt kijelentései, akik nem tudtak arról, hogy az illetők zsidók – s ezekben rendre ugyanilyen érzelmek fejeződtek ki. Lásd például Hurwic-Nowakowska: Żydzi Polscy, i. m., 154. oldal.

„Tudom, hogy a húsz év[446] antiszemita propagandáját nehéz ilyen rövid idő alatt gyökerestől kiirtani" – írja Bychowski –,

de azt hittem, hogyha a Hitler elleni háború és a közös nyomorúság nem vet is véget neki, talán a zsidók 1942–43-ban bekövetkezett pusztító tragédiája forradalmasítja a lengyel gondolkodást. Hiú remények...

Ma, egy évvel a fővárosban és országszerte végrehajtott szisztematikus mészárlás után a zsidó közösség Lengyelországban gyakorlatilag megszűnt létezni. Mi volt a lengyel nemzet reakciója a közös ellenség által végrehajtott példátlan bűntett láttán? Bajtársaim a légierőnél és a hadseregben vagy közömbösek voltak, vagy nyíltan örültek neki. Hetekig figyeltem a fiatal férfiakat, amint önelégülten vigyorogtak a *Dziennik polski* szalagcímein, amelyek a zsidók legyilkolásáról szóló híreket hozták. Nem akarták megvenni az újságot, mert az állandóan csak a zsidókról beszélt...

Azzal a gondolattal vigasztaltam magam, hogy odahaza ez másképp van... De most már tudom, hogy a zsidók úgy mentek a halálba, hogy csak könyörtelenség vette őket körül, megvetés, amiért nem harcoltak, és elégedettség, hogy „Nem mi vagyunk azok". (...) A zsidók nem tudtak tömegesen elmenekülni, mert nem volt hova menniük. A gettó falain kívül egy idegen állam volt, s egy ugyancsak idegen lakosság – attól tartok, ez a szörnyű igazság. (...) Majdnem biztos vagyok benne, hogy nem fogok visszatérni Lengyelországba. Nem akarok többé másodrendű állampolgár lenni, és nem akarom, hogy a fiam diszkriminációval nézzen szembe. De legfőképpen félek megtudni a teljes igazságot arról, hogyan reagált a lengyel társadalom a zsidók megsemmisítésére. Nem élhetek olyan emberek között, nem beszélgethetek vagy dolgozhatom olyan emberekkel, akik természetesnek találták a zsidók elpusztítását, beköltöztek lakásaikba, és megzsarolták vagy besúgták a túlélőket.[447]

446 Lengyelország két háború, 1918 és 1939 közötti időszakát a köznyelvben úgy emlegették, hogy *Dwudziestolecie*, „a húsz év".

447 Bychowski elég szokatlan módon lépett be a lengyel irodalomtörténetbe: egy középiskolai ökölharc révén. A háború előtt a jó nevű varsói Báthory István Király Gimnáziumba járt. Egyik nap egy antiszemita sértést vágtak a fejéhez, mire Krzysztof Kamil Baczyńskival és Konstanty Jeleńskivel együtt nagy verekedésbe keveredett osztálytársai tömegével. Baczyńskinak, aki később, huszonhárom évesen a Honi Hadsereg katonájaként halt meg az 1944. augusztusi varsói felkelésben, a közbeeső években olyan életművet sikerült létrehoznia, amely helyet biztosított neki a huszadik század legkiválóbb lengyel költői között. Konstanty Jeleński, aki hármuk közül egyedül élte túl a háborút, ott volt a párizsi Lengyel Kultúra Intézet alapítói között. Esztéta, kitűnő esszéista és Leonor Fini élethossziglani társa volt, kitűnő közíróvá vált. Bychowski anyja a legendás könyvkiadó, Mortkowicz asszimilálódott zsidó családjából származott. Az idézett levél megtalálható Joanna Olczak-Ronikier szépen megírt és illusztrált családregényében, amely 2001-ben elnyerte a legnagyobb lengyel irodalmi díjat,

Ez a történet – a zsidók és lengyelek közötti elhidegülés a háború alatt, amelynek illusztrálására még számtalan más írást is idézhetnénk, mély és maradandó nyomot hagyott a lengyel értelmiségben. Nemrégiben egy megindító visszaemlékezést találtam egy kis esszében, amely „A fal gonosz árnyéka" címmel jelent meg a *Gazeta Wyborczá*ban 2003-ban, a gettólázadás hatvanadik évfordulójára. „Két dologra emlékszem" – írja Halina Bortnowska –,

nem könyvekből vagy elmesélt történetekből, hanem ahogy az ember egy visszatérő rémálomra emlékezik. Tavasz, napsütés, áprilisi felhők; közben komor, lenyűgöző és örvénylő fekete hó esik. Pernye. »A gettóból jön« – mondja anyám, letörölve a fekete havat az ablakpárkányról, az arcomról, a szememről. Persze hallani lehetett egész nap és különösen éjszaka a robbanásokat és a távoli lövéseket. Akkoriban Varsóban ez nem volt szokatlan, de mindig félelmet hozott. »Semmi. Csak a gettó.«

A »gettó« akkoriban azt jelentette, hogy nem itt; nem ott, ahol mi vagyunk; ez a tűz nem fog átterjedni ide; nem fogja elborítani az utcánkat, az udvarunkat. (...) Emlékszik még valaki rajtam kívül, hogy akkoriban azt mondtuk – »Semmi, csak a gettó«? Ezt mondogattuk egymásnak megnyugtatásul, miként a katonák nyugtatgatják egymást, hogy a rendkívüli riadó valaki másnak szól.

De ma szégyellem magam e miatt a távolságtartás miatt. A fal gonosz árnyékát látom ebben, ami az ember lelkére vetül. Olyan ez, mintha a varsói holokauszt elkövetőinek sikerült volna kilökni a zsidókat az emberi szolidaritás birodalmából; és mintha bennünket is sikerült volna nekik azon a körön kívülre lökni, ahol ezt átérezhettük volna. Mit éreztem, amikor a fekete hó hullott? Semmit. Tényleg semmit? *(Czy naprawdę nic?)*[448]

Bortnowska hat évtized távolából elsiratja zsidó polgártársait, és kárhoztatja környezete érzéketlenségét. Az, hogy az előítélet-mentes liberális katolikus értelmiség egyik tagja[449] bevallhat ilyen érzéseket, baljós hitelességet ad egy földalatti vezető akkori értékelésének, aki a háború alatt a legtájékozottabbak között volt, egyszersmind pedig nagyjából ismerte a társadalmi közvélekedés állapotát is.

A Honi Hadsereg parancsnoka, Stefan Rowecki tábornok 1941. szeptember 25-én a londoni emigráns kormánynak küldött közismert jelentésében a következőképpen fogalmazza meg a problémát:

a Nike-díjat (Joanna Olczak-Ronikier: *W ogrodzie pamięci*, 326–327. oldal). Bychowski levele angolul a *Polin* című folyóiratban jelent meg, vol. XIII (2000), 188–193. oldal.

448 *Gazeta Wyborcza*, 2003. április 18.

449 Bortnowska rendszeres szerzője a kiváló katolikus hetilapnak, a *Tygodnik Powszechny*nek.

Jelentem, hogy a [londoni] kormány és a Nemzeti Tanács tagjainak minden, a lengyelországi zsidókkal kapcsolatos döntése és nyilatkozata a lehető legrosszabb benyomásokat kelti az országban. Ténylegesen az ellenséges, kormányellenes propagandát segítik. Ez vonatkozik a „Zsidó Napra" [Dzień Żydostwa – Londonban tartott hivatalos szeminárium, amelyen részt vettek a kormány és a Nemzeti Tanács tagjai], Schwartzbard beszédére [mérsékelt cionista, a Nemzeti Tanács zsidó képviselője volt], Lieberman kinevezésére [ismert zsidó származású lengyel ügyvéd, akit Londonban igazságügy-miniszternek neveztek ki] és a zsidó újév alkalmából küldött hivatalos üdvözletekre [rádióadáson keresztül jutott el a megszállt Lengyelországba]. Kérem tényként elfogadni, hogy az ország túlnyomó többsége antiszemita. Ezalól még a szocialisták sem kivételek. Csak taktikai különbségek vannak. A német módszereket jóformán senki nem akarja átvenni. Ezek a módszerek részvétet keltettek, ami gyengült, miután a két megszállást egy kalap alá vették [azaz a németek utáni orosz betörést], és az emberek megismerkedtek a zsidók viselkedésével keleten.[450]

És aztán Rowecki, akit a legmerészebb képzelettel sem lehetett antiszemitának mondani, ezzel a mondattal zárta sorait: „Nem tudom, milyen okok késztetik a kormányt ilyen lépésekre, de itt, az anyaországban gyorsan csökkentik a népszerűségét."[451]

Rowecki nem volt politikus, nem egy pártprogram érdekében szólt, és nem egy ideológiai álláspontot védett. Egy köztiszteletben álló, előítéletmentes, mérsékelt, tájékozott, a közösséget odaadóan szolgáló ember volt, aki közérdekű ügyben tanácsot adott kormányának. És legjobb meggyőződése szerint úgy ítélte meg, hogy a kormánynak tartózkodnia kellene mindentől, amit úgy lehet értelmezni, mint a zsidók pártolását.

Egy figyelmeztetés

Ily módon a háború második évére ellenséges érzülettel találkoztak még az olyan félénk intézményes próbálkozások is, hogy olyasfajta állampolgári keretek között folytassanak hazafias propagandát, ahol lengyelek és zsidók polgártársakként egyaránt szerepelnek. Egy Jan Karskinak kellett rájönnie arra, hogy a lengyelek és zsidók közti szembenállás leginkább a náci megszállóknak van hasznára, és hogy a lengyel emigráns kormány legnagyobb

450 Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 141. oldal.
451 Uo.

problémájának ezt kell tekinteni. Karski a jövőbe látott, amikor megfogalmazta „A zsidókérdés Lengyelországban a megszállások alatt" című jelentését.[452] Észrevételeit átnyújtotta az akkor még Franciaországban működő emigráns kormánynak, ahova ő a lengyel földalatti mozgalom egyik első futáraként érkezett a háború első telén (1939–40).

A nácik zsidókkal kapcsolatos intézkedései „a lengyel társadalom széles köreiben" leltek támogatásra, figyelmeztetett Karski. Mindazon gyűlölet ellenére, amit a német megszállók Lengyelországban kiváltottak, „ez a kérdés egy kis hidat vert, amelyen át a németek és a lengyel társadalom nagy része egyetértésben összetalálkozott". Ezek a körülmények – folytatta Karski – „a lengyel társadalom széles rétegeinek demoralizálódásával járhatnak, ami sok nehézséget fog okozni a lengyel állam jövőbeni hatóságainak, amikor majd belekezdenek az újjáépítés nehéz feladatába". „Ha az ügyek ezen állásával szemben közömbösséget tanúsítunk – írja a befejező részben –, az a lengyel társadalom (főleg alsó rétegeinek) demoralizálódását hozhatja magával, és mindazt a veszélyt, amely ebből, a megszállók és a lengyelek nagy része közötti – lehet, hogy csak részleges, de sok esetben talán *valódi – egyetértésből* [Karski kiemelése; *»szczerej 'zgodnosci'«*] következik."[453]

Karski felettesei a fent idézett részleteket és a jelentés összes végkövetkeztetését eltitkolták. Utasították, hogy a jelentést úgy írja át – mielőtt angolra és franciára fordítják –, hogy elleplezze a lengyel–zsidó szembenállás intenzitását, nehogy a szövetséges kormányok tudomást szerezhessenek az igazságról.[454] Kétséges, hogy a szövetségeseket be lehetett csapni ezzel a szemfényvesztéssel, de az egészen biztos, hogy Karski javaslatait a lengyel kormány figyelmen kívül hagyta. Elfogadásuk esetén egy sor erélyes és előrelátó politikai lépést kellett volna tenniük, amelyek szembefordultak volna

452 *Mówią wieki,* 1992. november, 2–9. oldal.
453 Uo.
454 Karski jelentésének kézirata Kaliforniában található a Hoover Intézet archívumában (Stanisław Mikołajczyk Collection, box 12), és a címlapján kézírással keresztben ráírva: „Figyelem! A 6+9+10+11. oldal duplán van meg." A dupla oldalakat (6a, 9a, 10a és 11a) valójában nagyon gondosan preparálták. Pontosan ugyanott kezdődnek és végződnek (beleértve az elválasztott szavakat is), hogy könnyű legyen kicserélni őket. Amikor a dokumentumról kérdeztem, Karski a következőket mesélte: Stanisław Kot professzor, Władysław Sikorski tábornok, az akkori miniszterelnök bizalmas barátja utasította, hogy írjon egy elfogadhatóbb változatot, és hagyja ki belőle a lengyel társadalomban uralkodó antiszemitizmusra vonatkozó leírását. A lengyel államérdek és a szövetségesek szembekerülése ebben az ügyben megkövetelte a dolog eltussolását, mondta. Karski jelentését David Engel találta meg a levéltárban: lásd „An Early Account of Polish Jewry Under Nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-in-Exile, February 1940" című tanulmányát, *Jewish Social Studies,* vol. 45, no. 1 (Winter 1983).

a lengyelek körében uralkodó közérzülettel. Hiszen az anyaországban még az olyan félénk gesztusokat is durván elutasították, mint amilyen a hivatalos üdvözlet a zsidó újév alkalmából.

Lassan kezdett kialakulni valami konszenzusféle a zsidó ügyekben tanúsított lengyel államérdeket illetően. Az 1941. november 15. és 1942. június 1. közötti időszakról (azaz a náci zsidógyilkolás legvéresebb időszakának kellős közepén) készült „Helyzetjelentésben" a Honi Hadsereg Információs és Propagandairodája így becsülte föl a lengyel társadalomnak „a nemzeti kisebbségek" iránti attitűdjét (*„Nastroje społeczeństwa. Stosunek do mniejszości narodowych")*: „A zsidókkal szembeni vadállati kegyetlenség részvétet kelt, és a hitleri módszerek elítélését váltja ki. Az antiszemita attitűd nem anynyira heves (*„mniej gwałtowne")*. De az a kívánság, hogy a zsidókérdést a háború után gyorsan oldják meg – a zsidó tömegek önkéntes vagy kötelező kivándorlásával –, általános."[455] A zsidókérdés pedig – folytatja a jelentés – többek között a hátrahagyott zsidó tulajdon kérdése. Ezt a megállapítást a szociológiai realizmus szellemében kell olvasnunk: a zsidóellenes intézkedések és a zsidók tömeges legyilkolása következtében a lengyel társadalom széles rétegei áramlottak be az így keletkezett űrbe, és éltek meg felfelé való mobilitást. A haszonélvezők e nagy csoportja, amelynek ennek folytán jelentősen javultak a körülményei és kilátásai, nem volt hajlandó visszaadni újonnan szerzett vagyonát vagy állását.

Egy sajátos ellentmondást kell tehát észben tartanunk: miközben nem feledkezhetünk meg arról, hogy voltak olyan emberek, mint Jan Karski vagy a Żegota köre, akik tevékenységeik és vállalkozásaik középpontjába a zsidók megsegítését állították, és részvéttel reagáltak a nem zsidók okozta tragédiájukra, aközben be kell ismernünk, hogy a lengyel zsidóság katasztrófája nem szerepelt a Lengyel Földalatti Államként (Polskie Państwo Podziemne) ismert hatalmas és egyedülálló jelenség intézményeinek legfontosabb gondjai között.[456] Akármik is voltak az okok – és ok volt számos –, a

455 Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 153. oldal.

456 Az 1942 nyarán végrehajtott német *Aktion* után, amikor is több mint 300 000 zsidót deportáltak a varsói gettóból a treblinkai megsemmisítő táborba, Varsóban egy bizottság alakult a zsidók megsegítésére. A bizottságot, amelybe különböző lengyel szervezetek és politikai pártok delegáltak tagokat, az emigráns kormány teljes jogkörrel felruházott irodája *(delegatura)* pénzelte. A bizottság 1942. december 4-én Zsidósegítő Tanács (Rada Pomocy Żydom) vagy Żegota néven újjászerveződött, és ebben a Bund és egy cionista képviselő is benne volt. A Tanács a teljes jogkörrel felruházott megbízott révén jelentős összegeket osztott szét, hogy támogassa az „árja" területeken bujkáló zsidókat, biztonságos házakat hozott létre, igazolványokat hamisított, és kijárta a földalatti szervezeteknél, hogy elítéljék és megbüntessék azokat a lengyeleket, akik segítenek a zsidók üldözésében, vagy zsarolják a hamis

lengyel zsidók sorsa miatt (sem a földalatti, sem az emigráns) lengyel állam nem tett külön erőfeszítéseket, s nem mozgósította erőforrásait a lengyel állampolgárok e népes csoportja érdekében, akik egyedülálló és egyre katasztrofálisabb vészhelyzettel néztek szembe. A lengyel társadalmat a kettős, szovjet és náci megszállás alatt sok végzetes csapás érte, és londoni, valamint földalatti hatóságaitól a létfenntartást várta, nem pedig rosszallást. Ezért aztán – és azért is, hogy a szövetségesek felé egy antiszemitizmustól mentes lengyel társadalom képét mutassák – Karski figyelmeztetése pusztába kiáltott szó volt.

Az elfelejtett lengyel–zsidó interakciók

Ahogy korábban állítottam, az alapvető német cél – a zsidó lét teljes megsemmisítése – azonnal nyilvánvalóvá vált a holokauszt lengyel szemtanúi előtt, mihelyt a nácik megkezdték végrehajtását. Ezt annak rendje és módja szerint rögzítették a földalatti sajtóban és különféle szervezetek jelentéseiben. De a jelentések szerzői csak kevés figyelmet szenteltek annak, hogy a folyamat különböző szakaszaiban miféle *interakciók* zajlottak a zsidók és lengyel szomszédaik között, noha a zsidók tapasztalatai szerint ezeknek döntő jelentősége volt. Amikor a zsidó lakosságot külön kijelölt gettókba zárták, az erőszakos áttelepítések egy sor ilyen interakciót váltottak ki, amik később – a dolog természetéből adódóan – az életet jelentették az úgynevezett árja oldalon. A végső „áttelepítés", az *Aktionen* pillanatainak kísérőjelensége volt, hogy a környező lakosság módszeresen és alaposan kifosztotta az elhagyott zsidó tulajdonokat – ez is egy interakció. A szczebrzeszyni kórház igazgatójának, Dr. Zygmunt Klukowskinak híres emlékirataiban részletes beszámolót találunk arról, hogy ezen alkalmakkor milyen szerepet játszottak a környékbeli parasztok a *zamojszczyzna* néven ismert körzetben.[457] Végül az is valamilyen interakció volt, amikor a helybeliek bekapcsolódtak a gyilkosságokba (mint például Jedwabnéban) – ez még kevésbé jelent meg a háború alatti lengyel források holokausztról szóló beszámolóiban.

A lengyel zsidóság sorsa 1941-ben és közvetlenül utána megpecsételődött, függetlenül attól, hogyan viszonyultak a lengyel állampolgárok e csoportjához szomszédaik, vagy hogy mennyit segítettek a földalatti hatóságok.

papírokkal bujkálókat. Lehetetlen pontosan fölbecsülni a Żegota munkájának hatását, de zsidók ezreinek életét menthette meg. A Żegota hiteles bemutatását lásd Teresa Prekerowa: *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie, 1942–45.*

457 Zygmunt Klukowski: *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny*. Lásd különösen az 1942. április 13-i naplóbejegyzést.

De hogy hány zsidó maradt életben egy-egy közösségben, és hogyan semmisítették meg egymás után a zsidó közösségeket, az nagyon is függött a helyi körülményektől és a környező lakosság hozzáállásától. És ez egyáltalán nem jelentéktelen kérdés – emberéletek százairól, ezreiről, tízezreiről, sőt esetleg százezreiről van szó, amelyeket meg lehetett volna menteni. Christopher Browning *Ordinary Men* című könyvében van egy meglepő passzus, amely összegzi a német elkövetők nézeteit arról, hogy milyen szerepet játszott a lengyel lakosság a helybeli zsidók összegyűjtésében és meggyilkolásában. Egy konkrét példán mérhetjük föl, milyen gyilkos hatással volt a helyi lakosság összejátszása a németekkel azoknak a zsidóknak a sorsára, akik megpróbáltak elrejtőzni náci gyilkosaik elől. Józefówban, írja Browning,

> lengyelek segítettek kizavarni a zsidókat lakásaikból, és felfedték a kerti bunkerekben vagy dupla falak mögött lévő zsidó búvóhelyeket. Sőt, miután a németek befejezték a kutatást, a lengyelek még azután is, egész délután vittek egy-egy zsidót a piactérre. Mihelyt a zsidókat elvitték, bementek a zsidó házakba, és fosztogatni kezdtek; kirabolták a zsidók hulláit, miután a mészárlás véget ért. (...) Gyakorlatilag nincs olyan beszámoló a „zsidóvadászatról" *(Judenjagd)*, amely elhallgatná azt a tényt, hogy a búvóhelyeket és a bunkereket többnyire lengyelek, „besúgók", „erdőkerülők" és dühös parasztok fedték föl. De a rendőrök szóhasználata minden információnál többet árul el a lengyel viselkedésről. Újra meg újra a „beárulta" szót használták. (...) A zsidók nagyon jól álcázták magukat az erdőben, földalatti bunkerekben vagy egyéb búvóhelyeken, és soha nem találták volna meg őket, ha nem árulta volna be őket a lengyel civil lakosság."[458, 459]

Az, hogy a helyi lakosok csatlakoztak a kereséshez, vagy – mondhatni – vadásztak a bujkáló zsidókra, általános jelenség volt. A német rendőrökkel szemben, akik – mint Browning rámutat – önelégülten fedték föl ezt a tényt, a lengyel források – például Dr. Klukowski – iszonyodással és undorral jegyezték föl, csakúgy, mint számos zsidó túlélő.[460] A háborús időszakkal foglalkozó lengyel történetírás, minthogy egyáltalán nem érdekelte a holokauszt témája, szinte teljesen elhallgatta ezeket a dolgokat.[461] Úgy próbálta semlegesíteni a témát, hogy az ilyen és ehhez hasonló epizódokat deviáns és társadalmilag marginalizált egyének elszigetelt akcióinak tüntette föl. De a dolog ezzel nincs elintézve, és a bizonyítékok, amelyeket nem lehet letagadni, újra meg újra fölbukkannak.

A *Szomszédok* befejezése után az egyik, engem leginkább foglalkoztató kérdés az volt, hogy a háborús időszak történészei hogyan tudták oly sokáig figyelmen kívül hagyni a jedwabnei tömegmészárlás történetét. A *Wokół Jedwabnego* megjelenése (a Nemzeti Emlékezet Intézete által kiadott kétkötetes esszé- és dokumentumgyűjtemény a jedwabnei gyilkosság hivatalos vizsgálatáról) vitára bocsátja ezt a kérdést. Kiderül, hogy Jedwabne nem csak egy elszigetelt eset abban a két vagy három hónapig tartó gyilkos tobzódásban, amelyben a podlasiei körzet körülbelül kéttucatnyi falujában lengyel szomszédaik öldösték a helyi zsidókat. De ebből semmi nem jelent meg a korszakkal foglalkozó történetírásban. *Igen, a korabeli források ritkán tettek erről említést, legfeljebb mellékesen és a lehető legáltalánosabb formában.* Így aztán fölmerül egy fontosabb kérdés: hogyan volt lehetséges, hogy egy ilyen, lengyel állampolgárok elleni bűntettsorozatot, amelyet hosszú időn keresztül sok lengyel állampolgár követett el, nem vettek észre azok a lengyel földalatti hatóságok, amelyek a náci megszállás aljas és demoralizáló hatásai elleni harcnak szentelték életüket? Azért fontosabb ez a kérdés, mert egy episztemológiai problémát tár elibénk: mi mást hagytak még figyelmen kívül? Mennyit lehet megtudni a lengyel zsidók háború alatti sorsáról lengyel forrásokból általában?

A podlasiei körzetbeli 1941. nyári gyilkos tobzódás jó esettanulmány ahhoz, hogy elgondolkozzunk a dolgon – túl véres volt, túl sokáig tartott, és túl nagy területet érintett ahhoz, hogy figyelmen kívül hagyását a véletlennek lehetne tulajdonítani. Valójában azonban a gyilkossághullámot egyáltalán nem hagyták figyelmen kívül. A környékbeli földalatti források beszámoltak róla – ezt megfelelően össze is gyűjtötték a *Wokół Jedwabnego* köteteiben –, de a begyűlt információkat rögtön figyelmen kívül is hagyták, és sohase került be a korszakkal foglalkozó történetírásba. Ahhoz, hogy megértsük, miért maradt a téma homályban egy fél évszázadon keresztül, nézzük meg, mit tártak föl ezek a források, és hogyan tálalták a feltártakat.

458 Christopher R. Browning: *Ordinary Men*, 155., 156. oldal.

459 Browning rámutat, hogy a németek nagyon szerettek beszélni a lengyelek gonosztetteiről, miközben fölöttébb visszafogottak és hazugok voltak magukat és saját bajtársaikat illetően. „Hiszen minél nagyobbak a lengyel bűnök, annál kisebbek a németek. A tanúvallomások mérlegeléséből az következik, hogy ezek a állítások gondolatban már megszülettek" (Browning: Ordinary Men, i. m., 155. oldal).

460 Klukowski: Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny, i. m., 1942. augusztus 8-i, október 26-i és november 26-i naplóbejegyzés; Michał Grynberg és Maria Kotowska (szerk.): *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945: Relacje świadków,* 104., 408., 409. oldal.

461 Ewa Koźminska-Frejlak szerint a lengyelországi holokauszttal kapcsolatos, 1945 és 1989 között megjelent összes tudományos munka több mint 25 százalékát az 1945 és 1947 közötti publikációk teszik ki. Ezeknek a könyveknek a többségét a Központi Zsidó Történeti Bizottság égisze alatt adták ki (Natalia Aleksiun: „Documenting the Fate of Polish Jewry: The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944–1947", 15. oldal [kéziratban]).

A *Wokół Jedwabnego* második kötetének egyik része „A Lengyel Földalatti Állam dokumentumai a białystoki körzetben 1941. június 22. után kialakult helyzetről" címet viseli, és beszámolókat tartalmaz arról, hogy Podlasie körzetben zsidókat gyilkoltak meg szomszédaik.[462] Ezeket a beszámolókat három intézményi forrásból válogatták: a teljes jogkörrel fölruházott Kormánymegbízotti Iroda (Delegatura Rządu) Sajtó- és Információs Osztálya, a Honi Hadsereg (AK) Legfelső Parancsnokságának Információs és Propagandairodája (BIP), valamint a Honi Hadsereg (AK) Hadtörténeti Irodája.[463] Ezenkívül még részletek jelentek meg a kötetben azokból a jelentésekből, amelyeket az AK parancsnoka, Rowecki tábornok küldött Londonba, valamint olyan AK tisztek egyéni jelentéseiből, akik ellátogattak a körzetbe, és jelentettek feljebbvalóiknak. Néhány esetben a tisztek személyazonossága nem állapítható meg, így nem tudjuk értékelni, de a nevesített szerzők közül senki sem gyanúsítható antiszemita előítélettel.[464] Valójában épp az ellenkezője az igaz. Miután a *Biuletyn Informacyjnyt* kiadó BIP – megérdemelten – liberális, balra hajló és előítélet-mentes társaság hírében állt, meg lehetünk győződve arról, hogy ami ezekben a szövegekben megjelent, azt nem lehetett

462 Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 123–154. oldal.

463 Feltételezem, hogy a merítés alapos, mivel egy fél tucat történészből álló munkacsoporttól származik, amely majdnem két évet töltött a téma kutatásával az IPN-vizsgálat keretében.

464 Stanisław Kauzik, akinek Sajtó- és Információs Osztálya készítette a teljes jogkörrel felruházott kormánymegbízott Londonba küldött jelentéseit, a liberális Munkáspárt (Stronnictwo Pracy) tagja volt, az utolsó háború előtti varsói polgármester, Stefan Starzyński egyik közeli munkatársa. Mérsékelt nézeteket valló ember volt, nem táplált antiszemita előítéleteket. Rowecki tábornok, a tehetséges katonatiszt, aki akkor a Honi Hadsereg parancsnoka volt, nem rokonszenvezett a jobboldallal. Jan Rzepecki ezredes, aki a BIP-et irányította, félreérthetetlenül balközép nézeteket vallott, és közvetlen környezetében több zsidót alkalmazott. A BIP Információs Osztályának – ahol az itt idézett időszakos összefoglaló jelentéseket („Informacja Bieżąca" – „Legfrissebb Hírek") készítették – vezetője Jerzy Makowiecki volt, a Żegota egyik alapítója. A „Legfrissebb Hírek"-et készítő szerkesztőbizottságban benne volt Aleksander Gieysztor, Antoni Szymanowski, Stanisław Wertheim és Stanisław Bronsztajn. A történész Gieysztor és a diplomata Szymanowski nagy karriert futott be a háború utáni Lengyelországban; egyikükben sem lehetett föllelni az antiszemita előítéletnek a nyomát sem. Wertheim, akit a háború alatt meggyilkoltak, egy asszimilált zsidó családból származó kitűnő liberális jogtudós volt. Bronsztajn – gondolom, biztosak lehetünk benne – nem sokban térhetett el munkatársaitól a zsidókérdésről vallott nézeteiben. A „Terror krónikájá"-nak (egy másik forrás, amelyből a Nemzeti Emlékezet Intézetének kötete idéz) két szerkesztője Gustaw Kaleński és Adam Próchnik volt, mindketten a Dr. Stanisław Płoski (ismét egy feddhetetlen liberális demokrata, aki Gieysztorhoz hasonlóan nagyszerű történettudósi karriert futott be a háború után) igazgatta Hadtörténeti Irodában dolgoztak. Próchnik kiemelkedő baloldali szocialista és történész.

annak számlájára írni, hogy a szerzőket személyes vagy intézményes zsidóellenes előítélet befolyásolta volna.[465]

De épp ez az, amiért e források témakezelése és kihagyásai oly sokatmondóak, ugyanis valami sokkal érdekesebbet tárnak föl számunkra, mint amit az antiszemiták tudatos hamisításai mutatnának. Ezek olyan földalatti egységek jelentései voltak, amelyeknek a lehető legteljesebb mértékben tájékoztatniuk kellett feletteseiket, és tudjuk, hogy a jelentések írói nem rendelkeztek semmiféle olyan előítélettel, amely netán az antiszemita megnyilvánulások elkendőzésére késztethette volna őket. A háborút túlélők későbbi tudományos és szakmai karrierjéből ítélve azt is tudjuk, hogy rendkívül rátermett emberek voltak. Röviden tehát, amit ezekben a jelentésekben olvashatunk, az annyi, amennyit bárki jelenteni tudott volna az akkoriban kitudódó eseményekről, és tanúi vagyunk annak, hogy a földalatti jelentésírók szellemileg nem voltak képesek arra, hogy befogadják azokat az információkat, amelyek a helybeli lengyeleknek a zsidó szomszédaik elpusztításában való bűnrészességére vonatkoztak. Ezért azt a következtetést kell levonnunk, hogy az az információ, melyet a lengyel közvélemény olyan meglepőnek talált hatvan évvel a háború után – hogy lengyel katolikus szomszédok gyilkoltak lengyel zsidókat –, az a háború idején sem volt a figyelem középpontjában, és a becsületes és értelmes megfigyelők, akik legjobb képességeik szerint kívántak jelenteni a lengyel társadalom megszállás alatti állapotáról, nem tudták kontúrosan megragadni a történteket.

Mit jelentettek a lengyel zsidók ellen elkövetett podlasiei gyilkosságokról?

Rögtön azután, hogy Hitler megindította a Szovjetunió elleni támadását, a Honi Hadsereg parancsnoksága tudomást szerzett a zsidók elleni lengyel támadásokról a németek által 1941 nyarán elfoglalt körzetekben. Rowecki a következőt írja 1941. július 4-én Londonba küldött jelentésében: „Az első jelentések az elfoglalt területekről ösztönös szimpátiát (*„odruchową sympatią"*) mutatnak a bolsevik elnyomás – amelyben a zsidók is nagymértékben kivették a részüket – alól felszabadítók iránt. Brześćben a börtönből kiszabadult lengyelek zsidóellenes pogromot szerveztek."[466] A kéthetente megjelenő „Melléklet a terrorról" július első felére vonatkozó számában (a Honi Hadsereg Hadtörténeti Irodája készítette) több adat olvasható: „Sok városban (Brześć,

465 A *Biuletyn Informacyjny* volt a Honi Hadsereg legfontosabb földalatti kiadványa; a megszállás alatt egyetlen antiszemita cikk sem jelent meg benne.

466 Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 130. oldal.

Łomża, Białystok, Grodno) a helyi lengyel lakosság pogromokat, sőt vérfürdőt rendezett a zsidók között (*„dokonała pogromów czy nawet rzezi Żydów ludność miejscowa polska"*), sajnálatos módon német katonákkal karöltve."[467]

„A németeket megváltókként fogadták" – számol be az augusztus első felére vonatkozó „Melléklet a terrorról".[468] A Honi Hadsereg egyik tisztje, aki 1941. szeptember elején körbeutazta Zaręby Kościelnét, Czyżewet, Wysokie Mazowieckiét, Białystokot, Sokółkát, Grodnót és Druskiennikit, hosszú jelentésében megerősíti ezt a diagnózist: „A lengyelek ebben a körzetben megváltókként tekintenek a németekre; mindenhol majdhogynem lelkesedéssel fogadták a csapatokat, virággal, néha diadalívekkel, és önként ajánlkoztak együttműködésre. Ez társadalmi osztály-hovatartozástól eltekintve mindenkire igaz. A németek mohón élnek is az ajánlattal. (…) A lengyelek zsidók iránti gyűlölete olyan nagy [a szerző már korábban elmagyarázta, hogy azért, mert a zsidók együttműködtek a szovjetekkel], hogy a helyi lakosság elképzelni sem tudja, hogyan lehetne a jövőben helyreállítani a normális kapcsolatokat. (…) Engedtessék meg, hogy elmondjak egy érdekes esetet a Czyżew és Zaręby Kościelne közötti útról – folytatja a jelentés írója. – Czyżewben nem láttam zsidót, amikor pedig visszamentem, azt mondták, hogy az összes zsidót elküldték Zaręby Kościelnébe. A Zarębybe vezető úton láttam néhány Czyżew felé tartó szekeret zsidókkal. Zarębyben szintén csak pár helybeli zsidót láttam, akik készen álltak, hogy másnap reggel nyolc órakor jelentkeznek Czyżewben. A többség már előző nap elment. Viszont Czyżewben egy árva zsidó sem volt. A két várost valamivel több mint tizenkét kilométer választja el egymástól, a zsidók valahol itt tűntek el (*»Żydzi gdzieś po drodze wsiąkli«*). Útközben hatalmas szakadékok és kis tavak vannak, a parasztok szerint itt lehetne megtalálni a zsidókat. Ezt az áttelepítést Małkiniából jött gestapósok bonyolították le."[469]

Az eltűnt zsidók rejtélyét – nagyon praktikusan – eloszlatja a dokumentumhoz fűzött 6-os számú lábjegyzet, amely az alapos olvasót a kötet 370–374. oldalához irányítja. Ott találhatjuk zsidó túlélők szívszorító beszámolóit, amelyek részletezik a németek és a helyi lengyel „rendőrség" gyilkos tobzódását a két városban augusztus végén és szeptember elején (azaz közvetlenül azelőtt, hogy a Honi Hadsereg említett tisztje ellátogatott a körzetbe).

A Honi Hadsereg 1941. szeptember 12-i hírszerzői jelentése megállapította, hogy „a kisebb városokban csak egy *Hilfspolizei* („kisegítő rendőrség") van, amely egykori lengyel rendőrökből, valamint helybeli lengyelekből és beloruszokból áll. (…) A városházákon főleg lengyelek teljesítenek szolgálatot."

467 Uo., 132. oldal.
468 Uo., 135. oldal.
469 Uo., 138. oldal.

Egy szeptember 15-i hasonló jelentésből pedig az derül ki, hogy a Főkormányzóságban lengyeleket is toboroztak keleti rendőri szolgálatra.[470] És így tovább.[471] A teljes jogkörrel felruházott kormány helyzetjelentései is megerősítik a zsidókat érő támadások tényét („súlyos támadások voltak Łomża, Szczuczyn, Augustów és Białystok megyékben"), mivel helyi szinten kollaboráció alakult ki („jelenleg majdnem minden közigazgatási posztot lengyelek töltenek be, kivéve a vezető beosztásokat, amelyeket németek foglalnak el").[472] Egy szeptember végi feljegyzésben a BIP utal „a helyi lakosság bosszújára" a zsidók ellen amiatt, hogy korábban együttműködtek a szovjetekkel, és részletezi, hogy amíg a lengyel és belorusz területeken nem estek túlzásba, az ukránok lakta körzetekben és különösen azokban, amelyekben litván közigazgatás volt, a bosszú hatalmas méretű volt és iszonyatos" (*„przybrały one ogromne rozmiary i potworny charakter"*).[473] A „Legfrissebb Hírek" kiadványban 1941. október 23-i dátummal (18. szám) találunk egy sajtóbeszámolót a wilnói zsidóellenes terrorról, ahol „Litvánok voltak a mészárosok. A védtelen áldozatokkal szembeni kegyetlenségük a legvadabb képzeletet is felülmúlta. Wilnóban nem akadt olyan lengyel, aki ne visszatetszéssel beszélt volna ezekről a gyilkosságokról. (…) A lengyelek litvánok iránti ellenszenvére még rátett egy lapáttal az a megvetés és elutasítás, amit a litvánok zsidókkal szembeni kegyetlensége miatt éreztek. Az emberek azt mondják, hogy nincs helye semmiféle fraternizálásnak a gyilkosok nációjával."[474]

A megértés korlátai

Két fontos dolog derül ki ezekből a beszámolókból és jelentésekből: az egyik, hogy a helyi lakosság lelkesen üdvözölte a német „felszabadítókat", és együttműködött velük; a másik, hogy részt vett a zsidók tömeges legyilkolásában. Mindkét tényt megemlítették, de egyiknek sem mentek utána, és egyikhez sem fűztek megjegyzéseket, holott jelentőségük hat a Földalatti Állam által fölvállalt legfőbb feladatokra, nevezetesen a megszállóval szembeni ellenállásra és a társadalmi erőforrások megóvására (beleértve az emberi életet és a törvényes rendet) mindaddig, amíg a megszállás fennáll.

Azt, hogy lengyelek zsidókat gyilkoltak, és együttműködtek a német közigazgatással, szenvtelen tárgyilagossággal elszigetelt, egyéni esetekként

470 Uo., 139. oldal.
471 Uo., 140. oldal.
472 „Raport sytuacyjny delegatury rządu RP na kraj za okres 15 sierpnia – 15 listopada 1941", uo., 147. oldal.
473 Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 142. oldal.
474 Uo., 144. oldal.

emlegették. Az ember azon tűnődik, hogy vajon nem a mi érzékenységünk különbözik-e ennyire a háborús generáció érzékenységétől. Hiszen a jedwabnei tömegmészárlás története nagy fölháborodást keltett Lengyelországban 2000–2001-ben, amikor közismertté vált. Biztos vagyok benne, hogy Hitlernek a Szovjetunió elleni támadását követően, a német „felszabadítókkal" való sokáig tagadott kollaboráció – még ha csak a helyi közigazgatás szintjére korlátozódott is egy körülhatárolt területen, és még ha a lakosság nyílt lelkesedése néhány hónap múlva elpárolgott is –, ugyancsak dühös vitát fog kiváltani a közvéleményben, ha majd végre írnak róla.[475]

Miért nem kaptak a meggyilkolt zsidókról szóló információk kellő figyelmet akkor? Miért nem keltett ez riadalmat a földalatti jelentésírók körében mint a náci és a szovjet megszállás kettős hatására drámai módon megbomlott társadalmi szolidaritás kórtünete? Ennek – mint korábban láttuk – részben az volt az oka, hogy a zsidók által átélteket zárójelbe tették, és figyelmen kívül hagyták, amikor a „lengyel társadalom német megszállás alatti" történetét elbeszélték.[476] A földalatti forrásokban kialakított mérvadó változatban Lengyelország háború előtti polgárságának harmada (az összes úgynevezett nemzeti kisebbség) kimaradt a történetből, s a történészek a következő ötven év alatt is igencsak kihagyták őket. De ugyanígy nem illettek bele a lengyel társadalomnak a német megszállás alatt átélt tapasztalatairól alkotott uralkodó, heroikus narratívájába a lengyel szomszédaik által meggyilkolt zsidók, és ami azt illeti, nem illett bele a helyi lakosságnak a német közigazgatási apparátussal való összejátszása sem. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a zsidókat kihagyták az uralkodó narratívából.

De azt hiszem, volt még egy ok, ami miatt akkoriban nem igazán ismerték el, sőt a történetírás fő sodrában továbbra is tagadták, hogy lengyel szomszédaik öldösték a zsidókat, és ami miatt a lengyel értelmiség is hanyagolta a témát. Ez összefügg azzal a rövidlátással, ami a lengyel társadalom

475 A lengyel történetírás és a népszerű memoárok állandó témája, hogy a háború elején, 1939 szeptemberében milyen lelkesen fogadta Kelet-Lengyelország zsidó lakossága a Vörös Hadsereget, amikor a Szovjetunió megszállta ezt a részt. Meglepő, hogy a hasonlóan lelkes fogadtatás, amelyben 1941-ben (tehát *két évvel azután, hogy Lengyelország központi részeit megszállták a németek*) ugyanennek az országrésznek a lengyel lakossága részesítette a Wehrmachtot, és amiről a Honi Hadsereg dokumentumai is beszámoltak, egyáltalán nem talált visszhangra a lengyel történetírásban. Az ember azon tűnődik, hogy vajon az állítólagos zsidó–szovjet együttműködés makacsul fennmaradó kollektív emlékének nem az-e a funkciója, hogy elfedje a lengyel parasztok és kisvárosi lakosok együttműködését a nácikkal, ami sokkal kellemetlenebb, és nehezen egyeztethető össze a háborúról szóló uralkodó narratívával.

476 Ezt elsőkézből tudom, minthogy magam is hozzájárultam a homályhoz, amikor a *Polish Society under the German Occupation* című könyvemet írtam, és – összhangban az elfogadott történetírói gyakorlattal – a zsidók történetét kihagytam az összképből.

akkori struktúrájának és szemléletmódjának archaikus, félfeudális maradványaiban gyökerezik. „Fent-lent" jelenségnek hívnám ezt a szemléletmódot, annak beismeréséül, hogy mennyire státuszorientált volt ez a társadalom – a tanult rétegek egyformán lenézték a parasztokat (azaz általában az egyszerű embereket) és a zsidókat.

Egy igen fontos könyv jelent meg 2003-ban Lengyelországban, amelynek a címét úgy lehetne lefordítani, hogy *Szárnyszegetten. A háború utáni értelmiségi generáció nagykorúvá válása 1945 és 1948 között írt levelek és naplók fényében.*[477] Hanna Świda-Zięba, a kitűnő lengyel szociológus kifinomult és elegáns szövegelemzéssel saját kortárscsoportjának szellemi és erkölcsi portréját vázolta föl. A német megszállás alatti tizenévesek, a lengyel értelmiségnek ez a generációja alapiskoláit a földalatti iskolarendszerben járta ki, majd közvetlenül a háború utáni években járta ki felsőbb iskoláit. A szerző a könyvet osztálytársainak ajánlja, akik 1948-ban érettségiztek Łódźban.

Ez a csoport képviselte a lengyel értelmiségnek azt az utolsó generációját, amely még átitatódott rétegének hagyományos értékeivel és szemléletmódjával. Świda-Zięba szerint a háború alatt főleg a régi értékrendet hangsúlyozták, és az már csak az iskolarendszer, valamint a tanszemélyzet és a tantervek 1948 utáni változásaival következett be, hogy „a szocializációs folyamat folyamatossága megszakadt. (…) Fiatalkoromban – írja – olyan érzésem volt, hogy én inkább a szüleimre jellemző érzékenységgel szereztem élettapasztalatot, és nem úgy, mint a diákjaim vagy a kilenc évvel fiatalabb húgom. Így aztán a mi generációnkat »amolyan utolsó bölénynek« tarthatták."[478] Lengyelül ezt az „utolsó egy sorban" *(ostatnia w szeregu)* fordulattal érzékeltetik, és ez a drámai kifejezés egy hosszú lánc utolsó szemét idézi föl. Egyidejűleg a kötelességre és a fegyelemre is utal, mivel a „sor" fölidézi a vártán álló katonák képét, akik készek életüket áldozni, ha kell. Valójában az értelmiség ethosza, ahogy Świda-Zięba emlékeztet rá minket, a *noblesse oblige* ethosza volt.

„Az értelmiséghez tartozó fiatalok gyorsan megtanulták, hogy egy hierarchikus társadalomban élnek. (…) A hierarchia csúcsán a »jó nevelést kapott emberek« *(„ludzie dobrze wychowani")* helyezkedtek el, vagyis az értelmiség."[479] Egy *értelmiségitől* elvárták, hogy szert tegyen megfelelő modorra és műveltségre, és úgy építse föl jellemét, hogy teljesíteni tudja az értelmiség legfontosabb hivatását, mely a nemesség tradicionális ethoszában gyökerezett, s melyet a nagy lengyel romantikus irodalom csiszolt ki. Az értelmiségi nőktől vagy férfiaktól elvárták, hogy „legyenek a legfőbb értékek, Lengyelország esz-

477 Hanna Świda-Zięba: *Urwany lot: Pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948.*

478 Uo. 7. oldal.

479 Uo. 42. oldal.

méjének és »az idealizmus szellemének« a letéteményesei. Az értelmiségi egy disztingvált, jobb és felsőrendű társadalmi környezethez tartozásból fakadó kifinomult érzékkel rendelkezett, és elvárták tőle, hogy se a nyilvánosság előtt, se magánéletében ne viselkedjék úgy, mint »egy bugris«."[480]

„Ne viselkedj úgy, mint egy bugris" („*Nie zachowuj się jak cham*"), „Ne feledd, hogy jó családból való gyerek vagy" („*Pamiętaj, że jesteś dzieckiem z dobrej rodziny*"): ezek hathatós parancsok voltak, amelyek egyszerre közvetítették a nemesi kötelezettség és a társadalmi rétegződés üzenetét.[481]

„Egy »felső réteg« fogalma" – mutat rá Świda-Zięba –

> természetesen feltételezi egy „alsó réteg" fogalmát is. (...) Az értelmiségen kívüli világot egy másik fogalom jelölte – a „köznép" (*lud*) kategóriája.[482] A „köznép" fogalmába azok tartoztak, akik nem kaptak „jó nevelést". Így aztán ide tartoztak a szegények, a tehetős és a föld nélküli parasztok, a segéd- és szakmunkások, az analfabéták, a lumpenproletárok, továbbá a műveletlen (azaz az értelmiség értékeiben és modorában járatlan) kereskedők és kézművesek. (...) A társadalmi valóságot Lengyelországban úgy írták le, hogy értelmiségre és köznépre oszlik. (...) A köznép „bárgyú" volt („*Lud był »ciemny«*"; szó szerint „sötét"), nem volt öntudata (a nemzeti öntudat értelmében sem). (...) Az értelmiséghez – egy felsőrendű, bölcsebb és jobb modorú réteghez – tartozás kötelességet rótt tagjaira; azt a kötelességet, hogy jól bánjanak a köznéppel, de elsősorban, hogy neveljék, és emeljék tudati, hazafias, műveltségi és higiéniai színvonalát.[483]

Mondani sem kell, hogy mindezen ügyekben – hazafiság, műveltség és higiénia – a zsidók (az értelmiséghez tartozó asszimilálódott zsidók kivételével) nem álltak jobban, mint a „köznép". De akárhogy is volt – ahogy Świda-Zięba a könyv egy külön részében kimutatja –, a lengyel fiatalok nem sok figyelmet szenteltek a holokausztnak. A lengyel zsidóság megsemmisítését az ő generációjának fiatal lengyel értelmisége nem tartotta olyan ügynek, amelyet érdemes lenne komoly vizsgálat tárgyává tenni. „Ma csak

480 Uo. 43. oldal.

481 Uo. 44. oldal.

482 Świda-Zięba szó szerint „a nép"-ként használja a *lud* szót. De a „nép" szónak egyértelműen olyan pozitív konnotációja van az amerikai angolban, hogy nagyon nehéz átadni, amikor pejoratív és megvető értelemben használják, mint itt lengyelül. (Świda-Zięba rámutat, hogy a *lud* és a *cham* [bugris] használata ebben a szövegösszefüggésben fölcserélhető.) Ezért a szót „köznépnek" fordítom. [*A 'lud' szót magyarra leginkább talán a 'népség' szóval – amely szintén nem mentes némi negatív felhangtól – vagy 'a parasztok'-ként lehetne fordítani. – A szerk.*]

483 Uo., 44–45. oldal.

megdöbbentő tényként konstatálhatom ezt, amit nem egészen értek, de valóban így volt."[484]

Így már megérthetjük, hogyan hagyhatták figyelmen kívül a lengyel történetírásban és a háborúra vonatkozó kollektív emlékezetben, hogy a lengyel parasztok sok zsidót pusztítottak el, miközben észrevették és még fel is jegyezték. Az országnak a második világháború tűzpróbájában kikovácsolódott tragikus sorsa a lengyel értelmiségre osztotta a főszerepet. Ez volt az értelmiség utolsó nagy föllépése a történelem színpadán, ahol eljátszotta a hőst (mint a hazafias ethosz letéteményese és a háború alatti ellenállás építőmestere); az áldozatot (mint a szovjet és náci megszállók különösen kemény üldözésének kitett célpont); a folyó események narrátorának szerepét (az írásművészeten keresztül a példátlanul burjánzó földalatti kiadványokban) és végül a tapasztalatok értelmezőjének, a feljegyzések őrizőjének és a történésznek a szerepét.

Ezenkívül a háborús élmények drámáját leöntötték egy szimbólumokban gazdag öntettel, amely egyaránt tartalmazta a lengyel államiság elvesztésének tizenkilencedik századi toposzát, az országot földaraboló hatalmak elleni nemzeti felkelések ezt követő sorozatát és a nagy romantikus irodalmat, amely fölöttébb hatékonyan kovácsolt ki ezekből a kollektív traumákból egy modern nacionalista lengyel öntudatot. Ennek következtében minden, ami a háborúhoz, ellenálláshoz vagy áldozathozatalhoz – egy szimbolikus jelentőséggel fölruházott sprituális birodalomhoz – tartozott, szent terület volt, melyet a boldog keveseknek tartottak fenn, és ahova a „bugrisok" nem nyertek bebocsátást, és amihez hozzájárulni sem tudtak.

Az „értelmiség" és a „köznép" kétfelé vált világában mindig csak csekély jelentősége volt mindannak, ami az utóbbi soraiban történt, és még jobban eljelentéktelenedett, amikor a nemzet sorsa és hagyományos, legszentebb értékeinek védelme forgott kockán.[485] A becsület, az idealizmus, a magasrendű értékek, az úgynevezett imponderábiliák és a közjóért hozott áldozat egy olyan szimbolikus teret jelöltek ki, ahova az alsóbb rendek, amelyek legjobbjai lehettek bár tisztességesek, odaadóak, hűségesek, sőt még jók is – amennyiben nem voltak bárgyúak vagy „sötétek", tudatlanok, nem voltak

484 Uo., 94. oldal.

485 Marci Shore kitűnő, megjelenés előtt álló tanulmányát olvasva a lengyel baloldali értelmiségről, felidéződött bennem az értelmiségnek a nagy jelentőségű történelmi eseményeket kísérő „emberi tényező" iránti érzéketlensége. Ismertet egy beszélgetést a költő Władysław Broniewski és Aleksander Wat között, ami valamikor az 1930-as években esett meg, miután Broniewski visszatért szovjetunióbeli utazásáról. Az alábbi részletet idézi Aleksander Wat *Az én évszázadom* című memoárjából: „Amikor visszajött, különböző dolgokról kérdezgettem, többek között az ukrajnai éhínségről és a kollektivizálásról, és megemlítettem, hogy a sajtó beszámolt arról, hogy

híján a nemzeti öntudatnak vagy a megfelelő higiéniának –, nem juthattak be. A háborús tapasztalat kollektív dallamát egy különleges hangnemben játszották, amelyre a „köznépnek" nem volt füle. Egy proletár – ahogy Lucien Febvre emlékeztette közönségét a Collège de France-ban, a háború utáni első tanévben tartott előadás-sorozatában, amely a „Becsület és szülőhaza" címet viselte – nem szokta becsületszavát adni. Ő gyermeke vagy anyja életére esküdhetett, vagy – mint a lengyel köznyelvi kifejezésben – nagyanyja iránt érzett szeretetére.[486]

Ezért nem kelthetett meglepetést, hogy ami a zsidók és parasztok között folyt, azt följegyezték ugyan a földalatti jelentésírók, de csak olyan helyi esetnek tekintették, amelynek nincs nagyobb jelentősége. Az ilyen események semmilyen további értékelésre nem voltak érdemesek. Nem minősültek olyannak, nem érdemesültek arra, hogy benevezzék őket a Lengyelország háborús erőfeszítéseiről és áldozatairól szóló mítoszgyártó narratíva fő áramába. A dolog természetéből adódóan, ami „lent" folyt, a köznép és a zsidók között, annak nem lehetett nagyobb jelentősége. Végül még gyilkos konfrontációjuk fölött is átsiklottak, miután a lényegtelen dolgok társadalmi terébe zárták.

Természetesen voltak az eseményekről helyi ismeretek, és ezek sohasem foszlottak semmivé, ahogy a helyi zsidók legyilkolása után hatvan évvel Jedwabnéba látogató újságírók fölfedezték.[487] De a szélesebb nyilvánosság, beleértve a hivatásosokat, akiknek az volt a dolga, hogy megörökítsék, ami történt (a Földalatti Államnak dolgozó jelentésírók és a kortárs történészek), nem tudta ezeket *a helyi eseményekről szóló elszórt információkat a korszakról való tudássá* transzformálni.

Persze a városi környezetben történt gyilkos zsidóellenes merényleteket nem lehetett figyelmen kívül hagyni; de ezeket a tetteket a háborús időkről szóló narratívában egy egyértelműen erős negatív konnotációjú szóval jelölték: *szmalcownictwo*. A *szmalcownik* zsaroló volt, aki megzsarolta az árja oldalon bujkáló zsidókat, azzal fenyegetve őket, hogy elárulja rejtekhelyüket a náciknak, ha nem fizetnek. A fogalom alkalmas volt arra, hogy marginalizálja és elszigetelje a jelenséget. „Minden társadalomnak megvan a maga söpredéke" – ez a jelenséget illető szabványos magyarázat, amely a történetet banálissá és érdektelenné teszi,[488] miközben azt, hogy a falvakban és a stetlkben a szomszédaik gyilkolták meg a zsidókat, soha nem illesztette be a korszakról szóló történeti tudatba.

Lucien Febvre, a nagy francia történész, akinek nevét már említettem, egy egész könyvet írt, amelyben egy, a *Gargantua és Pantagruel* szerzőjének tulajdonított megjegyzéssel foglalkozik. Rabelais nem lehetett az inkriminált szavak szerzője, érvelt Febvre *The Problem of Unbelief in the XVIth Century: The Religion of Rabelais* című könyvének befejezésében, mert akkor még senki nem lehetett ateista.[489] A nyelvhasználat szabályai egyszerűen nem engedték az istentagadás szavakba öntését. Egészen mostanáig Lengyelországban a nyilvános diskurzusban lehetetlen volt a nácikkal való kollaborációt vagy a zsidók meggyilkolását a társadalmilag marginális vagy deviáns, törvényen kívüli elemeken kívül másokkal is összefüggésbe hozni. Mivel ráadásul a korszak lengyel földalatti forrásainak egyeduralkodó nézőpontjából a zsidók nem számítottak a „mi halottainknak", de mire a háború véget ért, mégiscsak halottak voltak, és mivel haláluk történetét nem lehetett elmondani úgy, ahogy történt, ezért végül a lengyel és zsidó haláleseteket egyetlen narratívába olvasztották össze. Nekem úgy tűnik, hogy nem rosszindulatból, hanem azért, mert hiányoztak a megfelelő szavak és fogalmak a történet elmeséléséhez, *wie es eigentlich gewesen*, úgy, ahogy valójában történt.

Ez az, amiért a lengyel értelmiséget úgy megdöbbentették a háború utáni antiszemita kitörések. Följegyezték a háború alatt a lengyel szomszédok zsidóellenes gyilkos erőszakját, de nem dolgozták föl. Következésképpen megdöbbentették őket a főszínpadon (mert városi környezetben, beleértve a nemzet kulturális fővárosát, Krakkót is) előadott lincseléssszerű – mert családi vállalkozásban kivitelezett – pogromok. Ha a nácik inkább egy megrémített és traumatizált, nem pedig a többnyire közömbös és részben cinkos lengyel szomszédok asszisztálása mellett semmisítették volna meg a zsidó létet, akkor a háború utáni antiszemita erőszak gyakorlatilag is és pszichológiailag is lehetetlen lett volna.

ötmillió paraszt halt meg. Erre azt mondta, hogy »Igen, így van, sokról beszélnek«. (…) Erre így szóltam Władzióhoz, pontosan emlékszem, soha nem fogom elfelejteni azokat a perceket – »Szóval igaz?«. Ő megvetően legyintett, elhessegetve a témát. Mit számított neki az az ötmillió muzsik?! Ezt persze nem mondta, de az a kézmozdulat!" (Aleksander Wat: *My Century*, 85–86. oldal).

486 Lucien Febvre: *„Honneur et patrie": Une enquête sur le sentiment d'honneur et l'attachement à la patrie*, 70–71. oldal.

487 Lásd például a *Rzeczpospolita* című napilap 2000. május 5-i számában megjelent újságcikket, amely akkor jelent meg, amikor a Jedwabne-ügy kitört Lengyelországban. Az újságíró Andrzej Kaczyński elment Jedwabnéba, hogy ellenőrizze, mit tudnak a helybeliek arról, hogy a háború alatt a zsidókat állítólag a szomszédaik ölték meg, és rájött, hogy beszélgetőtársai jól ismerték az esetet, és megerősítették a történetet (Andrzej Kaczyński: „»Burnt Offering«, *Rzeczpospolita*, 5 May 2000"; Polonsky and Michlic [eds.]: The Neighbors Respond, i. m., 50–59. oldal).

488 Mellékesen erről is kiderül, hogy illúzió, amint ezt két újabb tanulmány is bizonyítja – Anita Rodeknak a Varsói Egyetemen írt disszertációja *(Tzw. szmalcownicy: Warszawa i okolice [1940–1944])* és Grabowski professzor monográfiája *(„Ja tego Żyda znam!"*, i. m.

489 Angolul a Harvard University Press adta ki.

6
ŻYDOKOMUNA

A könyvben érintett három témát – zsidók, kommunizmus és lengyel antiszemitizmus – kifejezően kapcsolja össze az az egyetlen szóba sűrített sztereotípia, hogy *żydokomuna*. A *żydokomuna*, a „judeokommunizmus" voltaképpen nem más, mint antiszemita mocsok, amely a lengyelek és a kommunizmus közötti viszonyról óhajt fölvilágosítani minket. De mivel e könyv témája az Auschwitz utáni lengyel antiszemitizmus, figyelmemet a *żydokomuná*ban rejlő néhány sztereotip állításnak szentelem – különösen annak, hogy Lengyelországban a háború előtt a zsidók egységesen a kommunizmust támogatták, hívei túlnyomó többségét ők tették ki, a háború után pedig privilegizált helyzetbe kerültek, és hasznot húztak a rendszerből, míg a kommunizmust mindenki másra rákényszerítették. Azt javasolom, hogy először vizsgáljuk meg, hogyan bukkant föl ez a sztereotípia azokban az években, amikor a kommunizmust még nem vezették be Lengyelországban. Így az olvasó képet alkothat arról, „van-e bármi köze a »zsidó kommunizmus« mítoszának a zsidók tényleges viselkedéséhez".[490]

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTTI IDŐSZAK

Mielőtt e vizsgálathoz fognánk, talán nem haszontalan fölidézni, hogyha valaki szembesült a huszadik század eleji Európa társadalmi egyenlőtlenségeivel, akkor igencsak indokoltan fordulhatott a marxizmushoz mint univerzalista és egalitárius eszmerendszerhez. Senki nem volt immúnis vele

490 Ahogy a modern zsidó történelem egyik tudósa írja tömören: „A judeokommunizmus egy »idegengyűlölő állítás«, (...) valójában egy mítosz, téveszme, amely sohasem volt igaz" (André Gerrits: „Anti-Semitism and Anti-Communism: The Myth of 'Judeo-Communism' in Eastern Europe", in *East European Jewish Affairs*, vol. 25, no. 1, 50, 51. oldal).

szemben – sem a német munkások, sem a francia értelmiségiek, sem a kelet-európai zsidók. A kelet-európai nemzeti kisebbségeket az első világháború után ugyanúgy meglegyintette a gazdasági bizonytalanság, mint bárki mást, de őket még az összeomló birodalmak utódállamain végigsöprő nemzetállam-építés folyamata is megroppantotta. Ennek eredményeképpen az olyan fiatal emberek, akik különféle okokból leváltak hagyományos közösségeikről, többféle röppályára állhattak: asszimilálódhattak az uralkodó többségi kultúrába; a nekik tulajdonított identitásnak új szerepet találhattak egy modern nacionalista mozgalom keretei között; vagy bekapcsolódhattak az emberiség egyetemes megváltásának valamelyik tervébe, például abba, amely mellett olyan ékesszólóan érvelt a marxizmus.

A két háború közötti Lengyelország (amely etnikai konfliktusokkal és markáns osztálykülönbségekkel keresztül-kasul szabdalt szegény agrárország volt) „kisebbségi" fiataljainak aligha kellett magyarázkodniuk bárki előtt is a kommunizmus iránti vonzalmuk miatt – kivéve persze saját szüleiket, akiket bizonyára mélyen lesújtott, valahányszor megrázó híreket kaptak fiaikról, lányaikról. A *żydokomuna* kifejezés egész érzelmi töltete, amely az ilyen élet választását felforgatásnak és opportunista talpnyalásnak vagy egy magasabb ügy haszonleső elárulásának bélyegezte, teljesen félrevezető. A kommunizmushoz való fiatalkori csatlakozás motivációja ekkoriban önzetlen és emberbaráti tett volt, a csatlakozók életkilátásai pedig – a távoli fényes, boldog jövendő ígéretével szemben – gyakorlatilag biztos bebörtönzéssel, anyagi szűkölködéssel és állandó meneküléssel jártak.[491]

Az emberi életben sok az esetlegesség, s az ember nem írhatja elő, hogy ki milyen logika alapján válassza meg egyéni életpályáját. De az emberi lények megpróbálnak némi racionalitást vinni életükbe, és hogy megértsük az emberek által követett utat, és értékeljük választásaikat, meg kell fontolnunk azokat az alternatívákat is, amelyeket nem választottak. A fent említett három röppálya az én fejemben időrendi sorrendben követi egymást.

Azoknak, akik nem voltak képesek arra, hogy életüket a hagyományos közösségek peremén alapozzák meg és folytassák, az asszimiláció nyújtotta a legkívánatosabb alternatívát. A megbélyegzett kisebbségek számára az uralkodó kultúrának gyakorlati és pszichológiai okokból egyaránt mindig van vonzereje. Az emberek szeretnének tartozni valahova, és ezt az uralkodó többség ölelésében érhetik el leginkább, ami valódi lehetőségeket nyújt a társadalmi érvényesülésre. A modernitásba való sikeres átmenetnek

491 Igaz, az életük értelemmel és bajtársiassággal telt meg amiatt, hogy egy közös célnak szentelték, és az ilyen szoros összetartozás ígérete erős ösztönzést jelentett a mozgalomhoz való csatlakozásra.

a német zsidók asszimilációja volt a legpregnánsabb példája, de Lengyelországban is volt egy kicsiny, asszimilált, virágzó zsidó réteg.

Az asszimiláció ösvénye azonban szűk volt, és az idő előrehaladtával egyre szűkült. Az 1930-as évek agresszív nacionalizmusa összekapcsolódott a nagy világválság hatásaival, és ez meghatározta a kelet-európai politika hangnemét. Florian Znaniecki *A lengyel paraszt Európában és Amerikában* című művétől ihletve, az 1925-ben Wilnóban alapított YIVO Institute for Jewish Research munkatársa, Max Weinreich az 1930-as években három alkalommal írt ki pályázatot zsidó fiatalok számára önéletrajzi írásokra. 1932-ben, 1934-ben és 1939-ben összesen több mint hatszáz pályamű érkezett be, körülbelül negyedrészüket lengyelül írták. Ezeknek az önéletrajzoknak csaknem a fele megmenekült a háborús tűzvészből, és a New York-i YIVO archívumban bukkant föl. Sok vallomás található köztük, gyakran színvonalas irodalmi stílusban, amelyben fiatal zsidók vallják meg szülőhazájuk iránt érzett viszonzatlan szerelmüket.[492]

Miután a faji előítélet elzárta előlük az asszimiláció útját, a nyughatatlan fiatal zsidók valamelyik cionista szervezetben – ezekből akkoriban nagy volt a választék – találhattak otthonra.[493] Vagy választhattak a baloldali politikai mozgalmak közül, amelyek a társadalmi változást tűzték zászlaikra. A Lengyel Szocialista Pártnak (PPS) volt egy jelképes zsidó képviselete, túlnyomó részben az asszimilálódott értelmiség köréből. Balszélen ott volt a Bund, a legrégebbi jiddis marxista párt – a zsidó ipari munkások leginkább ezt választották –, végül pedig a Lengyel Kommunista Párt a maga regionális klónjaival és ifjúsági szervezeteivel.[494] A Kommunista Párt és fiókszervezetei illegálisak voltak.

492 Jeffrey Shandler szerkesztésében megjelent egy kötet tizenöt önéletrajz fordításával: *Awakening Lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland Before the Holocaust.* Más összefüggésben Shlomo Avineri ugyanezt a gondolatmenetet viszi végig gyönyörű esszéjében: „The Presence of Eastern and Central Europe in the Culture and Politics of Contemporary Israel", in *East European Politics and Societies,* vol. 10, no. 2. A vers, melyet álláspontja illusztrálására idéz, Uri Zvi Grinbergtől, az egyik „szélsőjobboldali és etnocentrikus izraeli költőtől" való (uo. 169–170. oldal): „Gyűlölnünk rendelték azt is, amit szerettünk. / Szerettünk erdőt, folyót, malmot, kutat, / Szerettünk lombot, halat, vedret, kenyeret, / S titokban, / Mély titokban még harangkongásukat is szerettük, / s a fakó hajú keresztény fickókat" (Kiss Zsuzsa fordítása).

493 Csak hogy néhányat említsünk közülük: Betar, Dror, Freiheit, Gordonia, Hashomer Hatsair, Hekhaluts, a jobboldali és a baloldali Poalei Zion, Noar Zioni, Revizionista Párt, Egyesült Hitahdut Poalei Zion Párt és Cionista-Szocialista Párt.

494 A Bundot 1897-ben alapították Wilnóban Der Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland (Litvániai, Lengyelországi és Oroszországi Általános Zsidó Munkásunió) néven. „A két háború közötti időszakban a Bund jelentős politikai és kulturális tényező volt, jelölteket indított a helyhatósági és az országos választásokon, jiddis nyelvű folyóiratokat, ifjúsági mozgalmakat (*Tsukunft*, SKIF), világi jiddis

A lengyel zsidók többségét azonban túlságosan lefoglalta, hogy valamilyen kis sovány megélhetést kaparjanak össze, semhogy azon gondolkodjanak, csatlakozzanak-e egyáltalán bármilyen politikai mozgalomhoz. Ahhoz, hogy valaki részt vegyen a politikai életben, szüksége van némi társadalmi tőkére, némi szabadidőre és valamennyi személyes szabadságra, hogy azt tehesse, amihez kedve van. A lengyelországi zsidó fiatalok nem sok mindennel rendelkeztek azonkívül, hogy már korán rákényszerültek a kenyérkeresetre és/vagy arra, hogy fiatalabb testvéreikkel törődjenek. Amikor kiléptek a tágabb világba – akár céltudatosan, akár szerencse vagy merő véletlen eredményeképpen –, a rendelkezésükre álló választékból nem feltétlenül a kommunizmust ölelték keblükre egzisztenciális bajaik megoldása érdekében.

A két világháború között a kommunizmus csupán marginális jelenség volt a lengyel politikai térképen. Az 1918 és 1921 közötti lengyel–bolsevik háború, amely az ország újonnan visszaszerzett függetlenségét már kivívásának pillanatában fenyegette, a legtöbb lengyel számára a legitim politikai diskurzus határain kívülre helyezte a kommunizmust. A párt illegalitásba vonult, híveit pedig üldözte a rendőrség.

Még ha a párt az antiszemitizmussal szembeni megalkuvásmentes és igen hangos kiállása miatt remélhetett is zsidó támogatást, a mozgalomhoz való csatlakozás – paradox módon – a zsidó identitás legradikálisabb és határozott elutasítására sarkallta az egyént. Mint Jaff Schatz írta a lengyel kommunisták két háború közti generációjáról szóló remek tanulmányában, „a mozgalomban való részvétel… a sajátosan zsidó érdekeltségek és kilátások tagadását jelentette, s jelentette a sajátosan zsidó önérvényesítés fontosságának tagadását is".[495] A leghíresebb lengyel zsidó kommunista, Rosa Luxemburg a század elején barátnőjének, Mathilde Wurmnak egy börtönből írott,

iskolákat és gyerektáborozásokat támogatott. A bundisták támogatták a nemzetközi munkásmozgalmat, miközben kiálltak egy világi zsidódiaszpóra-nacionalizmus mellett is, amelyben központi szerepet játszott a jiddis nyelv és kultúra. A cionistákkal és más zsidó politikai mozgalmakkal szemben, amelyek a zsidók Kelet-Európából való kivándorlását hirdették, a Bund a zsidóknak azért a jogáért harcolt, hogy Lengyelországban élhessenek" (Awakening Lives, i. m., 430–431. oldal).
A Lengyel Kommunista Pártot (KPP, kezdetben KPRP) 1918-ban alapították, és a következő évben csatlakozott a Kominternhez. A kváziautonóm Nyugat-ukrajnai Kommunista Párt (KPZU) és Nyugat-belorussziai Kommunista Párt (KPZB) ugyanannak a Politikai Bizottságnak a vezetése alá volt rendelve, és mindkettő tulajdonképpen a KPP fiókszervezete volt. A pártnak volt egy ifjúsági szervezete is (KZMP), sok, másmás társadalmi környezetben élő embernek szóló kiadványt adott ki, és volt egy sereg kirakatszervezete. Bár ha illegálisan is, de jelöltlistákat állított a parlamenti választásokra, és részt vett a választásokon. 1938-ban a Komintern föloszlatta a pártot. Legtöbb vezetőjét letartóztatták a Szovjetunióban, és meghaltak a Gulagon.

495 Jaff Schatz: *The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland,* 115. oldal.

irodalmi vénáról árulkodó levélben így fogalmazta meg felfogását: „Mit jössz ezekkel a speciális zsidó fájdalmakkal? Én ugyanolyan közel érzem magamhoz a putumayói gumiültetvények szerencsétlen áldozatait és az afrikai feketéket. (...) Az én szívemben nincs külön hely a gettónak: nekem az egész világ az otthonom, ahol felhők, madarak és emberi könnyek vannak."[496]

Bizton feltételezhetjük, hogy nem túl sok boldogtalan és hagyományos közösségétől elszakadt fiatal lengyel zsidó élte bele magát ugyanígy a gumiültetvények áldozatainak helyébe. A kommunizmus a fiatal zsidók számára a lelki emancipáció eszköze volt, feltéve hogy kilökik a gettót „szívük külön helyéről", és megszakítják a mindennapi kapcsolatokat más zsidókkal. „Bizonyítható, hogy a lengyel zsidók egy részénél pontosan az a vágy játszott szerepet a kommunizmushoz való vonzódásban, hogy a lengyelekkel együtt egy érzelmileg összeforrott társadalom tagjaivá váljanak. A kommunistává vált zsidók igazságosabb társadalmat akartak mindenkinek, és hittek az egyenlőség marxista ígéretében. Mindig is homogén népként tekintettek a lengyelekre, és mindig szolidárisak maradtak nem zsidó elvtársaikkal."[497]

Egy 1974-es hivatalos lengyel lexikon a mozgalom népszerűségének csúcspontján, 1933-ban 16 ezerre teszi a Lengyel Kommunista Párt, a Nyugat-ukrajnai Kommunista Párt és a Nyugat-belorussziai Kommunista Párt összesített taglétszámát.[498] Jaff Schatz, aki szintén különböző lengyel hivatalos forrásokból veszi adatait, a három párt *és* ifjúsági szervezeteik összesített taglétszámát ennek több mint kétszeresére, 33 ezerre teszi. És még hozzáfűzi, hogy szemmel láthatólag kimaradt a számításból majdnem 7000 bebörtönzött kommunista, velük együtt a teljes szám „hozzávetőlegesen 40 ezer elkötelezett kommunista".[499]

Ez túlságosan magas becsült érték. Ha az ember a lengyel lexikon és Schatz becslése közötti átlagot venné, akkor 28 ezernél állapodna meg. A biztonság kedvéért mondjuk azt, hogy a háború előtt a kommunisták száma Lengyelországban valahol a 25 és 30 ezer fő között mozgott.

Nagyon nehéz értelmet lehelni az ilyen nyers számokba, és attól függően értelmezhetők a „félig tele pohár" vagy a „félig üres pohár" szellemében, hogy az ember mivel tud jobban érvelni. Egy 35 milliós országban, ahol

496 Idézi Amos Elon: *The Pity if It All: A History of Jews in Germany,1743–1933,* 346. oldal. Rosa Luxemburg (1871–1919) a nemzetközi (de különösen a lengyel és német) szociáldemokrata munkásmozgalom egyik vezető teoretikusa és politikai aktivistája volt. Független gondolkodású lévén, indulatos vitákba keveredett mind Eduard Bernsteinnel, mind Vlagyimir Iljics Leninnel. A Német Kommunista Párt társalapítójaként egy másik pártvezetővel, Karl Liebknechttel együtt jobboldali katonatisztek ölték meg.

497 Ezt a megfogalmazást Marci Shore-nak köszönhetem (személyes közlés).

498 *Encyklopedia powszechna,* 2. kötet, 526. oldal.

499 Schatz: The Generation, i. m., 84. oldal.

több tömegpárt és eleven politikai élet volt (noha 1926 óta a Sanacja rendszer korlátozott önkényuralmának korlátain belül), az ember legszívesebben a választási eredmények tükrében vizsgálná a tagsági adatokat, ugyanis a Kommunista Párt és a kommunistabarát szervezetek rendszeresen állították listákat a választásokon. 1922-ben Városi és Vidéki Proletárunió néven a kommunisták az összes szavazatból 1,5 százalékot kaptak, és két helyet a parlamentben. Az 1928-as választásokon érték el a két háború közötti legnagyobb választási sikerüket, elnyerték az összes szavazat 4,1 százalékát, 19 képviselőt vittek be a parlamentbe (a 444-ből), és 1 felsőházi tagot (a 111-ből) delegáltak. 1930-ban a szavazatok 2,5 százalékát kapták és 5 parlamenti helyet.[500] Mindez együtt sem volt elég ahhoz az ország életében, hogy egy „rendőri kérdés" átváltozzék „politikai kérdéssé".

Ami a mozgalomban részt vevő zsidók számát illeti, erről sem rendelkezünk megbízható adatokkal. Az adatok évről évre változtak, és szervezetenként különböztek. „Mindent egybevetve – írja Schatz a sokféle forrás áttekintése után –, a legtöbb becslés átlag 22 és 26 százalék közé teszi a zsidók arányát a Lengyel Kommunista Pártban az 1930-as években." Legyen, mondjuk, 25 százalék! Ez azt jelentené, hogy a Kommunista Pártnak legnagyobb taglétszáma idején körülbelül 7000-7500 zsidó tagja volt – az akkori lengyel zsidó népesség két ezreléke.[501] Egyedül a Bund tagsága, ifjúsági szervezetével együtt, körülbelül 15 ezer főre becsülhető 1931-ben.[502] Annak valószínűsége tehát, hogy amikor egy átlagos lengyel találkozott egy zsidóval, akkor egyben egy kommunistába is botlott, valóban elhanyagolható volt.

Ahhoz, hogy megállapítsuk a *żydokomuna* nacionalista-hazafias mantrájának és a *háború utáni* zsidó bűnöknek az igaz voltát, azt is tudnunk kellene, hány kommunista lengyel zsidó élhette túl a hitleri holokauszt és a sztálini Gulag egyesült rohamát. A zsidó kommunisták túlsúlya a párt két háború közötti vezetői között az írni-olvasni tudás zsidók közötti magasabb arányának és a zsidók magasabb iskolázottságának a következménye volt (a Nyugat-ukrajnai Kommunista Párt és a Nyugat-belorussziai Kommunista

500 Antony Polonsky: *Politics in Independent Poland, 1921–1939,* 77., 249. és 322. oldal.

501 Schatz 2004-ben újból elővette a témát, és a következő becsült értéket ajánlotta: „Bár a két háború közti lengyel zsidóság túlnyomó részben nem volt kommunistabarát, sőt antikommunista volt, a zsidó származású lengyelek körében 5000 és 10 000 között volt a kommunisták száma" (Jaff Schatz: „Jews and the Communist Movement in Interwar Poland", in *Studies in Contemporary Jewry,* vol. 20, 24. oldal).

502 Köszönettel tartozom Roni Gechtmannak, hogy különböző, nyilvánosságra nem hozott forrásokból adatokat gyűjtött nekem. Hozzá kell tenni, hogy a Bund szavazói, különösen az 1930-as évek végi helyhatósági választásokon, százezreket tettek ki – olyan városokban, mint Varsó és Łódź, a zsidó szavazók többsége a Bundot támogatta (lásd Roni Gechtman: *Yidisher Sotsializm: The Origin and Contexts of the Jewish Labor Bund's National Program*).

Párt tagságának nagy része a belorusz és ukrán parasztok és mezőgazdasági bérmunkások közül került ki). A központi bizottsági helyek, valamint a területi vezetői posztok többségét zsidók töltötték be, és zsidó kommunisták kezén volt „a párt *technikája,* vagyis a propagandaanyagok előállítása és terítése".[503] Az ezeket a pozíciókat elfoglaló zsidók teljes száma néhány száz lehetett, maximum ezer. Ám a korszak végén igazi megsemmisítő csapás érte a zsidó kommunistákat, mivel a Lengyel Kommunista Párt 1938-as föloszlatása után rengetegen pusztultak el a sztálini nagy tisztogatásban. „Ez lett a sorsa a Lengyel Kommunista Párt teljes vezetőségének és azoknak a kisebb funkcionáriusoknak, akiket a szovjetek letartóztattak – írja Schatz. – Az áldozatok pontos száma ismeretlen; a becslések a »több száz« és a »körülbelül ötezer« között mozognak. A válaszolók [kutatása során Schatz negyvenhárom mélyinterjút készített olyan zsidókkal, akik korábban kommunisták voltak] véleménye szerint az igazság valahol a kettő között van. *A zsidók aránya a tisztogatás áldozatai között igen magas volt* [az én kiemelésem – *J. G.*]."[504]

A *żydokomuná*ról szóló összes fecsegés ellenére, a zsidóság egyáltalán nem volt „felforgató elem", épp fordítva: a két háború közötti években a zsidó tömegek valójában a társadalom legállhatatosabban törvénytisztelő, rendszerhű részét képezték. Anélkül, hogy jobban elmerülnék a kor politikájának részleteiben, mint amennyire ennek az állításnak az igazolásához kell, engedtessék meg egy egyszerű megjegyzés: a zsidók gyakran a legmegbízhatóbb támaszai voltak annak a Sanacja rendszernek, amelyet 1926 májusában Józef Piłsudski államcsínnyel hozott létre.[505] Ha valaki meg akarta volna jósolni a választói viselkedést az 1928-as választásokon, akkor

503 Schatz: The Generation, i. m., 97. oldal.
504 Uo., 102. oldal.
505 A „Sanacja" név a latin *sanus*ból származik, és jelzi Piłsudski elkötelezettségét az „egészség" helyreállítására és a lengyel politikai élet kitakarítására, amely – hite szerint – elkorcsosult a parlamentarizmus pörlekedő és korrupt légkörében. A Sanacja rendszer alatt Lengyelországban megtűrtek valamiféle korlátozott pluralizmust, és csak Piłsuldski 1935-ben bekövetkezett halála után jött egy merevebb autokrata rendszer. Az 1928-as választásokon a Sanacja felállított egy rögtönzött politikai szervezetet, amelyet jellemző módon a Kormányt Támogató Pártonkívüliek Blokkjának neveztek (leginkább a rövidítése volt ismert: BBWR). A Blokkal a vallásos zsidók konzervatív pártja, az Agudas Yisroel (a „rabbik és a zsidó üzletemberek" pártja) választási szövetséget kötött. „Az Agudah és a Piłsudski-tábor közötti szövetség közös értékeken, ideológián, optimizmuson és vágyálmokon alapult. Mint teljesen konzervatív, üzleti hátterű, pártoktól független zsidó politikai mozgalomnak, az Agudahnak elveit tekintve nem esett nehezére azonosulnia egy olyan rendszerrel, amely pártok fölötti, hozzáértő kormányzást prédikált az egész országnak" (Gershon C. Bacon: „The Politics of Tradition: Agudat Israel in Polish Politics, 1916–1939", in *Studies in Contemporary Jewry,* 2. kötet, 158. oldal).

egy-egy választói körzet zsidó lakosainak aránya lett volna a legjobb mutató a fennálló rendszer támogatottságára.

Így az akkori idők sokatmondó nyelvhasználatával élve (miután az államiság 1918-as helyreállítása végig a tizenkilencedik század folyamán a lengyel hazafiak föl-fölélédő nagy célja volt), azt mondhatjuk, hogy a zsidók általános politikai viselkedése megtestesítette a *„państwowotwórczy element"*-et, az „államalkotó elemet". Ahogy két amerikai szociológus levonta a következtetést az 1922-es és az 1928-as lengyel választások zsidó választói mintáinak elemzéséből: „A zsidók nagyobb része az uralkodó politikához sodródott, és számarányuknál nagyobb mértékben támogatták a kormánybarát Blokkot. A »zsidó kommunista« mítoszával ellentétben a választásokon a zsidóknak csak egy kis része támogatta a kommunista pártokat. A bizonyítékok arról vallanak, hogy a zsidók elsöprő többsége nemcsak hogy nem támogatta a kommunistákat, de a kommunista szavazók nagy többsége nem is volt zsidó."[506]

Az empirikus bizonyítékok alapján tehát elmondható, hogy a *żydokomuna* mítoszát sohasem „leírásnak szánták, hanem epitheton ornansnak".[507] Valószínűleg emiatt volt ilyen hosszú életű Lengyelországban. Miután a kommunizmus összeomlott, és a zsidók már rég elmentek, az eszme a zsidó világ-összeesküvés ismerős archetípusában virágzott ki. Ahogy a népszerű hetilap, a *Wprost* beszámolt róla 2004. január 18-i számában, egy országos közvélemény-kutatásban a válaszolók 40 százaléka állította azt, hogy az országot még mindig a zsidók irányítják.

506 Jeffrey S. Kopstein and Jason Wittenberg: „Who Voted Communist? Reconsidering the Social Bases of Radicalism in Interwar Poland", in *The Slavic Review,* vol. 62, no. 1, 87–109. oldal.
A legpontosabb eszközt a zsidó szavazók viszonylagos preferenciáinak mérésére akkor kaphatjuk, ha nem az országos, hanem inkább a helyhatósági választások eredményeit vizsgáljuk meg alaposan. „1938 decemberében Varsóban, Łódźban, Krakkóban, Poznańban és további 492 városban tartottak helyhatósági választást. Ez a választási időszak, amely egészen 1939 májusáig tartott, a Bund nagy sikerét hozta. A párt jelentős sikert ért el Varsóban és Łódźban, majd 1939-ben Vilnában, Lublinban és Białystokban. Joseph Marcus [a korszak történésze] úgy becsülte, hogy hét nagyvárosban (Varsó, Łódź, Lublin, Vilna, Białystok, Krakkó és Lwów), ahol a zsidó lakosság összesen körülbelül 840 000 főt tett ki, a zsidó szavazók körülbelül 40 százaléka szavazott a Bundra. Abban a huszonhat városban, ahol a zsidó lakosok száma 10 ezernél alacsonyabb volt, a zsidó lakosok közel 20 százaléka szavazott a Bundra, és körülbelül 45 százaléka a cionista listákra. Mindent egybevetve Marcus becslése szerint a megoszlás a következő volt: Bund – 38 százalék, cionista listák – 36 százalék, középosztályi csoport és Agudas Yisroel – 23 százalék, egyéb – 3 százalék" (Daniel Blatman: „The Bund in Poland, 1935–1939", in *Polin: Studies in Polish Jewry,* vol. 9, 79. oldal).
507 A kifejezést Kai Erikson arra vonatkozó reflexióiból kölcsönöztem, hogy milyen szerepet játszott az etnikai gyűlölet Jugoszlávia 1990-es években bekövetkezett szétesésében (kéziratban).

A háború alatti és a háború utáni hivatalos szovjet viszony a zsidókhoz

A lengyel zsidók és a kommunizmus közötti konfliktusnak a *háború után* a szovjetunióbeli fejlemények ágyazták meg. A konfliktus visszavezethető a lengyel zsidó kommunista káderek bebörtönzésére és kivégzésére, miután az 1938-as Komintern-határozat föloszlatta a Lengyel Kommunista Pártot. Nem sokkal az 1938-as határozat után a régi bolsevik és zsidó Maxim Litvinovot a külügyek élén fölváltotta Vjacseszlav Molotov, akinek Sztálin megparancsolta, hogy „szabadítsa meg a zsidóktól" a külügyi szolgálatot. Ezeket az intézkedéseket, mint tudjuk, egy Hitler és Sztálin közötti határegyezmény és barátsági szerződés követte. De talán a Kremlben tartott, 1941. december 3-i tanácskozás volt az első igazán meghatározó mozzanat a lengyel zsidók és a kommunizmus háború utáni lengyelországi viszonyát illetően.

A Szovjetunió akkorra már csatlakozott a szövetségesekhez. 1941 késő nyarán helyreállították a lengyel–szovjet diplomáciai viszonyt, Władysław Sikorski miniszterelnök pedig Moszkvába érkezett fontos tárgyalásokra. Első dolga volt, hogy találkozzék azokkal a lengyel állampolgárokkal, akiket épp akkor engedtek szabadon fogságukból a szovjet belső területekről, és meggyorsítsa besorozásukat a közel-keleti lengyel hadseregbe, amelyet épp akkor szervezett Władysław Anders tábornok. Az 1941. december 3-i megbeszélés a lengyel és szovjet államférfiak – Sikorski miniszterelnök, Anders tábornok, Stanisław Kot professzor, lengyel nagykövet, illetőleg Vjacseszlav Molotov és Sztálin – között maradandó helyet foglal el a történelemkönyvekben, már csak a miatt a brutális cinizmus miatt is, amellyel Sztálin válaszolt Sikorski tábornoknak az eltűnt lengyel hadifoglyok ezreire vonatkozó, többször is föltett kérdésére. Tárgyunk szempontjából különös érdeklődésre tarthat számot egy röpke szóváltás, amelyre ugyanezen a tárgyaláson került sor később. Csak rögtönzés volt, valójában nem több egy közbevetett megjegyzésnél, igazi jelentőségét pedig csak a későbbi fejlemények fényében lehet megérteni.

A tárgyalások egy bizonyos pillanatában Anders tábornok elkezdte részletesen ecsetelni azokat a felszerelésben és emberanyagban jelentkező problémákat, amelyekkel a lengyel hadsereg szervezése során szembekerült. Nyolc teljes hadosztályt tud fölállítani, mondta, mivel 150 000 hadra fogható férfi van. „*Anders*: Talán több emberünk is van, de sok az olyan zsidó elem *(sporo elementu żydowskiego)*, amelyik nem akar katonáskodni. *Sztálin*: A zsidók gyenge katonák. *Anders*: A hadsereghez csatlakozott zsidók között sok a spekuláns vagy elítélt csempész; sose lesznek jó katonák. A lengyel hadseregnek semmi szüksége rájuk. Egy Kujbisev bombázására figyelmeztető hamis riadó után 250 zsidó dezertált Buzulukból. Egy meghirdetett fegyverosztás előtt egy nappal az 5. hadosztályból hatvanan dezertáltak. *Sztálin*: Igen, a zsidók gyenge katonák."[508]

A Szovjetunióban (a háború után pedig a Szovjetunió csatlós országaiban is) Sztálin szava törvény volt: „A zsidók gyenge katonák." Ez vélhetően egy odavetett megjegyzés, de ez is hozzájárult a Szovjetunióban bimbózó hivatalos antiszemitizmushoz.

A nagy honvédő háború – Velikaja Otyecsesztvennaja Vojna –, ahogy a hivatalos szovjet retorika nevezte a második világháborút, gyorsan a nagy októberi forradalommal egyenértékű mitikus státuszt kapott. Az 1940-es évektől a szovjet ideológusok meghatározó eseményként hivatkoztak rá, amikor legitimáltak a kommunista párt uralmát a Szovjetunióban és a szovjet uralmat a Szovjetunió kelet-európai birodalma fölött. A zsidókat, miután kollektíven gyenge katonáknak minősítették őket, olyanoknak, akik kibújnak hazafias kötelességük alól, a kibontakozó szovjet státuszhierarchia aljára vetették. Mint Amir Weiner írta a háború jelentőségéről szóló fontos könyvében: „Egy olyan államban, amely egyenlőségjelet tett a katonai szolgálat és a helyi, az országos, valamint a nemzetek fölötti szovjet identitások közé, és a csatamezőn való áldozatvállalást tartotta a hazafiság jelének, a háború mítoszából való kizárás fölért a szovjetek nagy családjából való kizárással."[509]

---

508 Kot: Listy z Rosji, i. m., 204. oldal. Utólagosan nehéz kritizálni egy tábornokot a parancsnoksága alatt álló hadseregből történt dezertálásokkal kapcsolatban, de jómagam sehol nem találtam említést arról, hogy a közel-keleti lengyel hadseregből bárki dezertált volna mindaddig, *amíg az még a Szovjetunióban állomásozott*. A sereghez való csatlakozás lengyelnek, zsidónak egyaránt a legáhítottabb jutalom volt, és a zsidókat, legnagyobb bánatukra, rendszeresen elutasították. Az Anders-hadsereghez való csatlakozással a lengyel állampolgárok bizonyos fokig megmenekültek a szovjet állam szorításából, rendszeres élelmiszer- és orvosi ellátáshoz jutottak, és reális esélyük volt arra, hogy végre elhagyhatják a Szovjetuniót. A Közel-Keleten aztán valóban dezertáltak zsidó újoncok a lengyel hadseregből, de ez már később volt – akkor, amikor brit helyőrség alakult Palesztinában. A sereget elhagyók között voltak azok – többek között Menachem Begin is –, akik az Irgun és a Hagana magját alkották; aztán ellenségeik a harcmezőn hamar rájöhettek, hogy valójában elég jó katonákká váltak.

509 Amir Weiner: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution*, 231. oldal. Weiner szerint a közvetlenül a háború utáni években megjelent „népszerű regények áradata olyan lógósoknak festette le a zsidó szereplőket, akik a háborús éveket a hátország biztonságában élték végig, miközben szovjet honfitársaik vérüket ontották helyettük. Ez egy kis lépés volt azon az úton, amelyen a zsidókat kizárták a harcoló szovjetek családjából, hogy elszigeteljék őket a szovjetek nagy családjától egyáltalán. A frontszolgálatot kijátszó zsidó háborús sztereotípiája központi helyet foglalt el a kozmopolitizmus elleni kampányban, ahogy az egyre antiszemitább jelleget öltött. Ezt a gyökértelen kozmopolitizmust a leghazafiatlanabb tett, a frontszolgálat szándékos elkerülése testesítette meg, pedig a hazának szüksége volt minden egyes fiának végső áldozatára. A haza fiai meg is hozták ezt az áldozatot, kivéve a

Egy hónappal a Sztálinnal való tárgyalás után Kot nagykövet iktatott egy levelet, amelyben arról tájékoztatta a szovjet Külügyminisztériumot, hogy „az NKVD az egyik forrása az olyan gondolatoknak, hogy a zsidók a hadsereg legrosszabb eleme, gyávák, mindig panaszkodnak, és hogy kívánatos lenne megszabadulni ettől az elemtől".[510] Minthogy folyamatosan ráhangolódtak Sztálin kívánságaira, a szovjet intézmények azonnal ráéreztek hangulataira, és elkezdtek – Ian Kershaw-nak a nácizmusról szóló tanulmányából kölcsönzött találó kifejezéssel élve – „a Führer felé oldalazni".

Időközben a szovjet zsidók már alig várták, hogy csatlakozhassanak a Hitler elleni harchoz. Szovjet állampolgárokként természetesen engedelmeskedtek a felsőbb hatalomnak a Ribbentrop–Molotov-paktum miatt. Amint megtört a varázslat, és fölbomlott a szovjet–náci szövetség, „a zsidó értelmiség egy csoportja" engedélyt kért rá, hogy tanácskozást szervezzen Moszkvában, amely fölszólítja a zsidó közvéleményt az egész világon, beleértve az Egyesült Államokat is (még néhány hónappal Pearl Harbor előtt vagyunk), hogy csatlakozzék az antifasiszta harchoz. Solomon Lozovszkij, a Szovjet Tájékoztató Hivatal (Szovinform)[511] vezetője támogató ajánlással továbbította az ötletet feljebbvalójának, a Központi Bizottság nagy hatalmú titkárának, Alekszander Scserbakovnak. Egy héttel később, 1941. augusztus 24-én Moszkvában megtartották a tanácskozást.

A vállalkozás motorja egy színházigazgató volt, Solomon Mikhoels, a jiddis színháznak, ennek a szovjet-jiddis kulturális intézménynek a kiemelkedő figurája, „a Szovjetunió népművésze". A tanácskozást élőben közvetítette a rádió, másnap pedig beszámoló jelent meg róla a *Pravdá*ban.[512] Ez volt az eredete a Zsidó Antifasiszta Bizottságnak (JAFC), a háborús évek Mikhoels vezette fontos kezdeményezésének.

További hat hónap telt el, mire a bizottság valóban létrejött.[513] 1942 februárjára Mikhoels és Shakhno Epstein kidolgozott egy speciális programot

gyökértelen kozmopolitákat. Ők a háborút a szovjet hátország biztonságában élték át, ami nem akadályozta meg őket abban, hogy a háború végeztével »áldozatukért« kitüntetésekért kuncsorogjanak" (uo., 229–230. oldal; lásd még 216–222. oldal).

510 „A külügyminiszternek, Kujbisev, 1942. január 5.", in Kot: Listy z Rosji, i. m., 249. oldal.

511 1941. június 24-én létrehozott hírügynökség, amelynek az volt a feladata, hogy külföldön terjessze a szovjet háborús erőfeszítésekkel kapcsolatos híreket, valamint a szovjet propagandát.

512 Simon Redlich (szerk.): *Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, 1941–1948: Dokumentyirovannaja Isztorija*, 35–49. oldal.

513 A Zsidó Antifasiszta Bizottság (JAFC) megalakulásában lengyel zsidók is jelentős szerepet játszottak. A Bund két legfontosabb vezetője, Henryk Erlich és Wiktor Alter, akiket a szovjetek 1939-ban letartóztattak, és már halálra is ítéltek, önként vállalva jelentős szerepet játszottak a nyugati közvélemény mozgósításában a Szovjetunió érdekében, miután Hitler megtámadta a Szovjetuniót. A Sikorski–Majszkij egyezmény

a JAFC jövőbeni tevékenységére. Márciusban Scserbakov aláírt egy részletes tervezetet, és áprilisban Lozovszkij tájékoztatta a külföldi tudósítókat, hogy több antifasiszta bizottság alakult a Szovinform védnöksége alatt, köztük a JAFC. Első plenáris ülésén, 1942 májusában a JAFC alapvető feladatnak jelölte „a Nyugat mozgósítását, hogy anyagi segítséget adjon" a szovjet háborús erőfeszítésekhez.[514]

Sztálin Oroszországának visszakoznia kellett pár lépést, hogy a Nyugat szemében pozitív képet alakítson ki magáról. Ideológiai beállítottsága és a csak nemrégiben megtagadott baráti viszonya a náci Németországgal (amelynek nem Sztálin vetett véget, hanem Hitler, amit azok, akik erre emlékezni akartak, nagyon jól tudtak) elég nehéz legyőzendő akadálynak látszott. A náci támadás kezdeti sikere a szovjet rendszer létét magát fenyegette: a Szovjetuniónak annyi jóindulatra volt szüksége a Nyugattól, amennyit csak össze tudott kaparni, ráadásul azonnal. A külföldről jövő jelentős anyagi segítség nélkül a rendszer összeomolhatott volna a német támadás súlya alatt.

De hat hónapi háborúskodás és a külföldi közönség felé irányuló propaganda után a belső fogyasztásra szánt szovjet nemzeti-hazafias propaganda is világos formát öltött. Ugyanannak a Scserbakovnak a felügyelete alatt dolgozták ki, aki jóváhagyta a JAFC megalakítását. Egy fontos pártújságban, *A bolsevik*ben 1942 januárjában megjelent egy cikk, amely ecsetelte a „Szovjetunió különböző népeinek" hozzájárulását a szülőhaza védelméhez. A szerző a Szovjetunió Legfelső Tanácsa Elnökségének alelnöke, A. J. Badajev volt. Badajev „statisztikai adatokat közölt a katonai érdemérmekkel és kitüntetésekkel jutalmazottak nemzetiségéről. Először külön fölsorolta az oroszok, ukránok, beloruszok stb. számát. Hosszú listája végén aztán számok nélkül megemlítette a félévnyi háborúban való részvételért kitüntetett összes egyéb nemzetiség vegyes csoportját, amelyben a burjátok, cserkeszek, kazahok, avarok, komik és jakutok után következtek a zsidók."[515]

Valójában a zsidók legalább olyan elszántan harcoltak a náci betörés ellen, mint más „szovjet" nemzetiségek. 1943 januárjában a bátorságért adományozott érdeméremmel kitüntetettek között a zsidók a negyedik helyen

megkötése után kiengedték őket a börtönből, az NKVD vezetője, Lavrentyij Berija személyesen fogadta őket, és vezető beosztásba nevezte ki mindkettejüket a JAFC-ben. Ám 1941 decemberében a szovjet titkosrendőrség színt váltott, és újra letartóztatták őket. Valamivel később Erlich öngyilkos lett a börtönben, Altert pedig kivégezték.

514 Redlich (szerk.): Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, i. m., 32. és 33. oldal.

515 Gennadi Kostyrchenko: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Soviet Russia*, 23. oldal. Amiben korábban Sztálin és Anders tábornok teljesen egyetértett – a zsidónak mint lógósnak az imázsában –, az Oroszországban már egy régi sztereotípia része volt. Lásd például Sheila Fitzpatrick: „The World of Ostap Bender: Soviet Confidence Men in the Stalin Period", in *Slavic Review*, no. 3, különösen az 551. és 552. oldal.

álltak (6767) az oroszok (187 178), az ukránok (44 344) és a beloruszok (7210) után; fél évvel később, 1943. június 1-jén pedig elhódították a harmadik helyet a beloruszoktól.[516] Miután a zsidók összlétszáma töredéke volt bármelyik szláv nemzetiség létszámának, és a megszállt területeken egyetlen zsidó sem kollaborált a nácikkal (míg oroszok, beloruszok és ukránok nagy számban csatlakoztak a németek által felállított különböző segédcsapatokhoz és rendőri szervezetekhez), a zsidók nettó hozzájárulása a szovjet haza megvédéshez (összehasonlítva a nettó orosz, ukrán vagy belorusz hozzájárulással) egyedülálló volt.[517]

Mikhoels és Epstein, a Zsidó Antifasiszta Bizottság vezetői már korán kifogásolták a háborús propaganda idegengyűlölő felhangjait. 1942. április 2-án küldtek egy feljegyzést Scserbakovnak, amelyben riadóztatták, hogy „az ilyen hamis információkat valószínűleg »Hitler ügynökeitől« veszik át, »akik azt a gonosz rágalmat terjesztik, hogy a zsidók nem harcolnak«".[518] De a háborús erőfeszítésekben való zsidó részvétel elhallgatása, majd kétségbevonása a nyilvános kijelentésekben idővel a szokásos hivatali gyakorlat részévé vált. Ilja Ehrenburg, a legnépszerűbb és legolvasottabb szovjet haditudósító emlékirataiban felidézi, hogy a Szovinform egyik tisztviselője milyen gorombán utasította vissza a próbálkozásait 1944 nyarán, hogy megjelentessen egy könyvet, amelyben leírja a zsidó katonák és partizánok bátorságát: „Semmi szükség sincs rá, hogy a Vörös Hadseregben szolgáló zsidó katonák hősiességét emlegesse; ez merő hetvenkedés" – mondta Ehrenburgnak.[519]

516 Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 23. oldal.

517 „A német emberanyag hiánya miatt a náci rendőri struktúra keleten nagyban épített a helyi emberanyagra különböző feladatainak végrehajtásában. A vidéki őrjáratozáshoz a német csendőrség minden egyes városban megalapította a kis rendőrőrsök hálózatát. A csendőrök aránya a helyi rendőrséghez *(Schutzmannschaft)* viszonyítva azonban, kezdetben legalábbis, egy az öthöz volt, és 1942 nyarától ez még romlott. (...) A *Schutzmannschaft* ereje 1942 folyamán nőtt meg drámaian, 33 ezer főről 300 ezerre. (...) Minthogy a csendőrök felügyeleti képessége korlátozott volt, a helyi rendőrség szinte korlátlan hatalomra tett szert ezekben a vidéki közösségekben, amelyeket terror alatt tartottak (Martin Dean: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944,* 60. és 70. oldal). Hogy tisztában legyünk azzal, összesen hány korábbi szovjet állampolgár csatlakozott a nácikhoz, ahhoz figyelembe kell vennünk az úgynevezett Vlaszov-hadsereghez, valamint az SS-segédcsapatokhoz (az ukrajnai *Galizien* SS-hadosztály lehet a legfőbb példa) csatlakozott összes harcost. A szovjet állampolgárok nácikkal való kollaborációja tömegjelenség volt – kivéve a zsidókat. „1944-re több mint 250 000 kozák harcolt a németek oldalán. Összességében körülbelül egymillió szovjet katona halt meg a saját országa elleni harcokban" (Richard Overy: *Russia's War,* 264. oldal).

518 Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 23. o.

519 Idézi Weiner: Making Sense, i. m., 225. oldal.

„Ahogy a háború a végéhez közeledett, a zsidókat többé nem tüntették föl külön csoportként sem a háborús hősiesség nyilvános bemutatásában, sem a bizalmas jelentésekben" – zárja Amir Weiner kimerítő vizsgálatát. „Az ukrajnai partizánoknak 1945. január 1-jén adományozott katonai kitüntetések statisztikája külön-külön megemlített igen sok nemzetiséget, beleértve nem szovjeteket is. A zsidók nem voltak köztük. Ők bekerültek az »egyéb nemzetiségek« kategóriába. Hét évvel később a zsidókat végképp kihagyták a háborús hősök nyilvános megünnepléséből. Egy közkézen forgó 1952-es könyvben, amely etnikai szempontból besorolta a katonai kitüntetéseket kapottakat általában, a Szovjetunió Hőseit pedig különösen, a zsidókat kihagyták a névsorból."[520]

A zsidókkal szembeni új keletű szovjet politikának csak az egyik összetevője volt a Hitler elleni háborúban való közreműködésük figyelmen kívül hagyása. Sokkal lényegesebb helyet foglalt el egy átfogó „kampány a szovjet elit megtisztítására a zsidóktól", amikor a háború még meg sem kezdődött. „[Ez] már 1939 májusában elkezdődött... a náci–szovjet szövetség idején fölgyorsult, majd a nagy honvédő háború alatt a kormánypolitika részévé vált."[521] A kampányt a Szovjetunió Kommunista Pártja (SZKP) Központi Bizottságának Agitprop Osztálya irányította. Az Agitprop Osztályt is a már említett Scserbakov felügyelte, és egyik legközelibb munkatársa, a vezető marxista filozófus, G. F. Alekszandrov irányította.

Abban az időben, amikor a háború kimenetele Németország keleti frontján még bizonytalan volt, Alekszandrov készített egy beszámolót, amely a „Személyi állomány kiválasztása és előléptetése a művészetekben" címet viselte. Nagyon fontos lehetett, hiszen mialatt a sztálingrádi csata teljes gőzzel folyt, 1942 augusztusában, a Központi Bizottság három titkárának, Georgij Malenkov, Alekszander Scserbakov és Andrej Andrejev elvtársnak a kezébe adta a jelentést. Így hát, miközben a Szovjetunió sorsa még egy cérnaszálon függött, a Szovjetunió legnagyobb hatalmú emberei arról olvastak, hogyan követte el a Bolsoj Színház, a Moszkvai Állami Konzervatórium, a Leningrádi Állami Konzervatórium és a Moszkvai Filharmóniai Társaság „a nemzetiségi politika eltorzításának" égbekiáltó bűnét, amikor támogatta zsidók kinevezését vezető posztjaira.[522] „Az Agitprop Osztály szerzői azzal fejezték be

520 Uo., 219–220. oldal.

521 Yuri Slezkine [Jurij Szlezkin]: *The Jewish Century,* 301. oldal.

522 Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 15. oldal. Az Agitprop Osztály minden kertelés nélkül leírta, hogy a Moszkvai Filharmonikusoknál „minden ügyet egy Loksin nevű zsidó üzletember intéz, akinek semmi köze a zenéhez, nem párttag, és a stábja szintén zsidókból áll: Ginzburg, Vekszler, Arkanov és mások. (...) Emiatt... majdnem az összes oroszt eltávolították a Filharmóniai Társaság állományából: tehetséges előadókat és szólistákat, Szaharovot, Koroljovot, Viszprevát, Jaroszlavcevet,

jelentésüket, hogy »elő kell írni a Népbiztosok Tanácsa [vagyis a szovjet kormány] Művészeti Ügyek Bizottságának, hogy következetesen és állhatatosan érvényesítse a helyes nemzetiségi politikát a művészet területén«. Ezért azt javasolták, hogy azonnal »hajtsanak végre olyan intézkedéseket, amelyek orosz személyzet kiképzésére és előléptetésére irányulnak« avégett, hogy »részlegesen megújítsák a vezetést egy sor művészeti intézményben«."[523]

Hamarosan az egész kulturális vezetés azon tüstenkedett, hogy véget vessen a káros zsidó hatásoknak – az irodalomkritikában, a színházban és a filmgyártásban csakúgy, mint a zene és a balett területén. Nyolcvanhét szovjet cirkuszigazgató és cirkuszi vezető között negyvennégy zsidóra bukkantak, miközben nem kisebb ember, mint G. M. Malenkov, aki a Központi Bizottság megbízásából a személyzeti ügyeket felügyelte, elrendelte tizenkét zsidó újságíró eltávolítását a vezető szovjet sportújságoktól.[524] 1942 októberében a Népbiztosok Tanácsánál működő Filmfőigazgatóság vezetője, egy Bolsakov nevű illető küldött egy jelentést Scserbakovnak, a Központi Bizottság titkárának, amelyben tájékoztatta a szovjet ideológiai ortodoxiának ezt az éber őrét arról, hogy ő, Bolsakov hogyan utasította el Szergej Eizenstein kérését, hogy Ranevszkajára oszthassa „Jefroszinya Sztavickaja orosz hercegnő szerepét új filmjében, a *Rettegett Ivánban*, mert »Ranevszkaja sémi vonásai tisztán kivehetőek, különösen a közelképeken«". Biztosítandó, hogy buzgóságát méltányolják, Bolsakov mellékelt „néhány portrét és profilképet a színésznő próbafelvételeiből".[525]

Az idő előrehaladtával az egész dolog egyre szennyesebb lett. „Drága Vezérünk és Tanítónk, J. V. Sztálin!" – írta egy bizonyos Ya. Grinberg 1943 májusában.[526]

Jelkanyinovát és másokat. És szinte csak zsidók maradtak állományban: Fihtengolc, Liza Gilelsz, Goldstein, Flejer, Emil Gilelsz, Tamarkina, Zak, M. Grinberg, Jampolszkij és mások" (uo., 17. oldal). Mindez azért történhetett meg – folytatja az Agitprop Osztály jelentése –, mert a vezető újságok kulturális és irodalmi szerkesztői zsidók. És itt következett egy névsor a vezető szovjet újságokkal, a *Pravdával* és az *Izvesztyijával* az élen, amelyben a kulturális rovatok szerkesztőinek nevénél az érintett személyek esetében jelezték, hogy „zsidó".

523 Uo., 18. oldal.

524 Ezeket a példákat Jurij Szlezkin könyvéből vettem. Szlezkin sok érdekes és groteszk esetet ismertet (The Jewish Century, i. m., 303. és 304. oldal).

525 Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 19. oldal.

526 A Szovjetunióban volt egy sajátos gyakorlat, amely külön irodalmi műfajt teremtett: levelek Sztálinnak. Sztálin bölcs, jóságos, igazságos és távoli jelenvaló volt a szovjet emberek életében – egy *hozjain*, a gazda. Bárcsak tájékoztatták volna mindenről az alattvalói, akkor ő bizonyára egyenesbe tette volna a dolgokat, valahányszor nem mentek rendben. Az emberek különféle dolgokról írtak leveleikben: tanácsot kértek, panaszkodtak a hatalmaskodó helyi fejesekre, vagy biztosították személyes hűségükről és odaadásukról, még útban az akasztófa felé is. Akárhogy is: a szovjet élet feje tetejére állított zűrzavarában hébe-hóba jó érzés volt az embernek kiöntenie szívét a vezérnek. Ez érthetővé teszi tehát, hogy a növekvő antiszemitizmustól fölzaklatott Ya. Grinberg is írt Sztálinnak.

> Mivel magyarázható, hogy amikor a szovjet hazára kegyetlen idők járnak, akkor az undorító antiszemitizmus sáros hulláma újra föltámadt, átcsapott néhány szovjet intézményen, sőt még pártszervezeteken is? (...) Pletykák és feltételezések keringenek, hogy valami direktíva jöhetett fentről, hogy fejleszteni kell az orosz nemzeti kultúrát, talán még nemzetiségi szabályokat is be kell vezetni a személyi állományra nézve. A művészeti szervezetek vezető testületeiben ezt titokzatoskodó arckifejezéssel, az ember fülébe súgva említik meg. (...) Ma egy zsidó, akármilyen képzettsége van is, nem számíthat arra, hogy önálló állása legyen, még a legszerényebb sem. Ez a politika megoldotta sok műveletlen és megbízhatatlan elem nyelvét. (...) Már az is megtörtént, hogy egyes kommunisták (oroszok), sőt még helyi pártszervezetek titkárai is (...) teljesen hivatalosan foglalkoznak azzal a kérdéssel, hogy a hivatalos testületek szemmel láthatóan „dugig" vannak zsidókkal.[527]

Ami az itt leírt eseményekben vizsgálatunk szempontjából a legfontosabb, az Sztálin egyre agresszívabb antiszemita kampányának az időzítése. Amíg a zsidók eltávolítását a Külügyi Népbiztosságról 1939–40-ben lehetett taktikai megfontolásokkal és azzal „magyarázni", hogy Hitlert akarják megnyugtatni, 1941. június 22. után ez a magyarázat már nem állta meg a helyét. A szovjet bürokrácia antiszemitizmusa évekkel megelőzi Kelet-Európa háború utáni megszállását, és meg kell állapítanunk, hogy – miként Jurij Szlezkin leírta jelentős új könyvében – „az új sztálinista rezsimek létrehozása [Kelet-Közép-Európában] egybeesett azzal, hogy Sztálin leleplezte a zsidók megbízhatatlanságát".[528]

A Zsidó Antifasiszta Bizottság és „Az orosz zsidóság feketekönyve"

Időközben a zsidók, mint mindenki más (csak egy kicsit jobban), azzal voltak elfoglalva, hogy szocialista hazájukat védték a náci betöréssel szemben. Az 1942 tavaszán alapított Zsidó Antifasiszta Bizottság nagyon hatékonyan mozgósította a külföld támogatását a Szovjetunió érdekében. Egymás után hozta létre Angliában, az Egyesült Államokban és még Palesztinában is a különböző társaságokat, amelyek tekintélyes pénzösszegeket gyűjtöttek

527 Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 19–20. oldal.

528 Slezkine [Szlezkin]: The Jewish Century, i. m., 314. oldal.

össze a szovjet háborús erőfeszítések támogatására.[529] Solomon Mikhoels és Itsik Feffer 1943 nyarán és őszén beutazta az Egyesült Államokat, Kanadát, Mexikót és Angliát, és mindenütt lelkes fogadtatásra találtak. New Yorkban a Polo Grounds Stadionban tartott szabadtéri gyűlésre ötezer ember ment el, hogy meghallgassa őket. Albert Einstein, valamint a Zsidó Írók, Művészek és Tudósok Amerikai Bizottsága javaslatára a JAFC elhatározta, hogy dokumentumot készít az orosz zsidók náci megszállás alatti sorsáról. Ez a vállalkozás „Az orosz zsidóság feketekönyve" címen vált ismertté. Ahogy azonban a szovjet bürokrácia megfúrta a könyv megjelenését, az újabb baljós jel volt arra nézve, hogy mi vár a zsidókra magában a Szovjetunióban.

Az ötleten hónapokig vitatkoztak mind a bizottságban, mind a párt felső vezetésében, sőt még kívülállók is, nevezetesen az író Ilja Ehrenburg. Haditudósítói minőségében Ehrenburg már gyűjtögette olvasóitól a náci rémtettekről szóló tanúvallomásokat. Sokan leírták, mit szenvedtek el a zsidók a németektől, sőt a helyi lakosság antiszemitizmusának megnyilvánulásairól is írtak. 1944 tavaszán a JAFC szerződtette Ehrenburgot annak az „irodalmi bizottságnak" a vezetésére, amely a kötet összeállítását végezte. A vállalkozásba bevontak egy másik nagy írót is, Vaszilij Groszmant.[530]

Az eredeti ötlet az volt, hogy a kötetet lefordítják, és egyidejűleg megjelentetik több nyelven, de oroszul nem. 1944 augusztusában, miután Ehrenburg ragaszkodott hozzá, a JAFC kérelmet adott be a Kommunista Párt Központi Bizottságához, hogy a könyvnek készüljön orosz nyelvű változata is. 1944. augusztus és 1945. március között, amikor is Ehrenburg hirtelen haragjában végleg lemondott a szerkesztőbizottsági posztról, szerencsétlen bonyodalmak támadtak, miközben a kézirat egyes részeit már elküldték az Egyesült Államokba a majdani angol nyelvű kiadás reményében. Májusban a Szovinform új szerkesztőbizottságot állított föl, amely újra átnézte az összes anyagot, sürgősen új külső lektorokat kért föl, és a várható bírálatok fényében úgy döntött, hogy a tanúvallomásokból kihagyja az összes olyan részt, amelyben arról esik szó, hogyan segített a helyi lakosság a németeknek, és hogyan működött együtt velük a zsidóüldözésben.[531]

529 „A második világháború alatt a szovjet állam körülbelül 45 millió dollárt kapott különböző zsidó szervezetektől, amelyek legtöbbje amerikai volt" (Slezkine [Szlezkin]: The Jewish Century, i. m., 454. oldal).

530 Redlich: Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, i. m., 238–239. oldal.

531 Nemrégiben jelent meg egy könyv, amely azokat az anyagokat tartalmazza, amelyeket a Feketekönyv eredeti kéziratából kicenzúráztak (Ilja Altman [szerk.]: *Nyeizveszt-naja csornaja knyiga. Szvigyelsztva ocsevidcev o katasztrofe szovjetszkih jevrejev [1941–1944]*). E könyv középpontjában ilyenformán a helyi lakosságnak az orosz zsidóság megsemmisítésében való bűnrészessége áll.

A JAFC elnökségének 1945 októberében kialakított konszenzusos véleménye az volt, hogy a könyv módosított változatát, amilyen gyorsan lehet, jelentessék meg oroszul. A kézirat újonnan egyeztetett változatát elküldték külföldre fordítani, és – a szovjet szerkesztőknek még egy utolsó pillanatban végrehajtott módosításával – 1946 tavaszán megjelent New Yorkban.[532] Úgy tűnt, hogy nemsokára megjelenik a kötet oroszul.

De a Szovjetunióban gyorsan romlott a politikai légkör. A háború alatti viszonylag cseppfolyós és nyitott időszak után „zsdanovizmusként" ismert ideológiai ortodoxia már kezdett belopózni. A hatalmon lévők folyamatos huzavonája fölött érzett csalódottságuk miatt, 1946. november 28-án az író Vaszilij Groszman, Mikhoels, Feffer és Ehrenburg közös levelet írt Andrej Zsdanovnak, aki Sztálin nevében kulturális és ideológiai ügyekben döntött, s akinek neve később a korszak jelzőjeként szolgált, és segítségét kérték a könyv gyors megjelentetéséhez. Valahogy nem voltak hajlandók olvasni a jelekből: három hónappal korábban a JAFC irodáit fölkereste a titkosrendőrség, és az összes bizottsági iratot átszállította az Állambiztonsági Minisztérium székhelyére, a Lubjankába felülvizsgálatra.

Szeptember végén egy politikailag megsemmisítő jelentést továbbítottak a JAFC-ról Mihail Szuszlovnak. A felülvizsgáló bizottság arra a végkövetkeztetésre jutott, hogy a JAFC a „zsidó nacionalizmus és cionizmus »ideológiai foglyává«" vált. „A JAFC alkalmazottjai... nemcsak hogy csatlakoztak a világcionizmus egyesített kórusához, hanem egy oldalra kerültek az amerikai Baruchokkal, akik arra törekednek, hogy a zsidók tömeges bevándorlását fölhasználva, az amerikai imperializmus kiterjedt titkosszolgálatát telepítsék be Palesztinába."[533]

Ennél lázítóbb nyelvezet aligha képzelhető el, és nyilvánvalóan egy büntetőjogi eljárás előjele volt. Októberben a jelentést a legmagasabb kormányzati szinten köröztték, mellékelve hozzá Mihail Szuszlov javaslatát a JAFC föloszlatására. Végül 1946. november 26-án – két nappal a Mikhoels–Groszman–Feffer–Ehrenburg-féle Zsdanovnak küldött levél előtt – elküldték Sztálinnak. Ott pedig, a szovjet hatalmi piramis csúcsán, a bizottság elleni végső csapás függőben maradt.

532 Az utolsó pillanatban még betiltották Albert Einsteinnek a könyvhöz írt előszavát, amelyben a háborút leginkább megszenvedett nemzetiségként említi a zsidó népet, amely ezért megérdemli, hogy biztosítsák a Palesztinába való kivándorlás lehetőségét. „Ezt a megfogalmazást népünk történelméről és jövőjéről szükségtelennek tartjuk" – zárult az a levél, amelyet a szovjet szerkesztőbizottság három tagja, Mikhoels, Groszman és Feffer írt alá (Redlich [szerk.]: Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, i. m., 243–244. oldal).

533 Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 61. és 62. oldal.

Sztálin gyakran cselekedett úgy, hogy ellenségeit és szövetségeseit egyensúlyban tartva találgatásokra kényszerítse. Ebben az esetben úgy döntött, hogy a Zsidó Antifasiszta Bizottságra egy évvel később, 1948 januárjában csap le, amikor is megparancsolta állambiztonsági miniszterének, Viktor Abakumovnak, hogy ölje meg Mikhoelst. Megrendeztek egy autóbalesetet Minszkben, amikor Mikhoels odalátogatott, holttestét pedig kidobták egy elhagyatott utcában. Abakumov, akit 1951-ben az Állambiztonsági Minisztériumban végzett tisztogatás alkalmával Sztálin letartóztatott, később részletesen leírta az esetet.[534] A bizottság maradékával bírósági gyilkosság végzett, 1952 májusában zárt tárgyaláson halálra ítélték, augusztusban pedig kivégezték őket. A tizenöt vádlott közül tizenhármat ítéltek halálra, egy pedig a börtönben halt meg.

Nem meglepő tehát, hogy „Az orosz zsidóság feketekönyve" sohasem látott napvilágot Sztálin Oroszországában. 1946 novemberében Zsdanov meglátogatta az Agitprop Osztály vezetőjét, Alekszandrovot, hogy megadja a kegyelemdöfést a vállalkozásnak, és a filozófus-apparátcsik rögtön megtette neki ezt a szívességet. Kifejtette, hogy „A feketekönyv" szerzői

> a szenvedésről részleges és félrevezető képet adtak. „Groszman előszava – írta Alekszandrov Zsdanovnak – azt állítja, hogy a zsidók megsemmisítése egy sajátos provokatív politika volt, és hogy a németek valamiféle sorrendet állítottak föl a Szovjetunió népeinek elpusztítására. Valójában bármilyen képzeletbeli sorrend ötlete önmagában helytelen. A [német fasiszta bűntettek vizsgálatára alakult] Rendkívüli Állami Bizottság dokumentumai meggyőzően bemutatják, hogy a hitleristák egy időben pusztították az oroszokat, a zsidókat, a beloruszokat, az ukránokat, a letteket, a litvánokat és a Szovjetunió más népeit."[535]

534 „Amennyire emlékszem, 1948-ban a szovjet kormány vezetője, J. V. Sztálin utasított, hogy végeztessek el egy sürgős feladatot a Szovjetunió Állambiztonsági Minisztériumának tisztjeivel – szervezzék meg Mikhoel likvidálását. Ezt a dolgot speciális személyekre bízta. Aztán kitudódott, hogy Mikhoel Minszkbe érkezett barátjával, akinek a vezetéknevére nem emlékszem [egy zsidó színikritikusról és rendőrségi besúgóról van szó, V. I. Golubov-Potapovról, akit akkor szintén meggyilkoltak]. Amikor ezt Sztálin megtudta, azonnal parancsot adott, hogy likvidálják Minszkben" (Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, 90. oldal).

535 Íme Groszman előszavának gyanús részlete: „A német fajt nyilvánították e [faji] piramis csúcsának – az uralkodó fajnak. Őket követték az angolszászok, akiket alsóbbrendűnek tartottak, majd a latin fajok, amelyeket még alsóbbrendűeknek tartottak. A piramis alapját a szlávok képezték – a rabszolgafaj. [Ezután] a fasiszták a zsidókat szembeállították a világon élő valamennyi néppel" (Weiner: Making Sense of War, i. m., 216. oldal).

Szögezzük le még egyszer: ezeknek az eseményeknek az időzítése az, ami a legfontosabb Kelet-Európa kommunista leigázásának igazi megértéséhez. Nyilvánvaló, hogy 1947-re az a politikai kártya, amit a zsidóknak osztottak a Szovjetunióban, már cinkelt volt. M. D. Rjumin (a Különleges Fontosságú Ügyek Vizsgálati Osztályának korábbi vezetője) szavaival: „1947 végétől az a tendencia, hogy a zsidó nemzetiségű személyeket a szovjet állam ellenségeinek tartsák... világosan megmutatkozott a Különleges Fontosságú Ügyek Vizsgálati Osztályának munkájában. Ez a direktíva vezetett a szovjetellenes nacionalista tevékenységgel és amerikai kémkedéssel vádolt zsidó nemzetiségű személyek túlzott méretű letartóztatásához."[536] A helyzet fokozatosan romlott egészen „1952. december 1-ig, a Központi Bizottság Elnökségének drámai üléséig, ahol Sztálin kijelentette, hogy »minden zsidó potenciális amerikai kém«". Azonban, mint Jonathan Brent és Vladimir Naumov kifejtette egy lábjegyzetben, amely erre az idézetre hivatkozott, *„Sztálin már 1947 óta ilyen szellemben beszélt* [az én kiemelésem – *J. G.*]. Rjumin elismerte, hogy mindenkit Sztálinnak ez a kijelentése irányított. Sztálin állítólag több ember előtt megismételte ezt, akik aztán addig ismételgették, amíg egy Sztálinnak tulajdonított véleményről való közös tudássá nem vált."[537]

Képtelen vagyok megmagyarázni a szovjet hatalmi központból nyilvánvalóan kisugárzó antiszemitizmust. Hiszen a kommunizmus egyik legnagyobb vonzereje – az alsó társadalmi osztályokhoz tartozó kisebbségek és a kifinomult ízlésű értelmiségiek számára egyaránt – az etnikai meghatározottságok nyílt és egyértelmű elutasítása volt egy olyan korban, amikor a politikai diskurzust a nacionalista retorika uralta. De a hatalomra került kommunisták megalkuvó, az adott körülményekhez alkalmazkodó reálpolitikusoknak is bizonyultak. A szovjet rendszer törékeny legitimációja a háború kezdeti szakaszában arra késztethette Sztálint – ahogy Amir Weiner állítja –, hogy ne engedje a nagy honvédő háború mítoszát „elzsidósodni", ahogy az a nagy októberi forradalom mítoszával megtörtént.[538] Az ilyen „beszennyeződés" azonban szinte elkerülhetetlen lett volna, ha a náci megszállás hivatalos szovjet története tartalmazta volna a holokausztot, és belevette volna a Szovjetunió népeire lesújtó háborús szenvedés mindenkit összekötő narratívájába.

De lehetett még az antiszemitizmus Sztálin tartósnak bizonyuló egyéni hóbortja is. Hiszen a régi bolsevikok közül sokan, akiket az 1930-as évek

536 Uo., 88. oldal.

537 Jonathan Brent and Vladimir P. Naumov: *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953*, 184, 362. oldal.

538 Lásd Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 23. oldal, a szovjet állampolgárok tömeges együttműködéséről a náci megszálló hatóságokkal. Weinerhez lásd Making Sense, i. m., 235. oldal.

„nagy terrorjában" pusztított el, zsidó származásúak voltak.[539] Később, a nagy honvédő háború alatt bizonyára pontosan érzékelte, hogy a rendszer által magára öltött nemzeti-hazafias jelmeznek legitimáló ereje van, és erősíti a szovjet állampolgárok harci szellemét a náci betöréssel szemben, ezért nyilván elhatározta, hogy ami az igazi veszély idején a szovjet hatalom érdekében működött, ahhoz majd békeidőben is ragaszkodni fog. Ezenkívül aligha lehetett volna más közös nevezőt találni, amellyel egy soknemzetiségű birodalomban fenn lehetett volna tartani a nemzeti-hazafias szellemet. Ez természetesen felszínre hozott egy ismerős viszonválaszt Oroszország cári múltjából – *„Bij zsidov i szpaszaj Rossziju"* (Üsd/öld a zsidókat, és óvd Oroszországot) –, egy olyan képzettársítást, amely erősítette ugyan a szovjet rendszer nacionalista jellegét, de amit megfelelő, a marxizmus–leninizmussal harmonizáló szókészlettel álcázni kellett.[540] Végül, de nem utolsósorban Sztálin arra készült, hogy belekezd a „nagy terror" második hullámába, és a „gyökértelen kozmopolitizmus" ürügyén, amelyre sokan vevők voltak, ismét végrehajthatja a szovjet bürokrácia szétzúzását.[541]

Végül, a második világháború befejeződésekor „a szovjet társadalom nem ismerte el, hogy a nácik másoknál nagyobb szenvedést okoztak a zsidóknak, és nem méltányolta külön a zsidóknak a támadók elleni háborús teljesítményét. Amikor a háború az állam lényegi legitimálásának mítoszaként jelent meg, a zsidókat *csoportként* [Weiner kiemelése] leválasztották a szovjet családról. (...) Habár a Szovjetunió különböző nemzetiségeit besorolták egy piramisszerű rendbe, amely a háborús erőfeszítésekhez való állítólagos hozzájárulásukon alapult, a szenvedéseik között nem tettek különbséget. (...) A zsidó részvételt a harctéri megpróbáltatásokban a nyilvánosságban figyelmen kívül hagyták, a magánszférában pedig letagadták. Mire Sztálin célba vette a Vörös Hadsereg parancsnokait, addigra a zsidók már eltűntek a háború nyilvános reprezentációjából. A holokausztot beolvasztották a teljes szovjet népesség eposzi szenvedésébe, és a zsidókra vonatkozó egyediségét figyelmen kívül hagyták."[542] A „háború jelentésére" vonatkozó hivatalos változatot a szovjet propaganda már így terjesztette el.

539 Ezzel kapcsolatban Weiner utal Szvetlana Allilujevára, majd idézi Goebbels naplójának 1937. január 25-i bejegyzését: „Újra kirakatper Moszkvában. Ezúttal is csak zsidók ellen. Radek stb. A Führernek még mindig kétségei vannak, hogy nincs-e mégis valamilyen rejtett antiszemita tendencia. Lehet, hogy Sztálin ki akarja füstölni a zsidókat" (Weiner: Making Sense, i. m., 235. oldal).

540 Ezt könnyű lehetett megvalósítani (és meg is valósították), mivel a rendszer igen ügyes volt a szimbolikus manipulációban és propagandában – valószínűleg sokkal ügyesebb, mint a nácik, akiket széles körben a politikai propaganda mestereinek tartottak. Az SS-től eltérően az NKVD-s csapatok, amelyek a szovjet Gulagon a foglyokat őrizték, és milliók haláláért voltak felelősek, sohasem díszítették egyenruhájukat halálfejjel.

541 A zsidóknak általában kiterjedtebb családi és szervezeti kapcsolataik voltak a Nyugattal, ami különösen gyanússá tette őket abban a paranoiás nemzetközi légkörben, ami 1946-ra a vasfüggöny mindkét oldalán uralkodóvá vált.

A zsidó származás kikutatásának és a zsidók szovjet intézményekből való eltávolításának terve az 1940-es évek közepétől az 1950-es évek közepéig összhangban volt a rendszer jellegzetes működési módjával. „A párt hajlíthatatlan akarata a megtisztulásra és mindennapi »személyzeti politikája« – írja Jurij Szlezkin – így egybemosódott valamiféle családfa-kutatási gyakorlattal."[543] Mindamellett az, ami történt, még a Szovjetunió történetében is példa nélkül állt.

> A zsidóellenes kampány általános volt, céljait illetően pedig viszonylag egyértelmű. A szovjet állam néhány igen fontos és könnyen azonosítható elemére irányult – és ellentmondott az állam legalapvetőbb hivatalos értékeinek. (...) Először a forradalom óta közvetlenül és egyértelműen támadták a szovjet elit zsidó etnikumú tagjait – nem azért, mert valamiféle „idegen elemek" keveredtek közéjük, mint 1937–38-ban, hanem azért, mert etnikailag zsidók voltak. (...) Az eredmény az antiszemita rémhírek, sértegetések, röplapok, fenyegetések és támadások gyors terjedése volt, ami a „gyilkos orvosok" hisztérikus leleplezésével tetőzött.[544]

A szovjet újságokban és vicclapokban ekkoriban megjelenő politikai karikatúrák akár a náci hecclapban, a *Völkischer Beobachter*ben is megjelenhettek volna. A szovjet forradalmi etika tabuja – a kommunisták álneveit vagy felvett neveit sohasem „dekódolták" – megtört. A sajtóban éppen leleplezett emberek tényleges neve mellett most zárójelben megadták – föltehetően terhelő bizonyítékként – azokat a zsidó családneveket, amelyeket ezek az emberek már évtizedek óta nem használtak. A szovjet zsidók, akik mindig is a vicchez fordultak némi vigaszért, egy kis rigmussal vélték megragadni a tisztogatás bárgyúságát és kérlelhetetlenségét: *„Mark Avrelijj, nye Jevrej-li?"* (Hát nem zsidó-e Marcus Aurelius?)[545]

Alekszander Werthnek – aki, minthogy haditudósítói működését Moszkvára korlátozták, nagyon jól megismerte a Szovjetuniót – föltűnt, hogy „Oroszországban a kozmopolitizmus most filozófiai fogalommá vált, és a szovjet vitairatok szótárában a formalizmus, a burzsoá nacionalizmus, a hazafiatlanság, a szovjetellenesség, a relativizmus, a hegelianizmus és a nyugat

542 Amir Weiner: „When Memory Counts: War, Genocide, and Postwar Soviet Jewry", in Omer Bartov, Atina Grossman and Mary Nolan (eds.): *Crimes of War: Guilt and Denial in the Twentieth Century*, 202–203. oldal.

543 Slezkine [Szlezkin]: The Jewish Century, i. m., 301. oldal.

544 Uo., 309–310. oldal.

545 Wacław Bartczak: „W paszczy krokodyla", in *Gazeta Wyborcza*, 2002. augusztus 23.

lakája mellett kitüntetett helyet kapott".[546] A szovjetunióbeli politikai légkör 1940-es évekbeli ilyetén alakulása és a kelet-európai kommunisták és moszkvai támaszponttal rendelkező „idősebb testvéreik" között folyó, a szovjetunióbelihez nagyon hasonló kutakodás, fürkészés és tanakodás közepette a zsidóknak vagy a zsidó kommunistáknak ilyesfajta beállítását, ami szerte a régióban kedvező fogadtatásban részesült, politikai science fictionnak kell minősítenünk.[547]

Zsidók a Lengyel Munkáspártban

Egy jeles lengyel kommunista és háborús partizánvezér, Hersh Smolar véletlenül rábukkant egy érdekes dokumentumra, mielőtt 1946-ban Moszkvából visszatért Lengyelországba. A Lengyel Hazafiak Társaságának irodájában megkapta egy Władysław Gomułka és Sztálin között nem sokkal a krakkói pogrom után zajlott beszélgetés másolatát. A Lengyel Munkáspárt első titkára a szovjet vezetővel való tanácskozáson azt kérte, hogy egy tiltó rendelkezéssel akadályozzák meg a Lengyelországba hamarosan visszatérni kívánó negyedmillió lengyel zsidó visszatelepülését. Sztálin diplomatikus volt, és végül nem tette meg ezt a szívességet, de együttérzéséről biztosította lengyel kollégáját, mondván, hogy külön-külön minden zsidó remek fickó, de csoportként problémát jelentenek.[548]

A lengyel kommunisták mindig elfogultak – vagy feszélyezettek – voltak a Lengyel Munkáspárt zsidó származású tagjaival szemben. Gomułka a rendszer háború utáni történetének egyik válságos pillanatában (és egy számára személyesen is kritikus időpontban) – a Központi Bizottság 1948. augusztus 3. és szeptember 3. között tartott plenáris ülése után, amikor is „nacionalista elhajlása" miatt eltávolították a párt első titkári posztjáról – levelet írt Sztálinnak. Az 1948. december 14. keltezésű levél szemmel láthatólag annak a beszélgetésnek az irányát követte, melyet korábban folytattak – „Bizonyára zavarosan fogalmaztam, és nem tisztáztam mindent, mert

546 *Manchester Guardian*, 1949. április 25. Idézi Kostyrchenko: Out of the Red Shadows, i. m., 153. oldal.

547 Arról sem szabad megfeledkeznünk, hogy a kommunista káderek egymásra is mély gyanakvással tekintettek (lásd például Teresa Torańska: *Oni*, 113. oldal), mivel a belső hatalmi játék logikája a sztálinista korszakban (miként a perek és tisztogatások mutatják) kijátszotta őket egymás ellen. Így joggal föltételezhető, hogy a mindennapi „forradalmi éberség" gyakorlatában azonnal lelepleződött volna bármilyen vélt zsidó összeesküvés a kommunista párton belül, ha az összeesküvés-elmélet valamelyik lelkes híve fölvetett volna ilyesmit.

548 Smolar: Oif der letzter pozitzye mit der letzter hofenung, i. m., 25. oldal.

nem tudok elég jól oroszul". A tét nagy volt – Gomułka ismerte a párttisztogatás játékszabályait, és egyszerűen féltette a fejét.

A tisztázás általa ajánlott három fő pontjából az egyik a zsidókra vonatkozik. Túl sok zsidó kommunistát neveztek ki felelős posztra Lengyelországban, írja Gomułka, pedig ő mint első titkár, ellenezte ezt a gyakorlatot, mert ez jelentősen csökkentette a párt vonzerejét a tömegek előtt. Más magas állású zsidó elvtársak, folytatódik a levél, nem követték felhívását. Igaz, hiány volt lengyel származású pártkáderekben, de még a központi bizottságbeli korábbi elvtársai is túl sok zsidót engedtek kinevezni a közigazgatásban és a pártapparátusban.[549]

Szóval, mint mindenki más Lengyelországban, a kommunisták is azon a nézeten voltak – még az az igazán jelentős személy is, aki 1943 novemberétől 1948 szeptemberéig az első titkári posztot töltötte be –, hogy túl sok zsidó foglal el felelős pozíciót. Megítélésük szerint ez nem szolgálta a Lengyel Munkáspárt érdekeit. Ráadásul Gomułka okosan fölhasználta az alkalmat, hogy név nélkül ugyan, de leleplezze a magas beosztású zsidó származású pártbeli elvtársak „nem kielégítő éberségét", akik – mint írta – „nemzeti nihilizmusuk" miatt nem látják eléggé tisztán, mit kellene tenni ahhoz, hogy megnyerjék a lengyel munkásosztály ragaszkodását.[550]

Ilyen fogalmakból, mint „nemzeti nihilizmus", „gyökértelen kozmopolitizmus" és „cionizmus" (mindig pejoratív tartalommal, amikor pártfunkcionáriusok használták) állt az a szalonképes ideológiai zsargon, amellyel a kommunista funkcionáriusok kifejezték ellenérzéseiket azokkal a zsidókkal szemben, akiknek léte, a párton belül és kívül egyaránt, kétségkívül megnehezítette a szovjet uralom bevezetését Kelet-Közép-Európában. Mint Józef Adelson írta kitűnő tanulmányában, a háború utáni zsidó közösséget Lengyelországban a „Lengyel Munkáspárt valamiféle ballasztnak" tekintette.[551]

Gomułkát nem úgy ismerték, mint aki személy szerint antiszemita gyűlöletet táplált volna magában. Hiszen a felesége is zsidó volt. Az etnikai háttér a pártbeli elvtársak magánéletében általában nem számított. De a politi-

549 Gennagyij Borgyugov, Gennagyij Matvejev és mások (szerk.): *SZSZSZR–Polsa: Mekhanyizmi podcsinyenyija, 1944–1949*, i. m., 274. oldal.

550 Uo., 275. oldal.

551 „Az antiszemita megnyilvánulásokra való reagálás; a pogromok utáni általános izgatottság lecsillapítására küldendő speciális munkacsoportok felállítása; a kérdéssel kapcsolatos állandó propaganda igénye; a zsidó parlamenti képviselők interpellációira adandó válasz kényszere; a zsidó kommunizmus stigmája, amivel a pártot megbélyegezték; a nemzetközi közvélemény, amelyet meg kellett győzni, hogy a rendszer foglalkozni akar a problémával – mindez nehéz terhet rakott arra a csapatra, amelynek már amúgy is egy csomó problémával kellett megbirkóznia" (Adelson: „W Polsce zwanej ludową", i. m., 405. oldal).

kában, és az igazi politikában különösen, a lengyel kommunisták közötti zsidókat görbe szemmel nézték, és elvtársaik csak kénytelen-kelletlen tolerálták. A zsidó kommunistákat például rutinszerűen utasították arra, hogy lengyelesítsék a nevüket. Azt a bizottságot, amely a magasabb rangú pártkáderek ilyen ügyeivel foglalkozott, éppen Gomułka felesége, Zofia irányította, aki elég jelentéktelen külsejű volt, és – ahogy épp rámutattunk – zsidó. Közszájon forgott egy mondása, melyet föltűnően gyakran használt elkeseredésében, amikor az embereknek új nevet jelölt ki – *„Wygląd w porządku, ale co za nazwisko"* (Kinézetre rendben volna, de micsoda név! – mire a párttagok között elterjedt róla az a mondás, hogy *„Nazwisko w porządku, ale co za wygląd"* (A neve rendben volna, de micsoda külső!). Hersh Smolar egy megvetést kifejező jiddis szót *(shmad)* használ, amit a (vallási) kitértekre szoktak mondani, magát a névváltoztatást pedig *shmad protzedur*nak nevezi.[552] A régebbi zsidó kommunisták között egy ironikus, gúnyolódó szójátékkal minősítették az ilyen ügyeket: azokat az elvtársakat, akik a párt parancsára megváltoztatták a nevüket, „kinevezett lengyeleknek" nevezték, röviden POP-nak *(pełniący obowiązki Polaka* [olyasvalaki, aki teljesíti egy lengyel kötelességeit – *A szerk.*]*)*.[553]

Nem meglepő, hogy a POP pártfunkcionáriusok sejtették, hogy apparátusbeli helyük ingatag és csak átmeneti. Az olsztyni regionális Sajtó-ellenőrzési Iroda vezetője 1945 októberében valószínűleg már olvasta David Sfardnak az előző lábjegyzetben idézett mondatát, amikor az alábbi levelet írta Adolf Bermannak:

> Egyre világosabb számomra, hogy ezen a pályán nincs jövőnk, és hogy csak véletlenül vagyok a posztomon mint nemkívánatos és idegen betolakodó. Kérem, ne értsen félre: semmilyen problémát nem okozott a származásom; meglátásaimat általánosabb megfontolásokra alapozom. (...) A magas beosztásokban alkalmazott zsidó értelmiségi egy betolakodó, nemkívánatos jelenség, még a legdemokratikusabb környezetben is csak jobb híján megtűrt személy, mert zavarja a célravezető „taktikát". Tudjuk, milyen gondosan vizsgálják meg elvtársaink az emberek nevének hangzását, faji vonásaikat stb. az „árja" jellemzők szempontjából, mielőtt eldöntik, hogy kineveznek-e valakit egy fontos beosztásba. Tudjuk, milyen gyakran javasolják az embereknek, hogy tagadják le származásukat, vagy változtassák meg, netán lengyelesítsék nevüket. Ez mindennapos dolog.

A zsidók csak addig maradhatnak pozíciójukban, ameddig nem találnak a helyükre egy született lengyelt, vonta le a következtetést Aleksander Masiewicki, és hozzátette, hogy ez magában a Szovjetunióban is így alakult.[554] Lengyelországban a kommunisták a háború utáni hatalomátvétel – az ő *Machtergreifung*juk – első pillanatától kezdve menekülni próbáltak minden vélt asszociációtól a zsidók és a kommunizmus között, amely ártott a pártnak, és amiről tudták, hogy megegyezik a közfelfogással.[555]

A háború utáni Kelet-Európában a zsidó kommunista hivatalnokok a szovjetizálás akadályává váltak, ennek ellenére több elhivatott és tehetséges kommunista Kelet-Európában történetesen zsidó volt. „Magyarországon, Romániában és Lengyelországban a pártapparátus, az államigazgatás és különösen az agitációs és propagandatevékenység, a külügyi szolgálat és a titkosrendőrség legkényesebb beosztásaiban magas volt a zsidó származásúak aránya, akik annak idején lojalitásuknak köszönhetően kerültek egyre feljebb,

552 Hersh Smolar emlékirataiban leírja összecsapását Gomułkával (Smolar: Oif der letzter..., i. m., 30. és 31. oldal; lásd még Grabski: *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce, 1944–1949*, i. m., 36. oldal).

553 A régi zsidó kommunistákat sérthette ez a gyakorlat. Egy kiváló jiddis nyelvű költő, David Sfard erélyesen szólt a kérdésről egy 1945. augusztusi moszkvai konferencián, melyet a Lengyel Zsidók Szervezőbizottsága rendezett a Lengyel Hazafiak Társaságánál. Azt, hogy a pártaktivisták Lengyelországban megváltoztatták zsidó nevüket, a „nemzeti méltóság" és a „magukat kommunistának tartók méltósága" elleni támadásnak nevezte. Szerinte ez a hozzáállás „egy rasszista nézőpont" elfogadásával határos. A párt sem nézheti el az ilyen viselkedést, „mert ez ajtót nyit a karrieristáknak, akik ugyanúgy viszonyulnak a párthoz, mint saját nemzetiségükhöz" (Grabski: Działalność komunistów..., i. m., 86. oldal). Kétségtelen, Sfard jobb volt írónak, mint politikusnak.

554 Goldstein-Goren Diaszpórakutató Központ, Tel-Aviv, Adolf Berman Archívum, P-70/51, levél Aleksander Masiewickitól, 1945. október 12.

555 E gondos távolságtartásnak egy apró, de beszédes részlete megtalálható a kommunista párt második legmagasabb végrehajtó testülete, a Központi Bizottság Titkársága 1945. augusztus 11-i ülésének jegyzőkönyveiben. Az egész tanácskozást a mezőgazdasági szövetkezeti mozgalom megvitatásának (Związek Samopomocy Chłopskiej – Paraszti Önsegély Szövetség) szentelték, amelyet azért hoztak létre, hogy magához ragadja vidéken a hitelezést, a kiskereskedelmet és a vidéki gazdasági tevékenységet. A kommunisták együttműködtek a politikai szövetségesként kezelt baloldali Néppárttal (Stronnictwo Ludowe – SL), amellyel paraszti környezetben Mikołajczyk Lengyel Parasztpártját (PSL) ellensúlyozták. A néppárti aktivisták a tanácskozás alatt kimutathatóan antiszemita nézeteket vallottak, és különösen a Samopomoc szövetkezeti apparátusában lévő zsidók jelenlétét kifogásolták. „A zsidókérdés felvetése a Samopomoc összefüggésében – jelentette ki Zambrowski elvtárs, a Politikai Bizottság befolyásos zsidó tagja – reakciós dolog. Tulajdonképpen csak 3 zsidó van a Samopomoc Főigazgatóságának 74 alkalmazottja között. Ennek ellenére, be kell látni, hogy zsidók nem lehetnek a Samopomocban, mert a munkáskörnyezettől eltérően sohasem dolgoztak parasztok között" (Kochański [szerk.]: Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR, i. m., 89. és 91. oldal). Kijelöltek négy elvtársat, hogy megfogalmazzanak egy megfelelő határozati javaslatot.

most pedig származásuk miatt kellett kiszorulniuk."[556] „Emlékirataiban Hruscsov megjegyzi, hogy Jakub Berman és Hilary Minc »szervezőtehetségével, műveltségével, marxista–leninista tudásával messze túlszárnyalta a Politikai Bizottság többi tagját«. (...) Nem sokkal a háború után [Hruscsov mégis] megdorgálta Bierutot tanácsadói kiválasztása miatt, és rámutatott azokra a híresztelésekre, amelyek a pártvezetés etnikai összetételével kapcsolatos elégedetlenségről szóltak. (...) Bierut ránézett azzal a különös mosolyával, és kérte a megértését. Tudatában volt annak, hogy a zsidók jelenléte ilyen fontos pozíciókban ellenérzést válthat ki, de neki szüksége volt Jakub Bermanra."[557]

Akár briliáns elmék voltak, akár nem, Minc és Berman ahhoz minden bizonnyal elég okos volt, hogy mindezt tudja. „Én egy kozmopolita voltam, aki arra várt, hogy hamarosan félreállítják" – mondta Jakub Berman az újságíró Teresa Torańskának. Miután az SZKP XX. kongresszusán Hruscsov leleplezte a sztálini bűntetteket, Berman könnybe lábadt szemmel magyarázta egy fiatalabb elvtársnak, hogy a sztálinista korszakban úgy élt, hogy mindig „nyaka körül volt a hurok".[558] Ugyanez némi iróniával, ahogy Masiewicki bizalmasan megvallotta a Jakub Berman testvéréhez, Adolfhoz írt, imént idézett levelében (és azt hiszem, egész kortárscsoportja nevében beszélt, amikor ezeket a sorokat papírra vetette): „Nem szeretem a zsidókat. Különösen a zsidó modorosságokat találom helytelennek; rettenetesen kellemetlenül érint a zsidók viselkedése. Gyakran szégyenkezem a zsidók miatt. Mégis, közülük való vagyok!" Milyen furcsa és demoralizáló lehetett a zsidó kommunistáknak – akik egyáltalán nem érezték magukat zsidónak (sőt gyakran éppen azért csatlakoztak a kommunizmushoz, mert az etnikailag vak) – rájönniük arra, hogy elvtársaik szemében végül is zsidók maradtak.

556 Slezkine [Szlezkin]: The Jewish Century, i. m., 314. oldal.

557 Nikita S. Chruszczow [Nyikita Sz. Hruscsov]: „Fragmenty wspomnień N. S. Chruszczowa", in *Zeszyty Historyczne,* no. 132, 170. és 172. oldal. Idézi Marci Shore: „Children of the Revolution: A Warsaw Family Story", kéziratban, 20. és 21. oldal.

558 Beszélgetőpartnere, aki szintén zsidó volt, azt válaszolta, hogy mindannyiuknak ott volt a hurok a nyakuk körül, és hozzátette, hogy ez nem menti föl Bermant az alól, amit a Politikai Bizottság tagjaként művelt, amikor az államvédelmi apparátust felügyelte (Torańska: Oni, interjú Stefan Staszewskivel, i. m., 138. oldal. Lásd még a Jakub Bermannal készített interjút, uo., 324. oldal).

Kommunista párti frakció a Lengyel Zsidók Központi Bizottságában

A zsidóságuknak inkább tudatában lévő zsidó kommunisták ugyanakkor szívükön viselték a zsidókkal kapcsolatos dolgokat, és pártmunkájuk középpontjában elsősorban a zsidó választókkal való foglalkozás állt.[559] A háború előtt a Lengyel Kommunista Pártban volt egy Zsidó Iroda, amelynek tagjai közül most néhányan informálisan alakítottak egy Frakciónak (Frakcja) nevezett csoportot olyan párttagokból, akik a Lengyel Zsidók Központi Bizottságában is aktív szerepet játszottak. Fő feladatuk – megnyerni az embereket a kommunizmus ügyének, és megszilárdítani a Lengyel Munkáspárt hatalmát Lengyelországban – nem különbözött alapvetően attól, amit az összes többi kommunista csinált. Egyetlen fontos részletben azonban különbözött: tevékenységük elsődleges célközönsége a zsidók voltak.

Ismételjük meg: akárcsak minden más választópolgár azokban a napokban Lengyelországban, a zsidók is épp elég nehéz percet okoztak a kommunistáknak. És mivel a rendszer nem kívánta, hogy a közvélemény szemében bármilyen módon összekapcsolódjék a zsidókkal, a pártvezetés végleg elutasította, hogy egyáltalán foglalkozzék velük. Ebből eredt a Lengyel Zsidók Központi Bizottságában lévő zsidó kommunisták bosszúsága, akik úgy érezték, hogy a pártvezetés cserben hagyja őket, emiatt nem képesek ellensúlyozni „az összes többi, velünk szemben ellenséges zsidó szervezet" kisugárzó hatását.

1945. május 15-én a Frakcja szemrehányó levelet küldött a Lengyel Munkáspárt Központi Bizottságának:

> Amióta a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága [Lublinból] Varsóba költözött, már többször próbáltuk felvenni a kapcsolatot a párt Központi Bizottságával, és útmutatást kértünk különböző ügyekben, de sohasem kaptunk választ. Javasoltunk egy körlevelet, amely a zsidó bizottságokhoz csatolt kommunista sejtekre vonatkozott volna, de sohasem küldték ki. A Lengyel Zsidók Központi Bizottságában lévő kommunista pártcsoport számára

559 A személyes identitás érzése egyénenként különbözött. A háború utáni pártmunkába bekapcsolódott egyik kulcsszereplő, Michał Mirski az 1968-as hivatalos antiszemitizmus megjelenésekor emigrált Lengyelországból Dániába (nem Izraelbe). Onnan levelezett Adolf Bermannal, és egy 1970. szeptember 16-i keltezésű levélben a következőket írta: „Ki vagyok én? Melyik ország a hazám? Ebben a kérdésben egyértelmű a véleményem: én egy politikai emigráns vagyok, és Lengyelország a hazám" (Goldstein-Goren Diaszpórakutató Központ, Tel-Aviv, Adolf Berman Archívum, P-70/63; idézi Marci Shore megjelenés előtt álló könyvében, *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968*).

egyértelmű, hogy nem engedhetjük át a zsidó választókat a cionista és bundista szervezeteknek. (...) A Lengyel Zsidók Központi Bizottságában lévő csoportunk még nem kapott semmiféle instrukciót a párt Központi Bizottságától; elszigeteltnek érezzük magunkat, és időnként a legfontosabb ügyekben is a saját döntéseinkre kell hagyatkoznunk. (...) Az ügyek ilyen állásának eredménye az, hogy a zsidó túlélők nincsenek bevonva pártunk munkájába, nem a mi szervezetünk, hanem az összes többi, velünk szemben ellenséges zsidó szervezet hatása alá kerülnek. A vidéki zsidó bizottságoknál dolgozó elvtársakat sem segítik a helyi kommunista pártszervezetek, és ugyancsak saját elgondolásaikra vannak hagyva.

Panaszos levelüket egy furfangos hárító mondattal zárják: „A Lengyel Zsidók Központi Bizottságában lévő csoportunk nem adhat nekik semmilyen instrukciót, mert erre a párt Központi Bizottsága nem hatalmazott föl minket."[560]

Úgy tűnik, az ilyen könyörgésekre soha nem adtak olyan választ, amely kielégíthette volna a zsidó kommunistákat, akik egyfolytában aggódtak, hogy a párt elveszíti a szívekért és elmékért folytatott harcát a zsidó lakosság körében. Ráadásul megzavarta őket az a zsidókkal kapcsolatos ideológiai elmozdulás, amit a Lengyel Munkáspárt döntéshozó testületeiben érzékeltek.

A zsidó marxisták – akár bundisták voltak, akár kommunisták a párt valamelyik fedőszervezetében – egyértelmű álláspontot foglaltak el a Lengyelországból való kivándorlással kapcsolatban a háború előtt. Nyíltan ellenezték. A munkásosztály maradása mellett érveltek, mivel hittek benne, hogy a zsidók helyzetében csak az osztályharc hozhat javulást, és nem a kivándorlás. Egyforma hévvel érveltek a cionisták, valamint a „reakciós és antiszemita" helyi uralkodó elit ellen. Az a tény, hogy a kommunista lengyel hatóságok nem avatkoztak be a Lengyelországból való háború utáni zsidó kirajzásba, hogy hivatalosan zöld utat adtak a tömeges kivándorlásnak, és még ösztönözték is, a zsidó kommunistákat megdöbbentette, és rossz szájízt hagyott bennük. Amikor a miniszterelnök, Edward Osóbka-Morawski az Országos Nemzeti Tanács 1945. július 21-i ülésén kijelentette, hogy a hatóságok nem fogják „ellenezni azoknak a zsidó nemzetiségű állampolgároknak a kivándorlását, akik menni akarnak", a Lengyel Zsidók Központi Bizottságában lévő Frakcja egyik vezetője, Zelicki egyszerűen „zsidóellenesnek" nevezte ezt a kijelentést. A Frakcja a hatóságok hozzáállását annak jeleként értékelte, hogy „nem érdeklik őket a holokauszt zsidó túlélői", és hogy „a kormány, ahelyett, hogy segítséget és munkát adna, a határok kinyitását akarja ajánlani a zsidóknak".[561]

560 Goldstein-Goren Diaszpórakutató Központ, Tel-Aviv, Adolf Berman Archívum, P-70/126.
561 Grabski: Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce, i. m., 79. oldal.

A Frakcja a tisztázás érdekében 1945 májusában kérdéseket tett föl vezető állású személyeknek, és ezután a kiokosított párttagok egy presztízsmentő formulával elfogadták az új politikát – igen a kivándorolásra (humanitárius okokból, a holokausztra és a túlélők óhajára való tekintettel, akik csatlakozni akarnak külföldön élő családtagjaikhoz) és nem a „kivándorlási mozgalomra" (azaz a Brikhára, a cionisták által szervezett illegális kivándorlásra és a nyílt cionista propagandára).[562] Akárhogy is próbálkoztak, *zsidó kommunisták nem kaphattak vezető posztot a lengyel zsidók sajátos körülményeiben érdekelt Lengyel Munkáspártban.* A pártvezetés minél hamarabb le akarta venni napirendről a „zsidókérdést". Ilyenformán a Brikha szervezésében és a hatóságok támogatásával folytatódott a zsidók menekülése Lengyelországból, majd az idő előrehaladtával – ahogy sokasodtak a zsidók elleni fizikai támadások, és tetőztek a kielcei pogromban – nagyobb sebességre váltott.

1946 szeptemberében Hersh Smolar, aki az 1949-es sztálinista *Gleichschaltung* után majd átveszi a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának vezetését, küldött egy aggódó hangú levelet a moszkvai Zsidó Antifasiszta Bizottságban lévő egyik barátjának, Itsik Feffernek. Abban a propaganda-hadjáratban, melyet a kommunista párt most Lengyelországban folytat, írta Smolar, a párt ki tudta alakítani azt a képet, hogy Lengyelország területi integritásának biztosítéka a Szovjetunió. Azt is meggyőzően mutatta be, hogy a Szovjetunió napról napra növeli a Lengyelországnak adott jelentős támogatásokat. „Ezáltal halálos csapást mérünk az angolszász reakció ügynökeire Lengyelországban. *Egyedül a zsidók körében nem működik ez a propaganda*"[563] [az én kiemelésem – *J. G.*].

Ennek a kudarcnak Smolar szerint az az oka, hogy a zsidók körében működő összes szervezet – a Joint, a különféle cionisták és a Bund – az Egyesült Államoktól kap segítséget. Közismert, hogy „Byrnes [akkoriban az Egyesült Államok külügyminisztere] zsidó ügynökeinek rendelik alá közösségi életünket, és elárasztanak bennünket szovjetellenes sajtótermékekkel". Smolar arra a következtetésre jutott, hogy azonnali segítség kell „az angolszász reakciósok zsidó ügynökei elleni harchoz". Aztán nekilátott a Zsidó Antifasiszta Bizottság égisze alatt megjelenő kiadványok és újságok fölsorolásának, és azt szerette volna, ha Feffer biztosítja ezeket a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának. Azt is kérte, hogy küldjenek Lengyelországba egy Mikhoels vezette delegációt, amely végiglátogatja a zsidó közösségeket.[564]

562 Engel: Beyn Shichrur le'Bricha, i. m, 97–101. oldal. Lásd különösen a „Lengyel Munkáspárt zsidó aktivistáinak első országos kongresszusa" 1945. október 9-i határozatát, uo., 98. oldal. A kongresszust részletesen tárgyalja Grabski: Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce, i. m., 88–97. oldal.
563 Redlich: Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, i. m., 218–219. oldal.
564 Smolar: Oif der letzter, i. m., 219–220. oldal.

Feffer kötelességtudóan továbbította Smolar levelét Mihail Szuszlovnak az SZKP Központi Bizottsága Külügyi Osztályára, amely akkorra már minden Zsidó Antifasiszta Bizottsággal kapcsolatos ügyet felügyelt. A kiadott dokumentumkötet nem tartalmazza Szuszlov válaszát. De emlékezhetünk rá, hogy 1946 őszén Szuszlov javasolta, hogy zárják be a Zsidó Antifasiszta Bizottságot.[565]

A zsidók, az angolszászok és a reakciósok összeboronálása túlzásnak tűnhet, de nyilvánvalóan volt benne némi politikai igazság. Hersh Smolar értékelése hamarosan túlsúlyba jutott, és amikor a Lengyel Munkáspárt végül levette az álarcot, és teljes gőzzel beindította a lengyel társadalom sztalinizációját, Smolart kinevezték a Lengyel Zsidók Központi Bizottságának elnökévé. Ráadásul aláásták a szervezet erejét, és még a nevét is megváltoztatták, amikor összeolvasztották a Zsidó Kulturális Társasággal, és lett belőle 1950 októberében Zsidó Társadalmi-Kulturális Társaság.[566]

Végül is ahelyett, hogy a zsidók a kommunista hatalom eszközeiként végrehajtották volna a lengyel tömegek leigázását, inkább zsidó kommunistákkal találkozunk, akik megpróbálták megnyerni egy zsidó közönséget a kommunizmus ügyének, de kudarcot vallottak. Nyilvánvalóan kudarcot vallottak, amikor a háború után meg akarták nyerni ügyüknek a lengyel zsidók nagy tömegeit; máskülönben a zsidók nem menekültek volna el tömegesen az országból. És végső soron épp a gondterhelt zsidó kommunisták itt idézett sorai bizonyítják, hogy a háború utáni Lengyelországban sem a párt nem volt érdekelve a zsidókban, sem a zsidók nem voltak érdekelve a kommunizmusban. A Frakcja emberei nem örömmel mondták, amit mondtak. Szívesebben vették volna, ha az ellenkezője lett volna igaz.

565 Hogy mi lehetett Szuszlov válasza, azt egy nem sokkal ez utáni másik levélváltásból lehet kikövetkeztetni. November végén Feffer és Mikhoels közös levelet írt a szovjet kultúra nagyfőnökének, Andrej Zsdanovnak. Feffert és Mikhoelst meghívták Lengyelországba egy zsidó kultúráról tartandó konferenciára. Részvételük – úgy vélték – „erősítené a progresszív elemek pozícióját a reakciós zsidó körök elleni harcukban". Egy héttel későbbi, 1946. december 6-i dátummal találunk egy dokumentumot Szuszlov aláírásával, amely elutasítja a kérést (Redlich: Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, i. m., 221–222. oldal).

566 Netán azért, mert a „Központi Bizottság" szóösszetételt védeni kellett attól, hogy a közvélemény kínos gondolatokat társítson hozzá? Valami hasonló egyszer már megtörtént a háború alatt, amikor a Zsidótanács elrendelte, hogy a zsidó jóléti szervezetet, a Zsidó Önsegítő Társaságot (Żydowska Samopomoc Społeczna – ŻSS) csak német nevén és rövidítésével (JUS) lehet használni a hivatalos levelezésben, mert a lengyel rövidítésben benne volt az „SS", és a németek ezt nyilván sértőnek találták.

Miközben átgondoljuk ezt az anyagot, figyelembe kell vennünk egy fontos különbséget: más volt a zsidók viszonya a háború utáni lengyel rendszerhez (és kormányhoz), és más a kommunizmushoz. Ez két külön ügy, ezért aztán különböző alternatívakészletek közül egészen különböző választások adódtak. A zsidók államot támogató és kormánybarát beállítottságú választói kört alkottak a háború utáni Lengyelországban éppúgy, mint a háború előttiben. Bizonyos fokig mindkét (egymástól nagyon különböző) korszakban ugyanazokból az okokból kifolyólag voltak a rendszer hű támaszai – mert az ezzel szembeni alternatívák nem voltak vonzók; mert a zsidók általában ki voltak rekesztve a társadalomból, és mert csak az állam tudott biztosítani nekik viszonylagos biztonságot egy olyan társadalomban, amelyben az antiszemitizmus széles körben elterjedt, és olykor erőszakos formát öltött.

Sok jóravaló ember (beleértve néhány zsidót is) szkeptikus, kritikus vagy nyíltan ellenséges volt a háború utáni rendszerrel szemben, de a rendszerrel szemben álló, az egyház által gyámolított katolikus közemberek, továbbá a legális ellenzék (Stanisław Mikołajczyk Lengyel Parasztpártja) tömegbázisa – az illegális földalatti szervezetekről nem is beszélve – enyhén szólva semmit nem akartak kezdeni a zsidókkal. A zsidóknak mint csoportnak nem volt más működőképes választási lehetősége a lengyel politikai palettán, mint hogy elkötelezzék magukat – ahogy akkoriban mondták – „a népi demokrácia és a haladás erőinek irányában". Ezenkívül nem voltak kétségeik, hogy kik a barátaik, és kiknek tartoznak hálával: mindennek ellenére a Vörös Hadseregnek, hogy megfutamította a német megszállókat erről a területről, és megmentette a megmaradt zsidókat a biztos haláltól.

Ám ez a nyilvánvalóan állam- és rendszerbarát hajlam a háború utáni Lengyelországban nem csinált a zsidókból kommunistát. „A kommunizmus és különösen annak a Lengyel Munkáspárt által 1948-ban képviselt változata iránti rokonszenv, minden látszat ellenére, minimális volt a zsidók körében."[567] Amikor nem kényszerültek arra, hogy a lengyel politika egymást kizáró alternatívái közül válasszanak, akkor a zsidók legnagyobbrészt valahová máshova fordultak. Először is a többség egyszerűen elmenekült az országból. De ameddig Lengyelországban maradtak, és amíg még volt némi korlátozott választási lehetőségük, különböző lehetőségeket kerestek. 1946 júliusában a Frakcja kommunista párttagjainak száma 2500 körül ingadozott (többségük Alsó-Sziléziában volt), míg az Ichudnak, a számszerűleg legerősebb cionista pártnak (az akkor legálisan működő hét közül), majdnem 11 000 tagja volt.[568] Annak megértéséhez, hogy közvetlenül a háború

567 Adelson: „W Polsce zwanej ludową", i. m., 394. oldal.

568 Grabski: Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce, i. m., 109. oldal.

utáni években a zsidók – másokhoz képest – mennyire kötelezték el magukat a kommunizmus iránt, érdemes fölidézni az alábbi általános adatokat: 1944 júliusában a Lengyel Munkáspártnak 20 000 tagja volt; 1945 decemberében 235 000; 1947 elején 555 000. A Frakcja kommunista párttagjainak száma (azaz a zsidó kommunisták száma) 1946 végén 4000 volt, 1947 májusára pedig ez a szám körülbelül 7000 főre emelkedett.[569]

A rendszer a zsidókkal mint lojális állampolgárokkal számolhatott, hiszen – amikor megijedtek a Lengyelországban uralkodó állapotoktól, vagy elegük lett belőle – inkább folyamodtak a kivándorláshoz, mint a tiltakozáshoz.[570] Egy bizonyos időszakban, amikor hiány volt képzett emberekből, amikor a lakosságot kiszakították környezetéből, és elvesztek a dokumentumok meg a munkaügyi nyilvántartások, amikor az embereknek részletes önéletrajzi kérdőíveket kellett kitölteniük, amelyeket aztán tüzetesen megvizsgáltak az esetleges illojalitás jelei után kutatva – nos, ebben a lutriszerű időszakban egy zsidó kisebb kockázatot jelentett, mint egy átlagos lengyel. Ugyanakkor a helyi és alsó szintű közigazgatás tisztségviselői, mint tudjuk, gyakran antiszemiták voltak. Viszont az állami és pártvezetés felső szintjein politikai hasznosságuk miatt a zsidók gyakran szolgáltak „kinevezett lengyel" minőségben, és a végén mindenkinek rossz lett a szája íze. Ugyanis amíg a lakosság és a gondterhelt pártbeli elvtársak (beleértve Władysław Gomułkát) úgy érezték, hogy túl sok zsidó van fontos pozícióban, a hivatalt betöltő zsidók attól féltek, hogy csak átmenetileg töltik be hivatalukat.

Természetesen voltak zsidók a Lengyel Munkáspártban, és ezek közül néhány elhivatott, nagyon tehetséges, szerencsés, jó szimatú és ravasz volt – egyszóval rendelkezett mindazzal a képességgel, ami ahhoz kell, hogy valaki sikeres politikus legyen. Közülük sokan magas pozícióba emelkedtek a párton belül. De akármilyen magasra emelkedtek is, sohasem feledkezhettek meg róla – s erre barátaik és ellenségeik mindig emlékeztethették őket –, hogy bármennyire is eltávolodtak érzelmileg és intellektuálisan családi hátterüktől, azért zsidók maradtak.[571] Etnikai hátterük óriási tehertétel volt, és minden szempontból akadálya a karrierjüknek.

569 Uo., 26. oldal. Természetesen volt a kommunista pártban sok olyan zsidó is, akiket különböző okokból sohasem vett névjegyzékbe a Lengyel Zsidók Központi Bizottsága, legfőképpen azért nem, mert teljesen asszimilálódottnak érezték magukat. Így a tényleges szám magasabb, de az idézett statisztikai adatok általános jelentésén ez nem változtat.

570 Itt Albert O. Hirschman fontos politikai dolgozatára hivatkozom: *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States.*

571 Hilary Mincet és Jakub Bermant – akik ugyanúgy a hatalom csúcsaira emelkedtek, mint más kelet-európai kommunisták – Sztálin időnként kigúnyolta zsidó származásuk miatt. Valahányszor kedve szottyant rá, úgy beszélt hozzájuk, hogy eltorzított kiejtéssel utánozta az éneklő jiddis beszédet (Interjú Bermannal, in Torańska: Oni, i. m., 325. oldal).

A radikális nacionalisták kooptálása

Az antiszemitizmus természetesen nem volt része a kommunista ideológiának.[572] Egy ideális világban, amelyben a kommunisták hatalma háborítatlan, nem lehetne antiszemitizmus. De abban az ideális világban, amelyet a kommunizmus tűzött ki célul, zsidók se lennének. Marxista szóhasználattal élve, az etnikai identitás másodlagos volna: múltbéli csökevény, melynek el kell tűnnie. Ha az etnikai identitás politikailag artikulálódna, és szervezett mozgalommá állna össze, akkor azt azonnal „nacionalizmusnak" bélyegeznék, és szétvernék; az az anticionista kampány, melyet Sztálin utolsó éveiben elindított, éppen erről szólt.

A kommunisták a hatalomgyakorlásban is kiválóak voltak (és ez mélyen gyökerezett mindabban, amit Lenin hozzátett a bolsevik hagyományhoz). A Szovjetunió háborús tapasztalatai révén megértették, hogy a hazafiság – valójában a nacionalizmus – olyan népszerű érzelem, amelyet nekik is föl kell használniuk a Lengyel Munkáspárt hatalmának megőrzéséhez. Ha pedig az ilyen érzelmek – az oroszok, az ukránok, a románok vagy a lengyelek

572 Hogy még véletlenül se értse senki félre az előző oldalakon leírtakat, legyen szabad idéznem Szovjet-Oroszország egy nagyra értékelt történész szakértőjét: „A hivatalos antiszemitizmus fölöttébb kétértelmű jelenség volt. Egyrészt a rendszer nemzetiségi politikája, amely kimondta az etnikai és nemzeti csoportok egyenlőségét, megtiltotta a nemzeti és etnikai alapú megkülönböztetést, beleértve (és gyakran külön kiemelve) az antiszemitizmust. Ez a sztálini időszak végéig érvényben maradt: valójában a párt Ellenőrző Bizottsága meg is dorgálta a kommunistákat, ha egyének bűneiért a zsidókat mint csoportot okolták, miközben a hivatalos zsidóellenes politika burkoltan célzott rá, hogy épp ez az, amit csinálniuk kellene. A hivatalos antiszemitizmust mindig közvetett módon fejezték ki, sohasem állították azt, hogy a zsidók csoportként károsak vagy hitványak, vagy hogy a zsidó nemzetiség gyanúra ad alapot. Másrészt a rendszer saját múltbéli tettei (például az »áruló nemzetek« deportálása a háború alatt) ellentmondani látszottak ennek az etnikai megkülönböztetéssel szembeni elvi alapokon álló beállítottságnak, akárcsak sok, zsidókkal kapcsolatos politikai döntés az 1940-es években" (Fitzpatrick: „The World of Ostap Bender", i. m., 551–552. oldal).
Sztálin maga fantasztikusan ravasz volt ebben az ügyben. 1947 februárjában volt egy megbeszélés közte és Gheorghiu Dej, Románia kommunista vezetője között a pártvezetésen belüli konfliktusokról. „Sztálin azt firtatta, hogy »van-e valami igazság a hozzá eljutott pletykában, hogy létezik egy irányzat a Román Kommunista Pártban, amelyik azt akarja, hogy csak románok legyenek a tagjai; vagyis, konkrétan, hogy Ana Pauker és Luca, nem lévén román nemzetiségűek, ne töltsenek be vezető posztot a pártban«. Ha így van, hangsúlyozta Sztálin, akkor a Román Kommunista Párt átalakulóban van »szocialista és osztálypártból faji párttá«" (Robert Levy: *Ana Pauker: The Rise and Fall of a Jewish Communist*, 80. oldal). Mondta ezt Sztálin akkor, amikor már aláírta, hogy a zsidók úgy, ahogy vannak, potenciális amerikai kémek.

körében – az idegengyűlölettel vagy az antiszemitizmussal keveredve fordulnak elő, hát legyen! Aligha kétséges, hogy Sztálin utolsó éveiben gondoskodott egy kis antiszemitizmusról, és megadta hozzá az eszközöket is. Az Ana Pauker romániai bebörtönzése, a magyarországi Rajk-per, de különösen a csehszlovákiai Slánský-per mögött meghúzódó antiszemita motívum könnyen fölismerhető. Kimutathatjuk ugyan, hogy ezek az események az 1940-es évek végén és az 1950-es évek elején következtek be, de bármennyit is megyünk vissza a kelet-európai hatalomátvétel legkorábbi időszakába, azt találjuk, hogy a párt egyértelműen választott a zsidók és helybéli ellenségeik között.

Közvetlenül a háború befejeződése után a kommunista pártok egész Kelet-Európában elkezdtek udvarolni a háború előtt fasiszta mozgalmak korábbi tagjainak. „Én, alulírott, ezennel kijelentem, hogy ...-tól ...-ig a Nyilaskeresztes Párt[573] tagja voltam. Mostanra ráébredtem, hogy cselekedeteim a nép érdekei ellen irányultak, és hibát követtem el. Elhatároztam, hogy jóvá teszem, amit elkövettem. Ígérem, hogy teljes erőmmel támogatom a népi demokráciáért vívott harcot, és minden erőmet e feladat végrehajtásának szentelem. Ezennel ünnepélyesen fogadom, hogy hűségesen küzdő tagja leszek a Magyar Kommunista Párt ...-i alapszervezetének."

Egy amerikai újságírónak, aki 1945-ben beutazta a felszabadított Európát, a Magyar Kommunista Párt vezetője, Rákosi Mátyás így magyarázta meg a dolgot: „Nézze, ezek a kisnyilasok tényleg nem rossz fickók. Tudja, ezek belekényszerültek a fasizmusba. Sohasem voltak aktívak. Csak fogadalmat kell tenniük, és mi befogadjuk őket."[574] Romániában Ana Paukert, a kelet-európai zsidó kommunista közismert szimbólumát közvetlenül Bukarestbe való visszatérése után a legionáriusok (a fasiszta Vasgárda egykori

573 A „nyilaskereszt" a Szálasi Ferenc által 1935-ben alapított fasiszta Magyar Nyilaskeresztes Párt szimbóluma volt [*Ezen a néven – Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalom – a szélsőjobboldali párt 1939 és 1945 között működött. Elődszervezetei voltak a Szálasi Ferenc alapította Nemzeti Akarat Pártja (1935–37), a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (1933–38) és a Nemzeti Szocialista Magyar Párt–Hungarista Mozgalom (1938–39, 1938 nyarától Magyar Nemzeti Szocialista Párt–Hungarista Mozgalom). A Nyilaskeresztes Párt–Hungarista Mozgalmat 1939 márciusában hívta életre Hubay Kálmán, vezetését 1940 szeptemberében, miután kiszabadult börtönbüntetéséből, vette át Szálasi Ferenc. – A szerk.*]. A háború utolsó szakaszában, 1944 októbere és 1945 áprilisa között ez a párt kormányozta Magyarországot, és ez volt felelős a magyar zsidók lemészárlásáért. [*Mire Szálasi és pártja hatalomra került, a vidéki magyar zsidóság deportálása és majdnem teljes megsemmisítése már lezajlott. – A szerk.*]
A Mihály Arkangyal Légiója (röviden „legionáriusok"), amely Vasgárda néven is ismert, volt a fő fasiszta mozgalom Romániában a két háború közötti időszakban. A karizmatikus Corneliu Codreanu vezette, akit 1938-ban meggyilkoltak. A mozgalom szintén a második világháború idején ért hatalma csúcsára.

574 Hal Lehrman: *Russia's Europe*, 187. oldal.

tagjait nevezték így) agyba-főbe verték („Mély benyomást tett rám az a tény, hogy többen voltak, mint képzeltem, és különösen az, hogy mennyi munkás volt közöttük"), a közönséges vasgárdistákat pedig tömegesen vették be a párt soraiba.[575] Ugyanekkor Lengyelországban a régió NKVD-vezetőjének, Iván Szerovnak a parancsára kiengedték a börtönből a háború előtti fasiszta ONR-Falanga vezetőjét, Bolesław Piaseckit, és megengedték neki, hogy a katolikus egyház befolyásának semlegesítésére létrehozzon egy „haladó" katolikus szervezetet, a PAX-ot. Két nappal azután, hogy kiengedték, ki más fogadta Piaseckit, mint Władysław Gomułka maga.[576]

Serge Moscovici, az önkéntes száműzetésbe vonult ragyogó romániai értelmiségi csoport egyik tagja, aki a háború után Párizsban telepedett le, megjegyezte, hogy a kelet-európai politikában a szélsőjobb és a szélsőbal egymást kiegészítő kategóriák. A jobboldaliak nagy társadalmi támogatottsággal rendelkeztek a háború előtt, de nem volt hatalmuk, és ezt próbálták elérni. A baloldaliaknak viszont közvetlenül a háború utáni években megvolt a hatalmuk, de úgyszólván nem volt társadalmi bázisuk, és meg kellett teremteniük, hogy legitimitásuk legyen.[577] Ennélfogva a kommunisták és a fasiszták közötti gondosan hangszerelt összeolvadás a háború utáni Kelet-Európában a *les extrêmes se touchent* [a szélsőségek összeérnek] elv szó szerinti példája. Most már tisztán láthatjuk, hogy egy olyan ember, akit a jedwabnei gyilkossági perben elítéltek, aki a háború előtt vad nacionalista volt, közvetlenül a háború után pedig sikerült belépnie a Lengyel Munkáspártba, hogyan írhatta kegyelmi kérvényében a börtönből a következőket anélkül, hogy teljesen nevetségessé vált volna: „Hiszem, hogy munkáshatalmunk biztonságban nyugodhat olyan vállakon, mint az enyém."[578]

Legyünk óvatosak: a varsói (prágai, bukaresti vagy budapesti) központi hatóságok nem örültek az ügyek ilyetén állásának. Nem rejtették véka alá rosszallásukat. A Közigazgatási Minisztérium emlékeztetőket küldött alárendeltjeinek, és kérte, hogy a zsidók egyenlő bánásmódban részesüljenek;

575 Levy: Ana Pauker, i. m., 76. oldal.

576 Lásd Antoni Dudek és Grzegorz Pytel: *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, 156–162. oldal; Levy: Ana Pauker, i. m., 75–77. oldal.

577 „A két polgárháború közötti lényegi különbség abból a tényből fakadt, hogy a Vasgárdát parasztok, fiatalok, katonák és papok alkotta népi alapra építették, és hogy a terrort a politikai cselekvés eszközeként használták. A kommunista pártot illetően az embernek ne legyenek illúziói: még az elnyomott osztályok és a szegények között sem volt támogatottsága. Ha a polgárháború a Vasgárda számára a hatalom megragadásának eszköze volt, akkor a kommunisták számára annak eszköze, hogy támogatást szerezzenek maguknak a parasztok és a munkások között a már megszerzett hatalom legitimálására" (Serge Moscovici: *Chronique des années egarées*, 360. oldal).

578 Zygmunt Laudański kérvényének teljes szövegét lásd: Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 607–609. oldal.

a varsói Igazságügyi Minisztérium elindította a jedwabnei gyilkosság vizsgálatát és így tovább. Ugyanakkor látnunk kell – ahogy az alárendeltek mind a közigazgatásban, mind az igazságszolgáltatásban is tisztában voltak vele –, hogy Varsó nem nagyon ütötte a vasat.

A kommunisták Kelet-Európában nagyon el voltak foglalva. Meg kellett vívniuk csatáikat. Nem az volt a legfontosabb, hogy meggyőződjenek arról, méltányosan kezelik-e a zsidókat. Hal Lehrman megjelentetett egy hosszú írást Magyarországról a *Commentary* 1946. januári számában, amelyben beszámolt arról, hogy „nem az újjáéledő antiszemitizmus a zsidók legfőbb panasza itt. Meg kell hagyni, léte visszataszító, hisz nagy árat fizettek életekben, de várható volt. (...) Ami a magyar zsidók véleménye szerint igazán meglepő, és jelen helyzetük legmegdöbbentőbb eleme, az az új antifasiszta rendszer hűvös közönye [az antiszemitizmus feléledésével szemben]."[579] Néhány rezignált mondatban Moscovici hasonlónak ítélte a helyzetet a háború utáni Romániában: „Az antiszemitizmus feltámadása a nemzeti életben zavarba ejtő volt. De nem sokat lehetett tenni ellene, mert oly hasznos volt mindenki számára. Az összes népi szenvedély közül egyedül ez az egy maradt érintetlen. A liberális pártok tapintatosan hagyták terjedni. A kommunista párt meg azért nem volt hajlandó harcolni ellene, nehogy fölingerelje a népet."[580]

Lengyelországban a kommunisták elsöprő népi érzelemmel találták szembe magukat a „zsidókérdést" illetően, és csak saját magukat veszélyeztetve hagyhatták figyelmen kívül, vagy harcolhattak ellene. 1945. augusztus 19-én a bochniai Raj (azaz: Éden) moziban ezer küldött gyűlt össze a Parasztpárt megyei gyűlésére. A gyűlésen, amelyen csak meghívottak vehettek részt (*„za zaproszeniami imiennymi")*; a helyi aktivisták, Stanisław Mikołajczyk politikai ellenzékének vezetői gyűltek össze (emlékezhetünk: Mikołajczyk lemondott a londoni emigráns kormány miniszterelnöki posztjáról, és visszatért Lengyelországba). Egy névtelen tudósító beszámolót küldött a gyűlésről a krakkói vajdasági hivatalnak, és ebben a következőket írta: „A szónoki emelvényre lépett a harmadik felszólaló (a nevét nem tudni), és a Kiernik-beszédből [Kiernik közigazgatási miniszter volt] vett tézis mintájára, miszerint Lengyelországnak egynemzetiségű államnak kell lennie [ez volt az apropó a német lakosságnak az újonnan bekebelezett területekről való kiutasításához], előterjesztett egy határozati javaslatot, hogy a zsidókat is űzzék ki Lengyelországból, és azt is megjegyezte, hogy Hitlernek köszönetet kellene mondani a zsidók elpusztításáért (hangos ováció és taps)."[581]

579 Hal Lehrman: „Hungary: Liberation's Bitter Fruit", in *Commentary*, 30. oldal.
580 Moscovici: Chronique, i. m., 359. oldal.
581 APK, UW 2, 91. iratcsomó, „Sprawozdanie z powiatu bocheńskiego", dátum: 1945. 08. 21.

Zsidók az elnyomó apparátusban

Ahogy minden út Rómába vezet, van egy metszéspont a háború utáni *żydokomuna* érvelésben is, ahol a szálak összefutnak: a zsidók szerepe az elnyomó apparátusban. „Na, és mi a helyzet ezekkel a zsidókkal?" – szegezik nekünk a kérdést előbb-utóbb, és sorolják a leghírhedtebb, magas rangú államvédelmi funkcionáriusok nevét. Őszintén szólva, ha egyenes választ akarunk adni, erre nemigen lehet mit mondani, legfeljebb azt, hogy ezek bizony rossz emberek voltak. De tényleg, mi a helyzet velük? Ha a zsidók *per definitionem* a lakosság egy idegen csoportját képeznék, amely hazafiatlan, a lengyelekkel szemben gonosz szándékokat táplál, és természeténél fogva hajlik a kommunizmusra, akkor az ember nem is várna mást, mint hogy eljátsszák azokat a szerepeket, amelyekre ráillik a sztereotípia. Szemünk sem rezdülne attól, hogy ott vannak az elnyomás kommunista apparátusában. De mi a helyzet az Államvédelmi Hivatalban lévő lengyelekkel? Nem ők voltak a hazafias érzés igazi árulói? Kérj meg egy nacionalista hazafit, ugyan sorolja már föl az Államvédelmi Hivatalban dolgozó lengyelek nevét, és a legvalószínűbb az, hogy egyet sem tud majd mondani. Nem hiszem, hogy egy ilyen kísérletnek túl sok heurisztikus értéke lenne, de mivel bizonyos neveket és számokat újra meg újra felhoznak a korszakról szóló vitákban, vizsgáljuk meg a lengyelországi kommunista hatalom pribékjeinek etnikai összetételét, hogy lássuk, vajon világosabb képet kapunk-e vizsgálatunk tárgyáról.

Az állam a lengyel társadalom fölött az Állambiztonsági Minisztérium és a hadsereg révén alkalmazott erőszakot. Röviden összefoglalva az I. fejezetben leírtakat: az Állambiztonsági Minisztérium leginkább átpolitizált és legjobban rettegett eszköze a köznyelvben *bezpiekának* nevezett Államvédelmi Hivatal volt, amely az egész országot behálózta. Ezenkívül ott volt még a mindenütt jelen levő reguláris rendőri erő, a Milícia (Milicja Obywatelska, MO), amely létszámban az Államvédelmi Hivatal kétszeresét tette ki, és ugyancsak az Állambiztonsági Minisztériumnak volt alárendelve. Rendelkezésre állt továbbá az Államvédelmi Hivatal egyenruhás kvázikatonai szervezete, a Belső Elhárítás (Korpus Bezpieczeństwa Wewnętrznego, KBW), valamint az önkéntes rendőri erő, az úgynevezett ORMO (Ochotnicze Rezerwy Milicji Obywatelskiej). Ha pedig szükségesnek mutatkozott, akkor még a reguláris hadsereg csapatait is fölvonultatták zavargások elfojtására (mint Kielcében), vagy hogy segítsenek a fegyveres antikommunista földalatti szervezetek, illetőleg az ukrán nacionalista felkelők elleni nagyobb tisztogató hadműveletekben (amelyeket elsősorban a Belső Elhárítás hajtott végre).

Érthető módon a ranglétra tetején álló Államvédelmi Hivatal személyzetét teljes mértékben át kellett világítania a Lengyel Munkáspárt vezetőségének és az NKVD-nek, amely a szervezet megalapításánál a kiképzésről, a követendő példáról és tanácsadókról gondoskodott. A tudósok visszatekintve megállapítják, hogy a kulcspozíciókba majdnem kizárólag a Lengyel Kommunista Párt (és fedőszervezetei) egykori tagjait nevezték ki, akik a háború időszakát a Szovjetunióban töltötték.[582] Mivel a Lengyel Kommunista Párt[583] aktivistáinak legtöbbjét Sztálin elpusztította a Gulagon, a kinevezettek rendszerint azok közül a fiatalabb, illetőleg harmadik vagy negyedik vonalbeli régi káderek közül kerültek ki, akik valahogy megúszták a tisztogatást. Azok között a kommunisták között, akik megfeleltek ezeknek a kritériumoknak, sok volt a zsidó, bár ez nem volt kőbe vésett szabály.

Bármely lengyel történelemrajongó képes megnevezni egy fél tucat zsidó funkcionáriust az Állambiztonsági Minisztériumban ebből az időszakból – Józef Różański és helyettese, Adam Humer a Vizsgálati Osztályról; két miniszterhelyettes, Roman Romkowski és Mieczysław Mietkowski; Julia Brystygierowa, aki a katolikus egyházat és az értelmiséget szemmel tartó osztályt vezette; Anatol Fejgin és helyettese, Józef Światło egy olyan szupertitkos osztályról, amely a párt felső vezetőinek elvhűségét felügyelte. Az Állambiztonsági Minisztériumnak sokkal több zsidó alkalmazottja volt, különösen a Kémelhárítási Osztályon (Marcel Reich-Ranickit, akinek emlékirataiból a bevezetőben idéztem, fiatalkorában rövid ideig itt alkalmazták), a Cenzori Hivatalban és ennek különböző „technikai" részlegeiben.

De az Állambiztonsági Minisztérium nem keresett direkt zsidókat a lehetséges posztok betöltésére. Általában hiány volt képzett emberekben; az embereket lasszóval fogták az új államapparátusban, és hogy valaki hova került, az nagyon gyakran a puszta véletlenen múlt. Mindenesetre, ha jobban szemügyre vesszük az elérhető nyilvántartásokat, összetett kép bontakozik ki, de nincsenek megfelelő adatok, amelyekből biztos következtetéseket lehet levonni az Állambiztonsági Minisztérium személyzetének etnikai összetételéről.

Három héttel azután, hogy Lublinban kihirdették a Júliusi Manifesztumot, 217 férfi érkezett a városba, és türelmetlenül várakoztak Stanisław Radkiewiczre, arra a hivatalnokra, akit megbíztak az új rendszerben később Állambiztonsági Minisztériumnak nevezett „reszort" megszervezésével.[584]

582 Lásd például az *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956, taktyka, strategia, metody. Część I. Lata 1945–1947* című könyv (szerk. Andrzej Paczkowski) „Bevezető"-jét, 17. oldal.

583 *Mint már volt róla szó, a kommunisták pártját a két világháború között Lengyel Kommunista Pártnak nevezték.* (A szerk.)

584 A „reszort" [ügykör] elnevezés – melyet a Lengyel Nemzeti Felszabadító Bizottság megalapításakor az eredeti bürokrata stílusban használtak, mielőtt a „reszortok" minisztériumokká változtak volna – még a hivatalos név megváltozása után is sokáig megragadt. Ha valakiről azt mondták, hogy a „reszortnál" dolgozik, akkor rögtön lehetett tudni, hogy a beszélő az állambiztonságra gondol.

Épp akkor fejeztek be Kujbisevben egy három hónapos intenzív NKVD-s tanfolyamot. A kujbiseviek – ahogy a titkosszolgálatnál hamarosan ismertté váltak – „lettek az állambiztonság fő szervezői, és ők képezték a személyi állomány magját minisztériumi szinten, a vajdasági és a megyei irodákban".[585] Annak a kujbiseviek csoportjából származó több tucat embernek a pályafutása, amely ma dokumentálható, valóban azt mutatja, hogy ők foglalták el a titkosszolgálati apparátus vezető pozícióit egész Lengyelországban. Egy jobboldali történész, aki erről a témáról egy jól dokumentált cikket jelentetett meg egy jobboldali folyóiratban, szerét ejtette, hogy kimutassa főszereplői zsidó eredetét. Név szerint azonosítani tudott ötvenegy olyan embert, akit Kujbisevben képeztek ki, és közülük négy volt zsidó.[586]

Az Államvédelmi Hivatalban dolgozó zsidókkal kapcsolatos rendelkezésre álló számszerű adatok legtömörebb és legalaposabb kivonatát Andrzej Paczkowski professzor állította össze egy 2001-ben publikált cikkben.[587] A témára vonatkozó információk sporadikusak, és a forrásokat olykor nehéz összhangba hozni, de ez a cikk a legjobb kísérlet ezek sikeres összeillesztésére.

Az első forrás, amely általános áttekintést ad az Államvédelmi Hivatal etnikai összetételéről, egy jelentés, amelyet az NKVD lengyelországi főtanácsadója, Nyikolaj Szelivanovszkij küldött Lavrentyij Berijának 1945. október 20-án. Szelivanovszkij azt írja, hogy az Állambiztonsági Minisztérium alkalmazottjainak összesen 18,7 százaléka zsidó, a vezetőknek pedig a fele. Megad néhány százalékot a minisztérium különböző osztályain lévő zsidókról, beleértve „a radomi irodát" is, ahol Szelivanovszkij szerint a funkcionáriusok 82,3 százaléka volt zsidó.[588] Ugyanebből az időszakból van egy másik forrás, amely szintén „a csúcsról" származik, a dátuma pedig 1945. november 25. Egy Bolesław Bierut készítette feljegyzés, amely a Stanisław Radkiewicz szolgáltatta információkon alapult, az Állambiztonsági Minisztérium alkalmazottjai között összesen 1,7 százalék zsidót mutat ki (438 főt a 25 600 fős teljes állományból), a vezetők között pedig 13 százalékra teszi az arányukat (500 főből 67 fő). Szelivanovszkij és Bierut adatait nem egészen

585 Maciej Korkuć: „»Kujbyszewiacy« – awangarda UB", in *Arcana*, no. 46–47, 81, 82. oldal.

586 Uo., 84, 86, 87, 91. és 92. oldal.

587 Andrzej Paczkowski: „Żydzi w UB, próba weryfikacji stereotypu", in Tomasz Szarota (szerk.): *Komunizm: Ideologia, system, ludzie,* különösen a 196–198. oldal.

588 Szelivanovszkij jelentésének teljes angol nyelvű szövegét lásd Natalia Aleksiun: „The Situation of the Jews in Poland as Seen by the Soviet Security Forces in 1945", in *Jews in Eastern Europe,* 52–68. oldal. A lengyel nyelvű változat, amelyre Paczkowski hivatkozott (Andrzej Paczkowski, Tatiana Cariewskaja és mások [szerk.]: *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946,* 419–422. oldal), csak szemelvényeket tartalmaz a dokumentumból.

lehet összeegyeztetni, de valószínű, hogy Szelivanovszkij csak a varsói minisztérium személyi állományáról írt, míg Bierut a teljes államvédelmi apparátusra gondolt, beleértve a vajdasági és megyei irodákat is.

A Belügyminisztérium (az Állambiztonsági Minisztérium későbbi neve) egy 1978-as belső kiadványa 447 olyan emberről ad információt, aki 1944 és 1956 között vezető beosztásban volt a minisztérium központi apparátusában (azaz, kizárva azokat, akik a területi hálózat csúcsán ténykedtek, de sohasem dolgoztak „a központban", Varsóban). Ennek a 447 embernek a 29,3 százalékát azonosították „zsidó nemzetiségűként" (131 főt). E dokumentum szerint 1944–45-ben a zsidók aránya a minisztérium vezetésében 24,7 százalék volt – „ez a Szelivanovszkij által említett szám fele".[589] Paczkowski összefoglalása szerint az 1944–45-ös időszak kivételével a zsidók többnyire a „vezető személyzet" 30 százalékát tették ki a központi államvédelmi apparátusban.

Az Államvédelmi Hivatal területi hálózatának etnikai összetételére vonatkozó adatok még megbízhatatlanabbak. Két monográfiában találhatók részletes és megbízható információk, az egyik a lublini, a másik a rzeszówi vajdasági Államvédelmi Hivatalról készült. 1946. február 1-jén Lublinban az Államvédelem Vajdasági Irodáján az 1122 államvédelmis közül 19 volt zsidó, vagyis 1,7 százalék. Közülük tizennégyen „magasabb rangúak" voltak, és magában Lublinban dolgoztak a vajdasági irodán. A rzeszówi vajdasági államvédelmi szolgálatnál az 1944 és 1949 közötti ötéves időszakban „vezetői poszton" foglalkoztatott 102 fő közül összesen 4 volt zsidó. Paczkowski kimutatja, hogy regionális eltérések eredményeképpen sokkal több zsidó szolgálhatott az Államvédelmi Hivatalnál például Sziléziában, de szerinte az, hogy a łódźi államvédelmisek fele (egy 1945-ös jelentés szerint), vagy hogy a radomi Államvédelmi Hivatal állományának 82,3%-a volt zsidó (Szelivanovszkij állítása), „kevéssé látszik valószínűnek".[590] „Nagyjából ennyit tudtam kideríteni a forrásokból és megbízható monográfiákból, hogy statisztikai formában lehessen a problémát bemutatni."[591]

A megbízhatatlan adatok alapos vizsgálata nem adhat kellő betekintést, de az itt közölt fontosabb adatsorokból nekem úgy tűnik, hogy az Állambiztonsági Minisztériumban vezető pozícióban lévő zsidók száma valahol 67 (Bierut jelentése alapján) és 131 (a Belügyminisztérium 1978-as kiadványa alapján) között volt. Vagy ha az egész hálózatra vonatkozó összesített adatot akarunk adni, akkor azt mondhatjuk, hogy 1945-ben az Állambiztonsági

589 Paczkowski: „Żydzi w UB, próba weryfikacji stereotypu", i. m., 197. oldal.
590 Minthogy a łódźi Államvédelmi Hivatal vezetésével akkoriban a közismerten antiszemita Mieczysław Moczar volt megbízva, ezért Paczkowski kételyei igencsak megalapozottak.
591 Paczkowski: „Żydzi w UB, próba weryfikacji stereotypu", i. m., 198. oldal.

Minisztérium egész területén maximum 438 zsidó alkalmazott volt (ugyancsak Bierut jelentése alapján). A Szelivanovszkij jelentéséből származó bűvös „50 százalékot" gondos mérlegelés tárgyává kell tenni, mivel nem tudjuk, mi járt valójában a fejében – a legvalószínűbb, hogy arra gondolt: a minisztérium öt vagy tíz *igazi* csúcspozíciójának a „felét" foglalták el zsidók.

De ez a „játék a számokkal" alapvetően értelmetlen. Mit jelent az, hogy az Állambiztonsági Minisztériumban 67 vagy 131 vagy 438 zsidó volt? Mit változtatna a helyzeten, ha a megfelelő szám például 50 vagy 380 lenne? A háború előtt Lengyelországban 3,5 millió zsidó élt, és közvetlenül a háború után negyedmillió zsidó tartózkodott rövidebb-hosszabb ideig Lengyelországban. Le lehet talán vonni statisztikailag megalapozott következtetéseket egy ilyen populáció általános jellemzőiről, ha 67 vagy 131 vagy akár 438 fő életútját követjük? Az Államvédelmi Hivatalban vagy a közigazgatás bármely más ágában az emberek egyénként szolgáltak, vagy kommunistaként, akiket a pártbeli elvtársak hívtak oda feladatuk elvégzésére, vagy megalkuvókként kerültek oda, de nem mint zsidók – s ami azt illeti, nem is mint lengyelek. A kommunista titkosrendőrség működésének semmi köze nem volt ahhoz, hogy valaki zsidó (vagy lengyel) – ugyanolyan zökkenőmentesen működött, és hasonló mintát követett Albániában, az NDK-ban, Kubában, Kínában és Észak-Koreában. Ha az ember magyarázatot keres a zsidók kommunista apparátusbeli csoportos jelenlétére, közismert, hogy a marxizmus és a marxizmus ihlette munkásmozgalom a modernizáció nagy hatású találkozóhelye volt a huszadik századi Európában, mint ahogy az is közismert, hogy a környező társadalom antiszemitizmusa fölerősítette a korai kapitalizmus társadalmi egyenlőtlenségeinek az etnikai kisebbségekre gyakorolt hatását. Így áramlott be a nyughatatlan városi zsidó fiatalság egy töredéke a kommunista mozgalomba. De az antiszemiták számára visszás volt, hogy elődeik előítéletének szociológiai hatásait saját előítéleteik állítólagos igazolásaként fogják föl.

Ha indokolt lenne megszámolni a zsidókat az Államvédelmi Hivatalban, akkor ugyanúgy indokolt lenne az egész személyi állományt számba venni etnikai háttere szerint. Akkor azt is tudomásul kellene vennünk, hogy az Állambiztonsági Minisztérium „vezető személyzetének" „63,5 százaléka", akiket a központi adminisztrációban alkalmaztak, etnikailag lengyel volt, és hogy a rendszer pribékjeinek ezrei lengyel parasztok voltak, mivel az állam mindennapi kényszerítő apparátusa – az Államvédelmi Hivatal és a Milícia együtt – durván 80 ezer főt számlált.[592] És ahogy a témára szakosodott két fiatal lengyel tudós mondja, „Senki ne gondolja, hogy a Milícia nemeslelkűbb

592 Uo., 197. oldal.

alakulat volt, mint az Államvédelmi Hivatal".[593] Valójában az Államvédelmi Hivatal és a Milícia kart karba öltve működött, feladataik és kötelességeik átfedték egymást, és mivel olykor-olykor vezetőiket is cserélgették, bőséges alkalom adódott a rivalizálásra. És ahogy nagy vonalakban rekonstruáljuk, hogyan fonódott össze a rendszer fegyveres erőszak-apparátusa, mélyebb bepillantást nyerünk abba, milyenek voltak az „emberi tényezők" a mögött a kommunisták által fenntartott erőszak mögött, amelynek a lengyel állampolgárok akkoriban alá voltak vetve.

A Lengyel Kommunista Párt egykori tagjain kívül, akik a háborús éveket Oroszországban töltötték, olyan embereket is találhatunk az Államvédelmi Hivatal vajdasági irodáinak élén, akik a háború alatt a Lengyel Munkáspárt támogatta lengyelországi partizánmozgalomban (a Gwardia Ludowában [Népi Gárda] vagy az Armia Ludowában [Népi Hadsereg]) vettek részt. Különösen nagy befolyása volt Mieczysław Moczarnak és Grzegorz Korczyńskinak.[594] A Milícia vezetőit hasonló merítésből toborozták, előnyben részesítve a Népi Gárdának és a Népi Hadseregnek korábban a nácik ellen harcoló partizánjait.[595] Az utóbbiakból tömegesen lettek a reguláris rendőrség, a Milícia alacsonyabb rangú beosztottjai, miként sok olyan fiatalemberből is ezekben a háború utáni első években, akik olyan nem kommunista partizáncsoportokban harcoltak, mint a Parasztzászlóaljak és/vagy a Honi Hadsereg.[596] A Népi Hadsereg korábbi vezetőjét, Franciszek Jóźwiakot (aki a háború után is háborús álnevén – Witold – írta alá a hivatalos parancsokat) bízták meg a Milícia vezetésével. Jóźwiak szilárd személyes pozíciója a pártvezetésben a rendőrségnek bizonyos fokú autonómiát kölcsönzött, még ha szervezetileg az állambiztonsági miniszternek volt is alárendelve.

Az állam kényszerítő apparátusa független volt az államigazgatástól – a rendőrség és az Államvédelmi Hivatal nem volt besorolva a Közigazgatási Minisztérium vagy annak országos kiterjedésű intézményhálózata alá.[597] Ehelyett közvetlenül az Állambiztonsági Minisztériumnak jelentettek Varsóba; éppúgy, ahogy például a bíróságok közvetlenül az Igazságügyi Minisztérium alá voltak rendelve. Elvileg a kényszerítő apparátus és a helyi közigazgatás egyetértésben működött, de – különösen a csendes polgárháború idején – a rendőrség és az Államvédelmi Hivatal helyi parancsnokai kényük-kedvük szerint ténykedtek.[598]

Vegyünk egy jól dokumentált esetet példaként arra, hogyan folytak a dolgok anélkül, hogy – biztos vagyok benne – írásbeli nyomuk maradt volna. A „nem egyesített hivatalok és hatóságok vezetőinek" (*naczelników władz i urzędów niezespolonych*: azaz a rendőrség, az Államvédelmi Hivatal, a bírói testület és az adóhatóságok vezetőinek) első konferenciáján, 1945. szeptember 8-án a rendőrség varsói vajdasági parancsnoka, Dowkan kapitány „nekiment a bíróságoknak, mert olyan ítéleteket hoztak, amelyek állítólag nem feleltek meg a Júliusi Manifesztum szellemének. Rámutatott, hogy a Milícia, amelyet a demokrácia kikényszerítésével bíztak meg, azzal a dilemmával került szembe, hogy végrehajtsa-e azokat a bírósági határozatokat, amelyek elrendelték, hogy a munkások kiköltözzenek a nekik korábban kijelölt lakásokból, és ennélfogva igazságtalanságot kövessen el, vagy hagyja figyelmen kívül a bírósági határozatokat. Végül – mondta – megparancsolta az embereinek, hogy tájékoztassák őt mindegyik esetről, amikor olyan bírósági határozat végrehajtását rendelték el, amely igazságtalan, vagy ellentmond a demokrácia szellemének, és akkor majd ő eldönti, hogy végrehajtsák-e vagy ne."[599]

Alighanem jogos a feltételezés, hogy legalábbis néhány esetben azok a zsidók voltak a kezdeményezők, akik megpróbálták visszaszerezni tulajdo-

593 „O aparacie bezpieczeństwa – z Krzysztofem Lesiakowskim i Grzegorzem Majchrzakiem rozmawia Barbara Polak", in *Biuletyn IPN*, no. 6, 15. oldal.

594 Moczar ide-oda mozgott a nácik által elfoglalt területek és a Szovjetunió között, és ő is járt NKVD-iskolába, de Gorkijban. Korczyński közvetlenül a háború után magas beosztást töltött be mind a rendőrségen, mind az Államvédelmi Hivatalnál. Mindketten ismertek voltak antiszemita nézeteikről. Moczar és államvédelmi hivatalbeli, valamint partizánszövetségbeli hű tanítványai készítették elő az 1968-as anticionista kampányt Lengyelországban. Ekkoriban belügyminiszter (korábban államvédelmi miniszter) volt.

595 Zenon Jakubowski a Milíciáról szóló, aprólékos gonddal dokumentált monográfiáját egy függelékkel zárta. Ebben a „Milícia megszervezői" közül annak a negyvenkét embernek a rövid önéletrajza található, akik a központban, a vajdasági irodákban, néhány esetben pedig megyei szinten dolgoztak. Az általa adott információk alapján össze tudjuk illeszteni a csoport kollektív profilját.
A Jakubowski listáján szereplő húsz ember (köztük egy nő) tagja volt a Lengyel Kommunista Pártnak vagy valamelyik fedőszervezetének; tizenöt fő a Szovjetunióban volt a háború idején; tíz fő tagja volt a Lengyel Kommunista Pártnak, és a háború alatt a Szovjetunióban élt; öt fő volt zsidó (ebből egy párttag volt, és Oroszországban is volt); tizennyolc fő a Népi Gárdában vagy a Népi Hadseregben harcolt a háború alatt; öt fő tagja volt a Honi Hadseregnek, a Parasztzászlóaljnak vagy a háború előtti rendőrségnek, és öt fő, köztük egy zsidó, időközben a Milíciától átkerült az Államvédelmi Hivatalhoz (Jakubowski: Milicja obywatelska, i. m., 491–510. oldal).

596 Lásd például Jakubowski: Milicja obywatelska, i. m., 189–192. és 204–206. oldal; Tomasz Miller: „Jak się rodziła przewodnia siła", in *Biuletyn IPN*, no. 5. „Gyakran egyszerűen földalatti egységekből alakultak milíciaosztagok. Természetesen később a Milíciát »megtisztították« azoktól, akikben nem bíztak meg, beleértve a fegyveres földalatti szervezetek tagjait és a [Mikołajczyk-féle] Lengyel Parasztpárt szimpatizánsait" (lásd „O aparacie bezpieczeństwa", i. m., 9. oldal).

597 Vagy használjuk a korabeli kifejezést: „nem volt egyesítve *(niezespolony)* a közigazgatással".

598 Ez persze azzal is összefüggött, hogy miféle embereket vonzott a titkosszolgálat (lásd pl. „O aparacie bezpieczeństwa", i. m., 9. oldal).

599 AAN, MAP, B-876, 1. és 2. oldal.

nukat. De tekintet nélkül arra, kik voltak a perben álló felek, Dowkan a nagy nyilvánosság előtt mutatta ki, hogy nyilvánvaló módon semmibe veszi a törvényt, úgyhogy a łódżi fellebbviteli bíróságnak a tanácskozáson jelen lévő elnöke mérgesen azzal vágott vissza, hogy „az a jogtiprás, amikor a Milícia dönti el, hogy végrehajtja-e a bírósági határozatokat, anarchiához vezet". Az ezt követő vita óhatatlanul veszekedéssé fajult, és amikor a varsói helyettes vajda, bizonyos Żrałek végül lezárta a vitát, némi fenyegető éllel ő is azt mondta, hogy „a vajdasági Milícia parancsnokának kijelentésével másutt és más hatóságok fognak foglalkozni".[600, 601]

Dowkan kapitány karrierje azonban nem szenvedte meg túlzott szókimondását. Nyilván rájött, hogy kijelentése nem hatott túl jól, mert megpróbálta kiengesztelni a hallgatóságot, akaratlanul is tovább áztatva a rendőrséget: „Minthogy sok panasz hangzott el a mai tanácskozáson a Milícia ellen... az embernek először szemügyre kell vennie a Milícia morális állapotát" (*„w pierwszym rzędzie należy poznać stan moralny Milicji")* – mentegetőzött. „Ebből a szempontból jó illusztrációként szolgálhat, hogy mostanáig tízezer személyt bocsátottak el a fegyveres erőktől, ennyit találtak szolgálatra alkalmatlannak a Milícia soraiban."[602]

Dowkan kapitány nem lépett a nyomukba, bár ez is megtörténhetett volna, mivel a szolgálatból 1944 és 1946 között elbocsátottak teljes száma elérte a 20 ezret. 1948-ra a Milíciától elbocsátottak száma ismét megduplázódott, 40 ezer volt. 1949 októberére az államvédelem teljes *„reszortjában"* a személyi állomány „cseppfolyóssága" elérte az elképesztő 90 ezres számot. Egyedül a kielcei pogrom után elrendelt „felülvizsgálat" folyamán, egy négy hónapig tartó országos szűrés nyomán 4600 milicistát küldtek el a szolgálattól.[603]

Azok a milicisták és államvédelmisek, akiket később alkalmatlanoknak találtak, elbocsátásuk előtt néhány hétig vagy hónapig szolgálhattak az állományban. Azt pedig, hogy néhányuk hogyan teljesítette kötelességét a törvény és rend őreként, láthattuk az előző fejezetekben. Dowkan időközben átkerült Wrocławba, ahol hamarosan átvette az Államvédelmi Hivatal fölötti parancsnokságot, majd aztán ismét feljebb lépett, és vezető beosztásba került az Állambiztonsági Minisztériumban, Varsóban.[604]

600 AAN, MAP, B-876, 2. oldal.

601 „Más felszólalók csak kölcsönösen vádaskodtak" – olvasható a gyorsírásról átírt változatban.

602 Uo., 31. oldal.

603 Lásd Jakubowski: Milicja obywatelska, i. m., 178, 179, 185, 186. oldal; „O aparacie bezpieczeństwa", i. m., 10. oldal. Ezek igen nagy számok, hiszen a teljes rendőri erő 1945–47-ben körülbelül 55 ezer főből állt (állandó cserélődés közepette, mint tudjuk), az Állambiztonsági Hivatal pedig körülbelül 25 ezer főből. 1949 januárjára a Milícia létszáma 40 ezer főre csökkent (Jakubowski: Milicja obywatelska, i. m., 186. oldal).

604 Uo., 493. oldal.

A Lengyel Munkáspárt Politikai Bizottsága már 1944 novemberében hozott egy határozatot, amely elítélte a részegeskedést, a lopást és a Milícia személyi állományának általános demoralizáltságát, valamint azt, hogy a Milícia soraiba beszivárogtak a Honi Hadsereg tagjai.[605] A fegyveres erőkbe való toborzás kezdetben gyakran spontán volt. A Milícia helyi egységei sok helyen állampolgári kezdeményezésre alakultak meg.[606] „Nehéz pontosan megmondani, hány olyan ember szolgált a Milíciában 1944–45-ben, aki korábban a Honi Hadsereg tagja volt. Bizonyos egységekről meglévő részleges adatok alapján arra lehet következtetni, hogy elég tetemes számról van szó."[607] Végül is a Honi Hadsereg utáni földalatti mozgalom képes volt beszivárogni a Milícia soraiba, amely épp emiatt bizonyult gyakran gyenge hatásfokúnak a helyi rendszerellenes szervezetekkel való harcban. Egy látványos parancsmegtagadás során egy megyei milíciaparancsnok Jędrzejówban fogta teljes harminckét fős előőrsét, az összes fegyvert, és elment „az erdőbe".[608] Hasonló tüntető kivonulást rendezett egy hajdani megyei államvédelmis parancsnok Nowy Targban, és később Ogień (Tűz) néven hírhedt bandita lett Podhale hegyes vidékén, ahol olyan zsidók meggyilkolásával harcolt a rendszer ellen, akik éppen a Brikha egyik menekülő-útvonalán hagyták el Lengyelországot.[609]

Általában nem várható, hogy a Honi Hadsereg legidealistább tagjai azonnal gyökeresen változtatnak politikai beállítottságukon, és csatlakoznak a Milíciához. A rendszer erőszakszervezetei inkább azokat a helyi banditákat fogadták be, akik mindig annak az oldalára álltak, aki éppen felülkerekedett – legyen az az NKVD, a német csendőrség, egy földalatti partizáncsapat, végül pedig a Lengyel Munkáspárt –, és talpnyalóiknak lehetőséget adtak arra, hogy élősködjenek a vidéken és a többi emberen.[610]

Egy évvel a fent említett Politikai Bizottsági határozat után, egy kétnapos konferencián, amelyet a Közbiztonsági Minisztériumban tartottak az összes vajdasági Államvédelmi Hivatal vezetőjének részvételével, Radkiewicz

605 Piotr Majer: *Milicja obywatelska w systemie organów władzy PRL*, 124. oldal.

606 Jakubowski: Milicja obywatelska, i. m., 56–59, 99–100. oldal.

607 Uo., 204. oldal.

608 Uo., 207–208. oldal.

609 Ennek a népi hősnek az igazi neve Józef Kuraś volt. Annak rendje és módja szerint különböző hőstetteket jegyzett föl naplójába, beleértve annak a tizenkét zsidónak a meggyilkolását, akik éppen a határ felé tartottak 1946. május 3-a éjszakáján Krościenko közelében.

610 Lásd *Szomszédok*, különösen a „Titkos életrajzok" című fejezetet, valamint Anna Bikont: „My z Jedwabnego", in *Gazeta Wyborcza*, 2001. március 10–11. Azokról a helyi antiszemitákról, akik a felszabadulás után csatlakoztak a törvényes erőszakszervezetek soraihoz, lásd Turkov: Noch der befrajung, i. m., 179–181. és 272. oldal; a *Volksliste* háború alatti aláíróiról és egy Sziléziában hasonlóképpen cselekvő SS-ről lásd Antoni Dziurok: „Początki milicji na Górnym Śląsku", in *Biuletyn IPN*, no. 6, 47. oldal.

miniszter hasonló mulasztásokért dorgálta meg az alája tartozó felső vezetőket. Csakhogy vannak bizonyos korlátai annak – világosították föl –, hogy mit lehet végrehajtani a rendelkezésre álló élőerővel. A białystoki vajdasági Államvédelmi Hivatalban „negyven embert alkalmaznak" – fejtette ki Piątkowski őrnagy; „ők ugyan elkötelezett hívei a demokrácia ügyének, de gyakran írástudatlanok. Mindössze két olyan operatív munkatárs van, akire építeni lehet, Kokoń és Kaczorowski."[611]

Négy évvel később, 1949-ben a rendelkezésre álló nyomozók színvonala még mindig jócskán elmaradt a kívánatostól. Abból a nyolc nyomozóból, aki az Államvédelmi Hivatal łomżai irodáján a jedwabnei zsidók meggyilkolásában való részvétel vádjával bíróság elé állított huszonkét vádlott dossziéját állította össze, egy főnek volt érettségije, négy főnek volt befejezett általános iskolai végzettsége, három pedig még az általános iskolát sem fejezte be.[612]

Az államvédelmi apparátusban – ahogy a Nemzeti Emlékezet Intézetének két kutatója legutóbb kimutatta – „főleg fiatalembereket, gyakran valóban nagyon fiatalokat alkalmaztak, akik vidékről és kisvárosokból jöttek, és általában szinte teljesen iskolázatlanok voltak".[613]

Egy hónappal a Radkiewicz és az Államvédelmi Hivatal felső vezetése közötti, már említett tanácskozás után, egy másik megbeszélésen Władysław Gomułka szemére hányta az állambiztonsági miniszternek, hogy folytatódnak az erőszakos cselekedetek és nyílt rablások, amelyekért a rendőrség és az Államvédelmi Hivatal felelős az újonnan bekebelezett területeken. Gomułka egyéb funkciói mellett még a visszaszerzett területek minisztere is volt, és ebből kifolyólag igen jó információkkal rendelkezett arról, hogy mi folyik a be- és kitelepítések során a területen.[614] Egy bytomi megyei sztaroszta ugyanerről az időszakról beszélve, némi szarkazmussal úgy írta le a Milícia osztagait, hogy azok „nem a lengyel lakosság biztonságát, hanem ellenkezőleg, a bizonytalanságát szavatolják".[615]

„Közvetlenül a háború utáni években a »reszort« funkcionáriusai saját anyagi helyzetüket próbálták megszilárdítani (*„byli ludźmi na dorobku"*). Ilyenformán a törvényszegéssel szerzett haszon mindennapos volt."[616] Az egyik ilyen figura, akinek pénzsóvárságát és nepotizmusát az Államvédelmi

611 „Sprawozdanie z odprawy kierowników wojewódzkich urzędów bezpieczeństwa publicznego 30 listopada i 1 grudnia 1945 r.", in Paczkowski (szerk.): Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956, i. m., 26., 40., 41. oldal.

612 Lásd Andrzej Rzepliński: „Ten jest z ojczyzny mojej?", in Maczhcewicz és Persak (szerk.): Wokół Jedwabnego, i. m., 1. kötet, 374. oldal.

613 „O aparacie bezpieczeńtwa", i. m., 8. oldal.

614 Majer: Milicja obywatelska, i. m., 49. oldal.

615 Dziurok: „Początki milicji", i. m., 46. oldal.

616 „O aparacie bezpieczeństwa", i. m., 19. oldal.

Hivatal személyzeti osztályának belső dokumentumában leírták, olyasvalaki, akit már ismerünk, Sobczyński őrnagy. Mielőtt átvette a parancsnokságot Kielcében, ahol a pogrom alatt találkozhattunk vele, a rzeszówi vajdasági Államvédelmi Hivatal vezetésével volt megbízva, ahol egy csomó családtagját alkalmazta, és bőségesen zabrált az élelmiszerraktárból, többet, mint amennyi a különféle, jegyekre kapható élelmiszerekből járt volna neki.[617]

Helyi szinten – vagyis ahol a társadalom és az állam erőszak-apparátusa között napi szintű volt a kapcsolat – az állam megbízottai voltaképpen nem voltak egyebek, mint egyenruhás banditák (vagy „civil ruhás" banditák – a körülményektől függően). A hivatalukból fakadó büntetlenségük ellenére veszélyes életet éltek, mivel ez a polgárháború és a társadalmi felbomlás időszaka volt. 1944 és 1948 között 1618 államvédelmis, 4018 milicista és a Polgárőrség Önkéntes Tartalékseregének (ORMO) 495 tagja vesztette életét szolgálat közben.[618] És az adok-kapok során a törvényes erőszakszervezet brutalizálódása – ha szabad ezt a szót használni – általánossá vált.

Így hát az a kínos valóság, hogy az új rezsimnek a kommunista uralmat Lengyelországra kényszerítő fegyveres pribékjei – akik harcoltak a Honi Hadsereg földalatti maradványai ellen, akik terrorizálták a vidéket és Stanisław Mikołajczyk Lengyel Parasztpártjának támogatóit, akik kérkedtek kormánymegbízotti státuszukkal, mintha ők a törvények fölött állnának – többnyire helybéli suhancok voltak, és bizony nem ragyogó intellektusukról voltak híresek. Nem markáns és jól körülhatárolható vonásokkal jellemezhető idegenek voltak, akiket egy idegen ideológia hajtott, hanem ismerős arcok, akiknek műveltségi szintje (amint arról bárki könnyen meggyőződhet, aki valaha is olvasott általuk összeállított kihallgatási jegyzőkönyvet) alapos pallérozásra szorult. Az Államvédelmi Hivatalban magas beosztásba került zsidók – Humer, Fejgin, Różański, Światło és mások – mindenkin túltettek foglyaik kegyetlen bántalmazásában, de ők elsősorban a rendszer ellenzéki elitjének egy vékony rétegét hallgatták ki, és az aktuális pártvonalat teljes mértékben kiszolgáló hű kommunistákként készek voltak akár ugyanolyan kíméletlen kínzással kicsikarni a kegyvesztett kommunisták és/vagy zsidók vallomásait, mint amilyet a parasztpárti vezetők vagy a Honi Hadsereg tisztjeinek verésénél is alkalmaztak.[619]

617 *Do kierownika wydziału personalnego MBP, raport o panujących stosunkach służbowych w woj. rzeszowskim*, Władysław Sobczyński, *akta osobowe*, IPN, 0193/7009. (Köszönettel tartozom Dr. Zbigniew Nawrockinak, hogy rendelkezésemre bocsátotta ezt a dokumentumot.)

618 Jakubowski: Milicja obywatelska, i. m., 433. oldal.

619 Azt, hogy a titkosszolgálatnál lévő zsidók részt vettek zsidók üldözésében (vagy bárki másében, aki egy adott pillanatban üldözés célpontjává vált), jól illusztrálják a szovjet példák: „N. I. Eitingtont, aki megszervezte (többek között) Trockij meggyilkolását, megvádolták szovjet vezetők meggyilkolásának kitervelésével; L. F. Rajhmant,

Mondhatjuk, hogy tetteikkel csak eszközei voltak annak a törekvésnek, hogy a háború után a kommunizmust rákényszerítsék a lengyel társadalomra – ez megfontolható felvetés, föltéve hogy az „ők" a „fanatikus kommunista apparátcsikokat" jelenti, nem pedig a „zsidókat", s a dologban egyáltalán nem szerepel az etnikai tényező. A sztálinizmus rákényszerítése Lengyelországra végül is nem annak a néhány tucat (vagy 67 vagy 131 vagy 438) zsidónak a hozzájárulásán múlott, akik Sztálin beépített embereiként működtek. Hiszen ha Churchill és Roosevelt nem tudta megmenteni Lengyelországot a kommunista leigázástól, akkor pár száz zsidó (ha nemet mondtak volna is Sztálinnak) sem tudta volna megmenteni.

Hogy kommunista minőségükben cselekedtek vagy nem, valójában nem számít – vághatnak vissza egyesek egy végső cáfolatban – mindaddig, amíg beilleszkednek egy sztereotípiába. Végül is zsidók voltak, és a közfelfogásban ennyi már elég volt ahhoz, hogy tápot adjon egy zsidó összeesküvés képzetének. De ha Berman, Mietkowski, Romkowski, Światło, Fejgin, Różański, Humer, Brystygierowa és a többi néhány tucat, aki a leggyalázatosabb szerepet játszotta a sztálinista időszakban, sohasem létezett volna, akkor kevésbé hinné azt a nemzeti-katolikus közvélemény, hogy a kommunizmus bevezetése Lengyelországban egy judeobolsevik összeesküvés eredménye volt?[620]

Tevékenysége gyakorlása során a rendőrség gyakran zaklatta a zsidókat. Buzgón vizsgálták a zsidók által elrabolt keresztény gyerekekről szóló hamis bejelentéseket, és nem a bujtogató rémhírterjesztők után kutattak, hanem zsidók és nem létező zsákmányuk után.[621] Lublini emlékirataiban Jonas

aki a Zsidó Antifasiszta Bizottság titkos megfigyelője volt, zsidó nacionalistaként tartóztatták le; Kopeljanszkij alezredest, aki kihallgatta a budapesti zsidómentőt, Raoul Wallenberget, zsidóként lőtték agyon; M. I. Bjelkin pedig, aki megrendezte Magyarországon a Rajk-pert, azt vallotta, hogy a cionistáknak kémkedett, és többek között barátját, a magyar titkosrendőrség vezetőjét, Péter Gábor is beszervezte" (Slezkine [Szlezkin]: The Jewish Century, i. m., 304. oldal).

620 Emmanuel Mounier-t, mint tudjuk, megdöbbentette 1946-ban a lengyelországi antiszemitizmus szívóssága és elhatalmasodása. Nem értett egyet beszélgetőtársaival, amikor azt mondták, hogy a gyűlölködést az okozza, hogy túlságosan szembetűnők a zsidók a kormányzatban. Írásában azt latolgatta, mennyire nincsenek alternatíváik a zsidóknak egy antiszemita társadalomban, és hogy a kormányzati bürokráciára kell támaszkodniuk, ha munkát akarnak és viszonylagos biztonságot, majd egy szónoki kérdéssel zárta gondolatait: *„Mais l'antisemitisme se nourrit-il de raison?"* (Vannak talán racionális érvek az antiszemitizmus mögött?)

621 Nem tudok ellenállni a kísértésnek, hogy azt ne mondjam: időnként az egész ügyet lefegyverző együgyűséggel kezelték: Krakkóban 1946. október 19-én néhány becsípett fickó egy elveszett gyereket keresett egy Stradom út 10. szám alatti épületben, ahol zsidó visszatérők laktak. Kezdett már összeverődni az utcán egy kis tömeg, és amikor az épület őrei elkezdték oszlatni a tömeget, „a rendőrőrjárat [amelyet időközben a megrémült lakók kihívtak] parancsnoka azt mondta az egyik őrünknek, hogy »ha a

Turkov számos esetre hivatkozik, amikor rendőrök öltek meg zsidókat közvetlenül a Júliusi Manifesztum kihirdetését követő hónapokban. „Levonhatjuk a következtetést – írja –, hogy az ember nem tud különbséget tenni egy tényleges milicista és egy bandita között."[622] A Zsidó Bizottság országszerte panaszkodott a reguláris rendőrség antiszemitizmusa miatt. A fegyveres erők parancsnoka, Franciszek Jóźwiak nagyon is tisztában volt ezzel a ténynyel.[623] Az emberek olykor úgy érezték, hogy a Milícia természetes szövetségesük a zsidók üldözésében. Egy Kielcéből menekülő zsidó asszonyt a pogrom után két nappal útitársai lerángattak a vonatról. Miután nem sikerült meglincselniük, átadták a Milíciának – hogy „lőjék agyon".[624] A Zsidó Bizottság tarnówi archívumában őrzött feljegyzésekben újra meg újra visszaköszön, hogy egyenruhás katonák támadtak helyi zsidókra, és hogy hiába fordultak a hatóságokhoz panaszbeadványokkal.[625] „A Milícia és az Államvédelmi Hivatal helyi egységei nem avatkoztak közbe [hogy megakadályozzák a zsidók elleni erőszakot], sőt embereik olykor részt vettek [zsidók] meggyilkolásában és bántalmazásában."[626] Katonák és rendőrök álltak az első vonalban a két leghírhedtebb és legtöbb halálesettel járó eseménynél, Krakkóban és Kielcében, és sokukat le is tartóztatták.

Az Államvédelmi Hivatal egészét rövid pórázon tartották, de ne legyenek illúzióink afelől, hogy az államvédelmisek soraiban milyen érzelmeket tápláltak a zsidók iránt. A vezetés minden bizonnyal szívesen megfeledkezett arról a fenyegetésről és erőszakról, aminek a zsidók ki voltak téve. Érdemes

maga gyereke veszett volna el, polgártárs, maga is mindenhol keresné«" (*„gdyby obywatelowi zginęło dziecko, to obywatel też by szukał"*) (ŻIH, CKŻP, Żydowski Instytut Historyczny, 1–2 rekesz, 1. dosszié, 114. oldal, 1946. 11. 06-os keltezésű emlékeztető).

622 Turkov: Noch der befrajung, i. m., 29, 178–180, 272. oldal.

623 ŻIH, CKŻP, Prezydium, 303/3.

624 „A vonaton észrevettem, hogy figyelnek. Egy asszony rám mutatott: »Ez egy büdös zsidó, lökjük a vonat alá!« Egy másik azt mondta: »A következő állomáson majd átadjuk a rendőrségnek, hogy lőjék agyon.« Amikor a következő állomáshoz értünk, a nők megragadtak a lábamnál és a fejemnél fogva, és a sínekre vonszoltak, hogy a vonat alá lökjenek. Könyörögtem nekik, hogy kegyelmezzenek, de azt mondták, hogy zsidó vagyok, és meg kell döglenem. A gyerekek elkezdtek kövekkel dobálni. Könyörögtem a vasutasnak, hogy lőjön le, mert nem bírom tovább a kínzást, de azt válaszolta: »Könnyű halált szeretnél, mi? Csak lassan, hogy egy kicsivel tovább szenvedhess.« Szerencsére épp egy rendőr jött át a síneken, rájuk parancsolt, hogy engedjenek el, majd ő gondoskodik rólam. Elengedtek, a rendőr meg azt mondta, hogy adjak neki valamit. Odaadtam neki az utolsó 500 złotymat. Erre elengedett. Megint vonatra szálltam, néhány asszony újra fölfedezte, hogy zsidó vagyok, és átadtak a rendőrségnek, miközben azt kiabálták, hogy »Öljétek meg a zsidót!«" (Ida Gertsman: „Zajścia w Kielcach", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 4, 23–24. oldal).

625 ŻIH, CKŻP, Wydział Organizacyjny, 304/35, 29.VI. 46.

626 Adelson: „W Polsce zwanej ludową", i. m., 402. oldal.

megismételni, amiről az egyik korábbi fejezetben már volt szó: az Állambiztonsági Minisztériumban rendszeresen tartott vezetői értekezleteken, ahol a vajdasági irodák parancsnokai együtt üléseztek a minisztériumi vezetőkkel, *egyszer sem* vitatták meg azt a kérdést, hogy nem sikerült garantálni Lengyelországban a zsidó lakosság biztonságát.[627]

Olykor a leginkább átpolitizált erőszakszervezet, az Államvédelmi Hivatal hozta kínos helyzetbe a zsidókat. Oświęcimben például a „Honvéd" Sport Klub színpadra állított egy „revüt". Az 1947. január 24-én és 25-én bemutatott „műsor témája és tartalma az volt, hogy különböző rövid jelenetekben és dalokban a zsidókon tréfálkoztak. Szeretnénk kiemelni, hogy ezekben a zsidóellenes tréfákban a fő szerepet az oświęcimi Államvédelmi Hivatal parancsnoka játszotta."[628] Szelivanovszkij már említett, Berijának szóló jelentésében van egy rész arról, hogy a varsói Állambiztonsági Minisztériumban az alkalmazottak között antiszemita rémhírek terjednek.[629]

Az anekdotikus bizonyítékok mellett jegyezzük meg, hogy 1956-tól, amikortól a rendszer belpolitikája átláthatóbbá vált, az Államvédelmi Hivatal a keményvonalas értelmiségellenesség és az antiszemita idegengyűlölet masszív letéteményeseként jelent meg. És ez ugyanaz a szervezet volt, mint korábban, kivéve azt a néhány tucat zsidót, akit a vezetőségben kicseréltek másokra. „Ettől kezdve az antiszemitizmus megerősödött az állambiztonságnál, és meg is maradt mindvégig" – írja Paczkowski tanulmánya utolsó bekezdésében. „Az »Államvédelmi Hivatalban szolgáló zsidók« problémája megszűnt, ehelyett megjelent az Államvédelmi Hivatalban dívó antiszemitizmus problémája."[630] A hivatalos antiszemitizmus legfurcsább epizódját a szocialista Lengyelországban Mieczysław Moczar belügyminiszter adta elő 1968-ban, ráadásul a Partizánszövetség asszisztálásával (Moczar 1948-ig a vajdasági Állambiztonsági Hivatal parancsnoka volt Łódźban; a Partizánszövetségben pedig a Népi Gárdában és a Népi Hadseregben szolgáló egykori partizánok játszottak vezető szerepet).

A háború utáni kommunista Lengyelországban az erőszakszervezetek apparátusa – a reguláris rendőrség, az Államvédelmi Hivatal és a katonaság – túlnyomórészt lengyel etnikumúakból állt. Többé-kevésbé véletlen verbuválással vagy önkiválasztódással (olyan fiatalemberek közül merítve, akik a fegyverfogáson kívül máshoz sem értettek, vagy akik szerettek mások fölött

627 Az 1947 novemberében tartott értekezletek írásos anyagát lásd Paczkowski: Aparat bezpieczeństwa..., i. m.
628 ŻIH, CKŻP, Central Special Commission, 1–2. doboz, „Komisja specjalna w Krakowie, Oświęcim", 27. 01. 1947.
629 Lásd Aleksiun: „The Situation of the Jews in Poland", i. m., 63., 64. oldal.
630 Paczkowski: „Żydzi w UB, próba weryfikacji stereotypu", i. m., 204. oldal.

zsarnokoskodni) egy olyan, alsó osztálybeli fiatalokból álló társaság jött össze, amely személyes véleményeként csak a környezetében elterjedt antiszemitizmust tudta visszhangozni.[631]

A „zsidókérdés" pragmatikus megközelítése Kelet-Európában

A háború utáni *Machtergreifung* folyamatában a kelet-európai kommunisták az igazi nemzeti érdek egyetlen szervezeti megtestesüléseként akarták magukat elfogadtatni azokban a társadalmakban, ahol politikailag aktívak voltak.[632] E cél eléréséhez nem riadtak vissza attól sem, hogy rájátsszanak az idegengyűlöletre és a faji előítéletekre. A „háromigenes" népszavazás alkalmával Władysław Gomułka, akit – mint már láttuk – később „nacionalista elhajlás" miatt félreállítottak, a legális antikommunista politikai ellenzéket a *drei mal nein* táborának nevezte. Akárcsak a német szavak használata, ez is hazugság volt: az ellenzék csak egyetlen „nem" szavazatra buzdított.

A lengyel kommunisták által közvetlenül a háború utáni években fölvonultatott hazafias retorika sok fontos szempontból a jobboldali nacionalisták üzenetére adott válasz volt. A heves németellenesség és a kifejlett pánszlávizmus összeolvadt a „nemzeti egységet" ígérő és a „nemzeti akarathoz" folyamodó ismerős felszólításokban. A korszak nyilvános beszédeiben és pártdokumentumaiban a „nemzet" szót használták a leggyakrabban, minden formájában és nyelvi alakjában, főnévként és melléknévként egyaránt.[633] Egy egységbe forrasztó verbális nacionalizmus váltotta föl az osztály alapú elemzést és a történelmi szükségszerűséggel való marxista érvelést. A *Blut und Boden* vagy inkább a *z krwi i kości*, „vér és csontok" biológiai metaforáját használva vázolta föl, hogy a mozgalmat az előző századok lengyel hazafiai nemzeti függetlenségért vívott harca lényegi részének tekinti. Néhány régebbi elvtárs bánatára a „kommunizmus" szó sehol sem jelent

631 Mivel az élőerő-szükséglet növekedett, a besorozottaknak föl lehetett ajánlani, hogy a katonaság helyett választhatják a rendőri szolgálatot.
632 Miután Hruscsovot Ukrajnában visszahelyezték a kommunista párt első titkári posztjába, a következőket mondta egy zsidó veteránnak, aki afelől érdeklődött, hogy miért nem emlékeznek meg illő módon az ukrajnai zsidók elpusztításáról: „Ez itt Ukrajna, és nem érdekünk, hogy az ukránok a szovjethatalom visszatérését a zsidók visszatérésével kössék össze" (Weiner: Making Sense, i. m., 212. oldal).
633 Egy fiatal lengyel történész, Marcin Zaremba kitűnő elemzést ad erről a jelenségről egy nemrég megjelent tanulmányban. Lásd Marcin Zaremba: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*, különösen a 4. és 5. fejezet.

meg nyíltan. Nyilván a homlokuk is ráncba szaladt az illegalitásból még Tomasz elvtársként ismert harcedzett pártmunkás látványára, aki Bolesław Bierutként pártonkívülinek *(bezpartyjny)* vallotta magát, és amikor a Nemzeti Tanács első elnökeként letette a hivatali esküt, az „Isten engem úgy segéljen!" formulával fejezte be.

A Komintern által Sztálin rendeletére 1938-ban föloszlatott Lengyel Kommunista Pártot újraszervezték, miután a kommunisták 1941-ben, megkésve, csatlakoztak a náciellenes partizánharchoz, de a neve Lengyel Munkáspárt lett. Egészen 1948 decemberéig, az „egyesülési kongresszusig" ezt a nevet viselte, amikor is magába olvasztotta a Lengyel Szocialista Pártot, és Lengyel Egyesült Munkáspárt (LEMP) néven született újjá. A „kommunista" szó megint csak hiányzott a nevéből. Minden álcázás ellenére azonban a népet nem lehetett becsapni, mint ahogy a párt nevének rövidítéséből faragott gúnynév (PPR – *„Płatne Pachołki Rosji"*, azaz Oroszország Zsoldos Lakájai) világosan mutatta.

De a kommunisták nem jöttek zavarba. A kitartás bomlasztó erejének tudatában – az ismétlés a sikeres propaganda alapja – kisajátították politikai ellenfeleik egész hagyományos szókincsét. Sztálin ragaszkodott hozzá, hogy a kommunista aktivisták magja, akiket a Szovjetunióban arra képeztek ki, hogy vezető szerepet játsszanak a háború utáni Lengyelországban, alakítson egy Lengyel Hazafiak Társasága nevű szervezetet. Wanda Wasilewska, a társaság szürke eminenciása kezdetben berzenkedett a szervezet nevétől.[634] A „hazafi" szó jelentése, magyarázta Sztálinnak, „kompromittáló" a lengyel kommunistákra nézve. Erre Sztálin azt válaszolta, hogy „Minden szónak lehet új jelentést adni, és Öntől függ, hogy milyen jelentéssel ruházza föl".[635]

634 Wasilewska lebilincselő politikai élettörténete még megírásra vár. Apja, Leon Wasilewski, a két háború közötti Lengyelország első külügyminisztere, szoros barátságot ápolt Piłsudskival. Wasilewska író volt, és ameddig Kelet-Lengyelország 1939–41-es szovjet megszállása alatt nem találkozott Sztálinnal, és első látásra el nem nyerte Sztálin bizalmát és barátságát, addig a Lengyel Szocialista Párt aktivistája volt. Valószínűleg ő volt az egyetlen nő, akinek befolyása volt a szovjet uralkodóra. Wasilewska később hozzáment egy prominens ukrajnai kommunista párti aktivistához és íróhoz, Alexander Korneichukhoz [Olekszandr Kornyijcsuk], és a háború után a Szovjetunióban maradt. Marci Shore megjelenés előtt álló monográfiájában, a *Caviar and Ashes*ben (i. m.) Wanda Wasilewska minden eddiginél érdekesebb és átfogóbb szellemi portréját állította össze.

635 Zaremba: Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm, i. m., 131. oldal. A birodalomban, ahol a szovjet kommunisták hatalomra kerültek, a nyelv új jelentéssel való megtöltése volt a társadalmi ellenőrzés egyik leghatékonyabb eszköze, közvetlenül a rendőrterror után állt a sorban. Ebben az esetben – még korabeli mértékkel mérve is meglehetősen vakmerő húzással – a „lengyel hazafi" kifejezést olyan egyének szervezetére javasolták, akik készen álltak arra, hogy a szovjet hatalom megbízottjaiként tevékenykedjenek.

A „lengyel hazafiság", a „nemzeti egység", a „nemzeti akarat", a „vér és csont", az „államérdek", az „Isten engem úgy segéljen!" és a kifejlett pánszlávizmus színfala mögött teljes gőzzel folyt a lengyel társadalom szovjetizálása. Idézzük csak Jakub Bermant, aki a rendszer ellenzéke számára a „żydokomuna" szimbóluma volt, és akkoriban az egyik legbefolyásosabb politikai bizottsági tag: „A munkásmozgalom története hús-vér alakot ölt (*„nabiera krwi i ciała"*), amikor sikerül elhelyeznünk a nemzet történelmének egészében. Eljött az ideje, hogy organikus egységbe fogjuk pártunk és a munkásmozgalom történetét a nemzet történelmével."[636] Akárhogy is magyarázzuk, miután a Lengyel Munkáspártban ez az irányzat kerekedett felül a párt legitimizálására tett erőfeszítésekben, nem csoda, hogy a pártnak nem sok tere nyílt arra, hogy egyidejűleg a zsidó értékek mellett is kiálljon (még ha lett volna is ilyen szándéka).

Összegzés

Lengyelországban már a két világháború közötti időszakban volt valamiféle meghitt viszony a zsidók és a kommunizmus között. Azoknak a zsidóknak, akik meg akartak szabadulni zsidó identitásuktól, és le akarták rázni magukról zsidóságuk korlátait – és akikben ezenkívül volt még politikai hevület is –, nem volt más választásuk *a lengyel politikában,* csak az, hogy csatlakozzanak a kommunista (vagy szocialista) mozgalomhoz: *a lengyel politikai paletta bármely más helyén* nemkívánatos személyek voltak. Ebben az értelemben volt egy nagyon közvetlen kapcsolat a zsidók és a kommunizmus között, de a mantraszerűen ismételgetett állítással szemben, nem a zsidók hozták rá Lengyelországra a kommunizmust. Sőt, épp ellenkezőleg: Lengyelország – vagy pontosabban, a zsidók iránti korlátozott tolerancia és a lengyel társadalmat átjáró nyílt antiszemitizmus – lökte a kommunizmus karjaiba a zsidókat.

A Bund, a szivárvány minden színében játszó cionista pártok és a konzervatív, vallásos Agudas Yisroel (Agudath Israel) mellett a kommunistává válás pusztán marginális választási lehetőség volt a politikailag aktív zsidók között. A kommunizmus pedig marginális jelenség volt Lengyelországban, akárhogy is nézzük. E kettős marginalitásnak köszönhetően (és bizonyos fokig emiatt) azok a zsidók, akik kommunisták lettek – a 35 milliós országban legfeljebb 7500 fő –, az összes kommunista párttag között viszont jelentős arányt képviseltek. Ha pedig még azt is figyelembe vesszük, hogy a kommu-

636 Berman 1946. szeptember 15-i beszéde, idézi Zaremba: Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm, i. m., 168. oldal.

nizmus városi jelenség volt, és hogy a zsidók túlnyomórészt városi lakosok voltak, akkor a mozgalom etnikai összetétele még kevésbé furcsa statisztikai szempontból.

Ezenkívül a zsidók és a kommunizmus közötti vélelmezett kapcsolat értékelésében figyelembe kell vennünk a kommunista mozgalom szektás jellegét is, ami a zsidó kommunistákat nem pusztán csak a kommunista ideológia és a hagyományos judaizmus összeegyeztethetetlensége miatt változtatta „nem zsidóvá". Ha valaki a háború előtt csatlakozott egy pártsejthez, az olyan volt, mintha ma egy szektához csatlakoznék. Az illetőnek nem csak bizonyos alapfogalmakat kellett folyton ismételgetnie, közben mindent meg is kellett változtatnia maga körül: a környezetét, a társas kapcsolatait, megszokott napi tevékenységeit, lakhelyét stb. Mindent ez az elkötelezettség határozott meg, az ember mindennapjait, a barátok és a szerelmek megválasztását ugyanúgy, mint az ellenségekét. Őszintén szólva, az „elkülönböződés" szó nem fejezi ki kellőképpen a kommunizmus választásának radikalizmusát, ugyanis a zsidó konvertiták nemcsak hogy elidegenedtek a nekik tulajdonított identitástól (vagy burzsoá identitásuktól, ha jómódú családból származtak, vagy mindkettőtől), hanem ráadásul nyíltan meg is vetették.[637]

Akik megtagadták nemzeti identitásukat, akik asszimilálódni akartak, akiket fölháborítottak a korai kapitalizmus társadalmi egyenlőtlenségei, és akiket a domináns többségi lakosság etnikai türelmetlensége a radikális baloldali politika felé hajtott, azok nem a szovjet uralom felforgató ügynökei voltak, nem is a lengyel szerves egység istentelen megtagadói, hanem a városi kisebbségi ifjúság – dióhéjban ennyi a lengyelországi „zsidó kommunizmus" társadalomtörténete. Ami pedig a zsidó konvertitáknak a kommunizmus iránti lelkesedését illeti, amelyről annyi szó esik a különböző beszámolókban, csak utána kell nézni a kommunista mozgalom szellemtörténetének, hogy fölfedezzük a marxista ideológia csábító erejét, hogy láthassuk: a lengyelországi vakbuzgó kommunisták – lett légyen akármilyen társadalmi vagy nemzeti hátterük – nagyon jó társaságba kerültek, ha azoknak a kiváló tudósoknak és értelmiségieknek a névsorát nézzük egész Európából, akik

637 Kétségkívül nem több anekdotikus bizonyítéknál, de érdemes megemlíteni, hogy a háború utáni lengyel kommunista rendszer fő propagandistája, a jómódú, részben szekularizált lwówi zsidó családból származó Roman Werfel, aki már tizenéves korában csatlakozott a mozgalomhoz, azzal bosszantotta zsidó osztálytársait, hogy a nagyünnepek közeledtével tréfából sonkás maceszt vitt uzsonnára (Torańska: Oni, i. m., 74. oldal). Vagy mint Aleksander Masiewicki írta Adolf Bermannak szóló már idézett levelében: „Nem szeretem a zsidókat. (...) Különösen a zsidó modorosságokat találom elítélendőnek. (...) Gyakran szégyenkezem a zsidók miatt." Vagy mint Rosa Luxemburg írta: „Mit jössz ezekkel a speciális zsidó fájdalmakkal? (...) Az én szívemben nincs külön hely a gettónak."

emlékirataikban elmerengtek azon, hogy ifjúkorukban ugyanezért lelkesedtek.[638] Végül, de nem utolsósorban – mint már említettem –, a lengyel zsidók voltak a legtörvénytisztelőbb és az államot leginkább támogató közösség a két háború közötti Lengyelországban, és a választói magatartás szociológiai elemzéséből kimutatható, hogy állhatatosabban támogatták az 1920-as évek közepétől fennálló Sanacja rendszert, mint az állampolgárok bármely más csoportja.

A háború után Lengyelországban a közrend kommunista megszervezői nem túl szerencsés módon – biztos, ami biztos – amellett döntöttek, hogy figyelmen kívül hagyják a „zsidókérdést", és hagyják a dolgokat a maguk útján menni. Ha meg időnként adódott valami, akkor megpróbáltak még úszni is az árral. Amikor belépett a képbe Sztálin egyre agresszívabb antiszemitizmusa, akkor a kommunista hatóságok és a nemrég leigázott lengyel társadalom közötti hallgatólagos szerződés – hogy tudniillik kölcsönösen hasznot húznak abból, hogy nem foglalkoznak a lengyel zsidók háború alatti sorsával, és nem fogják tüzetesen megvizsgálni, pontosan mi is történt a zsidókkal a háború alatt, valamint hogy ösztönzik és megkönnyítik a maradék lengyel zsidóság távozását – adottsággá vált. Érzésem szerint ez egy hallgatólagos „adok" volt a hatalom „megkapásáért".[639]

A puding próbája az evés, és – így vagy úgy, de – be kell látnunk, hogy a háború utáni röpke öt év alatt, miközben Lengyelországban megszilárdították a kommunista hatalmat, Lengyelországot *Judenrein*né tették. És ha érveim helytállóak, akkor mindez *a folyamat szerves részeként* történt. Az utolsó tisztogatások a zsidó kivándorlás két egymást követő hulláma idején mentek végbe, mindkettőt a kommunista hatóságok gerjesztették és engedélyezték: 1956–57-ben és 1968–69-ben. Vagyis – igencsak stílusosan – ugyanannak az embernek a vezénylete alatt, akit 1948-ban „nacionalista elhajlás" miatt

638 Történészek közötti nagynevű példákként legyen elég megemlíteni François Furet-t Franciaországban *(The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century)* és Eric Hobsbawmot Angliában *(Mozgalmas évek. Egy huszadik századi életút).*

639 Ily módon az, hogy az új hatalom figyelmen kívül hagyta a lengyel zsidóság holokausztját, és hogy ezt a kérdést más, tabukként kezelt dolgokkal együtt félretette, nem feltétlenül rosszhiszeműséggel magyarázható, hanem természetes módon következett a mozgalom uralkodó ideológiájának és gyakorlatiasságának lényegéből. Ez az oka annak is, hogy az auschwitzi múzeumban, amelyet a nemzetközi antifasiszta harc és mártírium emlékének szántak, a „zsidó" szó alig fordult elő a kommunista uralom alatt Lengyelországban.
Ami pedig a *żydokomuna* mítoszának a népi emlékezetben való szívós továbbélését illeti, az ember ezt – többek között – annak is tulajdoníthatja, hogy a kommunizmus győzelmének elősegítésében bűnrészes lengyelek megpróbálnak kitérni saját felelősségük elől.

marasztaltak el, és aki 1956-ban hazafias kommunistaként került újra hatalomra: a büszkén hirdetett „szocializmushoz vezető nemzeti úttal" kezdte, és húsz évvel később, 1968-ban – mutatis mutandis – a nemzetiszocializmus közönséges és szimpla változatával végezte.

Így tehát nem az történt, hogy a zsidók ráhozták a kommunizmust Lengyelországra, ahogy ennek az időszaknak simulékony történetírása állítja, hanem inkább az, hogy miután ezer évig itt éltek ezen a tájon, a kommunista rezsim alatt politikai célszerűségből végleg elüldözték őket Lengyelországból. A Nobel-díjas költő, Czesław Miłosz szavaival – „Szögezzük le itt egyértelműen: a párt a fasiszta jobboldal közvetlen leszármazottja" – Lengyelország kommunista urai a lengyel nacionalisták álmát teljesítették be, amikor megteremtették az etnikailag tiszta államot.[640]

640 Czesław Miłosz: *New and Collected Poems, 1931–2001,* 122. oldal.

VÉGKÖVETKEZTETÉSEK

Miközben a zsidók a szó szoros értelmében menekültek a kommunizmusból, a kommunisták politikai értelemben menekültek a zsidóktól. De akkor miről szól a „judeokommunizmus" szókapcsolat? Egy sokat megélt és különböző lengyel történészek és politikusok véleménye szerint még ma is széles körben elterjedt mítosz? Ismeretelméletileg szerintem körülbelül ugyanott helyezkedik el, mint az az állítás, amely a zsidókat vámpírnak állítja be. Az a tény, hogy sok ember hitt mindkettőben (és – tegyük hozzá – többnyire ugyanazok), és hogy sok ember cselekedett e hiedelmek szerint, sajnos „a végeredmény szempontjából valósággá" teszi őket, ám nem teszi őket igazzá.[641] *A zsidók éppúgy nem ittak* keresztény vért, mint ahogy *nem használtak vallási szertartásaikhoz* sem, s azért *sem a zsidók felelősek,* hogy Lengyelországban kommunizmus lett. Más szavakkal, minthogy a zsidók nem voltak se kommunisták, se vámpírok, ez nem is lehetett az oka annak, hogy szomszédaik fenyegető veszedelemnek vélték őket.[642]

Ahhoz, hogy a zsidókat okolják a kommunizmusért, vagy rájuk fogják, hogy keresztény gyerekeket ölnek a maceszhoz, csak ürügy kellett; ezek ürügyek voltak, amelyekhez az emberek szenvedélyesen ragaszkodtak.[643] És

641 Utalás a szociológus W. I. Thomas híres tételére: „Ha az emberek egy helyzetet valóságosként definiálnak, akkor annak a következményei valóságosak lesznek."

642 Ezek közül az elképzelések közül külön-külön egyik sem állná ki az empíria próbáját, egyidejűleg befogadva azonban valóban a fejeket megzavaró agyrémként működtek, bizonyítékot szolgáltatva arra, hogy ha egyszer egy narratíva áttöri a képtelenség határát, és többé nem lehet legyőzni észérvekkel, akkor bármi megtörténhet.

643 Most, hogy már mindent elmondtunk és elvégeztünk, azt is elismerhetjük, hogy a lengyel zsidók és a kommunizmus közti viszony átment valamiféle primitív *experimentum crucis*on [döntő kísérlet]. Egy történelmi véletlennek köszönhetően ismerjük a kettő közötti kapcsolat erősségét. A modern kor első zsidó államának első országgyűlésében néha lengyelül folyt a vita, ugyanis 1948-ban, Izraelben az askenázi uralkodó elit magját és többségét lengyel zsidók alkották. Pontosan ugyanabban az időszakban azonban, amikor a Szovjetunió leigázta Kelet-Európát, a lengyel zsidók – noha az ő elhatározásukon múlott – határozottan *nem* vezették be a kommunizmust Izraelben.

nem azért, mert olyan vadul gyűlölték a kommunizmust, hogy összes potenciális hordozóját el akarták törölni a föld színéről; és nem is azért, mert ilyen szenvedélyesen fejezték ki szülői szeretetüket és kétségbeesésüket a gyerekeiket fenyegető halálos veszedelemmel szemben. Az antiszemitizmus ilyesféle magyarázatai nem alapulnának valós tapasztalaton.

Soha senki nem látott olyat, hogy a zsidók megöltek volna egy keresztény gyereket „a véréért", sőt Kielce lengyel lakói még élvezték is „a macesz ízét". A zsidók bántalmazása nem lendített látható módon egyetlen ember gyermekeinek a jólétén sem. S a zsidók bántalmazása a lengyelországi kommunista rendszer aláaknázásának sem volt hatékony módja. Az emberek többnyire megbékéltek az új uralkodókkal, élték életüket, ahogy tudták, és nem tápláltak izzó gyűlöletet a kommunizmus iránt, készen arra, hogy a legkisebb lehetőség láttán romboló őrjöngésben törjenek ki. *A lengyel társadalomban majdnem mindenütt meglévő zsidóellenes előítéletet és annak erősségét képtelenség megmagyarázni az antikommunizmus és a rituális gyilkosságban való hit alapján, hacsak úgy nem gondoljuk, hogy a valóságos tapasztalat és a társadalmi cselekvés (valamint a kollektív lelki beállítottság) teljesen elszakadt egymástól.* Ez persze egy olyan radikális feltételezés lenne, amely aláásná a tudás- és szervezetszociológia, a tanuláslélektan, a piaci viselkedés gazdaságtana és még néhány más tudományág hatalmas területeit.

Azzal sem tudnánk megmagyarázni a háború utáni antiszemitizmust, ha a lengyel antiszemitizmusnak – amely nem volt feltétlenül végzetes – a történeti gyökereire mutatnánk rá. Ráadásul a holokausztnak ki kellett volna húznia a lengyel antiszemitizmus méregfogát, ugyanis megoldotta – ahogy mondani szokták – annak történelmi követeléseit. A háború eredményeképpen Lengyelország zsidó lakossága jelentéktelen méretűre zsugorodott, és ezzel elhárult a lengyelek feje fölül a zsidók vélt társadalmi fölényének fenyegetése.[644]

Így hát *a háború utáni új és virulens lengyel antiszemitizmus okait nem kollektív hallucinációkban kell keresnünk, és nem is a háború előtti attitűdökben, hanem a háborús években szerzett tényleges tapasztalatokban.* Egyszersmind azonban óvakodnunk kell attól az olcsó okoskodástól, hogy a náci politika egyszerűen átragadt a lengyelekre, akik igyekeztek felülmúlni a megszállókat, és „demoralizálódtak". A náci megszállás könyörtelenül kizsákmányoló jellege, a megszállóknak a lengyelek iránt általánosan kimutatott megvetése és az intézkedéseikkel szemben tanúsított heves ellenállás a lengyel társadalom minden rétegében azzal járt ugyanis, hogy bármi, amit a nácik tettek, csak arra ösztönzött, hogy a lengyelek az ellenkezőjét tegyék.

644 Bizonyítékul hivatkozhatnánk jó néhány emlékiratíró elejtett megjegyzésére, hogy ugyanis minden gonosztette ellenére emlékművet kellene állítani Hitlernek, amiért megszabadította Lengyelországot a zsidók többségétől.

A náci attitűdöket és viselkedést nem valamiféle fertőzéssel vagy szocializációval tudták átadni a lengyel társadalomnak. Jan Karski a megszállás korai szakaszában „valódi *egyetértést* [Karski kiemelése] tapasztalva a megszállók és a lengyelek egy tekintélyes része között", rámutatott a zsidók kifosztásában fellelt közös érdekeikre. Rögtön tudta, hogy ez katasztrofális következményekhez vezethet, és a lengyel emigráns kormánynak, valamint a lengyelországi földalatti hatóságoknak határozottan föl kellene lépnie ellene. Figyelmeztetése azonban falra hányt borsó volt.

Semmilyen más valószínűnek tűnő magyarázatot nem látok a háború utáni virulens lengyelországi antiszemitizmusra, mint azt, hogy a társadalom háború alatti megalkuvó viselkedésébe ágyazódott be. A zsidókban az anyagi *status quó*ra, a biztonságra és keresztény polgártársaik háború utáni lelki békéjére irányuló fenyegetést láttak, minthogy korábban kifosztották őket, és mert ami a zsidó tulajdonból, valamint a zsidó társadalmi szerepekből megmaradt, azt a lengyel szomszédok hallgatólagos és gyakran azonnali haszonnal járó cinkos összejátszással, a nácik által bevezetett intézményes tömeggyilkosság során eltulajdonították. Következésképp, amikor az emberek rárontottak a zsidókra, hogy egyszer s mindenkorra megszabaduljanak tőlük, akkor nem vámpírokkal vagy zsidó kommunistákkal kapcsolatos fantazmagóriáikkal harcoltak, és nem is azokkal a hiedelmekkel és attitűdökkel, amelyeket a nácik ültettek el bennük; valóságos érdekeiket védték, amelyek nagyon sokszor sötét üzleteken vagy egyenesen bűntetteken alapultak.

A zsidókkal szembeni gyűlölet a háború utáni Lengyelországban túlságosan halálos, túlságosan széles körű és túlságosan féktelen volt ahhoz, hogy konkrét, kézzelfogható félelmen kívül bármi máson alapulhatott volna. Talán csillapult vagy megállapodott volna, ha a zsidók nem jelentenek egzisztenciális fenyegetést a lengyelekre. Ilyen gyűlölet nem maradhatott volna fenn, ha csak az emberi képzelet bizonyítékok nélküli és a mindennapi tapasztalat által alá nem támasztott koholmányain alapul. Kellettek legyen valós okai, különben elhalványult volna, már csak a határtalan szenvedést megtapasztaló zsidók iránti szánalomból is. Hogyan válhatott a lengyel társadalom „képtelenné a gyászra", vagy kevésbé fellengzősen, hogyan számolhattak el a lengyelek azzal, hogy semmilyen részvétet nem mutattak zsidó polgártársaik iránt, amikor a holokauszt egyenesen milliók szeme előtt zajlott?

Amíg valaki más magyarázattal elő nem áll, azt kell feltételeznünk, hogy mindennapos volt a lengyelek széles körű részvétele a zsidók nácik vezette kiirtásában, ami már önmagában is elegendő ahhoz, hogy ilyen érzéketlenséget idézzen elő. Az élve maradt zsidók lengyel szomszédaik jellemének és józan eszének súlyos kudarcát testesítették meg, puszta jelenlétük memento

és fenyegetés volt, amit valahogy el kellett rendezni magukban. Egy élő zsidó a *mienie pożydowskiét*, a „korábbi zsidó tulajdont" olyan tulajdonná alakította át, amely másé. Csakhogy a lengyel társadalom különböző rétegei semminemű felülvizsgálatát nem tűrhették azoknak a jegyzékeknek, amelyek dokumentálták, hogy tranzakciók végtelen során át hogyan is tettek szert arra, ami a *pożydowskie* címszó alá volt besorolva.[645] Lengyelország minden egyes falvának megvan a maga pörlekedésekkel teli mikroökonómiai története a zsidó vagyon felosztásáról, amit még a lengyel haszonélvezők egymásra mutogatása nélkül sem lehet elmesélni. Képzeljük el egy olyan narratíva valószínűségét, amelyben a lengyel és a zsidó igényeket próbálják összeegyeztetni – és egy ilyen narratívának óhatatlanul létre kellett volna jönnie, ha csak egyszer s mindenkorra meg nem szabadulnak a zsidóktól.

Saul Friedlander *A náci Németország és a zsidók* című könyvében leír egy jelenetet, amely egy Mosel-völgyi kisvárosban, Witlichben történt a kristályéjszaka utáni reggelen: „A zsidó boltokat vandál módon feldúlták, a zsidó férfiakat összeverték és elvitték: Herr Marx, akinek hentesüzlete volt az utca alsó végén, egyike volt annak a fél tucat zsidónak, akik már a teherautón voltak. (...) Az SA legény kinevette Frau Marxot, aki ott állt összetört kirakatüvege előtt, és rémült kétségbeeséssel égnek emelte a két kezét. »Emberek, miért teszitek ezt velünk?« – jajgatott az ablakokban némán bámuló emberek felé, akik egész életében a szomszédai voltak. »Mi rosszat tettünk nektek?«"[646]

Évtizedekkel később Hamburgban, Friedlander egyik nyilvános előadása után odament hozzá egy fiatalember, hogy átadja nagymamája üdvözletét Witlichből. Friedlander értetlen tekintetére válaszolva azt mondta, hogy a nagymamája Frau Marx egyik szomszédja volt. Amikor az elrabolt zsidó holmit alkalmi áron kiárusították a helyi lakosoknak, a nagymamája vett egy párnát Frau Marx háztartásából, és ez most nagyon bántja a lelkiismeretét. Máig őrzi a párnát, mélyen eltemetve egy kamrában, és nagyon szeretné, ha Friedlander „...megmondaná neki, mit csináljon vele". (Saul

645 Ez a bizarr nyelvi újítás csak két változatban létezett – a korábbi zsidó és a korábbi német tulajdonra vonatkoztatva: *mienie pożydowskie* és *mienie poniemieckie*. Így a zsidók és a németek tömeges kifosztásának jelenségét, ami valójában törvénytelen volt, kódolt nyelven fejezték ki. A *pożydowskie* és *poniemieckie* szavakra egy lengyel anyanyelvűnek rögtön a „korábbi" zsidó vagy német „elhagyott" javak ugranak be. De ha ezzel analóg módon valaki a *poangielski* vagy *pofrancuski* szavakat használná, akkor a lengyel anyanyelvű azt hinné, hogy az illető helytelen nyelvhasználattal – vagy legyünk pontosak: russzicizmussal – élt, mert helyettük a *po angielsku* vagy a *po francusku* szavakat kellett volna használnia, amelyek azt jelentik, hogy „angolul" / „franciául". A magyarázat egyszerű: a történelmi véletlen folytán Lengyelországban csak zsidó és német javakat raboltak el tömegesen, francia vagy angol javakat sohasem.

646 Saul Friedlander: *Nazi Germany and the Jews*, 278. oldal.

Friedlander a New York-i Remarque Intézetben 1999. október 12-én és 13-án tartott nyilvános előadásán mesélte el a történetet.)

„Öltetek volna meg tíz zsidót, akkor most kaptatok volna egy házat" – válaszolta Radziłówban egy férfi annak az asszonynak, aki egy „egykori zsidó" házat kért a sógoráéknak. Abbéli kísérletében, hogy igazolja a házhoz való jogát, az asszony anyósa azzal állt elő, hogy az ő unokája volt az, aki fölmászott a csűr tetejére, amiben elégették a zsidókat, és ő locsolta le a tetőt benzinnel. Azonban, az igazat megvallva, zsidók meggyilkolása az égvilágon semmire nem teremt jogcímet, és csak rombolja azoknak az erkölcsét, akik hisznek a Tízparancsolaton alapuló etikában.

A zsidó holokauszt valóban radikális törést idézett elő az európai civilizációban, és nem tudjuk, hogyan nézzünk szembe vele. Nem tudtuk akkor sem, és még most is zavarban vagyunk. A túlélők bűntudata jó fokmérője lehet a soához való viszony nehézségeinek. A túlélőké, akik már az áldozatok sorai között voltak, ám egyszerűen nem kerültek sorra, s emiatt súlyos lelkifurdalást éreztek. Pedig elképzelni sem lehet az európaiaknak egy olyan csoportját, amely objektív szemmel nézve náluk kevésbé volt bűnrészes. De ha a holokauszt túlélői nem tudtak megbékélni szerepükkel (vagy sorsukkal) ebben az ember előidézte katasztrófában, akkor ki más tudna, vagy kitől mástól lenne valaha is elvárható!?

A zsidóellenes náci politikában pillanatnyi előnyökért vállalt cinkosság általános jelenség volt a megszállt Európában – ugyanazt élték át a zsidók és szomszédaik Párizsban, Amszterdamban, Bécsben és Szalonikiben, mint Varsóban, Vilniusban (Wilnóban), Rigában, Minszkben, Tarnopolban és Lvovban (Lwówban). A háború előtt azonban Lengyelországban több zsidó volt, mint másutt; szétszórva éltek, és sokukat helyben ölték meg. Ennek eredményeképpen sok ember vált cinkossá kirablásukban és – mint később kitudódott – halálukban.

Arról sem feledkezhetünk meg, hogy bár a lengyel szomszédok bűntettei mögött megalkuvó haszonlesés húzódott meg, azért a lengyelek nem keresték annak lehetőségét, hogy elkövessék őket. Ezek a bűntettek csak azért következhettek be, mert a náci megszállás megteremtette a megfelelő körülményeket. A lengyeleknek nem volt ínyükre országuk náci megszállása, és – dicséretre méltó bátorsággal – minden lehetségest megtettek, hogy elkergessék őket. Visszatekintve azonban, némi keserű iróniával – amit a történelem oly bőkezűen adományoz az emberiségnek – megállapíthatjuk: ez a váratlan és kéretlen lehetőség, hogy harácsolni lehet a szomszédoktól, a második világháború legjelentősebb és legmaradandóbb következményének bizonyulhat. Hannah Arendt szavaival élve: „Azok, akik a nácik bűn-

társai és legjobb segítői voltak, nem igazán tudták, mit tesznek, és hogy kivel kötöttek alkut."[647, 648]

A lengyelek, akik „nyílt egyezséget" kötöttek a német megszállókkal a zsidók kiszipolyozására – ami olyan mélyen megrázta Jan Karskit a megszállás kezdetén –, eleinte nem gondoltak arra, hogy ezt majd zsidó honfitársaik tömeges legyilkolása követi. Lengyelország legnyugatabbra eső és középső területein a helyi lakosságot lépésről lépésre vonták be a bűnrészességbe. Csak az 1941. június 22. után a szovjetektől visszaszerzett területeken durvultak el a dolgok gyorsan. 1941 nyarára a nácik már sokkal okosabbak voltak, és megsemmisítő eljárásaik is fejlettebbek voltak, mint 1939 őszén. S mivel a szovjet megszállás két éve elpusztította a közösségi intézményeket, a helyi lakosság az általuk nyújtott kapaszkodóktól is meg volt fosztva. A július 10-i jedwabnei tömeggyilkosságot, valamint a podlasiei körzetben a szomszédok által elkövetett tömeges zsidógyilkosságok jól dokumentált és mindent elöntő áradatát ebben az összefüggésben kell nézni.

A tapasztalat minden egyes esetben testközeli volt, erőszakos és jövedelmező. Az események elszigeteltek voltak, és ott zajlottak, ahol lengyelek és zsidók valóban érintkeztek, a társadalom alsóbb rétegeiben. Minden egyes közösség a saját dinamikája és struktúrája szerinti lehetőségekkel élt. Ezeknek az eseményeknek az emléke ma is éles, világos és konkrét helyhez kötődik. Minden egyes kisvárosban és falucskában még ma is tudja mindenki, hogy ki mit szerzett a „korábbi zsidó javakból".

Hogyan lehetséges, hogy ez a történet még mindig nincs világosan leírva a lengyel történetírásban? Egyrészt azért nincs, mert a háború uralkodó heroikus narratívája mellett nem maradt hely ennek a történetnek az elmesélésére. Másrészt azt, hogy milyen bűnöket követtek el a lengyelek zsidó polgártársaik ellen a háború alatt, csakugyan elfedte a háború előtti társadalmi rétegződés, emiatt ugyanis a társadalom elitjének, különösen a nagyvárosokban – néhány elszigetelt incidensként elmesélt epizód és anekdota kivételével – fogalma sem volt arról, hogy mi történt a zsidók és parasztok vagy kisvárosi lakosok között.

Az ismereteknek ez a szétszabdaltsága a lengyel társadalom archaikus, félfeudális, vertikális struktúráján és a benne lévő társadalmi távolságon

647 Hannah Arendt: „Organized Guilt and Universal Responsibility", in *Essays in Understanding, 1930–1954,* 126. oldal.

648 Idézzünk egy másik ragyogó huszadik századi filozófust, aki szemtanúja volt ezeknek az eseményeknek: *„D'un bout à l'autre de la guerre* nous n'avons pas reconnu [a szerző kiemelése] *nos actes, nous n'avons pas pu revendiquer leurs consequences"* (Jean-Paul Sartre: „Paris sous l'occupation", in *Situations,* III, 37. oldal). Vagyis: „Az első pillanattól a háború végéig *nem fogtuk föl,* hogy mit teszünk, és képtelenek voltunk vállalni a felelősséget tetteink következményeiért."

alapult. Számításba kell vennünk azt is, hogy kollektív megrázkódtatások, forradalmak és gyors társadalmi változások idején az embereket valamiféle csőlátás keríti hatalmába. Szemmel láthatóan kevésbé képesek mások élményeit figyelembe venni, vagy nem igazán érdekli őket. Minden energiájukat és mozgósítható forrásukat saját társadalmi osztályuk, városuk, városrészük, családjuk szolgálatába állítják. A társadalmi interakció összeszűkül, mivel az egyének az elsődleges csoportok családias bensőségességébe húzódnak vissza. Ha ráadásul a közrendért felelősek, akik a társadalmi változást vezénylik, szándékosan gátolják a társadalmi kommunikációt, megvonják a mindenkit megillető szólásszabadságot és politikai jogokat, akkor szerfölött nehezen és ritkán lehet tudomást szerezni mások sorsáról.

A zsidókat érő erőszak kuszasága még mélyebbre hatolt. Miért nem adod nekem a vagyonodat – idézhetjük egy kedves, szívélyes szomszéd Chaja Finkelsztajnnak adott tanácsát –, különben azok fognak mindent megkaparintani, akik bántani fognak téged. Egy fiatal lengyel történész, Dariusz Libionka idéz egy jellemző mondatot egy hivatalos földalatti jelentésből, amelyben a londoni lengyel hatóságokat tájékoztatták az 1940. október 15. és november 20. közti időszak friss lengyelországi eseményeiről. Akkoriban zárták a varsói zsidókat egy kijelölt körzetbe, a gettóba, és a jelentés szerzője azon bosszankodik, hogy „A zsidók gyakran inkább hagyják, hogy a németek kobozzák el javaikat, ahelyett hogy odaadnák a lengyeleknek egy kis időre". Libionka a következőket fűzi hozzá ehhez a mondathoz: „Anélkül, hogy eltűnődnénk az ilyen valóságfelfogás abszurditásán, félő, hogy a lengyel társadalom nagy része gondolkozhatott így, és nem csak az iskolázatlanok."[649]

Ily módon a zsidó áldozat előtt álló választás egy kelepce volt: a jóindulatú figyelmesség felebaráti normájának potenciális megszegése. És ezen a ponton láthatjuk, hogy a zsidók és szomszédaik közötti szörnyű interakciókat nem a nácik kényszerítették ki, hanem inkább a haszonlesés és a kölcsönös lekötelezettség fonák logikája működtette: A barátom vagy még? Ha én nem rabolom ki a zsidókat, majd valaki más fogja, és vagy a németek, vagy a szomszédaim gazdagszanak meg… az én rovásomra. Egy távoli, magasabb náci hatóságnak való engedelmesség helyett, az emberek valójában a helyi társadalmikontroll-mechanizmus által kényszerítve teszik meg azt, amit tesznek. Így aztán az is érthető, hogy kiközösítik azokat, akik nem alkalmazkodnak.

A lengyel társadalom háborús tapasztalatainak kitűnő értelmezője, az irodalomtudós Kazimierz Wyka jegyezte meg: Lengyelországnak az volt a balszerencséje, hogy nem volt egy Quisling-féle kormánya a megszállás

649 Libionka: „»Kwestia żydowska« w Polsce", i. m.

alatt. Ennélfogva – jegyzi meg csípősen Wyka – az antiszemitizmus mint a nácikkal való szolgalelkű kollaboráció egyik velejárója soha nem kompromittálódott a közvéleményben. Ugyanígy azt is megjegyezhette volna, hogy a zsidó szomszédok kifosztását nem lehet annak tulajdonítani, hogy az emberek valami felsőbb hatóság vagy intézmény utasításait követték volna. Akik Jedwabnéban gyilkoltak, akik Szczebrzeszynben fosztogattak, akik akárhol és akárhogy kihasználták zsidó szomszédaikat a halál árnyékában, *megtehették volna, hogy ne így cselekedjenek.*

Sokan nem így cselekedtek, sőt néhányan még arra is készek voltak, hogy segítséget nyújtsanak zsidó szomszédaiknak, csakhogy igen gyakran kiközösítette őket saját közösségük. Mi mással lehetne megmagyarázni azt az elképesztő jelenséget, amiből kutatásom kiindult – azt tudniillik, hogy azoknak, akik segítették a zsidókat, el kellett titkolniuk tetteiket a szomszédok elől –, ha nem azzal, hogy a zsidók kifosztása a közösség által elfogadott norma lett?[650] Ha nem így lett volna, akkor a zsidókat segítő lengyelekből nem váltak volna a háború után menekülő vagy veszélyben lévő páriák. Ha nem így lett volna, akkor nem gyilkolták volna le, nem kényszerítették volna szülőhelyük elhagyására a halálból visszatérő zsidó túlélőket. A rendelkezésre álló bizonyítékok alapján az a következtetés is helytálló, hogy a lengyel társadalom morális ökonómiája megengedte a zsidók meggyilkolását. Ahogy Alina Cała megjegyezte az 1970–80-as évek derekán végzett, a lengyel parasztok zsidókkal kapcsolatos attitűdjeit vizsgáló három kutatás alapján: „A háború utáni gyilkosságokat még azok is nagyon elnézően kezelték, olykor akár igazolást is kerestek rájuk, akik a náci zsidóüldözést komolyan elítélték."[651]

Olvastuk egy Szczuczyn környéki gyilkos jelenet leírását egy bizonyos Franciszek Konopko elleni bírósági ügy aktájában. Két szemtanú egymástól függetlenül ugyanazt vallotta.

650 „Mindekinek szóltak, hogy jöjjön vadászni az ellenségre" – mesélte Theodore Nyilinkwaya, a szülőfalujában, a délnyugati Cyangugu tartománybeli Kimbogóban rendezett tömegmészárlás egyik túlélője. „De, mondjuk, valaki vonakodik. Mondjuk, hogy jön egy fickó egy bottal. Azt mondják neki, »Nem, fogj egy *masut*«. Na jó, fog, és elszalad a többivel, de nem öl. Azt mondják: »Hé, később följelenthet minket. Muszáj ölni. Mindenkinek legalább egy személyt meg kell ölnie.« Így ezt a valakit, aki nem gyilkos, rákényszerítik, hogy megtegye. Másnap már gyerekjáték számára. Nem kell őt kényszeríteni" (Philip Gourevitch: *We Wish to Inform You That Tomorrow We Will Be Killed with Our Families*, 24. oldal).

651 Cała: The Image of the Jew, i. m., 218. oldal. De egyértelműen tisztázni kívánom, hogy a zsidógyilkosságok iránti toleranciát a háború utáni lengyel társadalom morális ökonómiájában nem tekintem azonosnak a németek pusztító antiszemitizmusával. Ez egy olyan morális ökonómia volt, amely nem rettent vissza attól a gondolattól, hogy megöljenek *néhány* zsidót annak érdekében, hogy arra *ösztökéljék a többieket*, hogy tűnjenek el, egyszer s mindenkorra menjenek el.

> 1941 őszén visszatértem Szczuczynba a mamámmal... a Skaje falucskából jövő úton tisztán láttam, hogy Franciszek Konopko... egy karvastagságú nyírfahusángot tartott, és ott volt egy másik szczuczyni lakos, Aleksander Domiziak is... aki egy hasonló nyírfabotot tartott a kezében, és egy zsidót kergettek maguk előtt a zsidó temető felé. (...) egy zsidót, akit ismertem, akinek a neve Magik, és aki 1939-ig Szczuczynban cukorkakészítő volt. Ahogy ott elmentek mellettünk, hallottam, hogy Magik Domiziakot győzködte: „Hagyj elmenni, Olek! Hát nem etettem a gyerekeidet? Hát nem adtam neked egy csomó cukrot hitelbe? Van egy aranyórám, majd neked adom." Láttam, ahogy Konopko hátulról rugdosta a zsidó Magikot a bakancsa orrával, és azt mondta, „Baszd meg, zsidó!".

„Sikoltásokat hallottam – kezdte a második tanú a jelenet leírását –, és letettem a biciklimet, és láttam Franciszek Konopkót, ahogy ott állt egy karvastagságú husánggal a zsidó cukrász, Magik fölött. (...) Hallottam, hogy a zsidó Magik könyörgött Konopkónak... »Hova viszel, Franek?«."[652]

Egy ember, akit éppen megölni visznek, az utolsó pillanatig próbálja kitalálni, miért őt szemelték ki a közeli halálra. Regina Fisz ugyanúgy alkudozott leendő gyilkosaival a Kielcéből kifelé tartó teherautón, ahogy a zsidó cukrász, Magik is egy Szczuczyn környéki földúton. A halál árnyékában lévő emberek folyvást kérdéseket tesznek föl. Ebben az egészben az a legtragikusabb, ahogy a leendő áldozatok keresztnevük becéző formájában szólítják meg gyilkosaikat – vérfagyasztó Szmul Wasersztajnnak a jedwabnei gyilkosokról szóló eredeti tanúvallomásában „Jurek" Laudańskiról vagy „Jerzyk" Tarnaczekről olvasni, mint ahogy a Szczuczyn környéki Magik utolsó szavaiban is „Olekről" és „Franekről".[653]

A gyilkosok és áldozataik közti bizalmas hangvétel időtől és kulturális különbségektől függetlenül megütközést kelt egy kívülállóban. Gyanakodni kezdünk saját tapasztalatunkban. Ha az, hogy egymás mellett élünk, a szomszédos udvarokon játszunk, elmegyünk egymás mellett az utcán, találkozunk a piacon, egymás ünneplőruháját mustrálgatjuk egy esti sétán – ha mindez nem feltételez kölcsönös elismerést és bizonyos fokú kölcsönös lekötelezettséget, akkor nem bízhatunk saját érzékeinkben, és a hétköznapi élet tapasztalata teljesen félrevezető. Különben azt kell feltételeznünk, hogy az emberi lények között hirtelen kibékíthetetlen viszály támadhat, vagyis a gyilkos összeütközésbe került emberek tulajdonképpen különböző fajokhoz

652 Jan T. Gross: *Wokół Sąsiadów: Polemiki i wyjaśnienia*, 118. oldal. Ezt az idézetet abból a terjedelmes kéziratból vettem, amelyből Dr. Andrzej Żbikowski a *Wokół Jedwabnego* című kötethez adott tanulmányát írta.

653 Lásd *Szomszédok* című könyvemet, i. m., 23. és 75. oldal.

tartoznak. Ha mélyebbre nézünk, akkor a viszály eredményeképpen nem az áldozatok kerültek nem emberi státusba, hanem a fütykösöket lóbáló emberek, mivel ők vesztették el a beszéd fajspecifikus képességét, és amikor megkérdezik őket, hogy mit csinálnak, mindenre csak azt tudják válaszolni, hogy „Baszd meg, zsidó", vagy azt, hogy *kein warum*.[654]

„Az emberi viselkedésről kimutatott egyik legfontosabb tény – ami a hadviselésre és az azonos fajúak elleni egyéb erőszakos cselekedetekre vonatkozik – a következő: a kulturális evolúció lehetővé teszi a *pszeudo-fajmeghatározást* (kiemelés az eredetiben)."[655] Jane Goodall, aki forradalmasította a főemlősökről szóló emberi tudást, írta az alábbi szavakat, hogy megmagyarázza a csimpánzok Afrikában megfigyelt riasztó viselkedését.

> A pszeudo-fajmeghatározás (vagy ahogy szívesebben nevezem: kulturális fajmeghatározás) az embereknél többek között azt jelenti, hogy egy csoport tagjai (a bent lévők) nem csak másnak látják magukat, mint egy másik csoport tagjait (a kívül lévőket), hanem másképp is viselkednek a csoportbeli, mint a csoporton kívüli egyénekkel. Szélsőséges formájában, a kulturális fajmeghatározás a csoporton kívüliek dehumanizálásához vezet, olyannyira, hogy szinte egy másik faj egyedeiként viszonyulnak hozzájuk. Ez felszabadítja a csoport tagjait a csoporton belül működő gátlások és társadalmi szankciók alól, és lehetővé teszi, hogy azok ellen a „másfajták" ellen forduljon, akiket nem tűr meg a csoporton belül.[656]

654 Primo Levi egyik történetében idéz egy Auschwitzban véletlenül kihallgatott SS-t, amint azt mondja az embereknek, hogy itt felejtsék el a „Miért?" kérdést, Auschwitz a „*kein warum*" birodalma. Ez azonban nem Auschwitzról vall, hanem az auschwitzi hóhérokról, mert az áldozatok az utolsó pillanatig mindig csakis azt kérdezték – „Miért?". Mi sem bizonyítja ezt jobban, mint az az egyetlen mondat, amely a bełżeci gázkamrák feneketlen mélységéből ért el hozzánk – „De Mami, én jó gyerek voltam, és itt sötét van, sötét van..." („*Mamusiu, przecież ja byłem grzeczny, ciemno, ciemno...*") (Rudolf Reder: *Bełżec*, 66. oldal).

655 A „pszeudo-fajmeghatározás" fogalmát Erik H. Erikson vezette be „Ontogeny of Ritualization in Man" című írásában. Köszönettel tartozom ezért az információért Erik Erikson fiának, a szociológus Kai Eriksonnak.

656 Jane Goodall (Phillip Bermannal): *Reason for Hope: A Spiritual Journey*, 129. oldal. Köszönettel tartozom Stephanie Steikernek, hogy felhívta a figyelmemet Jane Goodallnak ezzel a témával foglalkozó művére. Goodall érzékletesen írja le a csimpánzok közötti „pszeudo-fajmeghatározás" következményeit. Itt valami olyasmi történik, mintha a főemlősök bizonyos értelemben egy emberi viselkedéssel közös mintát követnének: „A gombei csimpánzok teljesen tisztán a kulturális fajmeghatározás előfutáraiként jelennek meg. Csoportidentitás-érzésük erős... sokkal kifinomultabb, mint hogy puszta idegengyűlöletnek lehessen nevezni. A csoport kettészakadása előtt a Kahama közösség tagjainak szoros és baráti kapcsolata volt támadóikkal; néhány esetben együtt nőttek föl, együtt kóboroltak, legelésztek, játszottak, bolhászkodtak

De „az emberi lények nyilvánvalóan egy fajba tartoznak. Ez a természeti világ egyszerű ténye".[657] Ebben az értelemben a „pszeudo-fajmeghatározás" belső lényegét tekintve önkényes.

A „kulturális és szociális fajmeghatározást" a nemzeti öntudatra ébredés generációkon átívelő és önmagát mások hasonló jogainak tiszteletben tartásával korlátozó folyamataként ismerjük. Ez valami olyan megtévesztés, olyan elmeszülemény, ami néha villámgyorsan lelepleződhet.[658] Ez a kritikus pontja a zsidók kiirtásában segédkező közösségek önmaguknak okozott bajának, és ez a zsidók mindent átható félelmének a forrása a lengyel társadalomban a háború után: ha egyszer egy közösség elnézte az önkényes gyilkosságokat (azaz a faj célba vette embertársai valamelyik általános kategóriáját,

és aludtak. A szakadás folytán a kahamák mintha elvesztették volna »jogukat« arra, hogy csoporttagnak tekintsék őket – ehelyett idegenekként kezdték őket kezelni. És ahogy a mi fajtánkban a polgárháborúk lehetnek a legmegrázóbbak, ez volt a helyzet az egykori barátok elleni agresszióval is. Az összes ilyen támadás brutális volt, de számomra a legszörnyűbb az öreg barátom, Góliát elleni támadás volt, aki megmagyarázhatatlanul hozzákötötte sorsát a déliekhez [azaz a kahamákból kivált csoporthoz]. Annyira öreg volt, sovány, törékeny és teljesen ártalmatlan. Kétségbeesetten próbált elbújni, valami sűrű bozótban kuporgott, amikor rátaláltak. Miközben kivonszolták, sikoltozott. Öt kifejlett hím, korábbi bolhászkodó társai is részt vettek a támadásban. Egy fiatal hím pedig minden alkalmat megragadott, hogy ő is kergesse, és izgalmában sikoltozva apró ütéseket mérhessen rá. Tizennyolc percen keresztül ütötték-verték és rángatták, csavargatták az egyik lábát. Amikor az izgalomtól még mindig megvadulva elmentek, az öreg hím megpróbált felülni, de reszketve visszahanyatlott...
A Kasakela csoport hímjei, amikor időről időre megtámadták a Kahama csoport csimpánzait, olyan agresszív mintázatokat mutattak, amilyeneket a saját közösségük tagjaival való harcban nem látni, ahogyan a csimpánzok csak akkor szoktak viselkedni, amikor megpróbálnak legyőzni és széttépni egy nagy zsákmányállatot. Azért aztán az ütésen, rúgáson és összeverésen kívül a szerencsétlen Kahama áldozatoknak összetörték a csontjait, lenyúzták a bőrét, és mint Góliátnál láttuk, kitekerték a végtagjait. A csoportos támadásban ráncigálták és ütötték-verték őket. Az egyik támadó még ivott is áldozata véréből. A Kahama csimpánzok valójában olyan fenyegetettségben éltek, mintha zsákmányállatok lettek volna – teljesen megfosztották őket csimpánz voltuktól. Sajnos a kulturális fajmeghatározás az emberi társadalomban szerte a világon igen magas fokot ért el" (129–131. oldal).

657 Itt a szociológus Kai Erikson művéből idézek, aki szintén használja a „pszeudo-fajmeghatározás" fogalmát, és ezzel azonos jelentésben a „szociális fajmeghatározást" is a háború tépázta Jugoszláviáról szóló tanulmányában („Drawing Ethnic Boundaries", kiadatlan kézirat, 16. oldal).

658 Az író Brian Hallnak mondta egy boszniai muszlim ember: „Öt évvel ezelőtt még csak nem is gondoltam arra, hogy ki micsoda. Horvát? Szerb? Muszlim? Minek törődtem volna ilyesmivel? Még a barátaimról sem tudtam, hogy mifélék. Ami igazán félelemmel tölt el – és még inkább, ami *meglep* –, az az, hogy milyen gyorsan föltámadtak a törzsi érzések" (idézi Kai Erikson: „Drawing Ethnic Boundaries", i. m., 22. oldal).

és ezáltal önkényesen kirekesztette őket a faj keretei közül), akkor nincs elvi alap annak elítélésére, amikor egy másik szereplő – fölvértezve a „pszeudo-fajmeghatározás" egy másik kritériumával – megjelenik a küszöbön azzal, hogy kész megölni valaki mást. Akik cselekedeteikkel vagy szívük mélyén elfogadják vagy legitimizálják az embertársaik elleni szélsőséges erőszakot, azok nem tarthatnak igényt arra, hogy ha egyszer majd úgy hozza a sors, őket is lehessen áldozatnak tekinteni. Az ilyen világos igazságokat még az egyszerű emberek is ismerik.[659]

Minthogy a zsidók részei voltak az emberi fajnak, a megsemmisítésükben való széles körű részvétel sebezhetővé és védtelenné tette a társadalom róluk lemondó tagjait. Ha a zsidó voltuk miatt megjelölt emberekkel lehetett embertelenül bánni, akkor ugyanolyan joggal bármilyen más jelölést is föl lehet használni arra, hogy különválasszunk és „elnyomjunk" valamely társadalmi csoportot. Az emberek tudják, hogy nem igényelhetik hitelt érdemlően azokat a jogokat, amelyeket másoktól megtagadtak, és azok a közösségek, amelyek segédkeztek zsidó szomszédaik kiirtásában, morálisan megadták magukat a közrend új szervezőjének, amely a társadalom átfogó átalakítására készült. Azok, akik segítették a nácikat, akaratlanul a háború utáni szovjetizáció leghatékonyabb eszközei lettek.

Idézzük föl Tacitus mondását, amely szemmel láthatólag már az ő idejében is egy régi bölcsességnek számított: „Emberi tulajdonság gyűlölni azt, akit megbántottunk."[660] A zsidók nem amiatt voltak olyan félelmet keltőek és veszélyesek, amit ők csináltak vagy csinálhattak a lengyelekkel, hanem amiatt, amit a lengyelek csináltak velük.[661] A zsidók legyilkolásában és kifosztásában való széles körű részvétel nyilvánvalóvá tette – mindegyik közösségben, ahol támadás és rablás történt – a gyilkos erőszakra való hajlamot, amellyel szemben elvileg senki sem volt immúnis. A háborút túlélt zsidók nemcsak azért jelentettek fenyegetést, mert arra emlékeztették a zsidó tulajdonból hasznot húzó embereket, hogy a jogos tulajdonos visszatérhet, és visszakövetelheti a

659 A helyi lakosok tudták, hogy radikális törvényszegés történt a közösségükben, és Jedwabnéban még a háború után sok-sok évvel is a városuk fölött lebegő átok érzése járta át a beszélgetéseket (lásd Marta Kurkowska-Budzan: „My Jedwabne", in Polonsky and Michlic [eds.]: The Neighbors Respond, i. m., 204–206. oldal). Valószínűleg más közösségekben sem volt másképp, ahol helyi lakosok gyilkoltak le helybeli zsidókat.

660 Tacitus: *Iulius Agricola élete* (http://mek. oszk.hu/04300/ 04353/html/01.htm#1).

661 Valójában a zsidók úgyszólván semmit sem csináltak – mint tudjuk, nem használtak keresztény vért a maceszhoz, menekültek a kommunizmus elől, és még ha az összes életben maradt zsidónak sikerült is volna visszaszereznie tulajdonát, akkor is majdnem az összes zsidó tulajdon az új tulajdonosok kezén maradt volna – ugyanis a lengyel zsidók 90 százalékát megölték.

sajátját. Amiatt is féltek tőlük, mert eszükbe juttatták *önnön egzisztenciájuk* törékenységét, *önnön közösségeik* vonzalmát az erőszak iránt és *önnön tehetetlenségüket* a pszeudo-fajmeghatározás manipulátoraival szemben, akik most éppen az osztálykritériumot hívták segítségül a közéletből való kirekesztéshez.

Végezetül az emberek azért sem tudták elviselni a zsidó jelenlétet a háború után, mert az előhívta saját szégyenérzetüket és az áldozataik miatt érzett önmegvetésüket. Egy egyszerű krakkói ács, akit azért szerettek az övéi, mert másoknál sokkal jobban meg tudta fogalmazni érzéseit, írt egy dalt 1940 februárjában:

....De fáj!
De szörnyen fáj!
Mert nem idegen hadak!
De jaj,
Lengyelhon fiai, lányai!
A haza szégyenei már!
Nem restek kacagástól fuldoklani
Utcahosszat,
Míg ránk s rájuk is törő hadak
Csúffá tesznek zsidókat,
Verik, gyötrik az öregeket,
Mindenük elszedik,
Lekanyarítják, mint kenyérszeletet
Szakállaik.
Ha már
Mint nekünk, nekik is
A haza elveszett,
Mint ránk, rájuk is
Bősz ellen vet kezet,
Mit kacagnak, vidulnak,
Mikor ez óra üt,
Mikor Lengyelhon, a pompás, a büszke,
Megszégyenült!
Mikor Lengyelhon fehér sasmadarát
Földön mocskolja sár,
Szakáll,
Szőr, ősz meg fekete
Zsidó szakáll!
Hát nem gyalázatuk
Mindörökre már,
Hát nem önképük veri
Fröcsögve az a nyál?
De fáj!
De szörnyen fáj!

Mordecai Gebirtignek volt tehetsége a szavakhoz, de csak azt fejezte ki, amit sokan mások is észrevettek, akik tanúi voltak a gaztetteknek.[662]

A radziłówi zsidó közösség ellen kibontakozóban lévő gyilkos erőszak közepette Chaja Finkelsztajn megpróbálta rábeszélni a város katolikus papját, hogy „mondja meg a híveinek, hogy a háború nem tart örökké, és hogy ne mocskolják be a lengyelek jó hírét a zsidók elleni gonosztettekkel. És hogy a szülők szóljanak a gyerekeknek, hogy ne segítsenek a németeknek".[663, 664] Czesław Miłosz 1943-ban, Varsóban írt „Egy szegény keresztény nézi a gettót" című tömör versének utolsó versszakában a világ elé tárta az embertársakat összefűző kötelékek szétszakításának következményeit: „Félek, úgy félek ettől az őrvakondtól / Szemhéja duzzadt, mint egy pátriárka / Ki gyakran üldögél halovány gyertyafénynél / A fajok roppant könyvében lapozva / Mit mondok én neki, újszövetségi zsidó / Ki kétezer éve várom, hogy Jézus visszatérjen? / Pillantásának szétvert testem elárul / Hogy én is a halál cinkosai: a körülmetéletlenek / Közé tartozom."[665]

A tehetetlen áldozatok egyetlen lehetséges bosszúja pribékjeik megvetése. Ahol csak zsidókat kiraboltak, beárultak, cserben hagytak vagy meggyilkoltak a szomszédaik, a háború utáni felbukkanásuk a szégyen, illetőleg a megvetés kettős érzését hívta elő, melyet csak gyásszal lehetett volna legyőzni. És ameddig a lengyel társadalom képtelen volt meggyászolni a zsidó szomszédok halálát, addig vagy likvidálni kellett őket, vagy gyalázatban élni.

Ami a zsidókkal a háború után Lengyelországban történt, lényegében nem nagy ügy. A korszak szabványai szerint nem volt nagyon szokatlan,

662 Mordecai Gebirtig: *The Song That Never Died,* 130–131. oldal. Fordította Kiss Zsuzsa.

663 Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 299. oldal.

664 A radziłówi pap elutasította, hogy szóljon híveihez, és ugyanazt az érvet használta, amelyhez Juliusz Bienek püspök is folyamodott, amikor a kielcei pogrom után a brit nagykövet fölkérte, hogy ítélje el az antiszemitizmust. „Talán azt hiszi, hogy tudok szólni a szószékről a zsidók érdekében?" Chaja Finkelsztajn így írja le emlékirataiban a pap válaszát: „Amilyen nagy vagyok (és a feje fölé emelte a kezét, és tényleg olyan magas és jól táplált volt, hogy nem fért volna át egy rendes ajtón, majd megérintette a földet a kezével), olyan kicsivé válnék a szemükben. (...) Annyira gyűlölik a zsidókat. (...) Tizenkettőtől hatvanéves korig minden zsidó kommunista" (Wokół Jedwabnego, i. m., 2. kötet, 299. oldal).

665 Gömöri György fordítása, *Parnasszus,* 2000. ősz, VI. évf. 3. szám. A vers a „Voices of Poor People" című ciklusból való (eredetileg 1945-ben jelent meg Varsóban az *Ocalenie* című kötetben): Czesław Miłosz: *New and collected Poems, 1931–2001,* 63–64. oldal. Ez a vers szolgálhatott kiindulópontul 1987-ben Jan Błoński jelentős cikkéhez, a „Szegény lengyelek nézik a gettót" címűhöz, amely a *Tygodnik Powszechny* 1987. január 11-i számában jelent meg. Błoński fölvetette benne a lengyel felelősség kérdését amiatt, ahogy a holokauszt szemtanúi viselkedtek. A cikk és a megjelenését követő széles körű vita egy angol nyelvű kötetben jelent meg, amelyet Antony Polonsky szerkesztett: *„My Brother' Keeper": Recent Polish Debates on the Holocaust.* Lásd különösen a 34–48. oldalt.

hogy egy negyedmilliós népet többé nem lát szívesen a többségi lakosság egy olyan országban, ahol őseik évszázadok óta éltek. Az etnikai tisztogatások bekövetkeztével 500 vagy 1500 ember meggyilkolására még a szemöldökünket sem húzzuk föl. Ami pedig az emigrációt illeti, a Lengyelországból elmenekült zsidók nagyrészt sikeresen folytatták életüket Izraelben, Kanadában, az Egyesült Államokban, Ausztráliában és különböző nyugat-európai vagy dél-amerikai országokban – huszadik századi kritériumok szerint ez akár még szerencsés végkifejletnek is tekinthető. És fél évszázaddal később mégis döbbenten kérdezzük magunktól: Hogyan lehetett minden országok közül éppen Lengyelországban antiszemitizmus Auschwitz után?

Beszédmódjában, vagy pontosabban a probléma megfogalmazásában, miért bővelkedik hazugságokban a háború utáni lengyel antiszemitizmus története a korszak elmúltával is? Először, követve a történteket, váratlan bepillantást nyerünk a zsidók és a kommunizmus kölcsönös viszonyának természetébe Kelet-Európában. Bármennyire is a régióbeli nacionalizmus ideológiai alternatíváját jelentették a kommunista pártok, azért Kelet-Közép-Európában elsősorban a *Machtergreifung,* a hatalom megragadása volt a feladatuk. Ezt a célt az egyre nemzeti-hazafiasabb Szovjetunió parancsa szerint és Sztálin egyre gátlástalanabb antiszemitizmusa közepette érték el, és a siker érdekében készségesen öltöttek nemzeti jelmezt.

Lengyelországban a társadalom széles rétegei szerették volna, ha fölmentik őket annak következményeitől, hogy néha szándékosan, néha akaratlanul belekeveredtek zsidó szomszédaik kifosztásába, a kommunista párt pedig kész volt biztosítani ezt a fölmentést. A magántulajdon visszaadását a jogos tulajdonosoknak már csak azért sem tartották a kommunisták sehol napirenden, mert fokozatosan végrehajtották programjukat, „a termelőeszközök államosítását és a mezőgazdaság kollektivizálását". És abbéli törekvésükben, hogy őshonos politikai mozgalomnak tüntessék föl magukat, amely „a nemzeti történelem... vérében és testében" gyökerezik, szándékosan szemet hunytak azok fölött a problémák fölött, amelyekkel a zsidó lakosság nézett szembe, és mindent megtettek azért, hogy semmiképp ne emlegethessék őket együtt „a zsidókkal".

Így a kommunista hatóságok beletörődtek abba, hogy a társadalom erőszakosan fejezi ki azt az óhaját, hogy *Judenrein*né szeretné tenni az országot, és a „zsidókérdést", hogy úgy mondjuk, levették a napirendről. Ezzel minden olyan vizsgálatot és elszámoltatást is levettek a napirendről, amely föltárhatta volna, hogy mit tettek a zsidókkal saját polgártársaik a német megszállás alatt. A szovjet típusú erőltetett iparosítás biztosította társadalmi mobilitással együtt ez lehetett a legfontosabb ösztönző (persze a nem elha-

nyagolható rendőri terrorra ráadásképp), ami biztosította, hogy a tömegek elfogadják az új rendszert és a politikai jogfosztottságot.

Másodszor pedig, arra a felismerésre jutunk, hogy a téma azért olyan megkerülhetetlen, mert egy háborús rémtörténetet hoz napvilágra. A lengyel társadalom ideges reakciója a zsidó túlélőkre értelmetlen, hacsak a lengyel szomszédok annyit nem ártottak a háború alatt a zsidóknak, hogy képtelenek felülvizsgálni egymáshoz való viszonyuknak ezt a fejezetét. Ahhoz, hogy a téma egyszer s mindenkorra biztosan el legyen fojtva, a zsidóknak örökre el kell tűnniük a színről. Mind a rituális gyilkosság meséje, mind a *żydokomuna* mantrája kifejezetten olyan téma volt, amelyet össze lehetett olvasztani az aktuális eseményekkel, majd behelyettesíteni a lengyelek kollektív tudatába ahelyett, ami valóban történt. Utólag már világosan látjuk, hogy ez sikeres és tartós elterelő stratégiának bizonyult.

Végül, a zsidók háború utáni kezelése Lengyelországban – vagyis a társadalom agresszivitásának és a rendszer ezzel szembeni intézményes tehetetlenségének (kivéve a zsidók Lengyelországból való menekülésének megkönnyítését) egész bonyolult története – olyan nyilvánvaló bizonyíték, amely fölfedi a háború alatti lengyel–zsidó viszony igazi jellegét. Ha mindannak a bizonyítéka, hogy mi történt a háború alatt a lengyelek és a zsidók között, eltűnt volna, és csak a náci rémtettek részleteiről tudnánk, még akkor is azt mondhatnánk, hogy a lengyel társadalom széles rétegei húztak hasznot a náci politikából, és vettek részt zsidó szomszédaik kifosztásában. Mindezt látnánk a háború utáni virulens antiszemitizmus erejéből és a Világ Igazainak kiközösítéséből, akik roppant személyes kockázatot vállalva segítettek néhány zsidót, hogy túlélhesse a háborút. Tudva azt, hogy milyen is volt a holokauszt, ami a környező lakosság szeme előtt zajlott, és ismerve a holokauszt okozta emberi szenvedést, nem tudok elképzelni más magyarázatot ezeknek az attitűdöknek a szívósságára a lengyel lakosság körében.[666]

666 A huszadik századi Lengyelország egyik legkiválóbb történésze, Dariusz Stola is ebbe az irányba indul el, jóllehet félúton megáll. 2005 novemberében az IPN *Bulletin* különszámát a „zsidók a Lengyel Népköztársaságban" témának szentelték. Stola itt a következőket mondja: „Huszadik századi történelmünk egyik legnagyobb rejtélye számomra a lengyeleknek a zsidókhoz való viszonya a holokauszt után. Különösen az 1940-es években (1944 és 1948 között), amikorra alig maradt néhány zsidó, viszont a velük szemben megnyilvánuló gyűlölet – mind verbálisan, mind tettlegesen – igen nagy volt. A régóta halottnak látszó középkori mítosz arról, hogy a zsidók elragadják a keresztény gyerekeket, új életre kel. Az igaz, hogy a zsidók túlreprezentáltak voltak a hatalmi apparátusban, és voltak konfliktusok a háború alatt átvett zsidó tulajdonok körül is, de ez nem elég a jelenség megmagyarázásához. (...) Egy új megközelítés, a poszttraumatikus szindróma pszichológiája némileg megvilágítja előttünk ezt a rejtélyt. (...) Milyen következményekkel jár, ha valaki valami borzalomnak a szemtanúja?...

Az emberek nem ragadnak meg minden kínálkozó alkalmat. Azt, hogy a lengyel társadalom sebezhetőnek bizonyult a totalitariánus kísértéssel szemben, és hogy sok lengyel csatlakozott zsidó polgártársai nácik szervezte kiirtásához, az őshonos antiszemitizmus könnyítette meg. A lengyel antiszemitizmus nem különbözött az akkori keresztény Európában és az Egyesült Államokban általánosan elterjedt antiszemitizmustól. Csakhogy a háború előtt Lengyelországban három és fél millió zsidó élt (sokkal több, mint bármely másik, németek megszállta országban), és a nácik éppen ott kezdték gyilkolni őket. A folyamat közben egyre több „szemlélő" vált bűnrészessé, mivel Lengyelország „alapvetően antiszemita papsága" (Cavendish-Bentinck nagykövet diagnózisa) vonakodott közbelépni és megakadályozni, hogy nyája belekeveredjen.[667] Némely katolikust mély vallásossága arra késztette, hogy menedéket nyújtson és segítsen a halálos veszedelemmel szembenéző emberi lényeknek, és ezzel sok zsidó életét mentette meg. De a zsidómentők elenyésző kisebbséget alkottak, és saját környezetük kiközösítette őket. Ezzel szemben a lengyel papság vallásos máza vékonynak bizonyult, az előítélet és a kapzsiság, amely ugyanolyan jellemző volt rájuk, mint a köznépre, könnyedén szétmállasztotta.

„Az antiszemitizmus – írta Hannah Arendt 1945-ben – korunk egyik legjelentősebb politikai mozgalma", még ha „az egész világ, beleértve a zsidókat is (...) megtanulta is, hogy együtt éljen ezzel, úgyhogy ma bárki, akit ez komolyan foglalkoztat, kissé nevetségesnek tűnik (...) az antiszemitizmus elleni harc a demokráciák egyik legalapvetőbb kötelessége, továbbélése pedig

Lengyelország aztán igazán az az európai ország, ahol a lakosság a legnagyobb számban volt szemtanúja a holokausztnak. A németek azt látták, ahogy elviszik a zsidókat, ugyanígy a franciák vagy a hollandok... de Lengyelországban (továbbá Ukrajnában, Litvániában stb.) más volt a helyzet. Itt százezrek, ha nem milliók látták a zsidók halálát, hallották halálhörgésüket, érezték a halál szörnyű, édeskés szagát. (...) Az ilyen élmények kiváltotta pszichológiai reakció összetett és irracionális, (...) nem feltétlenül sajnálat és rokonszenv" („Wszyscy krawcy wyjechali", in *Biuletyn IPN*, no. 11, 11., 12. oldal).

667 A katolikus papok nem idézték meg a keresztény erkölcs alapelveit, és nem tiltották meg határozottan híveiknek, hogy részt vegyenek a zsidók meggyilkolásában. Pedig megtehették volna minden közösségben – ahogy néhányan meg is tették, és nagyon eredményesen –, nem a nagyközönség előtt, hanem suttogópropagandával, anélkül hogy kockára tették volna saját életüket. Ebben az értelemben minden egyes körzetben, ahol képviselői nem hallatták hangjukat ebben a kérdésben, az egyház cinkossá vált a lengyel katolikusok zsidó szomszédaik elleni gyilkos támadásaiban. Albert Camus szavai a *Combat* 1944. szeptember 26-i számában – „Ez alatt a szörnyű négy év alatt a franciák [és *ipso facto* minden lengyel is] olyan bűn szemtanúi voltak, amelyet semmilyen törvényhozás nem láthatott előre (és gondosan mérlegeljük szavainkat, amikor ezt kijelentjük) – a néma tétlenség bűnének" – erre teljes mértékben alkalmazhatók (Levi-Valensi: *Camus at Combat*, 48. oldal).

a jövendőbeli veszélyek egyik legfontosabb előjele".[668] Jajkiáltásának különösen igaznak kell hangzania *Polin,*[669] Lengyelország lakosainak fülében, ahol a zsidók közel ezer éve megteremtették hazájukat. A katolikus csőcselék antiszemita fantazmagóriákon alapuló háború alatti és utáni ténykedése véget vetett a gyengéket gondozó és az üldözötteket védelmező Lengyelország romantikus tradíciójának, és halálos csapást mért arra az emelkedett hitre is, amely Lengyelország sorsában „a Nemzetek Krisztusát" látta. Mivel az ezekben a mítoszokban megtestesülő szellemi örökség gondoskodott a nemzet fennmaradásáról a legnagyobb megpróbáltatások idején, az elveszett függetlenség több mint egy évszázada alatt, a lengyelek aligha engedhetik meg maguknak valaha is, hogy ezt semmibe vegyék.

668 Hannah Arendt: „The Seeds of a Fascist International", in *Essays in Understanding, 1930–1954*, 140., 141. oldal.

669 A *Polin* (Lengyelország) szónak a zsidók számára egyértelműen pozitív konnotációja van. A zsidók szerinti hamis etimológia (természetesen a *Polin* egyszerűen csak a *Polen* egyik változata) a következő: a *Po-* jelentése „itt", a *-lin* jelentése pedig „menedékre lelni"; a *Polanya* pedig a *Polonia* egyik változata, amelynek az etimológiáját így magyarázták: a *Po-* jelentése „itt", a *lan-* „menedékre lel", a *ya-* pedig „Isten" *(Jahve)*: azaz „Isten itt lelt menedékre".

Köszönetnyilvánítás

Sok embernek és intézménynek tartozom köszönettel, akik segítettek és bátorítottak. Köszönettel tartozom barátaimnak és kollégáimnak, Omer Bartovnak, Anna Bikontnak, Daniel Blatmannak, Peter Brownnak, David Engelnek, Kai Eriksonnak, Roman Frydmannak, Irena Grudzińska-Grossnak, Henryk Kowalskinak, Martin Krygiernek, Arno Meyernek, Norman Naimarknak, Alicia Pittard-nak, Antony Polonskynak, Julia Przybośnak, Brigitta van Rheinbergnek, Marci Shore-nak, Timothy Snydernek, Nicholas Stargardtnak, Amir Weinernek és Klaudiusz Weissnek, akik elolvasták a kéziratot, és megjegyzéseikkel, tanácsaikkal segítettek. Különösen hálás vagyok Natalia Aleksiunnak, aki a héber és jiddis szövegeket fordította, és megosztotta velem a tárggyal kapcsolatos figyelemre méltó levéltári ismereteit; Marcel Łozinski filmrendezőnek, a kielcei pogromról készült *Świadkowie* című film készítőjének, amiért rendelkezésemre bocsátotta az 1987–88-ban készített interjúk teljes szövegét; fiamnak, Tomek Grossnak a kézirat első változatának szerkesztéséért és a könyv korrektúrájáért; valamint Sarah Chalfantnak, a kézirat szakavatott nyomdai előkészítéséért.

Köszönettel tartozom a końskowolai Julia Pirotte-nak (született Diament, 1908–2000), hogy illusztrációként fölhasználhattam egy szegény zsidó család fényképeit. Hagyatékát a varsói Zsidó Történeti Intézetnek adományozta; az intézet pedig volt oly kedves, hogy megengedte nekem a gyűjteményében lévő fényképek újranyomtatását. Pirotte a háború után visszatért szülőhazájába, és megszervezte a Katonai Fotóügynökséget (Wojskowa Agencja Fotograficzna, WAF), amely sok ikonná vált képet készített ebben az időszakban. Pirotte néhány képe a zsidó közösség életét és halálát örökítette meg a háború utáni években.

A Random House munkatársai – Will Murphy, Fleetwood Robbins és Janet Wygal – nagy szakértelemmel állították elő a könyvet. A kiváló nyomdai előkészítésért szívből jövő köszönet illeti Jolanta Benalt.

A könyv alapjául szolgáló kutatást egy Senior Fulbright kutatási ösztöndíjjal, valamint egy lengyelországi IREX-ösztöndíjjal fejeztem be. A *Félelem* megírását a New York-i Egyetem Remarque Intézetének kari ösztöndíja és egy pénzsegély tette lehetővé, amelyet a Princeton Egyetem Társadalomtudományi Kutatóintézetétől kaptam. Köszönet ezekért a támogatásokért.

Félelem című könyvemet Felek Scharf emlékének ajánlom.

Princeton, 2006. január.

Bibliográfia

Levéltárak és gyűjtemények

Archiwum Akt Nowych (AAN), Ministerstwo Administracji Publicznej (MAP)
Archiwum Państwowe w Krakowie (APK)
Archiwum Państwowe w Lublinie (APL)
Goldstein-Goren Diaspora Research Center, Tel-Aviv
Instytut Pamięci Narodowej (IPN)
United States Holocaust Memorial Museum Archives
Yad Vashem (YV)
Yale University, Fortunoff Video Archive for Holocaust Testimonies (Fortunoff Archive)
Żydowski Instytut Historyczny (ŻIH), Centralny Komitet Żydów w Polsce (CKŻP)

Dokumentumok, dokumentumgyűjtemények és lexikonok

Altman, Ilja (szerk.): *Nyeizvesztnaja csornaja knyiga. Szvigyelsztva ocsevidcev o katasztrofe szovjetszkih jevrejev (1941–1944)*, Moscow/Jerusalem: Tekst, 1993.

Borgyugov, Gennagyij, Gennagyij Matvejev és mások (szerk.): *SZSZSZR–Polsa: Mekhanyizmi podcsinyenyija, 1944–1949, Szbornyik dokumentov*, Moszkva: Airo-XX, 1995.

Cała, Alina és Helena Datner-Śpiewak (szerk.): *Dzieje Żydów w Polsce 1944–1968. Teksty źródłowe*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 1997.

Churchill, Winston S.: *His Complete Speeches, 1897–1963*, New York and London: Chelsea House Publishers, 1974. vol. 7.

Encyclopedia Judaica, Jerusalem, 1972.

Encyklopedia Powszechna, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1974.

Grynberg, Michał és Maria Kotowska (szerk.): *Życie i zagłada Żydów polskich 1939–1945: Relacje świadków*, Warszawa: Oficyna Naukowa, 2003.

Heymont, Irving: *Among the Survivors of the Holocaust, 1945: The Landsberg DP Camp Letters of Major Irving Heymont, United States Army*, Cincinnati: American Jewish Archives, 1982.

Informator o nielegalnych antypaństwowych organizacjach i bandach zybrojnych działających w Polsce Ludowej w latach 1944–1956, Warszawa: Ministerstwo Spraw Wewnętrznych biuro „c", 1964, Published by Wydawnictwo RETRO, Lublin, 1993.

Katyń – Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992r, Warszawa: Instytut Nauk Politycznych PAN, 1992.

Klukowski, Zygmunt: *Dziennik z lat okupacji zamojszczyzny*, Lublin: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1958.
Kochanowski, Jerzy (szerk.): *Protokoły posiedzeń Prezydium Krajowej Rady Narodowej, 1944–1947*, Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe, 1995.
Kochański, Aleksander (szerk.): *Protokoły posiedzeń Sekretariatu KC PPR, 1945–1946*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 2001.
Kochavi, Aryeh Josef: „The Catholic Church and Anti-Semitism in Poland Following World War II as Reflected in British Diplomatic Documents", in *Gal-Ed on the History of the Jews in Poland*, no. 11, 1989.
Kruk, Herman: *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from the Vilna Ghetto and the Camps, 1939–1944*, New Haven and London: Yale University Press, 2002.
Księga Żydów Ostrołęckich, Ostrołęka–Tel-Aviv, 2001. (Translation of *Sefer Kehilat Ostrolenk: Buch fun Ostrolenker Kehila, Book of Kehilath Ostrolenka*, Tel-Aviv, 1963.)
Meducki, Stanisław és Zenon Wrona (szerk.): *Antyżydowskie wydarzenia kieleckie 4 lipca 1946 roku. Dokumenty i materiały*, Kielce: Urząd Miasta Kielce i Kieleckie Towarzystwo Naukowe, 1992, 1–2. kötet.
Paczkowski, Andrzej (szerk.): *Aparat bezpieczeństwa w latach 1944–1956, taktyka, strategia, metody. Część I. Lata 1945–1947*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Polskiej Akademii Nauk, 1994.
Paczkowski, Andrzej, Tatiana Cariewskaja és mások (szerk.): *Teczka specjalna J. W. Stalina. Raporty NKWD z Polski 1944–1946*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM, 1998.
„Raport głównej komisji badania zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu – IPN o wyniku śledztwa w sprawie wydarzeń kieleckich 4. 07. 1946" [GKBZpNP-IPN] (kézirat, 1997).
Redlich, Simon (szerk.): *Jevrejszkij Antifasisztovszkij Komityet v SZSZSZR, 1941–1948: Dokumentyirovannaja Isztorija*, Moszkva: Mezsdunarodnoje Otnosenyija, 1996.
Shandler, Jeffrey (szerk.): *Awakening Lives: Autobiographies of Jewish Youth in Poland Before the Holocaust*, New Haven and London: Yale University Press, 2002.

Újságok és folyóiratok

L'Esprit
Gazeta Wyborcza
Kuźnica
Le Monde
Mówią Wieki
The New York Review of Books
The New York Times
Odrodzenie
Tygodnik Powszechny
Warszawa
Wprost

Könyvek és tanulmányok

Adelson, Józef: „W Polsce zwanej ludową", in Jerzy Tomaszewski (szerk.): *Najnowsze dzieje Żydów w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1993.
Aleksiun, Natalia: „Documenting the Fate of Polish Jewry: The Central Jewish Historical Commission in Poland, 1944–1947" (kézirat).
Aleksiun, Natalia: *Dokąd dalej? Ruch syjonistyczny w Polsce (1944–1950)*, Warszawa: Wydawnictwo TRIO, 2002.
Aleksiun, Natalia: „The Situation of the Jews in Poland as Seen by the Soviet Security Forces in 1945", in *Jews in Eastern Europe*, 3(37), 1998.
Andrzejewski, Jerzy: „Zagadnienie polskiego antysemityzmu", in *Odrodzenie*, 1946. július 7. és 14. (1. és 2. rész).
Arendt, Hannah: „Organized Guilt and Universal Responsibility", in *Essays in Understanding, 1930–1954*, New York: Schocken Books, 1994.
Arendt, Hannah: „The Seeds of a Fascist International", in *Essays in Understanding, 1930–1954*, New York: Schocken Books, 1994.
Auerbach, Rachela: *Oif die felder fun Treblinka*, Warszawa–Łódź–Kraków: Żydowska Komisja Historyczna, 1947.
Avineri, Shlomo: „The Presence of Eastern and Central Europe in the Culture and Politics of Contemporary Israel", in *East European Politics and Societies*, vol. 10, no. 2, Spring 1996.
Bacon, Gershon C.: „The Politics of Tradition: Agudat Israel in Polish Politics, 1916–1939", in *Studies in Contemporary Jewry*, vol. 2, 1986.
Bak, Samuel: *Painted in Words: A Memoir*, Bloomington: Indiana University Press, 2001.
Banning, Joop van, SJ.: „Watykan i mord rytualny", in Stanisław Musiał SJ és Susanna Buttaroni (szerk.): *Mord rytualny: Legenda w historii europejskiej*, Kraków–Nürnberg–Frankfurt, 2003.
Bednarczuk, Wincenty: „Dwie ważne sprawy", in *Odrodzenie*, 1945. szeptember 9.
Bielawski, Shraga Feivel: *The Last Jew from Węgrów*, New York: Praeger, 1991.
Bikont, Anna: *My z Jedwabnego*, Warszawa: Prószyński i S.-ka, 2004.
Bikont, Anna: „'We of Jedwabne,' Gazeta Wyborcza, March 23, 2001", in Antony Polonsky and Joanna Michlic (eds.): *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004.
Blatman, Daniel: „The Bund in Poland, 1935–1939", in *Polin: Studies in Polish Jewry*, vol. 9, 1996.
Bliss Lane, Arthur: *I Saw Poland Betrayed: An American Ambassador Reports to the American People*, Indianapolis and New York: The Bobbs-Merrill Co., 1948.
Bohlen, Charles E.: *Witness to History, 1929–1969*, New York: W. W. Norton and Co., 1973.
Brent, Jonathan and Vladimir P. Naumov: *Stalin's Last Crime: The Plot Against the Jewish Doctors, 1948–1953*, New York: Harper Collins Publishers, 2003.
Browning, Christopher R.: *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*, Harper Perennial, 1998.
Cała, Alina: *The Image of the Jew in Polish Folk Culture*, Jerusalem: The Magnes Press, The Hebrew University, 1995.
Chęciński, Michał: *Poland, Communism, Nationalism, Anti-Semitism*, New York: Karz-Cohl Publishers, 1982.
Chmieleńska, Irena: „Dzieci wojenne" (Wartime Children), in *Kuźnica*, 1945. december 9.
Chruszczow, Nikita S. (Nyikita Sz. Hruscsov): „Fragmenty wspomnień N. S. Chruszczowa", in *Zeszyty Historyczne*, Paris, no. 132 (2000).
Churchill, Winston S.: *Triumph and Tragedy*, Boston: Houghton Mifflin Company, 1953.

Churchill, Winston S.: *A második világháború*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1989. (Betlen János ford.)
Cichopek, Anna: *Pogrom Żydów w Krakowie 11 sierpnia 1945*, Warszawa: Żydowski Instytut Historyczny, 2000.
Cohen, Yohanan: *Operation „Brikha" – Poland, 1945–1946*, Tel-Aviv: Massna, 1995.
Daniel, Jerzy: *Żyd w zielonym kapeluszu. Rzecz o kieleckim pogromie 4 lipca 1946*, Kielce: Scriptum, 1996.
Deak, Istvan, Tony Judt, and Jan T. Gross (eds.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2000.
Dean, Martin: *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine, 1941–1944*, New York: St. Martin's Press, 2000.
Dobroszycki, Lucjan: „The Jewish Community in Poland, 1944–1947: A Discussion of Postwar Restitution", in Yisrael Gutman and Avital Saf (eds.): *She'erit Hapletah, 1944–1948, Rehabilitation and Political Struggle*, Jerusalem: Yad Vashem, 1990.
Dray, Philip: *At the Hands of Persons Unknown*, New York: The Modern Library, 2003.
Dudek, Antoni és Grzegorz Pytel: *Bolesław Piasecki. Próba biografii politycznej*, London: Aneks, 1990.
Dziurok, Antoni: „Początki milicji na Górnym Śląsku", in *Biuletyn IPN*, no. 6, 2002.
Eden, Anthony: *The Memoirs of Anthony Eden, Earl of Avon: The Reckoning*, Boston: Houghton Mifflin Co., 1965.
Egit, Jacob: *Grand Illusion*, Toronto: Lugus, 1991.
Elon, Amos: *The Pity of It All: A History of Jews in Germany, 1743–1933*, New York: Henry Holt and Company, 2002.
Engel, David: *Beyn Shichrur le'Bricha: Nitzolei ha-Shoah be'Polin ve'hamaavak al hanhagatam, 1944–1946* (Between Liberation and Flight: Holocaust Survivors in Poland and the Struggle for Leadership, 1944–1946), Tel-Aviv: Am Oved Publishers, 1996.
Engel, David: „An Early Account of Polish Jewry Under Nazi and Soviet Occupation Presented to the Polish Government-in-Exile, February 1940", in *Jewish Social Studies*, vol. 45, no. I (Winter 1983).
Engel, David: „Patterns of Anti-Jewish Violence in Poland, 1944–1946", in *Yad Vashem Studies* 26, 1998.
Erikson, Erik H.: „Ontogeny of Ritualization in Man", in *Philosophical Transactions of the Royal Society of London*, vol. 251, 1966.
Erikson, Kai: „Drawing Ethnic Boundaries" (kézirat).
Febvre, Lucien: *„Honneur et patrie": Une enquête sur le sentiment d'honneur et l'attachement à la patrie*, Librairie Academique Perrin, 1996.
Fitzpatrick, Sheila: „The World of Ostap Bender: Soviet Confidence Men in the Stalin Period", in *Slavic Review*, no. 3, Fall 2000.
Friedlander, Saul: *Nazi Germany and the Jews* (vol. 1), New York: Harper Perennial, 1998.
Friszke, Andrzej: *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989*, Warszawa: Wydawnictwo Iskry, 2003.
Furet, François: *The Passing of an Illusion: The Idea of Communism in the Twentieth Century*, Chicago: Chicago University Press, 1999.
Garlicki, Andrzej: *Bolesław Bierut*, Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1994.
Garton Ash, Timothy: *The Polish Revolution: Solidarity*, London: Penguin Books, 1999.
Gay, Ruth: *Safe Among the Germans. Liberated Jews After World War II*, New Haven and London: Yale University Press, 2002.
Gebirtig, Mordecai: *The Song That Never Died: The Poetry of Mordecai Gebirtig*, Niagra Falls, NY: Mosaic Press, 2001.

Gechtman, Roni: *Yidisher Sotsializm: The Origin and Contexts of the Jewish Labor Bund's National Program*, Ph.D. dissertation, NYU, 2005.
Gerrits, André: „Anti-Semitism and Anti-Communism: The Myth of 'Judeo-Communism' in Eastern Europe", in *East European Jewish Affairs*, vol. 25, no. 1 (1995).
Gertsman, Ida: „Zajścia w Kielcach", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego*, no. 4, 1996.
Głowiński, Michał: *The Black Seasons*, Evanston, Illinois: Northwestern University Press, 2005.
Goldhagen, Daniel: „Non, Pie XII n'était pas un saint", in *Le Monde*, January 15, 2005.
Goodall, Jane (with Phillip Berman): *Reason for Hope: A Spiritual Journey*, New York: Warner Books, 1999.
Gourevitch, Philip: *We wish to Inform You That Tomorrow We will Be Killed with Our Families*, New York: Farrar, Straus and Giroux, 1998.
Grabowski, Jan: *„Ja tego Żyda znam!" Szantażowanie Żydów w Warszawie, 1939–1943*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2004.
Grabski, August: *Działalność komunistów wśród Żydów w Polsce, 1944–1949*, Warszawa: Wydawnictwo Trio, Żydowski Instytut Historyczny, 2004.
Gross, Jan T.: *Szomszédok. A jedwabnei zsidók kiirtása*, Budapest: Új Mandátum–Max Weber Alapítvány, 2004. (Andor Mihály ford.)
Gross, Jan T.: *Polish Society under the German Occupation – Generalgouvernement, 1939–1944*, Princeton: Princeton University Press, 1979.
Gross, Jan T.: *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia*, Princeton: Princeton University Press, 1988.
Gross, Jan T.: *Sąsiedzi, historia zagłady żydowskiego miasteczka*, Sejny: Pogranicze, 2000.
Gross, Jan T.: „Tangled Web: Confronting Stereotypes Concerning Relations Between Poles, Germans, Jews, and Communists", in Istvan Deak, Tony Judt, and Jan T. Gross (eds.): *The Politics of Retribution in Europe: World War II and Its Aftermath*, Princeton: Princeton University Press, 2000.
Gross, Jan T.: *Wokół Sąsiadów. Polemiki i wyjaśnienia*, Sejny: Pogranicze, 2003.
Gryz, Ryszard: „Stanowisko Kościoła katolickiego wobec pogromu Żydów w Kielcach. Stan badań", in *Nasza Przeszłość*, vol. 93 (2000).
Gyilasz, Milovan: *Találkozások Sztálinnal*, Budapest: Magvető Kiadó, 1989. (Radics Viktória ford.)
Halévy, Élie: *L'Ère des tyrannies: Études sur le socialisme et la guerre*, Paris: Gallimard, 1938.
Hall, Brian: *The Impossible Country: A Journey Through the Last Days of Yugoslavia*, Penguin, 1994.
Hartman, Stanisław: *Wspomnienia (lwowskie i inne)*, Wrocław: Oficyna „Leopoldium", 1994.
Hirschman, Albert O.: *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1970.
Hobsbawm, Eric: *Mozgalmas évek: Egy huszadik századi életút*, Budapest: L'Harmattan – Eszmélet Alapítvány, 2008. (Baráth Katalin ford.)
Hochberg-Mariańska, Maria és Noe Gruss: *Dzieci oskarżają*, Kraków–Łódź–Warszawa: Centralna Żydowska Komisja Historyczna w Polsce, 1947.
Hurwic-Nowakowska, Irena: *Żydzi Polscy (1947–1950). Analiza więzi społecznej ludności żydowskiej*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 1996.
Jakubowski, Zenon: *Milicja obywatelska, 1944–1948*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1988.
Janion, Maria: *Do Europy – tak, ale razem z naszymi umarłymi*, Warszawa: Sic!, 2000.
Jastrun, Mieczysław: „Potęga ciemnoty", in *Odrodzenie*, 1945. június 17.
Jedlicki, Witold: „Chamy i Żydzi", in *Kultura*, no. 12, 1962.

Jowitt, Ken: „Moscow 'Centre'", in *East European Politics and Societies,* 1987. no. 3.
Kahane, David: *Aharei Hamabul,* Jerusalem: Mossad Harav Kook, 1981.
Kennan, George F.: *Memoirs, 1925–1950,* Boston, Toronto: Little, Brown and Company, 1967.
Kenney, Padraic: *Rebuilding Poland: Workers and Communists, 1945–1950,* Ithaca: Cornell University Press, 1997.
Kershaw, Ian: *Hitler, 1936–1945: Nemesis,* New York: W. W. Norton, 2000.
Kersten, Krystyna: *Rok pierwszy,* Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1993.
Kopstein, Jeffrey S. and Jason Wittenberg: „Who Voted Communist? Reconsidering the Social Bases of Radicalism in Interwar Poland", in *The Slavic Review,* vol. 62, no. 1. 2003.
Korkuć, Maciej: „'Kujbyszewiacy' – awangarda UB", in *Arcana,* no. 46–47 (4–5, 2002).
Kostyrchenko, Gennadi: *Out of the Red Shadows: Anti-Semitism in Soviet Russia,* Amherst, New York: Prometheus Books, 1995.
Kot, Stanisław: *Listy z Rosji do gen. Sikorskiego,* London, 1955.
Kott, Jan: „Droga do realizmu", in *Kuźnica,* 1946. március 4.
Kovaly, Heda Margolius: *Under a Cruel Star: A Life in Prague, 1941–1968,* New York: Penguin Books, 1986.
Koźminska-Frejlak, Ewa: „Polska jako ojczyzna Żydów – żydowskie strategie zadomowienia się w powojennej Polsce (1944–1949)", in *Kultura i Społeczeństwo,* vol. 43, 1999 (1).
Kula, Witold: „Nasza w tym rola: Głos pesymisty", in Marcin Kula: *Uparta sprawa: Żydowska? Polska? Ludzka?,* Kraków: Universitas, 2004.
Kurkowska-Budzan, Marta: „My Jedwabne", in Antony Polonsky and Joanna Michlic (eds.): *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland,* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004.
Lagrou, Pieter: *Legacy of Nazi Occupation: Patriotic Memory and National Recovery in Western Europe, 1945–1965,* Cambridge and New York: Cambridge University Press, 2000.
Lehrman, Hal: „Hungary: Liberation's Bitter Fruit", in *Commentary,* January 1946.
Lehrman, Hal: *Russia's Europe,* New York and London: D. Appleton Century Co., 1947.
Lendvai, Paul: *Anti-Semitism Without Jews; Communist Eastern Europe,* Garden City, NY: Doubleday, 1971.
Levi-Valensi, Jacqueline: *Camus at Combat, Writing 1944–1947,* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2006.
Levy, Robert: *Ana Pauker: The Rise and Fall of a Jewish Communist,* Los Angeles: University of California Press, 2001.
Libionka, Dariusz: „'Kwestia żydowska' w Polsce w ocenie Delegatury Rządu RP i KG ZWZ-AK w latach 1942–1944", Paper presented at the conference „Les Juifs et la Pologne, 1939–2004", January 13–15, 2005, Bibliothèque Nationale de France, Paris.
Libionka, Dariusz: „Polska ludność chrześcijańska wobec eksterminacji Żydów – dystrykt lubelski", in Dariusz Libionka (szerk.): *Akcja Reinhardt. Zagłada Żydów w Generalnym Gubernatorstwie,* Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2004.
Lizak, Wojciech: „'Niepamięć zbiorowa' – z perspektywy ludu", in *Tygodnik Powszechny,* 2004. november 7.
Łuczak, Czesław: „Szanse i trudności bilansu demograficznego Polski w latach 1939–1945", in *Dzieje Najnowsze,* 1994 (2), 9–14. oldal.
Machcewicz, Paweł és Krzysztof Persak (szerk.): *Wokół Jedwabnego,* Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej, 2002, 1-2. kötet.
Majer, Piotr: *Milicja obywatelska w systemie organów władzy PRL,* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2003.
Margal, Mariusz: „Podczas procesu Greisera", in *Kuźnica,* 1946. július 22.
Marrus, Michael R.: „A Plea Unanswered: Jacques Maritain, Pope Pius XII and the Holocaust" (kézirat).
Micgiel, John: „Kościół katolicki i pogrom kielecki", in *Niepodległość,* 25 (1992).
Michel, Henri: *The Shadow War: European Resistance 1939–1945,* New York: Harper and Row, 1972.
Michlic-Coren, Joanna: „Polish Jews During and After the Kielce Pogrom: Reports from the Communist Archives", in *Polin,* VXIII (2000), 253–67. oldal.
Mikołajczyk, Stanisław: *The Rape of Poland: Pattern of Soviet Aggression,* New York: Whittlesey House, 1948.
Milewski, Jan J.: „Wybrane akta procesów karnych z lat 1945–1958 w sprawach o udział w zbrodni na ludności żydowskiej w Radziłowie", in *Wokół Jedwabnego,* 2. kötet.
Milewski, Jan J.: „Zagłada Żydów w Wąsoszu w świetle akt sprawy karnej Mariana Rydzewskiego", in *Biuletyn Historii Pogranicza,* no. 3 (2002).
Miller, Tomasz: „Jak się rodziła przewodnia siła", in *Biuletyn IPN,* no. 5, 2002.
Miłosz, Czesław: „The Rescue" („Ocalenie"), in *New and Collected Poems, 1931–2001,* New York: Ecco, HarperCollins Publishers, 2001.
Moscovici, Serge: *Chronique des années egarées,* Paris: Editions Stock, 1997.
Mounier, Emmanuel: „L'ordre règne-t-il à Varsowie?", *L'Esprit,* June 1946.
Nałkowska, Zofia: *Dzienniki VI,* Part I (1945–1948), Warszawa: Czytelnik, 2000.
„O aparacie bezpieczeństwa – z Krzysztofem Lesiakowskim i Grzegorzem Majchrzakiem rozmawia Barbara Polak", in *Biuletyn IPN,* no. 6, 2002.
Olczak-Ronikier, Joanna: *W ogrodzie pamięci,* Kraków: Znak, 2001.
Ossowski, Stanisław: „Na tle wydarzeń kieleckich", in *Kuźnica,* 1946. szeptember 30.
„O stanie badań nad pogromem kieleckim. Dyskusja w Żydowskim Instytucie Historycznym (12. III. 1996) z referatem wprowadzającym prof. Krystyny Kersten", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* no. 4/1996.
Overy, Richard: *Russia's War,* New York: Penguin Books, 1998.
Oz, Amos: *A Tale of Love and Darkness,* New York: Harcourt, Inc., 2004.
Paczkowski, Andrzej: *Zdobycie władzy, 1945–1947,* Warszawa: Wydawnictwa Szkolne i Pedagogiczne, 1993.
Paczkowski, Andrzej: „Żydzi w UB, próba weryfikacji stereotypu", in Tomasz Szarota (szerk.): *Komunizm: Ideologia, system, ludzie,* Warszawa: Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, 2001.
Peleg-Mariańska, Miriam and Mordecai Peleg: *Witness: Life in Occupied Krakow,* London and New York: Routledge, 1991.
Perechodnik, Całek: *Spowiedź,* Warszawa: Osrodek Karta, 2004.
Piątek, Brunon: „Wypisy z moich wspomnień: Pogrom", in *Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego,* no. 4/96.
Polonsky, Antony: „Beyond Condemnation, Apologetics, and Apologies: On the Complexity of Polish Behavior Toward the Jews During the Second World War", in *Studies in Contemporary Jewry,* vol. 13, Oxford University Press, 1997.
Polonsky, Antony: *Politics in Independent Poland, 1921–1939,* Oxford: Clarendon Press, 1972.
Polonsky, Antony (ed.): *„My Brother's Keeper": Recent Polish Debates on the Holocaust,* London and New York: Routledge (for Institute for Polish Studies), 1990.
Polonsky, Antony and Joanna Michlic (eds.): *The Neighbors Respond: The Controversy over the Jedwabne Massacre in Poland,* Princeton: Princeton University Press, 2004.
Prekerowa, Teresa: *Konspiracyjna Rada Pomocy Żydom w Warszawie, 1942–45,* Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1982.
Putrament, Jerzy: „Odbudowa psychiczna", in *Odrodzenie,* 1945. október 1.
Rakowski, Mieczysław: *Dzienniki polityczne, 1967–1968,* Warszawa: Iskry, 1999.

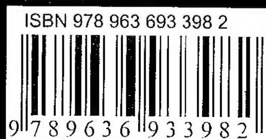
Reder, Rudolf: *Bełżec,* Kraków: Fundacja Judaica i Państwowe Muzeum Oświęcim-Brzezinka, 1999.
Reich-Ranicki, Marcel: *The Author of Himself: The Life of Marcel Reich-Ranicki,* Princeton: Princeton University Press, 2001.
Rodek, Anita: *Tzw. szmalcownicy: Warszawa i okolice (1940–1944),* MA thesis, Warsaw University, 2002.
Rojewski, Jan: „Siedem dni", in *Kuźnica,* 1946. július 22.
Rudawski, Michał: *Mój obcy kraj?,* Warszawa: Agencja Wydawnicza Tu, 1996.
Rudnicki, Adolf: „Dzienniki", in *Kuźnica,* 1945. június 1.
Rudnicki, Adolf: *Żywe i martwe morze,* Warszawa: Książka i Wiedza, 1952.
Rzepecki, Jan: „Organizacja i działanie Biura Informacji i Propagandy (BIP) Komendy Głównej AK", in *Wojskowy Przegląd Historyczny,* vol. 16, no. 4.
Rzepliński, Andrzej: „Ten jest z ojczyzny mojej? Sprawy karne oskarżonych o wymordowanie Żydów w Jedwabnym w świetle zasady rzetelnego procesu", in Paweł Machcewicz és Krzysztof Persak (szerk.): *Wokół Jedwabnego,* 1. kötet.
Sartre, Jean-Paul: „Paris sous l'occupation", in *Situations, III,* Paris: Gallimard, 1949.
Schatz, Jaff: *The Generation: The Rise and Fall of the Jewish Communists of Poland,* Los Angeles: University of California Press, 1991.
Schatz, Jaff: „Jews and the Communist Movement in Interwar Poland", in *Studies in Contemporary Jewry,* vol. 20, 2004.
Shneiderman, S. L.: *Between Fear and Hope,* New York: ARCO Publishing Co., 1947.
Shore, Marci: *Caviar and Ashes: A Warsaw Generation's Life and Death in Marxism, 1918–1968,* New Haven: Yale University Press, 2006.
Shore, Marci: „Children of the Revolution: A Warsaw Family Story" (kézirat).
Shtokfish, David: *About Our House Which Was Devastated (Sefer Kielce),* Tel-Aviv: Kielce Societies in Israel and in the Diaspora, 1981.
Śledzianowski, Jan: *Pytania nad pogromem kieleckim,* Kielce: Wydawnictwo „Jednosć", 1998.
Slezkine, Yuri: *The Jewish Century,* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2004.
Smolar, Hersh: *Oif der letzter pozitzye mit der letzter hofenung,* Tel-Aviv: I. Peretz Verlag, 1982.
Stola, Dariusz: *Kampania Antysyonistyczna w Polsce, 1967–1968,* Warszawa: Instytut Studiów Politycznych Akademii Nauk, 2000.
Świda-Zięba, Hanna: *Urwany lot: Pokolenie inteligenckiej młodzieży powojennej w świetle listów i pamiętników z lat 1945–1948,* Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2003.
Szaynok, Bożena: *Ludność żydowska na Dolnym Śląsku, 1945–1950,* Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego, 2000.
Szaynok, Bożena: *Pogrom Żydów w Kielcach 4 lipca, 1946,* Wydawnictwo Bellona, 1992.
Tacitus: *Iulius Agricola élete,* (http://mek.oszk.hu/04300/04353/html/01.htm#1) (Borzsák István ford.)
Torańska, Teresa: *Oni,* London: Aneks Publishers, 1985.
Turkov, Jonas: *Noch der befrajung – zichroines,* Buenos Aires: Central Farband fir Pojlishe Yidin in Argentina, 1959.
Wat, Aleksander: *My Century: The Odyssey of a Polish Intellectual,* Berkeley: University of California Press, 1988.
Weiner, Amir: *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution,* Princeton and Oxford: Princeton University Press, 2001.
Weiner, Amir: „When Memory Counts: War, Genocide, and Postwar Soviet Jewry", in Omer Bartov, Atina Grossman, and Mary Nolan (eds.): *Crimes of war: Guilt and Denial in the Twentieth Century,* New York: The New Press, 2002.
Wood, E. Thomas and Stanisław Jankowski: *Karski: How One Man Tried to Stop the Genocide,* New York: John Wiley and Sons, 1994.

Wrona, Zenon: „Kościół wobec pogromu Żydów w Kielcach w 1946 roku", in Lech Kaczanowski *et al.* (szerk.): *Pamiętnik Świętokrzyski. Studia z dziejów kultury chrześcijańskiej,* Kielce: KTN, 1991.
„Wszyscy krawcy wyjechali. O Żydach w PRL – z Natalią Aleksiun i Dariuszem Stolą rozmawia Barbara Polak", in *Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej,* no. 11 (2005). 4–25. oldal.
Wyka, Kazimierz: „Potęga ciemnoty potwierdzona", in *Odrodzenie,* 1945. szeptember 23.
Zaremba, Marcin: *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce,* Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN, Wydawnictwo Trio, 2001.
Zuckerman, Yitzhak („Antek"): *A Surplus of Memory: Chronicle of the Warsaw Ghetto Uprising,* Los Angeles and Oxford: University of California Press, 1993.
Żbikowski, Andrzej: „Pogromy i mordy ludności żydowskiej w Łomżyńskim i na Białostoczyźnie latem 1941 roku w świetle relacji ocalałych Żydów i dokumentów sądowych", in *Wokół Jedwabnego,* 1. kötet.
Żuławski, Juliusz: „Do redakcji Kuźnicy", in *Kuźnica,* 1946. aug. 5.

Lengyelország náci megszállása alatt közel ötmillió lengyel veszítette életét. Közülük csaknem 2,5 millió volt a holokauszt során meggyilkolt zsidók száma. A világ második legnagyobb zsidó közösségének kilencven százaléka semmisült meg. Ám a lengyelországi zsidókat és nem zsidókat egyaránt sújtó tragédia ellenére az antiszemita erőszak a háború végeztével sem szűnt meg. A lengyel otthonukba visszatérő holokauszttúlélőknek ellenséges érzülettel kellett szembenézniük, s ebbe beletartoztak a szomszédjaiktól elszenvedett gyilkos merényletek is. A huszadik századi Európa legvéresebb békeidőbeli pogromjára a háború befejezése után egy évvel Kielcében került sor. Jan T. Gross munkája részletesen rekonstruálja az események menetét és a rájuk adott lengyel reakciókat, amelyek megpróbálnak választ adni a kérdésre: miként volt lehetséges antiszemitizmus Lengyelországban a háború után? Gondolatmenete szerint a háború utáni lengyel antiszemitizmus nem egyszerűen a háború előtti attitűdök továbbéléséből eredeztethető; a holokauszt és a kommunista hatalomátvétel kontextusából egyaránt magyarázható. Az antiszemitizmus végső soron közös platformjává vált a kommunista rendszernek és egy olyan társadalomnak, amelynek tagjai közül számosan részt vettek a gyilkosságok és a kifosztás náci hadjáratában. Számukra a zsidó túlélők jelenléte állandó szemrehányást jelentett. Czeslaw Milosz szerint a lengyel kommunisták a lengyel nacionalisták régi álmát teljesítették be: megteremtették az etnikailag tiszta államot.

Több mint fél évszázadon keresztül bűntudat és szégyen övezte hallgatásba burkolták, hogy mi történt a holokauszt lengyel túlélőivel. A szenvedéllyel, remek elemző készséggel és könyörtelenül tiszta fejjel megírt munka végre napvilágra hozza az igazságot.

ISBN 978 963 693 398 2

3590 Ft

JAN T. GROSS

FÉLELEM

Antiszemitizmus Lengyelországban Auschwitz után

Gondolat